

Қ. МАҚСЕТОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫ

НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1989.

82.3 (2 қарб)

Бұл кітапта қарақалпақ халық ауыз екі әдебиятының ең өйіс-м-гі дәуірден бизің күнимізге дейінгі жыйналыу хәм изертленіу жағдайлары кең түрде сөз өтиледи. Онда улыуға түркі тиллес халықларға, соның ишинде қарақалпақ халқына да ортақ ертедегі жазба дереклер келтирилген. XVIII—XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырларының қалыңлық дәретіу ұсыларына қатнасы белгіленген, революциядан бұрынғы хәм кейінгі жылларда қарақалпақ фольклористикасының пайда болыуы үшін рус илимпазларының көрсеткен қызметлерін, сондай-ақ белгилі қарақалпақ илимпазларының бұл тараудағы мийнетлерін үйреніуіге де көп орын ажыратылған.

Кітап Нөкіс университетінің филология факультетінің студентлеріне жәрдемші құрал сыпатында жазылған хәм ол фольклорға қызығыушы оқыушыларға да, мектептердің қарақалпақ тил хәм әдебиат муғаллимлеріне де тийисли бағдар, жол-жоба болатуғыншылығы сөзсіз.

Арнаулы редакторы .

Филология илимлерінің кандидаты Ж. Хошаниязов.

Рецензентлер:

Өз ССР Илимлер Академиясының хабаршы ағасы, филология илимлерінің докторы Сағитов, И. Т.

Филология илимлерінің кандидатлары

Алламбергенов К.

Мәмбетназаров К.

илимий хызметкер

Х. Жұмашев.

4604000000 — 137

М

М—357 04—89

ISBN 5—8272—0390—4

© «Қарақалпақстан» баспасы

1989

КИРИСИҢ

Биз «ауыз еки халық творчествосы», «халықтың ауыз еки поэтикалық творчествосы», «халық ауыз әдебияты», «халық дәрәтпеси», «халық даналығы», улыўма халық аралық термин «фольклор» дегеннен халықтың хәр қыйлы тематикадағы қосықларын, нақыл-мақалларын, жумбақларын, айтысларын, айтымларын, толғауларын, аңыз-әңгимелерин, анекдотларын, ертеклерин, дәстанларын т. б түсинемиз. *Фольклор*—англичап сөзи. Ол халық творчествосы, халық даналығы деген түсиникти билдиреди. Яғный фольклор дегеннен бизин көз алдымызға белгили бир халықтың дәрәтпелери келеди. Ал усы ауыз еки халық дәрәтпелерин, яғный фольклорды үйренетуғын, изертлейтуғын, тексеретуғын илимди фольклористика деймиз. Солай стил фольклористика фольклор ҳаққында илим, ал фольклор оның материалы болып есапланады.

«Қарақалпақ фольклористикасы» атлы бул мийнет биринши рет жазылып отыр. Автор бул мийнетин тарийхий очерк сыпатында қурды. Фольклористлердин творчестволық портретинен алдыңғы бөлимлерди тарийхий хронология тийқарында жазыўға хәрәкет еттик. Мысалы, ертедеги фольклор бөлиминде бизни эрамыздан бурынғы дәўирлерде сақ, массагет қәўимлери арасында таралған «Тумарис», «Шыйрақ», «Зарина хәм Стриангия», «Зариандр хәм Одатидә» эпослары ҳаққында, IV—VIII әсирлердеги ўақыяларды өз ишине алған Орхон-Енисей жазыўларынан орын алған Тоныкок Култегин ўақыялары туўралы, X—XI әсирлерде: өткен Берунийдин «Естеликлер» китабындағы аңыз-әңгимелер жөпинде сөз етиледи. Бул материаллардын қарақалпақ фольклорына қатнасы түсиндириледи. Китаптын «Махмуд Қашғарий хәм фольклор» бөлиминде Махмуд Қашғарийдин XI әсирде түркий қәўимлер арасынан жыйнаған халық қосықлары менен нақыл-мақаллары келтирилген. Китаптын «XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының фольклорға қатнасы» бөлиминде Жийенниң, Қунхожаның, Әжинияздың, Бердақтың, Өтеңтин, Омардың өз шығармаларында фольклордан пайдаланғандық фольклор үлгилерин творчестволық сындағы етиленгендеги, туўралы ма-

териаллар берілген. Усы бөлімде Юсуф Хас Хажибтің «Қу-
тадғу билік» (XI әсір), «Оғузнама», «Мухаббатнама» (XIII
әсір), «Китабы дәдәм Қорқут», Соппаслы сыпыра жырау (XIV
әсір) дәретпелерінің фольклор үшін әдміеті көрсетіледі.
Усылардан кейін «Қарақалпақ фольклористикасының пайда
болыуы хәм рауажланыуы» атлы тийкаргы бөлім берілген.
Бунда XVIII әсірден революцияға шекемги дәуірде қарақал-
пақ фольклорын рус изертлеушілерінің жыйнағаны хәм бас-
тырып шығарғаны жөнінде Октябрь социалистик революция-
сы жеңгеннен тап бизің күнимизге шекемги дәуір ишінде қара-
қалпақ фольклорының жыйналыуы, басылуы, изертлені-
уі сөз етіледі.

Қитапта қарақалпақ фольклорын изертлеуге үлес қосқан
А. Диваевтың, А. Беляевтың, Ч. Валихановтың, Н. Баскаков-
тың, Н. Дауқараевтың, Қ. Айымбетовтың, И. Сагитовтың, Н.
Жапақовтың творчестволық портреттері берілген. Олардың
творчестволық портреттері арқалы биз қарақалпақ фолькло-
рып жыйнауыда, бастырып шығаруыда көрсеткен хызметтері
хәм қандай мәселелерди шешіуге үлес қосқаны хәм қандай
проблемалар қойғанлығы хаққында түсінік аламыз, олардың
илимий мийнеттерінің соңғы дәуірде қарақалпақ фольклор-
истикасының рауажланыуына үлкен тәсір жасағанының гүә-
сы боламыз.

Қарақалпақ фольклористикасы көп миллетли СССР халық-
лары фольклористикасының бир бөлімі, ал кең масштабта
алсақ, дунья халықлары фольклористикасының бир бөлімі
болып табылады.

Октябрь социалистик революциясынан кейінги қарақал-
пақ фольклористикасының илимий тийкары басқа да тууысқан
халықлар фольклористикасындағыдай марксизм-ленинизм
классиклерінің мийнеттері, рус-революциялық демократла-
рының хәм А. М. Горькийдің мийнеттері екенін айтыу керек.
Қарақалпақ совет фольклористикасының пайда болыуы-
нда хәм рауажланыуында бирінши гезекте рус совет фолькло-
ристикасының хәм басқа да тууысқан халықлардың фольклор
хаққындағы илими үлкен жәрдем көрсетті хәм унамлы тәсір-
ін жасады.

Қарақалпақ фольклористикасының хақыйқат пайда болы-
уы хәм рауажланыуы Қарақалпақта совет властының ор-
науы менен рус хәм тағы басқа тууысқан халықлардың жәр-
демінде, Ленин дүзген Коммунистик партияның басшылы-
ғында мәдений революцияның иске асыуы менен тиккелей бай-
ланыслы.

Әсіресе, қарақалпақ фольклористикасының рауажланыуы-

на үлкен дерек болған, республикамыздың экономикалық хәм мәдений раўажланыўын көрсететуғын 1959-жылы ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының шөл-кемлестирилиўи, оның составында тарийх тил хәм әдебият институты дүзилип, қарақалпақ фольклоры секторының ашылыўы қарақалпақ фольклорының системалы жыйнаўда, басып шығарыўда, тағы изертлеўлерде жаңа этапты пайда етти, қарақалпақ фольклористлери мектебинің дәрелиўине тийкар салды.

Нәкис Мәмлекетлик университетиниң филология факультетиниң студентлери ушын қосымша оқыў қуралы сылатында жазылған «Қарақалпақ фольклористикасы» атлы бул кітаптың тийкарғы мақсети филология факультети студентлерин, сондай-ақ қарақалпақ фольклоры менен қызығыўшыларды қарақалпақ фольклористикасының тарийхий дереклери менен, оны изертлеўшилердиң ири ўәкиллериниң өмири хәм ис тәжирийбелери менен хәм қарақалпақ фольклористикасының басқада проблемалары менен таныстырыўдан ибарат.

Дәслепки тәжирийбелерден болғанлықтан кітапта гейпара қәте-кемшиликлердиң кетиўи мүмкин. Автор кемшиликлерди айтқан жолдасларға алдын-ала миннетдаршылығын билдиреди хәм кітаптың келеси баспаларында дүзетиўге хәрекет етеди.

ФОЛЬКЛОРЫМЫЗДЫҢ ӘЙИЕМГИ ДЕРЕКЛЕРИ

Қарақалпақлардың фольклорының әйемги дәўирдеги дереклерине нәзер салатуғын болсақ, Орта Азия халықларының көпшилигиниң ата-бабалары есапланған Шығыс Арал жағаларында бизиң эрамыздан бурынғы VII—V әсирлерде жасаған Сак-массагет қәўимлериниң мәдениаты менен байланыслы болғанлығын көремиз. С. П. Толстов жүргизген археологиялық изертлеўлер Ақча дәрья хәм Сырдәрьяның ортанғы жағалаўларынан Ицкар дәрья бойларынан Сак-массагет қәўимлериниң изин тапты. Олардың шарўашылық, балықшылық, аңшылық кәсиплери менен шуғылланғанлығы анықланды. Тагескен хәм Уйғарақтап қазылып табылған бизиң эрамыздан бурынғы VI—V әсирлерге туўра келетуғын затлардың ичинде бронзадан исленген аттын ер-турманлары, сары жайдың жебеси, бронза хәм темирден исленген пышақлар хәм қанжарлар, узын темир қылышлар табылды. Сондай-ақ Уйғарақ пенен Тагескенниң қәбирлеринен табылған затларда суўын, сайғақ, ат, кийик, қабан, арыслан, барыс, түйе т. б. ҳайўанлардың сүўретлери салынған.

Бизин эрамыздан бұрын VI ғасырда Иран шахы Кир Орта Азияның көп жерлерін басып алған. Орта Азия халқы, әсіресе Тумарис басшылығындағы массагет қауымдары Кирге қарсы қатты сауаш жүргізген, Кирдің әскерлері жеңіліп, өзі урыста өледі. Усы уақыя тийкарында дереген «Тумарис» қахарманлық эпосы бизин дәуиримизге келип жетпеген. Эпостың мазмуны грек тарийхшысы Геродоттың «Тарийх» китабында берилген. Оның мазмуны мынадай: Массагет қауымдарының басшы хаялы Тумарис өз едіннің тынышлығын қорғайды. Кир массагетлерге қауип туұдырады. Ол Тумариске үйленип, массагетлерди өзине қаратыұды ойлайды. Бирақ буны Тумарис мақул көрмейди. Кир массагетлерге қарсы урыс ашады. Урыс майданына шыққан Тумарис дунпанға қарап: «Сен тынышлықты қәлемейсен, сол себепли кеңесимизге көнбей, массагетлер менеп қарсыласыұды ойладың. Бизди айтсаң, биз саған зыян бермей, дәрьяның аржағына үш күнлик жолға көшип кетеміз, биймәләл дәрьядан өтесен, онған соң жүзбе-жүз урысамыз. Егер биз бенен дәрьяның сен турған жағасында ушыраснақшы болсаң, оны да айт, биз буған да ырзамыз, тек намәртлик қылмаз»—дейди. Кир хийлелик пенен Тумаристин бағасы Спарганиз басшылығындағы бир топар жигитлерди мәс етип қолға түсиреди. Тумарис буны билип ашыұлапты: «...Әй қанхор Кир, қылған исине мақтанбай-ақ қой, сен менин баламды жүзбе-жүз урыста жеңгеннің жоқ, оны алдап шарап иширип қолға түсирдин. Енди мениң кеңесиме кир, баламды маған тапсырып, келген жериңе зыянсыз қайт. Егер сөзиме кирмесең, массагетлер тәңириси Қуяш аты менен ант етемен, мен сендей ашкөз жуұханы қан менен суұғараман»,—дейди. Ақыл сөзге кирмеген Кир жеңиледи, өзи өледі. Тумарис Кирдин геллесин қан менен толтырылған меске салады, өз урысына жуұмақ жасап: «Әй нәмәрт, сен мени—урыста сени қалат жеңип шыққан бир хаялды—мақкарлық пенен улынан айырып, перзент дагына күйдирдин, сен өмирин бойы қаңға тоймадың. Мәп өз антымды орышлап, сени қан менен суұғардым. Биреудин журтына зорлық қылып басып киргенлердин жаза-сы сол»,—дейди.¹

Әпсананың мазмунында келтирилген Тумарис образынан хаяллар патшалығында хаяллардың қахарманлығын, олардың өскен дәуірлердеги жәмийет өмиринен ийелеген орнын байқауға болады. Хаялды уран етиұ, хаялларды батыр етип көрсетиұ қарақалпақ фольклорында қәлиплеккен дәстүр болып есапланады. Соллықтан бул дәстүрдин массагет эпосындағы сюжет пенен байланысып келиуи ата-бабалар дәстүринің дағамланыуы сыпатында көринеди. С. П. Толстовтың Хорезм

хәм қарақалпақ тарихына байланысly мийнетлеринде қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Қырқ қыз» массагетлер эпосы менен салыстырылады. Ол «Фракия—массагет» мәдениятының дәстүри менен қарақалпақ дәстаны «Қырқ қыз» дың байланысы болыуы керек. «Қырқ қыз» да детальларын сақлау менен амазонстводан пайда болған класслардың өсип шығуы системасына байланысly амазонкалық сюжет әдеуір айқын көринеди. Онда Тумарис қаққындағы массагет эпосының жаңғырығын көриу мүмкин... Византия елшилери VI әсирде Хорезмнің арқасы Арал жағаларында қаяллар басқаратуғын тюрк қауимлерин ушыратқан² деп жазады. Жоқарыдағы пикирге қосылуы менен бирге қарақалпақлар арасында жыйналған этнографиялық материалларға сүйене отырып, Т. А. Жданко мүйтенлердің ураны—Ақшолпан да қаяллардың аты екенін ядқа түсирип өткен орынлы болады»,—деп келтиреді.³

Массагет қауимлери Иран шахларына қарсы үзликсиз түрес алып барған. Сондай көтерилердің биреуи Шак урыуының бизиң әсиримизден бұрын 513-жылда Дарий I ге қарсы көтерилиси.⁴ Усы көтерилис тийкарында «Шыйрақ» эпосы пайда болған. Илимпазлардың анықлауынаша «Шыйрақ» эпосы «Тумарис» сыяқлы сақланбаған. «Шыйрақ» эпосының тийкарығы мазмұны, бизиң эрамыздан бұрынғы II әсирде өткен грек тарихшысы Полиэнийн «әскерий хиймелер» китабында баян етиледі.

Дарий Шак қауимлерине қарсы урыс ашыу пийетине кирискенде Шак қауиминиң басшылары да Дарийге қарсы урысқа таярланады. Усы ўақытта Шак қауиминиң ишинеп Шыйрақ деген шолан шығып, Дарийге соққы беріуді хәм қауимди жаудан аман алып қалыуды кеңес еткен, бул иске ол өз басын құрбан етиуді қойған. Шыйрақ Дарийге, Шак урыуларын көшип кеткен қылып көрсетип, олардың алдынан кесип, 7 күнлик жолдан кейин тауып беріуді өтирикке ўәде етеди. Шыйрақ 7 күн ишинде Дарий әскерлерин шөлистанға шығарып адастырады, душпанды ашлық, суўсызлыққа дуўшар етеди. Буны билген Дарийдің әскер басысы Шыйрақтың басын кеседи. Шыйрақ өлериниң алдында «Мен жеңдим, жалғыз өзим пүтин бир армияны жеңдим, туўысқан қауимим Шаклардың хәм ана топырағымның басына келген бәлени қайтарып, басқышы Дарий әскерлерин қырғынға алып келдим, төрт тәрептен хәр қайсысы 7 күнлик жол, қөлеген тәрепинизге кете берин, бәри бир хәмменизди ашлық, әптадалық набыт қылады. Мениң қаным болса усы жерде төгиледи»,⁵—деген. Дарий әскерлериниң көпшилиги шөлден, ашлықтан қырылып, азғана әскери мөпен өзи зордан аман қалады.

«Шыйрақ» эпосындағы сыртқы душпанға қарсы гүрес мотиві, әсіресе Ирап шахларына гүрес бұл қарақалпақ хәм басқа да түрк халықларының эпосына ортақ мотив болып есапланады. Соның менен бирге урысқа, елдің тынышлығы, гәрезсизлиги ушын гүреске жарлы класс ўәкиллери-шопанлардың қатнасыўы қарақалпақ қаҳарманлық эпосында айрықша орын алған. Қарақалпақ эпосында шопанлар ақыллы, ойлап тапқыш сыпатында сүүретленип, батырдың ең жақын жәрдемшиси, досты, оның гүресинин актив қатнасыўшысы сыпатында көрсетиледи. Мысалы, «Алпамыс» дәстанындағы Әшим образын бұған дәлил ретинде келтириўге болады. Шопанлардың урыўдың, қәўимнің мәни ушын батырлық ислери көп ғана қарақалпақ ертеклеринде де ушыраады. «Шыйрақ» эпосындағы шопанның мәртлик ислерин баянлаў мотиви, әсіресе олардың характериндеги ҳийлекерлик пенен жеңиске ерисиў дәстүри қарақалпақ эпосындағы, қарақалпақ фольклорындағы дәстүрлерден есапланады, ески массагет эпосы менен қарақалпақ эпосының қаналас екенин көрсетип турады.

Массагетлер Тумарис сыяқлы көп ғана қаҳарман ҳаял-қызлардың образын дәреткен хәм олардың жыршылары бұл эпикалық образларды узақ дәўирлер даўамында жырлап келген. Сондай эпослардың биреўи «Зарина хәм Стриангия» эпосы. Бул эпостың мазмуну бизиң дәўиримизге Сицилия тарийхшысы Диадор мийнетлери тийкарында келип жеткен. Бул дәстан да Шақ урыўының ўақыяларына қурылған. Шақлардың патшасы өлип, оның орнына ҳаялы Зарина басшылық қылады. Шақлар менен Мидия ортасында урыс болып, Мидия патшасының баласы Стриангия урыста Заринаны жарадар қылады, бирақ оның сулыўлығына ҳайран қалып босатып жибереди. Арадан көп ўақыт өтпей-ақ Парфия патшасы шақларға урыс ашады, урыста шақлар жеңиледи. Парфия патшасы Заринаны зорлап ҳаяллыққа алады, шақларды бағындырады. Зарина хәр қыйлы жоллар менен өз қәўиминин азат хәм гәрезсиз болыўына умтылады. Усы ўақытлары Мидия менен Парфия ортасында урыс басланады. Мидия әскерлеринин көбиси Парфияға тутқын болып түседи. Солардың ишинде Стриангия да болады. Зарина Стриангия менен бирликте әскерлерге бас болып, Парфия патшасына қарсы урыс ашады, оны жеңеди. тутқынлар азат етиледи, шақлар да өз азатлығын тиклейди. Стриангия Заринаны сүйеди. Зарина оның батырлығын хұрмет қылса да, ҳаял болғаны ушын оның үйлениў усынысына қарсы болады. Стриангия бұған шыдамай өзін-өзи өлтиреді.⁶

«Зарина хэм Стриангия» эпосындағы батыр қыз бенен батыр жигиттің бирин-бири сүйіп қалыуы, бул сүйіспеншилик тиң елди душпаннан азат етіу гүресинде пайда болыуы «Қырық қыз» дағы Гүлайым менен Арыслан хәрекетлеринде, Алтынай менен Отбасқан образларында көринеди. Соның менен бирге, бул эпикалық традиция «Маспатша» эпосында айқынырақ сүүретленеди. Басып алған елдің батырының хаялық күчликке түсириу хэм тәслим болған елдің адамларының бул зулым патшаға бирлесип қарсы турыуы «Қоблан» дәстанындағы Алшағырға байлапыслы ұақыяны еске түсиреди. Алшағыр қолында күн болған Қуртқа, зулым патшаны қулатыу жолын ізлейди, халықты батыр дөгерегине жәмlestирип, Алшағырды қыйратады, усундай сюжетлер «Зарина хэм Стриангия» эпосына да характерли. Дәстанлардағы сюжет, мотив, дәстүрлердің усаслығы әйемги заманнан киятырған бир дәректен тарқалған эпикалық дәстүрдің дауамланыуын көрсетип турады.

Бизин эрамыздан бурынғы IV әсирлердеги тарийхий материалларда мазмұны сақланған «Зариандр хэм Одатиде» эпосы тастыйықлауларға қарағанда халық арасында кең таралған, қахарманлық хэм мухаббат мотивлерин өз ишине алған эпослардан бири. Онда Каспий теңизинен Танаис (Сырдарья) ға шекемги аралықта хәкимлик еткен Зариандр Танаистин аржанындағы жасайтуғын скиф патшасы Омаргтың қызы Одатиданы түсинде көрип ашық болыуы, Зариандрдың қызға жаушы жиберип айттырыуы, бирақ Омаргтың жалғыз қызын шетке жиберіуге қарсылық билдириуи, Зариандрдың үәдесинен таймауы, бир арбакештиң жәрдеми менен скиф кийимин кийип, Одатиданың журтына келиуи, бул ұақытта Омаргтың жигитлерге арнап зыяпат берип атырған ұақты хэм Одатиде олардың қайсы бирин жақтырса алтын касада шарап тутыуы, Зариандрдың Одатиданы өз елине алып қайтыуы сөз етиледі.⁷

Бул эпостың сюжетлик линиясында түрк халықларының эпосына характерли моментлер жиий ушырасады. Мысалы, түсинде көрип ашық болыу мотиви көплеген түрк халықларының дәстанларында, соның ишинде қарақалпақ эпосында да беккем орың алған. Көп ғана әйемги эпос элементлерин өз мазмұнына сиңирген «Қырқ қыз» дәстанында Гүлайым Арысланға түсинде көрип ашық болады, бул түс оны болып шығады. Сондай ақ басқа кийим менен өз сүйиклисиниң зыяпатына қатнасып, батырдың өзин таптыу мотиви де жиий қарақалпақ дәстанларында ушырасып отырады. Алпамыс бир неше жыллар елдеп шығып кеткеннен кейин, оны өлди деп Ултан алмақшы болып той берип атырғанда, тойға Алпамыс Құлтайдың кийимин кийип келсе де, Баршын оны таныйды, сүйикли-

си екенін биледи. Сүйнікисине азма атыў, шарап тутыў, шай бериў т. б. соған усаған дәстүрлердің қарақалпақ эпосында, этнографиялық өзгешеліклериниң сақланыўы әйемги эпикалық дәстүрлердің жаңғырығы болса керек.

«Тумарис», «Шыйрақ», «Зарина хәм Стриангия», «Зариандр хәм Одатиде» қусаған эпикалық шығармалар бизиң эрамыздап бурынғы бир дәўирлерде дөретилсе де, өзлериниң дөреген географиялық орталығы менен хәм бул орталықта жасаған әйемги бир заманлардағы хәзирги түрк халықларының ата-бабалары—сак, массагет, скифлердин поэтикалық дөретпеси болғаны ушын, соның менен бирге арадан неше әсирлер өтсе де бул әйемги фольклорлық дәстүрлердин хәзирги түрк халықларының эпосында сақланыўы, әйемги эпосқа бул халықлардың ҳақыйқат шерик хәм мийрасқор скенинен дәрек береди.

Әйемги дәўирдеги түрк қәўимлериниң поэзиясы узақ дәўирлер даўамында шығыс Европаның, Орта хәм Орайлық Азияның кең территориясында жасаған түрк қәўимлериниң басынан кеширген сан мың тарийхий ўақыялар менен тығыз байланысқан.

IV—VII әсирде Қарақалпақстаның хәзирги территориясы Афригидлер мәмлекетиниң составына киретуғын еди. Хорезм Арал бойларында хәм Арқа Каспий жағаларында жасаған қәўимлер менен тығыз байланыста болған. IV—V әсирлерде Хорезмниң ишинде болып өткен тарийхий ўақыяларда оны қоршап алған көшпели хәм ярым отырықшы урыўлардың ролі оғада үлкеп еди. Бизиң эрамыздың IV әсиринде гунлар ишкі Монголиядан Арал теңизине қарай жылысқан ўақытта халықлардың уллы көшип қоныў дәўири болған. Бул дәўирде хәлсизленген Хорезм, көшпели хәм ярым көшпели қәўимлериниң өз территориясына үзликсиз ығысып келиўине хәм оазисте қалып қойыўына тосқынлық жасай алмады. С. П. Толстов басшылығындағы Хорезм археологиялық экспедициясының жаңа мағлыўматлары соны тастыйықлайды, бул дәўирдеги пүткил Хорезм халқы өзи қоршаған қәўимлер менен тығыз байланыста қолплескен. Бул тараўда археологларымыздың Барахтам (б.э. IV әсирдин ақыры V әсир) хәм Игда. (б.э. IV әсири) қорғанларда алып барған археологиялық изертлеўлерин үлкеп қызығыўшылық туўдырмақта. Өйткени Барахтам хәм Игда қорғанлары басында Хионитлер турған қәўимлерден қалған естелик болып табылады. Бир қатар изертлеўшилердин пикирине қарағанда Хионитлер—Арал бойларын жайлаған Сармат-массагет хәм бул жерге ығысып келген гун қәўимлериниң урпақлары болып есапланады. V әсирдин орталарында

Орта Азияның сиясий турмысында басшылық хионитлерден эфталитлер қолына өте басады. Өз дәуірінде эфталитлер Каспийден арқа Индияға хәм батыс Түркистанға шекемги аралықта өзиниң үлкен мәмлкетин дүзген. Олар Орта Азия жери ушын алып барған урысларда хәттеки персияларды да жеңди. Деген менен де эфталитлер мәмлкети VI әсирдин орталарында сасанидлер армиясы хәм түрклердин күши менен қулайды. Буинап кейин түрклер Тархунлардын басшылығында хәр қыйлы қәуимлердин бирикпесин дүзди. Солай етип олар IV әсирдин орталарында Орайлық Азияда күшли мәмлкет пайда етти.

Қағанатлардын басында Қаған Бумын турды, сондай-ақ онын ағасы Истеми мәмлкеттин Батыс бөлегиндеги қәуимлердин бирикпесин хәм Орта Азияны басқарды. Мине, сол дәуірлерде Амударья Иран менен түрк елиниң арасындағы шеғара болып қалды.

Тарийхтаң мәлим, VI әсирдин ақырында түрк қағанаты шығыстағы Корейц қолтығынан басап, батыстағы Каспий теңизине шекемги болған үлкен көлемдеги жерди ийеледи. Ең әхмийетлиси тарийхтын бул дәуірінде тарийхый-әдебий планда көркем сүүретленген Орхон-енисей естеликлери жазылып қалдырылды.

Қул тегин естелигиндеги киши жазбалар, Қул тегин естелигиндеги үлкен жазбалар, Тоныкок естелигине қойылған жазбалар, Билге қаған естелигиндеги, Онгин естелиги хәм бир қатар естеликлер, атап айтқанда суджи естелиги, Барлық естелиги, Уюктуран естелиги, Элегеша естелиги, Қызыл—чыра естелиги, Кежилиг—хобу естелиги, Алтын көлдин бириши хәм екінши естелиги, Бегра естелиги, мине булардын барлығы әйемги түрк жазыуларының тийкары болған Орхон-енисей жазбалары болып табылады.

Булардын ишинде идеялық—көркемлик жағынан айрықша өзгешеликке ийе болғанлары Қул-тегин, Тоныкок, Билге қаған естелигине қойылған жазбалар скелигин көрсетну керек. Өйткени булардын хәр бири ертедеги батырлардын ерлигин, ел басқарыушылардын даналығын тәриплейтуғын әйемги түрк дәстанларын көз алдымызға келтиреді.

«Тоныкок» жазба естелиги халық ауыз әдебиятының сол дәуірден хәзирги күнге шекем сақланый киятырған мотивлерин үйрениуде үлкен әхмийетке ийе. Оның тарийхый жағын былай қойып, фольклорлық хәм әдебий өзгешеликлерине нәзер аударғанда түрк қәуимлериниң халық болып биригнүн, олардын өз азатлығы хәм ғарезсизлиги ушын түреснүйи хәққындағы өзиниң сөзи менен «ақыл ийесн, сөз ийеси мен бол-

дым» дегениндей, ол усы бір тарихый дәстанның ақылы, да-на жыршысы сыпатында байқалады.

Тоныкокке байланысly жыр бастан аяқ Тоныкоктың атынан айтылады. Бул жырда дәслеп түрклердин табғаш халқының қол астында болып езилгенлиги, Тоныкоктың өзиниң де табғаш елинде тәрбияланғанлығы сөз етиледи. Түрк халқы табғашлардан ажыралып өз алдына ел болыуға умтылғаны, ойда, қырда жыйылып жети жүз болғаны, еки бөлеги атлы, бир бөлеги жаяу болғанлығы, жети жүз кисини ерткен улығы шад деп аталғаны айтылады. Мине усы түрклердин топарына Тоныкоктин қосылғаны, Тоныкоктин ақылы менен Елтериниң қаған болып көтерилиуи жырланады. Құллар өзлериниң ғарезсизлигин сақлап қалыу ушып табғашларға, Қутанларға, оғузларға қарсы үзиликсиз гүрес алып барады. Тоныкок усы дәуирдеги түрклердин жасау жағдайып мынадай фольклорлық сүүретлеулер менен береди. «Қарақумда отырыушы едик. Кийик жеп, қоян жеп отырыушы едик. Халық тамағы тоқ еди, жауымыз тегис жыртқыш қустай еди, биз жемтик едик»⁸ Тоныкоктин аузынан ел, онын басқарыушылары қаққинда мынадай сөзлер еситиледи. «Азғана түрки халқы көшпели еди, қағаны алып еди, ақылгөйи билге еди.»⁹ Тоныкок өз қағанының алдына ондағы солдағы, арқадағы, қубладағы ел душпанларына қол жыйнап гүресиюди өтиниш қылады. Оның сөзлериниң ишинде мынадай фольклорлық афоризмлерди ушыратамыз: «Жуқаны топлау онай, жинишкени үзюу онай. Жуқа қалыңласа (оны тек) алп топлайды. Жинишке жуғанласа (оны тек) алп үзсди.»¹⁰

Тоныкок қағанның рұхсаты менен түрклердин жауларына қолды өзи баслайды. Оның сыйыр минген үш мың әскери бар оғузларға 2 мың болып топылысқа өткениң сүүретлеу, қай жер болмасын сол жерде жауды қырғынға ушыратыуы, бир неше қалаларды қыйратып, түрк қағаны отыратуғын Шантун қаласын ийелеуи қаққиндағы баянлаулары көркем эпикалық бояулар менен берилген. Бул дәретледе Тоныкоктин өзинин де, басқалардын да пикирлери, ойлары дәстанларға характерли баянлаудың «дести», «дийди» формалары менен бериледи. Оның сөзиниң индивидуаллық айрықшалықлары менен бир қатары халықлық, улыұмалық, фольклорлық бөлеклери үлкен қызығушылық туудырады. Мысалы, онын аузынан жийи тәкирарланатуғын «қағаны алп екен, ақылгөйи билге екен», «түрки халқы толқыуда», «түни бойы уйқым келмеди, күндиз отырғым келмеди»¹¹ деген сөзлеринде халық сөзиниң үлгилери көринеди.

Тоныкок қағанның ақылгөйи, ойшыл дана адамы, жәрдем-

шиси, гейде қолын басқаратуғын әскербасысы. Оның ақыллылық пенен жаўға қарсы гүреслери күн демей түн демей уйтылыўларында урысыўы менен шаншыўында қаҳарманлық мотивлер толып атыр. Тоныкоктин қатнасқан хәм алып барған урыслары басқа да түрк халықлары сыяқлы қарақалпақ қаҳарманлық эпосларында терен из қалдырғаны гүманлаңдырмайды.

Қаҳарманлық дэстанлардағы батырлардың сыртқы жаўларға қарсы үзликсиз урыслары тарийхый жақтан да, эпикалық жақтан да бекем орын алмаўы мүмкин емес еди. Мысалы, түрклердин Елтерис қаған Тоныкок басшылық еткен дәўиринин өзинде түрклер табғашлар менен 27 ирет, қутанлар менен 7 ирет, оғузлар менен 5 ирет урысады.¹² Тоныкок атына байланыслы усы дөретпеде жаўға қарсы урыстың дэстанлардағы сүўретлениў детальлары қуўыў, қашыў, шаншыў, қырыў, қолға түсириў, аздың көпке қарсы турыўы, жениў, жениўден кейин алтың, гүмис, мал дүньяға ийе болыў менен үнлес келиўи сезилип турады. Хәқыйқатында да дэстанлардағы урыс пенен «Тоныкок» теги урыстың усаслығында ертедеги түрк поэзиясының хәқыйқатлықты көркем сүўретлеў усылы орын алған. Тексттеги толып атырған эпитетлер менен тецеўлерге, оформизмлерге параллелизмге, уйқас, ритм, автордың яки биреўдин пикиринин көркем баянланыўына қарағанда Тоныкок атына байланыслы текст фольклорлық стильде дүзилгени айқын көринип турады. Мысал ушып тексттин ақырындағы Тоныкоктин мына сөзлери Алламыстың, Қобланның, «Қырқ қыз» дэстанындағы Гүлайымның жаўды женип жоқ қылыў монологулары менен мазмунлас келеди.

Тәңири жарылқады
Күндиз отырмадым,
Қызыл қанымды төктим,
Қара теримди ағыздым,
Күш-қуўатымды бердим.

Тәңири жарылқады!
Дүткил түрни халқына
Қарыўлы жаў келтирмедим,
Атлы әскер жолатпадым.
Елтерис қаған жаўламаса,
Оған ерип мен де жаўламасам,
Елим халқым жойылар еди.¹³

Елдин ғамын ойлаған Тоныкок ақыллы, дана, батырларды үкрен мақтаныш пенен жыр етеди. Усы жағынап ол халықтың әсирлер даўамына сыртқы жаўға қарсы гүреслерин қаҳарманлық дэстанларда жырлап келген дана жыраўларды еске түсиреди. Жыраўлар сыяқлы, жарамас, ел ғамы ушын гүр-спе-

ген адамлар тууралы Тоныкок гезеп пенен былай дейди. «Қандай қолғанат болмасын, оның халқының арасында пәтиәсыз (жалқау, оңбаған) табылса (онда) ол халықтың қанша соры бар десеніңши»¹⁴. Батырлықты, ақыллылықты, даналықты ардақлау бұл тексттеде, фольклорға тән құбылыс. Сонықтан тексттің ишінде нақыл-мақал формасындағы «қол қосылса күш өсер», «Өлимнен уят күшли». «Көп деп неге қашамыз, азбыз деп неге қорқамыз» сияқты афоризмдерді гезлестіреміз.

Тоныкок атына байланысты жазба естеликтің фольклор тарихы үшін әҳмиyeti сонда биз усы естелик арқалы V—VII әсирлердеги халық поэзиясының қандай дәрежеде көркем сөз искусствосынан орын алғанын хәм белгили дәрежеде оның әҳмиетли детальларын көз алдымызга келтиреміз.

* *

*

Рус изертлеушиси Ядринцев тәрепинен 1889-жылы ашылған Орхон жағалауларындағы естелик түрк қағаны Могилянның (734-жылы өлген) хәм оның иниси Қул-Тегиннің (732-жылы өлген) хұрметине қойылғанлығы анықланды. Бул естеликті ең дәслепки ирет оқиуға 1893-жылы даниялы илимпаз, профессор Вильгельм Томсен миясар болды. В. Томсеннің ашқан жаңалығынан пайдаланып академик В. Радлов бул жазыуларға биринши ирет аударма иследи. Сол уақыттан берли ески түрк жазыуларының ожайып естелиги илим дүньясына синесе баслады.

Қул—Тегин хұрметине жазылған жазба естеликтің түрк тилдерине хәм тарихына қатнасып сөз етеуғын көп гана совет хәм сырт ел илимпазларының илимий изертлеу жұмыслары бар. Олардан Томсен, Бартольд, Бернштам, Радлов, Мелиоранский, Малов, Кононов, Баскаков, Гумилев, Кляшторный, Шербак хәм т. б. илимпазларды атап өтиуге болады. Ал оның әдебий хәм фольклорлық тәрепине усы күнге шекем күтә аздыққат аударылып атыр. Деген менен бул тарау бойынша да белгили дәрежеде жұмыс исленип атырғанлығын белгилеп өтиүимиз керек.

Бизің алдымызга қойған мақсетимизди иске асырыу үшін естеликтің фольклор менен байланысы тууралы пикирлер үлкен қызығыушылық туудырады. Бул естелик пенен фольклордың байланысын ең биринши рет белгили совет илимпазы шығысты изертлеуши Е. Э. Бертельс белгилеп берди. Ол былай деген еди: «Қул-Тегин қатнасқан урыслардың сүүретлениуінде қахарманлық эпостың стилинің излерин аплататуғын орындар бар.» Барлығынан бұрын ол урысқа ақ боз аты Тадик

Чурени минип киристи, ол ат сол жерде жыгылды. Екинши ирет урысқа ақ боз аты Ишбара-Ямтараны минип киристи, бул ат сол жерде жыгылды. Үшинши мәртебе ертленген торы аты Иегин-Силигбекти минди, ол ат сол жерде жыгылды». Эпйемги жазба шығарма иретинде бул жазыулар өзинин әдебий традициясына хәм көркемлик формаларына ийе, бирақ олардың рухы хәм түрлери қахарманлық эпос пәнен ушласып жатады.¹⁶ Е. Э. Бертельстен кейин Б. М. Жирмунский менен Х. Т. Зарифов Орхон-енисей жазыуларының эпикалық поэзияға қатнасы барлығын белгилеп өтти. «Түрк халықларының биринши жазба естеликтери болған Орхон-енисей жазыулары (VIII э) эпикалық поэзияның узақ уақытлардан берли бар екенлигин дәлиллеуде қосымша гүәялық ете алады. Олар бул жазыулардың қытай хәм византия дерсклеринде сөз болатуғын түслик Алтайдағы көшпели қәўимлердин күшли аўқамластары менен яғный түрк қағанатының тарийхы менен байланыслы екенлигин көрсетеди. Усының менен бирге авторлар мысал ретинде, Бумын, Билге қаған, Қул-Тегиннің қонсы қәўимлерге топылысын баянлайды. Олардың еркинлик ушын гүреси естеликте эпикалық планда хәм жоқары көркемлик пәнен берилген.¹⁶

Белгили өзбек әдебиятшысы Н. М. Маллаев «Өзбек әдебияты тарийхы» ның биринши томында Қул-Тегин ҳаққында жазба естеликке жетерли дәрежеде дыққат аўдара отырып, онда түрк қағанатының сиясий экономикалық турмысы менен үрп-әдеттери, традициялары, жасап өткен қәўимлердин тиллери менен белгили дәрежеде көркем сөз искусствосы менен тапыстырыу мүмкиншилигиниң бар екенлигине тоқтап өтеди. Ол естеликте тарийхий уақыялардың көркем формада жазылғанлығын тиллерди көркемлеп берну мүмкиншилигиниң актив пайдаланғанлығын белгилейди.¹⁷

Түрк халқының әпйемги тарийхы бойынша күтә баҳалы хәм қызықлы изертлеу жұмысын жазған Л. Н. Гумилев, өз китабының көпшилик орынларында Қул-Тегин хұрметине исленген жазба естеликти еске алып өтеди. Бул естеликтеги сөз етилетуғын тарийхий уақыялардың оша толық болмаса да, күтә қызык сәўлеленгенин анықлайды. Автор тәрәпинен Орхон жазыуларының текст қурылысы ҳаққында, жанрлық айрықшалықлары, композициясы ҳаққында жүдә баҳалы пикирлер айтылған. Л. Н. Гумилевтиң пикири бойынша Қул-Тегин естелигиндеги уақыялар Билге қаған тәрәпинен баянласа да оны Иоллық—Тегиннің жазғанлығы сөз етиледі. Қул-Тегиннің урыстағы хәрәкеттерин асыра көрсетушлик, оны жерлеудеги көринислерди баянлау ҳақыйқат көркем дәретпени еске тү-

сиреди. Сонлықтан биз автордың мына көрсетпесін Мақуллауға тийіспіз: «Агитациялық рухтағы (шақырықтағы) тексттер әуладларға нәсият ретінде мәңгі есте сақлау үшін қалдырылған. Тартыс нәсиятқа айналған.»¹⁸

Бір қатар қазақ әдебияшылары Орхон тексттерін әдебиет тарихына енгізіу мәселесін бойынша жұмыстарын жүзеге шығарды. Алма—Атада 1967-жылы Б. Көпжебаев, Х. Сүйинишалиев, М. Жолдасбеков, К. Садықов тәрпіннен таярланған хәм баспадан шыққан «Ертедеги қазақ әдебиятының хрестоматиясы» деген кітапта Құл-Тегинге арналған үлкен хәм киши жазыулар. Тоңыкок хәққындағы естеликлер түп нұсқасы менен бирликте, хәзирги тилге аударылып эпикалық поэзияның үлгиси ретінде берилген.¹⁹ Кітапты дүзіушилердің пикирлери бойынша «тасқа ойылып жазылған жазыуларда өткір сөз үлгилери рифмаласқан қатарлар гә хәсиретти, гә мақтауы тарплейтуғын нақыл түріндеги сөз дизбеклери жүдө көп ушырасады. Олардан Орхон жазба естеликлеринен Құл—Тегин, Билге, Қаған, Тоңыкокке арналған естеликлер әдебий көз-қарастан күтә бахалы болып табылады.»²⁰

Ески түрк поэзиясының қазақ фольклоры менен байланысын изертлеуши А. Қоңыратбаев, Құл—Тегин естелигин кең рәуиште анализлей отырып мынадай ойларды ұсынды: Тюрк қағанатының хәқыйқат тарихый шежиреси ретінде бул естелик түрк мәдениатының ұллы жетіскенлиги болып табылады. Онда олардың үрп-әдетлери, исенимлерин, тилин поэтикалық хәм эпикалық, этнографиялық ономастикалық хәм этникалық, идеологиялық қатнастарын билдиретуғын бахалы мағлыұматтар бар., Орхон эпосының поэтикалық композицияларында Могилян хәм Йоллық—Тегин өзлеринин бастан кеширгенлерин хәм ойларын гә элегиялық, гә қахарманлық рухта баянлайтуғын монологлар топары хәм лирикалық тәртиптеги сүренлер ушырасады.²¹ Орхон-енисей жазба естеликлеринин тарихый хәм лингвистикалық әхмиетин бойынша көплеген бахалы пикирлер жүзеге келди.²² Соның менен бирге бул естеликлер әйемги түрк қосық қурылысын изертлеуши бир қатар илимпазлардың дыққатын өзине аударды.²³

Руникалық жазба естеликлердин поэтикалық айрықшалықларын тереп хәм хәр тәрпелеме изертлеуге ерискен А. Н. Коновтың редакциялауында «Наука» баспасынан 1965-жылы жарыққа шыққан И. В. Стеблеваның «VI—VIII әсирлердеги түрк поэзиясы» деген кітабының әхмиетин оғада ұллы. Бул кітаптың бахалылығы сонда, ондағы руникалық жазба естеликлер биринши мәртебе поэтикалық дәретпе ретінде илимий дәлилленіуин тапты. Кітаптың кирис бөлминде, «Орхон-ени-

сей текстлеринин композициясы», «Эйемги тюрк қосықларының ритмикалық бірлиги», «Орхон-енисей текстлериндеги стиллик элементлер», «VI—VIII ғасырлардағы орхон текстлериндегі түркілер тарихының поэтикалық мәнілері (интерпретациясы)» деген баптарында, жұмағында, автор бірінші мәртебе кең планда Орхон-енисей жазба естеликлеринин көркемлік айрықшалықтарын ашып береді.

Біз бұл жұмыста Құл—Тегин жұрметіне орнатылған жазба естеликлердегі қахарманлық эпос элементтері туралы сөз етіуді өз алдымызға мақсат етіп қояр екенбіз, И. В. Стеблеваың мына пікіріне қосылмай тұрып бір пәрсе айтыуымыз қиын: «Руникалық жазыу дәуірінен қалған естеликтерді жанрларға бөліу зорұрлығын итималы бардай сезіледі. Хақыйқатында да мархұмды жоқлайтуғын хәм оның байлығын, тууысқаңларын еске алып жұрметлейтуғын қатарлар көбинесе енисей жазыуларында ушырасады. Ал тууылған елдин ғәрезсизлиги туралы поэтикалық түр менен айтылатуғын, құлшылыққа қарсы гүрес хаққындағы, идеяға садықлық хаққындағы, текст авторларының өз халқы хәм оның қахарманлары шын жоқары көтеріңкилик хәм мақтаныш пенен атқарған шығармалар—пүткиллей басқаша. Сонлықтан Құл—Тегин, Бильге—Қаған хәм Тоныкок хаққындағы жазыуларды тарихый қахарманлық поэма деп таныған дұрыс болар еді.»³⁴

Эйемги түркілердин руникалық жазыуының әжайып дереги «Құл—Тегин жұрметіне естелик» түркі филологиясының тарихый бойынша бақалы материал болуы менен бирге, түркі қауымлеринин VIII ғасырға тийисли көп түрлі қахарманлық эпос элементтерин өз ишине алады.

VI ғасырдин орталарына келип Алтай, Жети суу хәм Орта Азиядағы хәр қыйлы қауымлердин биригиуи нәтийжесинде түркі қағанаты деген көшпелилердин үлкен мәмлекети пайда болды. VI—VIII ғасырде хәр қыйлы этникалық элементлердин күшли ассимиляцияласуы нәтийжесинде түркілердин сиясий бирлеспесине киретуғын «түркі» деген улыма ат алған, тиллери бир-бирине күтә жақын болған қауымлер топары дүзилди. Булар соң Орта Азиядағы түркі тиллес халықлардың этногенезинде әқмийетли роль ойнаған.

Бұл естеликте түркі қауымлерин қүдиретли қағанаттың бийлигинде басқа журттың құл етиушилерине қарсы гүреси арқалы оларды бириктириу идеясы әдил белгилли дәрежеде көркем сәўделенген. Сонлықтан да ондағы тарихый хақыйқатлық өзинин тарихый-қахарманлық көринисин тапқан.

Құл—Тегинин тарихый образы түркі тиллес халықлар-

дың эпосындағы эпикалық қахарманларды еске түсіреді хәм олардың өзіне ылайық прототипи болып табылады. Түрки тиллес халықлардың эпосларында Құл—Тегиннің тарихый қахарманлық образы менен үлесип келетуғын сюжет бағдарлары эпикалық сүренлер (клиша), көркем-идеялық мотивлер көплен ушырасады.

Бизин көз қарасымызша, «Құл—Тегин құрметине естелик» түрки тиллес халықлардың эпосының тарихый дереклерин үйрениүде хәм жазба естеликлердин аўыз еки поэтикалық дәстүр менен өз-ара байланысын үйрениүде үлкен илимий қызығушылық пайда етеди.

Құл—Тегин жазба естелигинин композицияларында биз түрк халықларының аўыз еки эпосында сақланып келген деталларды ушыратамыз. Бул жағдай олардың өз ара генетикалық байланысынан дерек береді. Мәселен, естеликтин кириспесинде ўақия көк аспанның, қара жердин хәм адамның бинә болуы менен басланып, сонынан олардың Бумын—қаған, Истеми—қаған сыяқлы сөз етилиуи тийис болған ата-бабалардың атлары аталып өтиледі, ал кейин баянлаў даўам етеди.²⁵ Ыақияның басланыўын узаққа созыў, соның менен бирге кирисиүде ата-бабаларды еске алыў түрк халықларының аўыз еки дәстанлары ушин да характерли. Мәселен, қазақлардың, қарақалпақлардың, өзбеклердин хәм басқа да түркий тиллес халықлардың арасында кеңнен таралған хәм өзиниң келип шығуы бойынша әйемги дәуірлерге тийисли болған «Алпамыс» (Алпамыш) дәстанының кирис бөлиминде ўақияның басланыўын узаққа созатуғын «Әйемги өткен заманда», «бурынғы өткен заманда», «заманың қәдиминде» хәм т. б. сөз дызбеклеринин бир неше түрлерин пайдаланылады. Соған қосымша ұсы кириспедіе қахарманның әкеси, бай хәм урыў баслығы Байбәри ҳаққында сөз болады.²⁶

Естеликте белгилі түрк басқарушыларының өз ўақтында төрт тәрептеп мазасын алған жаўларына қарсы гүрескенлигин, оларды қалай жеңгенлиги, түрк әскербасылары дауалықлары ҳаққында сөз етиледі. Дана басқарушылары өлгеннен кейин бийлик туўысқанларының балларына қалай өткенлигин тәриплеңеди. Соңғылардың қорқақлығын, ақмақлығынан халықтың қулағ айлапып зорлық зомбылыққа дуўшар болғанлығы айтылады.²⁷ Усы сыяқлы эпизодлар ҳәр қыйлы планда «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз» хәм т. б. дәстанларда берилген. Мәселен, Алпамыс жоқ ўақытта батырдың елине Ултанның басшылық етиуи Жийделі байсының бүлиниўине алып келеди. Ал Алшағыр Қобланның жоқлығынан пайдаланып қара қыпшақларға топылыс жасап, оларды қый-

ратады. Суртайша болса Гүлайымның жоқлыгын билип Мий-Фелниниң халқын өлтирип хэм талап кетеди. Суртайшаның әскерлери Гүлайымның алты қорқақ ағасын азаплап, шермендесин шығарып өлтиреді. Бундай надан басқарыушылар, қорқақ бийлер батырлардың жоқ уақытында халықты душпанлардың бийлигине тапсырыу мотиви жоқарыда аты аталған қахарманлық дэстанларда кенпен орын ийелейди. Сонлықтан, халқы ушып жаны ашыған басшылардың душпанларға қарсы ерлік пенеп гүресийүлери хэм халықтың бирлигин сақлауы әййемги руникалық жазба естеликлерде де, ауыз еки қахарманлық дэстанларда да кен хэм унамлы планда сүүретленеди. Алпамыс, Қоблан, Гүлайым, Арыслан, Алтынай, Ер—Зийүар, Ер—Таргын, Қамбар батыр, Рустем, Горуглы, Манас образлары да усиндай планда дүзилген.

Халық хэдден тыс қыйыншылыққа жолыққанда хэм душпанлардың қысымына налығанда, естеликте олардың аўзынан хэсиретке хэм хорлыққа толы қәўимлер бирикпесин шөлкемдестирген халық еднү?... Қағаным бар халық едим, қайда менин қағаным²⁸ деген сөзлер шығады.

Бул естеликте фольклорлық үлгилердин актив пайдаланылғанлығын байқаймыз. Қәўимлерди күш пенен бириктирген түрклердин биринши қағанлары. Бумын хэм Истеминиң хэрескетлери «басып ийиүге, дизесин бүгиүге мәжбүрледи» деген қатарлар арқалы бериледи. Егер қаған жаўынгерлери қасқырға тецелсе, оның душпанлары қойға тецеледи. Халық творчествосындағы «барлық дизелерди бүгиүге, барлық басларды ийиүге мәжбүрлеу» «жарлыны бай етиү, аз халықты көп етиү» сыяқлы түсиниклер естеликте тез-тез қайталанып отырады. Түрк қәўимлериниң қонсы қәўимлер тәрәпинен бүлгиншиликке ушырауы қахарманлық дэстанларға характерли болған «Сениң қаның суўдай ақты, сүйеклерин таўдай үйилди» деген сөзлер менен бериледи. Бул естелик тилинде «қаның субча йугурти, сунункун тагча йатды» деллинеди. Қул—Тегинниң туўысқанларының ол өлгендеги сезимлери халық поэзиясына характерли болған мына сөзлерде көринеди. «Мениң көргиш көзим көрмей қалды, айналамды сезниүге жойылттым, билгенимниң барлығын умыттым». Буны биз естеликте «көрүр, көзим көрмөз төг, билип билгим билмез тег болты» деген сөзлер арқалы көре аламыз.²⁹

Қул—Тегин хүрметине биңө болған естеликте қахарманлық мотивлер тек гана оның тилинде хэм тәриплеу усылаарында анық көринип қоймастан, естеликтин тутас мазмунында да, сүүретленген адамлардың образында да, елди бириктириу идеясында да, қырғын урыстарда да көринеди. Олар

қақықый турмыслық фактлерге айрықша түр бағышлайды, Ғақыяны күшли хәм исенимли дәрежеде баянлаўға жәрдем береді.

Мәселен, естеликтеги түрклердин аспаны да, жәри де, суўы да «Түрк халқы жоғалмайды, ол халық болып қалады» деп гүңиренеди. Олардың батырлары да өз халқының бирлиги хәм ар-намысы ушың қан төгеди, өз өмирлерин құрбан етеди. Құл—Тегин 16 жасында ақ ел басқарыўға, ал 21 жасында жүдә қатал урысларға қатнасады. Ол өзиниң ақ боз аты менен жаўларға қарсы урысып жүргенде оның саўытының 100 ден аслам жерине оқ тийеди, ал оның өзине бир оқта жантаспайды. Ол найза менен жаўларын биринен соң бирин шаншып өлтиреді, қылыш пенен шабады, Құл—Тегинниң өз душпанлары менен урысы, қәўимлерди бириктириўге талпыныўы барлық түрки тиллес халықларға ортақ болған Алпамыс, Қоблан хәм басқа да эпикалық батырлардың образын еске түсиреди. Қақықатында да тарийхый шынлық эпикалық тәриплеў менен тутасып жатқандай көринеди.

Естеликте Құл—Тегин образы менен байланыслы болған көп мотивлердин жүзи ашылады. Дастанлардағы батырлардың құдиретли күшке ийе болыўы балалық дәуиринен бастап ақ пайда болғанындай, ол да 16 жасында даңқа ийе болады, өз елин нығайтыў хәм кеңейтиў жумысларына қатнасады. Қарақалпақ қахарманлық дастаны «Қоблан» да Қубыл ерлик көрсеткеннен кейин Қоблан атанса ямаса «Алпамыш» дастанының өзбек вариантларындағы Хәкимбек өзиниң ерлиги менен көзге түсип соңынан Алпамыш ретинде белгили болған. Демек Құл—Тегин деген ат та оған соң оның ерлиги хәм мәртлиги ушын берилген.

Құл—Тегин түрк қағанатын беккемлеў нийетинде нәтижелли жумыслар ислеиди. Ол чубларға, согдийлерге қарсы урысып, олар үстине жедиске ериседи, бестумен табгачларынан шыққан Оң түсликтиң жаўынгерлери менен урыс жүргизеди. Елдин ғарезсизлигин беккемлеўге қаратылған бундай урыс хәрекетлери түрк халықларының дастанларында кеңнен сәўленген.

Құл—Тегин урысларының естеликте кең хәм хәр тәреплеме берилиўи оның аўыз еки қахарманлық дастанлары менен терең байланыслы екенлигин көрсетеди. Батырлық традициялардын ерте Ғақытлардан берли аўыз еки хәм жазба естеликлер менен өз-ара тығыз байланыста болып келгенине гүман туўғызылмайды, қахарманлық пафосқа толы руникалық жазба естеликлер белгили дәрежеде түрк қәўимлеринин аўыз еки

қахарманлық дәстанларын толықтырыуға мүмкіншілік жаратып берген.

Естеликте Құл—Тегиннің әскерлері менен бірге пиядалар урысына қалай кирискени, Оң Түтикти қураллары, әскербасылары менен қалай тутқынға алғанлығы хәм өз қағанына әкедингенлиги, 21-жасында ақ аты Тадық—Чуреге минип Чача—Севгун менен қалай урысқанлығы, кейин ол ат жығылғанда ақ аты Ишбара—Ямтара менен қалай урыс жүргізгенлиги, ол ат жығылғаннан соң торы аты Йегин—Силлг—бекке минип жаўларға қалай топылғаны, буршақтай жаўып турған оқлардың биреўинин де оған тиймегенлиги, өз душпанлары үстинен қалай жеңиске ерискенлиги сөз етиледі. Биз Құл—Тегиннің хәм Йер—Байырқының қырғызлар, тюргешлер, изгилер, азовлар, карлуклар, кентереслер менен болған урысларында аўыз еки қахарманлық дәстанларда тез-тез қайталанып туратуғын жекпе-жек, қылыш пенен, найза менен урысыў, ат үстінде урыс жүргизиў усыллары, түнги топылыс моментлерин көремиз. Егер Құл—Тегин естелигинде азовлылардың Эльтеберин бағындырып оны тутқынға алса, «Қоблан» дәстанында Қоблан жекпе-жекте Көбикли үстинең жеңиске ерисип оны өлтиреди хәм Азыўлыны басып алады.

Құл—Тегин сапарда жүрген ўақытларында оның аз сандағы халқы тоғыз огузлардың арасында көтерилис басланады. Көтерилисти Құл—Тегин күш пенен тоқтатады. Бул көтерилис хәм оның басылыўы «Алпамыс» дәстанындағы Ултан көтерилисиниң басылыўын еске түспреди.

Құл—Тегиннің әдишлер хәм огузлар менен урысында оның айрықша ерлиги найза менен жекпе-жекке шыққанында көзге тасланады, душпанларына ақ торы хәм қоңыр атлар менен қалай топылыс жасағанлығы кең баянланады.

Батырдың белгили аты болыўы керек. Рустемнің Рахшы, Горуғлының Фираты, Алпамыстың Шубары, Қобланның Торысы, Гүлайымның Ақтемкери естеликте сүүретленген Құл—Тегин минген атлар менен традициялық байланыс барлығы гүмансыз. Сонылықтан да дәстанларда «Ат батырдың қанаты» деген афоризм бостан босқа ушыраспайды. Соның менен бірге Құл—Тегин урыста найдалапған найза, барлық қахарманлық дәстанлардағы батырлардың тийкаргы урыс қуралы болып есапланады.

Естеликтин эпикалық лексикасында ушырасатуғын «тәңири», «алп», «кел», «ер», «санчды», «қылышлады» сыяқлы сөзлер түрки тиллес халықлардың қахарманлық эпосларынан кең орып ийелеген түсиниклер болып табылады. И. В. Стеблева көрсетип берген аллегориялық, метафоралық сүүретлеў-

лер «Көк тәңири», «Иағуз йер», «Иер ат», «Саруб алтун», «Кузул қан», «Қара тәр», «Көрүр көзим» хәм т. б.⁶⁰ сөзлердеги элитетлер түрк халықларының ағыз еки қақарманлық дәстанларында кең хәм актив пайдаланылады.

Солай етип биз Қул—Тегин құрметине орнатылған жазба естеликтің поэтикалық тәрепине анықлап нәзер ағдарсақ, хәзирги түркий тиллес халықлардың ағыз еки қақарманлық эпосының көп сандағы элементлерин көре аламыз. Қул—Тегин естелигинде қәлиплескен эпикалық традиция өзиниң өткир қақарманлық мотивлери менен түрки тиллес халықлардың ағыз еки қақарманлық дәстанларына гүмансыз өз тәсирин тийгизген.

* *
*

Әмударья хәм Арал бойы тәбияты қаншама өзгермели болса да, усы үлкеде жасаған адамлардың күш-жигерин, ақыл-ойын шайналдырмады. Әсирлер дағамына адамлар тәбият қыйыншылығына қарсы, әдилсизликке қарсы гүрести. Бул гүрестин үлкеп бир түри ақыл гүреси болды. Бул үлкеден шыққан ақыл ийелери тәбият сырларын ашты, адамзат дәреткеп көп салалы рухый мәдениетқа дурыс бақаларын берди. Булардың ишинде Беруний дин менен туншыққан орта әсирде таң жулдызы—шолпандай жарқырап туратуғын еди.

Абу Райхан Мухаммед ибн Ахмад Беруний хәр тәрәппе қабилетке ийе үлкеп илимпаз еди. Ол жәмийет хәм тәбият илимлериниң барлық тараўлары менен қызыққан. Ол астрономия, география, геология, тарийх, этнография, философия, филогения илимлери менен шуғылланған, хәтте шайыр да болған.

Беруний өз өмиринде 150 ден аслам ири илимий мийнетлер дәреткен. Олар тематикалық жақтан төмендегише бөлинеди: Астрономия—70; улыўма астрономия хәм хронометрия—37; метеорлар хәм кометалар—6; астрономиялық инструментлер—9; астрология мәселелериниң критикасы хәм сөз етилиўи—18; математика—20; математикалық география хәм геодезия—12; картография—4; климатология хәм метеорология—3; минорология—3; физика—1; формология—1, тарийх, этнография хәм дин тарийхи—15; философия—4; әдебият, библиография хәм естеликлердиң ағдармалары—18. Хәмме илим тараўларын қамтыйтуғын Беруний үлкеп илимий мийрасынан бизни дәўиримизге 27 шығармасы келип жеткен, қалғандары пүткиллей жоқ болып кеткен ямаса табылмаған.⁶¹

Беруний әдебият изертлеўиши сыпатында ең бәлғысы араб поэзиясын анализлеўи менен, Шығыс Иран фольклорының

үлгілерін аударыу менен шұғылланды. Ол мұсылман шығысында бириншилерден болып хинд қосық құрылысының системасын анализдеди. Ол «Уамик хәм Азра», «Урмуздяр хәм Мехрляр», «Дидмах хәм Крамидухт» құсаған эпикалық дәстанларды, «Қасым ас—супур хәм Айн ал—Хаям» құсаған аңызларды араб тилине аударған еди.³²

Берунийдің «Ал Асар ал—бакһйя ан ал курун ал халһа» («Өткен әуладлар естеликлері») Европада «хронология» аты менен белгили болған кітабында қалайынша аңызлардан пайдаланғаны хаққында, олардың Берунийдің илимий анализінде тутқан орны хәм әхмийети жөнінде қысқаша сөз етпекшиміз.

Белгили болғанындай, хронология 1000-жылы Беруний 27 жасқа толғанда жазылып біткен еди. «Естеликлер» де барлық эралардың, Берунийге белгили болған халықлардың байрамларының өзіннің толық баяны бериледи. Әсіресе ол бул мәселеде греклерге, римдилерге, персиянларға, согдийлерге, хорезмдилерге, христианларға, жоқидлерге, мұсылманларға т. б. халықларға көп итибар береді.

«Естеликлер» биринши мәртебе 1878-жылы Лейпцигте Эдуард Захау тәрәпинен араб тилиндеги нұсқасында түсиник сөзлер менен басылып шығады. Бир жыл өткеннен кейін Захау Лондонда бул шығарманың англичан тилине аудармасын түсиник сөз хәм оған қосымша Берунийдің өмир баяны менен дағазалайды. 1943-жылы «Естеликлердің» парсы аудармасы Иран илимпазы Дана Сириш Сайрафи тәрәпинен бастырылады. Немец илимпазлары К. Гарберс хәм И. Фюкк Стамбул қолжазбалары бойынша Захау баспасында түсирилип қалған орынларды толтырып толықтырыуларды өз алдына 1952 жылы бастырып шығарады. Захау баспасындағы хәм Гарберс хәм Фюкк толықтырыуларында түсирилип қалдырылған төрт орын А. Б. Халидов тәрәпинен табылып, ол буларды 1959-жылы рус тилиндеги аудармасында хәм түп нұсқасында жарыққа шығарады.³³

1957-жылы Ташкентте «Естеликлер» диң рус тилинде биринши ирет толық илимий аудармасы М. А. Салье тәрәпинен таярланып баспадан шықты. Бул баспаның алғы сөзін С. П. Толстов жазған еди. 1968-жылы «Естеликлер» диң биринши аудармасы өзбек тилинде басылып шықты. Берунийди изертлеушилердің көрсетуінше бул аударма толықлығы хәм аңықлығы жағынан ең бақалысы. Аудармашы—араб тилинің ең үлкен билгири А. Расулев, алғы сөзін жазғанлар И. Абдуллаев, О. Файзиев.

Берунийдің бул ең қәдірли дәрәтесин И. А. Крачковский,

С. П. Толстов, өзбек илимпазлары И. Мумилов, Я. Гуламов, В. Захидов ҳам т. б. жүдә баҳалайды. «Естеликлер» диң тарийхий-этнографиялық әҳмийети С. П. Толстов тәрәпинен төмендеги сөзлер менен анықланады: «Ал—Асар аль—Бахия», «Индия» сыяқлы өдеттеги тарийхий изертлеу ғана емес, ал тарийхий—этнографиялық изертлеу деп қаралыуы мүмкин. Бул характеристика Берунидиң айрықшалық белгиси болған жазба дереклерин пайдаланыу менен бирге кең түрде этнографиялық традицияны, аўызша информацияны ҳам жеке бақлауды пайдаланыуы менен де дәлилленеди.³⁴

Жоқарыдағы «аўызша традиция», «аўызша информация» сөзлери тиккелей фольклор менен байланысқан.

Беруний өзиниң «Естеликлер» кітабының «жыл есаплау, белгили сонелер, байрамлар, хәр қыйлы халықлардың естелик күнлери» деген биринши бөлиминиң басында ақ сөз етилетуғын фактлерди мен оны басқалардың сөзинен ямаса өзимниң жеке бақлауымнан билеуим мүмкин еди³⁵ деп келтиреді. Беруний фольклорды үлкен естелик иретинде баҳалайды, оған айрықша итибар берип қарайды. Фольклор дәрәтпелериниң көнлиги, байлығы, оларды изертлеп болыу мүмкин емеслиги «Көп халықтың ишинде тек ғана бир халықтың аңыз-әңгимелерин жақсылап изертлеу ушын бир адамның барлық өмири жетпейди» деген оның сөзлери менен көрсетиуге болады.

Беруний «Естеликлер» кітабының бастан-аяғына жазба дереклер менен бир қатарда халықтың хәр қыйлы аўызекки аңызларын өзиниң илимий ойларып дәлиллеу мақсетинде кеңен пайдаланады. Бул кітабында қай мәселени сөз етсе де соған байланыстырып келтиретуғынын байқаймыз.

Беруний өз дәуириниң уллы астрономы. Ол күн ҳам түнниң атамасын, сол дәуирдеги астрономиялық илимниң жетискенликлери көз қарасынан дурыс бақалау менен бирге күн ҳам түн ҳаққында араблардың, румлардың, персиянлардың, толып атырған хәр қыйлы аңызларын келтиреді. Мысалы, ол араблардың арасында сутканың басланыуы күнниң горизонт шеңберинде батыуы менен белгиленетуғынын көрсетеді. Солай етип, араблар сутка деген түсиниктен бүгинги күнниң батыуы менен ертенги күнниң батыуы арасындағы уақытты белгилеген, араблардың булай етиуинде олардың айлары Ай жолына, Айдың хәр қыйлы ҳәрекетине байланыссы есаплағаны көринеди. Айдың басы белгили санауға тийкарланбай жаңа айдың көриниуи менен анықланған. Солай етип арабларда түн күннен бурын болған деген қыял болған ҳам түнди күнниң алдына қойған.

Берунидиң көрсетиуинше, румлар, персиянлар ҳам басқа

халықтардың арасындағы әпсаналарда сутканың басланыуы Шығыс горизонттан күннің шығыуы менен басланып, ертеңгі күннің шығыуы менен тамамланыуы керек. Айлар аспандағы Айдың жағдайына байланыссы болмай, есаплау арқалы шығарылады. Сонлықтан оларда сутка күн шығыудан басланып, күн түннің алдында жүреді.

Усы дәстүрді ақлау үшін олар мынадай афоризмдерді дәлил етип келтиреді: «жақты—бул өмир, ал қараңғы өмир өмир емес».³⁶ Буған қоса усы пикирді және де толығырақ тастыйықлау үшін Беруний сол халықтардың «жерден аспан абзалырақ, ғаррыдан жас хызметкердің дени сауырақ, ағын суу ақпай қалған суудай сасық болмайды»—деген афоризмдерді қосын айтады.³⁷

Берунийдің айларды хәм жылларды белгилеуде хәр қыйлы халықтардың хәр қыйлы дәстүрлериниң хәм әдет-үрп-адатлариниң барлығы жөнинде айтқанлары, сондай-ақ усыған байланыссы көп ғана фольклорлық материалды пайдаланғаны үлкен қызығыушылық туўдырады. Оның бақлауынша, Константинополь хәм Александрия қаласында жасаушылар қуяш жылын сайлап алып, онда шама менен 365 және шерек күн бар деп есаплаган. Шерек күнді төрт жылдың ишинде бир күн деп қосқан. Персиянлар жылда 365 күн бар деп есаплаган, ал кейинги бөлшектерди пүткиллей алып таслаған хәм оларды 120 жыл дауамында жыйнастырып бир ай мөлшерине жеткенде есапқа алған. Персиянлардың жыл санаудағы дәстүрин ески Хорезмдеги хәм Согдадағы жасаушылар да қабыл еткен. Беруний бир халықтың еквини халықтан көп ғана дәстүр хәм үрп-әдеттерди қабыл етиўин объективлик нызам деп есаплап, «хәр бир халық өз қонсысының дәстүрине ереди»³⁸ деген үлкен жуўмақ жасайды.

«Естеликлер» дин «Эраның мәниси хәм бул мәселеде халықтардың хәр қыйлы қатнасы ҳаққында» деген бөлимінде хәр биринде өзлериниң айрықша эраларының бар экени жазылады. Бул эралар патшалардың, пайғамбарлардың атларына яки белгили бир династияға ямаса белгили бир тарийхий ұақыяларға байланыссы келеди деп көрсетеди. Усы жыл есаплау системасының жәрдеми менен адамлар өзине керек болған ұақытты есаплап тауып алады, бир халықтан еквини халықты айырып туратуғын байрамларды белгилейди. Беруний бул мәселеге бай тарийхий материалларды, сондай-ақ толып атырған фольклорлық үлгилерди келтиреді. Мысалы, адамзаттың пайда болуы ҳаққында әсиресе персиянларда биринши адам—Гаюмарстың, еврей, христиан, мусылманларда биринши адам. — Адамның пайда болуы жөнинде көп ғана

аңыз-әңгемелерди баянлайды. Ол бул аңыз әңгемелерди сөз етіу менен олардың хақықаттылыққа қатнасы хақықында критерия болатуғын, анықлығына сүйенетуғын әңгемелерди ямаса көпшиликтиң пикири бойынша иселим туўдыратуғын аңызларды гана биз қабыл етиўимиз керек³⁹ дейди.

Усы көз қарасқа тийкарланып, бай тарийхий хәм фольклорлық материалларды ислетиу менен атлары белгили тарийхий дәуірлер менен байланыслы болған патша хәм пайғамбарлар Муўса, Ийса, Даниил, Мессии, Ысақ, Ну, Нобаннасар, Филипп, Александр, Мухаммед, Ездигерд, Исмаил және де басқалар хақықында гүрриң етиледі.

Дуньяны басқан топан суўы хақықында аңызды айтқанда Беруний тәрепинен үлкен итибар берип ескетүсириледи. Аңызда көрсетилгениндей топан суўы Ну заманында болады. Дуньяны суў басып, хәмме суўда ығып, хәмме нәрсе фарқ болады деп көрсетиледи аңызларда. Беруний аңызлардың хәр қайсысында бул белгили өзгешеликлер менен тәрипленетуғынын анықлайды. Әсиресе көп халықлар арасында дуньяны топан суўы басқан дәуір менен биринши адамның пайда болған дәуіри жөнинде хәр қыйлы пикирлердің бар екенлигин Беруний ортаға салады. Мысалы, персиянлар менен мағлар дуньяны топан суўы басқанлығын пүткиллей бийкарлайды. Олардың көрсетиўинше дуньяда пайда болған адам биринши адам— Гаюмарстан баслап хәкимдарлық оларға тийисли болған. Дуньяның жүзип суў басқанлығын бийкарлауға персиянлар менен бирге хиндистанлықлар, қытайлар т. б. Шығыс халықлары қосылады. Персиянлардың гейпара бөлеклери дунья жүзин суў басқанын мойынлайды, бирақ бул пайғамбардың китабындағыдан басқаша болып сүўретленеди. Олардың айтыўынша, Сирияда хәм Мағрибте Тахмурас заманында суў басыу болған, бирақ бул суў дуньяның хәмме жерин баспаған, суў басыуда көп халық фарқ болмаған, суў басыу Шығыс елдерине келип жетпеген де. Аңызларда келтирилгениндей Мағрибте жасаушыларға даналар суў басатуғынын алдын-ала айтқан, сонықтан бул жердин халқы Египет пирамидаларынын екеўине тең қурылыслар жасаған. «егер бәле аспаннан келсе, биз оның басына көтерілемиз» деген. Бул пирамидада нәхән қурылыста суў басқынының излери қалған, хәтте урган толқынлардың упыратқан орынлары пирамиданың ярымынан аспады. Соның менен бирге суў қайттан соңғы бир дәуірлерде ашлық жыллар ушын гамхорлық еткен аңыздағы Юсуф оны азық-аўқат т. б. керекли затты сақлайтуғын үлкен рәлlexанаға айландырған деген әпсаналар бар.⁴⁰

Вавилониялылар суў тасқыны өз үлкесинде болған деп

тастыйықлайды. Олар бұл апаттан сақланыу үшін Нудын үлкен ушан кеме құрғанлығы, ал бұл ушанның жүзип жүрип Жүди тауының қасында суу қайтқаннан кейін тоқтағаны хақында гүрриң етеди.¹¹

Қандай жағдайда пайда болғанын анықлау қиын болған дүнья жүзін қапалаған топан сууы хақында аңыз Берунийдин Ұатаны болған Орта Азияда, соның ишинде Қарақалпақстан хәм Хорезмде кең тарқалған. Солардың биринде былай делinedi: Ну пайғамбар заманында дүпьяны топан суу басқан, Ну ислам дининен бир нешше жүз жыллар бұрын өткен, Ну топан сууының дүньяны басатуғынын адамларға айтқан. Адамлардың биразлары исенген, биразлары исенбеген. Ол үлкен ушан кеме жасаған. Сол кемеге өзиниң жақын адамларын, барлық жапсы жәнликтің жұптыларып салған. Кемениң ишине азық-ауқатты жәмлеп, суу тасқынында Ну кемеді жасаған. Кемеді жасаған хайуанлардан тышқан кемени теспекши болғанда, жылан тескен тесикке тығын болған деген сөзлер бар. Қысқасы, Ну кемсси менен көп адамларды жанлыжануарларды апаттан аман сақлаған.¹²

Буннан басқа да бұл аңыздың гейлара вариантларында диний түсниклердин орын алғанын айтыу керек. Мысалы, Нуға топан сууының болатуғынын қудай айтыпты-мыш, қудай белделерин тәубеге келтириу үшін топан сууын жиберипти мыш. Үлкен ушан қайықты Ну соғып атырғанда ағаш жетиспей, кемениң шыбығына Ажымулық дәу теңиздин ортасынан еки үлкен ағашты кешип барып әкелип берген-мыш. Ажмулықты бир тойғызыуға ўәде берген Ну бисмилла айттырып, дәўди ски арпа нанға тойдырыпты-мыш деген сөзлер бар, т. б. Улыўма топан сууы хақындағы аңызды айтыушылар Нуды екянши Адам ата, дүнья топан сууы менен қарап болғаннан кейинги биринши адам деп жүритеди. Бұл ўақыяның белгиси бир эрапы қурады дегенде сүйенетуғын критериясы усы.

Берунийдин фольклорға қатнасын айтқанда оның «Естеликлер» кітабының «Зулькарнейин» деп аталатуғын патшаның ким екенлиги жөнinde халықлардың тартысы хақында сөз» деген айырым бөлимін атамай өтиўге болмайды. Беруний бұл бөлимде Зулькарнейин хақында оның өмириниң тарийхий хәм фольклорлық жақларына айрықша кеўил бөледі. Ол Зулькарнейин хақындағы гүррининде қуранның 18 сүресиндеги баян етилетуғын әнгимелерден баслайды. Қуранның 18 сүреси «Үңгир» деп аталып, онда Зулькарнейинниң ким екені жөнinde диний көз қарастан мынадай сөзлер айтылған: Зулькарнейин диншил хәм құдіретли адам болып, қудай оған үлкен хәкимдарлықты да, күшти де берген. Шығыста хәм Ба-

тыста оның мақсетінің орынланыуына жәрдемлескен, қалаларды иелелуге, елдерді бағындыруға, құдайдың қуларын өзіне тәслим етіуге, хұкимді бір қолға бірлестіруге уйғарған. Құдай Зұлқарнейинге арқадағы қараңғылық патшалығына өтіп, дүньяның шетіндегі халықтарды көриуге, оларға атланыс жасауға, Яжуж хәм Мажужлердің арасында табан тиреп туруға жәрдемлескен деген т. б. сөзлер айтылады. Құранның илимий комментаторларының анықлауынша Зұлқарнейин еки шақлы, Александр Македонскийдің лақабы, Құрандағы Александр Македонский хұқындағы гүррицинің дәрегіне Александрдың басында шаққа усаған еки өсинди болған деген бизің эрамыздың VI әсирипдегі Сирия легендасы тийкар болыуы мүмкин.

Диний мотивлер менен толы құрандағы Зұлқарнейин хұқындағы айтылғаннан, Берунийдің Александр Македонский хұқындағы жазғанлары өзинің шын мәнісіндегі тарийхыйлығы менен айрылып турады. Ол Александр Македонский хұқында қысқаша мынадай характеристика береді. Филиптің улы Александр юнанлы (грек), бұрын көп ғана хұкимликке бөлінген Рум патшалығын бириктирип, Мағрибтің патшаларына қарсы атланыс уйымластырады. Оларды бағындырады, олардан өтіп Көк теңизге шекем барады. Кейін Египетке қайтып келип, қала салып, оны Александр деп өзинің атына қояды. Оннан кейін Сирияға жүрис қылады, жоқидлерді де өзіне қаратады. Иерусалимге келип малларды сойып, құрбанлық ислетеди. Оннап соң Арменияға келеди, оннан да өтіп конгларды, берберлерді, еврейлерді бағындырады. Кейін Дарийдің улы Дарийге қарсы атланады. Сириядағы Бухтаннассар хәм вавилонлылардың шатақлықлары ушын өш алмақшы болады. Александр Дарий менен қырғын урыста болып Дарийди бир пеше прет қашыуға мәжбүр етеди. Солай етип, Александр персиялылардың патшалығына ийелик етеди. Ол Индия хәм Қытайға жүрис қылады, оннапда узақ еллерге барып, оларды бағындырады. Хорасанға айланып келип, оны өзіне бағындырады. Бул жерде ол көп қалалар салады. Ең соғында Александр Иракқа қайтып келеди, усы жерде аұырады. Шахризур деген жерде қайтыс болады.⁴⁶

Беруний Александр хұқындағы қысқаша баянында Александр өзинің барлық ислерінде устазы Аристотельдің философиялық даналығына сүйенип хәрекет еткенлигин айрықша атап көрсетеди.

Не ушын Александрды Зұлқарнейин деп атаған деген мәселеде Беруний тарийхый хұқыйқатлықты есанқа алып Александр «Қуяштың шақына» шекем барып жетти, яғный күн ба-

пикирди айтыушылардын төрепинде болады, усы әпсаналық пикирди қуәталайды. Соның менен Беруний көп ғана халықларда ушырасатуғын Зулкарнейин ҳаққындағы аңызларды келтиреді. Мысалы, солардың биреулеринде Зулкарнейин деген сөз еки «шақтап», еки халықтан шыққан, бунда румлар менен персиянларды көзде тутқан делинген. Және бир легенда да Зулкарнейин бул ҳақыйқатында Атракис деген адам болған, ол Вавилония патшаларының биреуи—Самирусқа қарсы шыққан. Ол Самирусты жеңбегенше урысты тоқтатпаған. Атракис көп урыстан кейин Самирусты желеди, өлтирип келлесиниң терисин шашы менен хәм еки айдары менен сыйырып алады. Бул терини үрип басына кийеди, усыннан оны Зулкарнейин деп атаған-миш. Берунийдин көрсетиуинше, араблардың арасында, бул аңыздың мынадай бир түрлери табылған. Зулкарнейин бул Саъб—Хаммалдың улы,—делинеди биринчисинде, скинчисинде Зулкарнейин—бул Абу Қариб Шаммар Юрьш—Ифрикстиң улы, оны Зулкарнейин деп жауырпына түсип турған еки айдарының барлығы ушын атаған. Ол жердин шығысының да, батысының да шет-шебирлерине жеткен деседи т. б.

Қарақалпақлардың арасында, сондай-ақ Хорезм оазисинде жасаушы басқа халықлар да Искендер—Зулкарнейин ҳаққында қызықлы легендалар ҳәзирги күнге шекем сақланған. Солардың биринде былай делинген: Искендер анасынан басында шақы менен тууылған. Анасы буны басқалардан жапырған, хеш кимге көрсетпеген. Искендер үлкейгенде пүткил дүнияны ийелеген патша болған. Оған барлық елдер, барлық патшалар бағынған. Хәр сапар ол шашын алдырғанда сырды сақлау ушын, шашын алған шаштәрези өлтире берген. Бир жақынлау шаштәрез Искендердин басында шақы бар екенлигин айтауға, егер айта ғойса, өлим жазасына тартылуын үәде етеди. Усылай ол өлимнен аман қалады. Арадан көп күндер өткенде бул шаштәрездин ишине сыр сыймай биреуге айтқысы келеди. Айтайын десе өлимнен қорқады. Шаштәрездин қарары шыдамай, қаланың сыртына шығып, ишиндеги дәртин шығармақшы болады. Қаланың сыртында бир гөне қуйыны тауып алып, сол гөне қуйының ишине қарата дөгеректе адам жоқлығын билип, «Искендер патшаның шақы бааррр» деп, бар дауысы менен бақырады. Шаштәрез хәуирин басып қалаға қайтады. Арадан бир неше айлар өтеди. Гөне қудықтан бир қамыс өсип шығады. Шопанлар өтип баратырып буны хәр уақыт көреді. Ериккен шопанлар усы қамысты кесип алып сырнай ислеиди. Сырнайды шертсе, сырнайдан «Искендер патшаның шақы бар» деген сес шығады. Шопанлар сырнайды далататуғын хәм шығатуғын орынлардың хәммесин ийелейди деген

да да, қалада да шертеди. Солай етип Искендердің шақы бар екенлиги халыққа тарап кетеди.⁴⁴ Хорезм оазиси халықларының арасында қазіргі сақланған легендаларда Александр Македонский Искендер деген ат пенен жүритиледи. Оған қоса мынаны айтыу керек, «Искендер» сөзінің қасында «Зулькарнайин» қосып айтылады.

Беруний Зулькарнайин қаққында аңызлардың көпшілігін анализлеу менен бирге «Зулькарнейин» сөзінің араб сөзі екенлігін анықлайды. «Зу» (қазірет, ийе) дегенге усаған ата-ма араб елдерінің ишінде Йеменде көп ушырасатуғынлығын, адамлардың атына «зу» дың қосылып айтылатуғынын, «Зуль-напар», «Зуль-азар», «Зу-ш-Шакатир», «Зу-Нувас», «Зу-Джанан», «Зу-Ядан» т. б. сөзлерди мысалға келтириу менен көрсетеди. «Парсы, араб, грек, хинди хәм гейлара басқа тиллерди билген Абу Райхан Беруний тарихый аренада ең жақсы филолог сыпатында көринеди»⁴⁵ деп бағалайды белгилі фило-соф И. М. Мүминнов.

Беруний Александр Македонскийдің ис-қәрескетип объектив бағалаушылардың тәрепдары болды. Ал Зулькарнейин қаққындағы халық аңызлары жөнінде гәп болатуғын болса, бунда да ол илимий объективлик бағдарды гөзлеген илимназ еди. Дүнья халықлары Александрдың ис-қәрескетлерин, өмир баянып қәр қыйлы түсіндиреди. Биреулері ол туғралы жақсы гәп айтса, биреулері жүдә жаман айтқан. Орта Азия халықлары ушып ол қалай деген менен де жаулап алыушы патша. Сонлықтан бул халықлардың арасында оның зулымлығы, қаталлығы қаққында сөз етилиуі, оның нуқсанлары жөнінде айтылыуы тәбийғый нәрсе. Зулькарнейин қаққында аңызлардың унамлы хәм унамсыз идеялық планда айтылыуы халықлардың оны жақсы я жаман көриуі менен тиккелей байланыссы. Сонлықтан Беруний Зулькарнейин қаққындағы аңызларды жуу мақластырып, белгилі бир образлардың халықтың поэтикалық творчествосында дөрелиу өзгешеликлериннің критериясын анықлайды. Оның ойынша, душпанлар хәмме уақыт адамның шығысының жаман жақларын нықыртып айтады, абройын түсиреди, естелик ислерине, әдетлерине топылыс қылады, ал адамның дослары, тәрепдарлары хәтте жаман жақларын да мақуллайды, оның көпшілігін, гүналарын бүркеп көрсетеди, оның жақсы жақларын асырады, жақсы қәсіпгерлерин оның атына көширеді. Беруний өз пикирин және де аян етип көрсетиу ушып мынадай қосық қатарларын мысал етип келтиреді:

Жақсы көргеннің көзине хәш бир кемшилик сезилмес,
Жаман көргеннің көзине гүнадан басқа көринбес.⁴⁶

Беруний «Естеликлер» китабының «Бир эраны басқа эралардан шығарыу...» деп басланатуғын бөлімінде көп ғана аңыз әңгімелерди кең түрде пайдаланады, оларға өзинше көз қарас жүргізіп, тарихий фактлерге қатнасын ашады. Тарихий фактлердиң бай фольклорлық, толып атырған әдебий шығармалар менен байланысып атырғанын көрсетип береді. Кітаптың бұл бөлімі фактлер менен толы, ұзақ бир эралар қақында гәп болғанда әсиресе оның бийтапыс сырлары жөнінде сөз етилгенде легендалар менен мифлердиң айрықша көзге түсетуғыны өз-өзіннен түсиникли. Олардың мифологиялық структурасына қарамастан қақықатлыққа жақын мазмұны, сұлыу көркем формасы таң қалдырады. Өткен бир заманлардың көркем естелиги сыпатында адамды өзине тартады.

Хәр бир халық жер жүзінде пайда болған биринши адам тууралы өз аңызын дөреткен. Егер өзи дөретпесе, өзиникиндей стии басқалардан өзлестирип алған. Беруний бұл китабында персиялылардың аңызы бойыша жер жүзіндеги биринши адам Гаюмарс образына хөмме ўақыт жиий кеўил бөлип отырады. Персиялылардың дүньяның баслануы қақындағы таңқаларлық аңызларын, құдайдың ойынын Ахриманның яғный Иблистиң тууылыуын, Ахриманның дүньяда қөлеген сойқапқанларын, Гаюмарс тууралы аңызларын бугаң атап өтиўге болады. Берунийдиң сөз стийинше персиялылардың аңызында құдай Ахриман жөнінде қолайсыз жағдайда қалған, қысылғаннан оның маңлайынан тер аққан. Ол маңлайындағы терин сыпырып жерге тасларанда усыннан Гаюмарс тууылған. Құдай Гаюмарсты Ахриманға жиберген. Гаюмарс Ахриманды жеңип, оның үстине минип алған хәм оны көликтей етип минип жер жүзин гезген. Бир ўақытлардан кейин Ахриман Гаюмарстан оған ең жеркенишли хәм қорқынышлы нәрсе не деп сораған. Оған Гаюмарс қарақулақтың ииниң алдына барған ўақытта онда үлкен қорқыныштың болатуғынын айтқан. Сол ўақытта Ахриман Гаюмарсты қарақулаққа алып барған хәм Гаюмарсты үстине жағып түсирген. Ахриман түргелип Гаюмарстың үстине минип алады да, оған қай жағыннан жеийин дейди. Және де белгили бир ўақыт дүньяның сулыўлығын көрейин, аяқ бетимнен жеи ғой,—деп айтыпты Гаюмарс Ахриманға. Гаюмарс айтқан сөзин Ахриман хәкисине ислейтуғынын билепти. Ахриман оның аяғынан емес, басынан баслап жепти. Қуўығына шекем жегенде қуўықтан еки тамшы тухым жерге түседи хәм оннан еки түп өсимлик көгереди.. Олардан Мехла хәм Мешана тууылады. Ал олар персиянларда Адам ата менен Ауене Хаўа анапың орнын тутады. Персиянлар оларды Мальха хәм Мальхина деп атаса, Берунийдиң көрсети-

Уинше, Хорезмде жасаўшы мағлар оларды Мард хэм Марда-на деп жүритеди.⁴⁷

Халықтың аңызларының ҳәр биреўи Берунийдин аўзынан да, қәлеминен де айрықша сақлық хэм пухталық пенен айтылады. Ол бул халықтың ҳайран қаларлық дәрестелеринде турмыс ҳақыйқатлығының ушқынларын айырын көре билген, оларды өзницә илимий тастыйықлаўларына шеберлик пенен жалғастыра алды. Ол бул ҳаққында «Мен олардың маған келип жеткен сөзлерин мүмкиншилигинше, бузылганын дүзетип менен, надурыс жерлерин бийкарлаў менен, ҳақыйқатын мақуллаў менен беремен»⁴⁸—деп жазады.

Усы көз қарастан Беруний гейпара ҳинд аңызларынан табиаттан тыс сүүретлениўге ийе екенлигин ҳайран қалыў менен атап көрсеткен еди. Мысалы, ол индеецлердеги биринши Будда хэм оннан кейинги пайда болған Будда ҳаққындағы ақылға уграс келмейтуғын аңызларды атап өтеди. Будда ҳаўада да жүре беретугын болады. Тууылыўдан хэм өлиўден азат етилген. Будда дәрежесине көтерілген адамлар ҳаққында таңқаларлық аңыз-әңгимелердин бар екенлигин ескерткен еди.⁴⁹

Дүньяның пайда болыўы, биринши адам, Құдайлар ҳаққындағы хорезмилердин, араблардын, еврейлердин индеецлердин аңызларып Беруний жүдә жақсы биллиў менен бирге, грек мифологиясы менен де ол жақыннан таныс болады хэм оның нәзик тамандарына шекем таллап билген. Ол греклерде барлық заңның атасы Зевс екенлигин грек өзиниң түп-сағасын Зевстпен баслаитуғынын көрсетеди. Грек Мифологиясына сүйене отырып, Беруний греклерде дүньяны дәретилген деп есаплаўшылар Зевсти адамлардын биринши атасы деп атайтуғынлығын, ал дүнья дәретилмеген, ол мәңги жасап турған деўшилер адамлар көбейген ўақытларда тосаттаң жерде суў басып, дүнья ғарқ болады, солай етип қайтадан дүнья пайда болады деген түсиникте болатуғынлығып баянлайды. Екинши топардағылардың пикиринше, адамлар дүньяда көбейгенше бир-бирин жақсы көретуғып, дос тутатуғын болады, ал көбейип алғаннан кейин өз-ара жек көриў, қызғаныў, талас-тартыс жүз берип, урыс-жәнжеллердин келип шығыўына, бузықлық жөне де жаман қылўалардын пайда болыўына алып келеди. Қайтадан дүньяның қарап болыўы усылай ўзликсиз тәкнрланып турады. Греклердин арасында айтылыўынша Зевс бизге жақын болған, бизин дәўиримиздин алдындағы дүньяның ғарқ болыўынан кейинги адамзат урыўының атасы, законлардын дәретиўиши болса керек. Беруний өз китабында усы әпсананы келтириў менен бирге усы пикирге уқсас хэм туппа-туўры сәйкес келетуғын

дикирлердин Платонның законлар китабында да ушырасату-
ғынын жазады.⁵⁰

Беруний «Өткен әуладлар естеликтери» китабында Зарос-
тризмнің тийкарын салыушы Заратуштра қаққында, оның атақ-
ты китаптары «Авеста», «Тууылыу китабы» жөніндеги леген-
дарлық болса да белгилі дәрежеде исеним туудыратуғын ха-
барларды сөз етеди. Ески өзбек әдебиат тарийхын изертлеуші
А. П. Каюмов бул хабарлардын басқа материалларға салыс-
тырғанда белгилі дәрежелерге сүйенилип айтылғанын көрсете-
ди.⁵¹

Заратуштра қаққындағы легенданы Беруний төмендегише
баянлайды. Заратуштра Сафид-Туманның баласы азербайжан.
Ол патша Монуцихраның әуладларынан болып, мағлардың бел-
гилі урууларының семьясынан шыққан хәм бул семья Ұазир
хәм әмелдарлар дегерегине кирсе керек. Виштасп патшалығы-
ның 30-жылларында Заратуштра оң хәм шеп қапталынан кесип
ип кийген көйлек пенен көйлектің сыртынан зығыр қабығы-
нан исленип байлаған қайыс пенен, бетин кийиз бенеп ислен-
ген перде менен байлап пайда болады. Оның қолында көкире-
гине қысып усланған қалында пергаменттің гөнерген бети бол-
ған. Мағлардың гүррнің етип тастыйықлауына Заратуштра
Балхтағы патша сарайының үстине түскен, бул түс уақты екен,
сарайдың үсти ашылып, оған жол берген. Патша Виштасп түс-
ки уйқысынан оянып турған уақытта Заратуштра оны мағлар-
дың дини қабыл етиуге шақырады, бул диннің қақыйқат қу-
дайға исениу дини екенлигин, оның атын әулийелестириу, кө-
термелеуді қойып, шайтанға тағы басқа улықларға сыйынуы-
дан пүткиллей бас тартыуды қояды.

Заратуштра өзи менен бирге «Авеста» деп аталатуғын ки-
тапты да алып келеди. Ол китап басқа халықлардың тилинен
айырылып туратуғын тилде жазылған болып, оның қурылысын-
да да айрықша өзгешелик болған. Ол китаптың тилинің хәрип-
лери басқа тилдердеги хәриплердің санынан артықмаш болып,
қандай да бир тилдеги сөйлейтуғын адамлар бул китапты үй-
дениуде екінші биреулерден артық ямаса кемлиги болмаған.

Заратуштра бул китапты Виштасптың алдына қояды. Виш-
тасптың патшалығының алымлары хәм көп халық жыйналады.
Сол уақытта Заратуштра мысты еритип әкеліуге буйрық бере-
ди. Мысты еритип әкелгеннен кейин Заратуштра «әй қудайым,
мениң менен жиберген бул патшаға сениң китабың болса, мени
мына еритилген мыстың зыянынан сақдайгөр» деген. Соңнан ке-
йин Заратуштра еритилген мысты өзине куйыуды сораған. Оның
көкирегине, қарнына еритилген мысты куйған. Еритилген мыс
куйғаны куйғандай оның денесине зыян етпестен кишкене до-

малак-домалак болып түсе берген. Берунийдин өзи де усы домалак мыс еритиндилеринин маглардын хуким сүрип турган патшаларының тусында олардын қазнасында сақланғанын еситтим деп мақұллайды.

Бұл аңыздың улыўма аңызлардан айырмашылығы оларда сөз етилген пикирлердин фантазия масштабында гипербола менен сүўретлениўине карамастан, олардың жуўмағында пикирдин белгили бир зат пенен бекемдениўи айрықша орын тутады. Мысалы, жоқарыда келтирилген аңызда Заратуштраның көкирегинне хэм қарнына қуйылған, еритилген мыс ҳаққында сөз болады хэм усында пайда болған домалақлар айтылады. Усы жөниде халық арасында гәп кеннен тарап кетеди. Сөз әсирден әсирге тарағаны соншелли, хәтте Берунийдин өзи де бул мыс еритиндилеринин бөлеклеринин маг патшаларының қазнасында сақланғанын еситкенн жөниде айтады. Гүмансыз, аңызлардын фантастикасы өзинде турмыс шынлығын жасырып турады. Аңызларға тәп болған гипербола ҳақыйқатлықтын фактлерин думанландырады. Буган арамастан олардан турмыс ҳақыйқатлығының үшқынларын байқаўға болады. Сонлықтан Берунийдин өзинин де аңызлық гүррилердин гүўасы болып кирип кетиўи де усыған байланысли болыўы керек. Соны айтып қойыў керек. Заратуштраның «Авеста» сы белгили дәрежеде бизиң эрамызга шекемги дәўирдин VII әсиринин ақыры, VI әсирдин басындағы диний әдебий естелик болып қалмастан, онда көп ғана халықтың ауыз-екн поэтикалық творчествосының бай үлгилери орын алған. Буган мысал ретинде Гаюмарс, Гершаси хэм т. б. ҳаққындағы аңызларды көрсетиўге болады.

Беруний фольклорлық илянда Мервтан шыққан «Ал-Муханна» лақабындағы Хашим ибн-Хәкимнин әмири хэм икерлиги ҳаққында қызығарлы етип жазады. Оның «Естеликлер» китабында көрсетиўинше Аль-Муханна ҳаққындағы гүррилерди парсы тилинен араб тилине аўдарған. Бул гүррилердин барлығын Беруний өзинин Муханна туўралы жазған «Ақ кийгенлер хэм карматлар ҳаққында гүррилер» деген китабында киргизген. Тилекке қарсы бул китап бизиң дәўиримизге келип жетпеген.

Тарийхый маглыўматларға қарағанда Муханна VIII әсирдин 60-жылларында араб халифаларына қарсы гүресте актив қатнасқан адам. Оның усындай қарсылығы ұшың Халиф Мансур жаңадан салынған Бағдатқа әкелип зипданға салыўға буйырған. Тарийхшы Наршахидин сөзи бойынша Муханна зипданда көп жыл отырған, бирақ соңынан қашыўға мүмкиншиликти таўып, дослары жасап атырған өзинин туўылған қаласы Мервке қайтып келеди. Ол Мервке қайтып келиў менен көтерилисти та-

ярлаўға хәр тәрәпләме кириседп. Көтерилистин басланыўы 776-жылларға туўра келеди. Муханна адамларға қудай атының сөйлейтуғынын жәриялады. Қудайлық даға Адам атаға, Нуга, Ибрахимге, Муўсаға, Исаға, Мухаммедке, Абумуслимге берилгендей енди усындай қәсийет Муханнаға берилгенін дағазалады. Қудайлықтың адамда көриниуи сол өзи ойлап тапқан тәлийматтың жоқары абройы ушып, көтерілистин программасы ушын туўрыдан-туўры ислетилген. Муханнаның хатларының биринде мынадай сөзлер жазылған: «Күш, ҳүким, данқ, дәләл менниң қолымда, маған бағының хәм патшалықтың (пәлет болсын оған), сондай-ақ уллылық хәм дәретиўдиң жоқары қәсийетдериниң маған тийисли екенин билип қойын. Меннен басқа қудай жоқ басқаны аўзына алғанның аўзына қум. Менниң тәлийматымды қабыл еткен хәр бир киши (ким маған қосылса) жәнетте болады, ким қабыл етпесе дозаққа түседи.»²²

Усы тарийхий мағлұматлардың барлығы Берунийдин «Аль—Муханна қудайлық дәўран сүриўге қол созды, жүзеге келиўден бурын қудайлықты ҳеш ким көре алмайды, сол себептен ол жүзеге келгенлягин» айтқанын жазады. Берунийдин жоқарыдағы сөзлеринде тарийхий фактлер менен бирге аңыс әңгимелерге айналған Муханнаның образын халық арасында айтылғанындай беріу тенденциясы көринеди.

Жаңа жылдың биринши айының биринши күни—Наўрыз ҳаққындағы Беруний тәрәпинен жыйналған хәм «Естеликлер» китабына киргизилген аңыз-әңгимелер фольклорлық хәм этнографиялық бағдарда үлкен қызығушылық туўдырады. Ҳақыйқатында Беруний хәр қандай нәрсениң келип шығуы мәселелерине, сондай-ақ ол туўралы хәр қыйлы әңгимелерге кеўил бөлетуғын ол айтылған сөзлерден белгили бир илимий жуўмақ ислейтуғын адам болған. Онын үлкен мәселени шешіўде майда бир деталлар менен қызығатуғыны байқалады.

Беруний Наўрыз ҳаққында айтыўдың алдында адамлардан еситкени жөнинде, гейпара байрамларды белгилеўде хәр қыйлы исенимге тийкарланған дәстүрлердин болыўы туўралы жазады. Соның менен бирге аўызша материаллардан басқа байрамлар бойынша Зазул ибн Шахун, Хуршид ибн Зияр, Мухаммед ибн Бахрам ибн Митярдың китапларында да бир-бирине қарсы келмейтуғын пикирлердин барлығын ескертеди хәм олардан пайдаланыў менен ҳайтлар жөнинде пикир жүриткенин ашық келтиреди. Солай етип Беруний өзиниң илим изертлеў жұмысына фольклорлық хәм жазба дәретпелерди тендей пайдаламады.

Беруний хәр қандай байрамның ямаса ҳайттың келип шығуында турмыслық яки диний себеплердин тийкар болату-

ынып атап көрсетеді.⁵³ Ол персиялылардың байрамдары, хәр айдың ишиндеги атақлы сәнелерге тоқтап наұрыз түүралы кен пикир жүритеді. Наұрыз оның көрсетуініше, жаңа жылдың бириинчи күни, парсыша да усы мәнини аңлатады. Берунийдин айтыуыныша Наұрыздың пайда болуы ҳаққында толып атырған турмыслық ҳәм диний аңызлар бар. Ол Наұрыздың пайда болуы жөнинде дөретилген мынадай диний аңызды да көрсетип өтеди. Бул күни қудай қозғалмай қалған жер шарын қозғалып айналыуына мәжбүр еткен, турып қалған аспандағы жақтыртқыш денелерди ҳәрекетке келтирген. Күнди дөреткен, күн пайда болғаннан кейин жылдың ғақыт бөлеклери, айлар, күнлер белгилі болған. Олар пайда болған соң есаплау жүзеге келген. Усы күни қудай дүньяны дәрстип, оған Гаюмарсты патша еткен, бул күн Гаюмарстын ҳайты болған т. б.⁵⁴

Беруний Наұрызға байланысты Давыдтың улы Соломин ҳаққындағы қызықлы аңызды келтиреді. Бизнше Дауыт улы Сулайман. Ол персиялылардың ғана емес, түрклердин, дүньяның тағы басқа көп халықларының арасында мифлик образыпатында кен таралған атақлы патша. Беруний аңызды былай сөрийлейди: Дауыттың улы Сулайман өзиниң жүзигин жоғалтып, ҳүкимдарлығынап айрылады. 40 күннен кейин оған күзик қайтып келеди, соннан баслап оның ҳүкимдарлығы қайтадан тикленеди, сол замат оның алдында жер жүзиниң патшалары ҳәзир болады, үстине барлық қуслар жыйналады. Сол ғақытта персиялылар «Наұрыз амад» яғный «Жаңа күн келди» деп айтқан. Солай етип бул күн «Наұрыз» деп аталған. Сулайман самалға өзин алып жүриўди буйырған. Сулайман жолда қарлығашты ушыратады, қарлығаш оған, патшайым менен уям бар, онда мәйеклер жатыр, соларды сындырмай аўдарып жиберип деген. Сулайман қарлығаштын айтқанын әслеген. Ол самал менен жерге келип түскенде қарлығаш аўзы менен суў әкелип, суўды Сулайманның алдына сепкен және де оған шегирткениң аяғын сыйлыққа әкелген. Сол себепли Наұрыз күни адамлар жерге суў сеўип, бир-бирине сыйлық берип дәрстүри пайда болған деседи.⁵⁵

Усыған уса аңызды биз Берунийдин ҳәзирги ұатанластарымын арасында да ушыратамыз. Сулайман патша өзиниң Ангуштар атлы сыйқырлы жүзигиниң жәрдеми менен пүткил дүньяда ҳүкимлик сүрген. Ол тек адамлардың патшасы ғана емес, пүткил жанлы—жәнликлердин, қуслардың да патшасы болған. Бир күни оның душланы болған зор бир дәрәу Сулайманның Ангуштарын урлап алып кетеди, тап усы азаматта Сулайман өзиниң ҳүкимдарлығынан айырылып қалады. Қапаланып ол дәрәяны жағалап баратырса, дәрәя бойында отырған бир

балықшының үйін көреді қәм усы балықшыға хызметкер болады. Сулайман усылай балықшының хызметкері болып жүре берсін. Сулайманның патшалық етип турған Ұақытында жақсы көретуғын бир пышығы, бир күшиги бар еди. Олар болған Ұақыяға қатты қыйналады, Сулайманға жәрдем бериўге ойласық қылады. Олар екеуи дәўдиди үйине келеди, дәўдиди уйықлап атырғанын биледи. Пышық қуйрығы менен дәўдиди мурнына сүйкелиш өтеди. Дәў қатты түшкериш жибергенде мудары тилини астында сақтап жүретуғын Ангуштар дәўдиди аўзынан атлығып шығып анадай жерге түседи. Сол Ұақытта шайшып түскен Ангуштарды алып пышық менен күшик тура қашады, дәў уйқысынан оянып, оларды қуады. Пышық, күшик қаша береди, дәў қуа береди. Бир Ұақытта күшик менен пышықтың алдынан бир дәрья шығады, дәрьядап жүзикти ким алып өтиўи кереклиги туўрала жәнжел болады. Күшик өжстленип жүзикти дәрьядан өзи алып өтпеклиши болады. Олар жүзип баратырғанда алдынан үлкен толқынлар шығып, күшик суў журылып Ангуштарды суўға түсирип алады. Екеуи жүзиктен айырылып жылап қала береди, жүзикти бир балық жутады да кете береди. Сулайман балықшының үйине хызметкер болғаннан баслап бурыш балықшының аўына өзише, қаялына, қызына үш балық түсетуғын болса, енди төрт балық түсетуғын болыпты. Балықшы буган қуўанып, Сулайманды жақсы көрип қалыпты. Қызда Сулайман патшаға күйеўге шығуўды арман етеди екен. Мына Сулайман атлы жигит оған унап, оны күйеў етип алған екен. Бир күни балықшы тутып әкелген балықларын қызына тазалаўға берипти. Сол күни Сулайман отын әкелиўге кеткен екен. Қыз балықты тазалап атырса, бир балықтың ишинен ҳайран қаларлық жүзик шығыпты. Қыз жүзикти қолына салып қараса жүдә сулыў. Ол бул жүзикти өз бахты—Сулайманға инам етипти. Сулайман жүзикти танып, қолына салады. Усынан-ақ дәрриў патшалық оның дәстине келеди. Сулайман Сулайман қайтадан патшалық тахтына минеди. Усы Ұақыттан баслап жаңа күн, жаңа дәўир басланады.³⁶

Берунийдин белгилеп өткениндей Наурыз жаңанын баслауы менен, жаңа кубылыс, жаңа Ұақыя менен байланыслы болып келеди. Сонлықтан оның келтирген легендаларында усындай мазмунға ийе сюжеттер сөз етиледі. Солардың бири халықлар арасында кең таралған мифлик патша Жамшид қаққындағы легенда. Бул легенда Жамшид заманында Наурыз күни болғанда адамлардың бир-бирине қантты сыйлыққа беретуғының гүрриң өтеди. Адызларға қарағанда қант шип-пириги Жамшид патшалық еткен заманда Наурыз күнинде

пайда болған, оннан бұрын ол жерде қантты билмеген. Жамшид қант шингиригинин ширели бір шақасын көріп, оннан да аз ғана сұйықтың тамып тұрғанын сезіп, бұл сұйықтың төмин көріп, онда сүйкімалі бір мазаның бар екенін билген. Ол шингириктен усы мазалы сұйықты бөліп алып, қант іслеуді бұйырған. Бес күннен кейін қант ісленген. Адамлар бір-біреуіне бахытлы болсын деп қантты сыйлық еткен.⁵⁷

Берунийдің белгілеуінше Наурыз ескі дәуірлерде иран тилинде сөйлейтуғын халықтардың арасында пайда болған. Соғып менен бирге Наурыз Орта Азия территориясында кеннен жайылған. Наурыз жаңа жылдың бирипши айының бирипши күнінде белгиленип, бизин жыл сапауымыз бойынша 21-мартқа туура келеди. Дәстүр бойынша Наурызды байрамлау бир неше күнге созылған, байрамның қызғын күндери бирипши хәм алтыншы күн есапланған. Мәдениетлы үлкелердин жер ислери менен шуғылланатуғын халықтары арқалы Наурызды байрамлау көшпели хәм ярым көшпели түрки тиллес халықтардың турмысына да өтеди хәм оларда беккем орныгады. Уақыт өтиу менен Наурызды байрамлауға үлкеп өзгерис енеди, хәр бир халық Наурызды өзинин күп көрисине. әдет-үрп дәстүрине сәйкеследиреди.⁵⁸

Басқа түрк тиллес халықтардағыдай-ақ қарақалпақтарда да Наурызды байрамлау ескі дәуірлерде қалыпкескен. Олар Наурыз байрамы күні жүүериден «наурызлық гөже» писирип, бир үйге жыйналысып ямаса бир-біреуинин үйине мирәт етип, «наурызлық гөже» ден дәм татады, «жеткеп де бар, жетпеген де бар» деп айтысады, уақтыхошлық қурады. Бұл традициялық байрам бөхәрдин басланыуы, тобияттың ояныуы байрамы болып, Қарақалпақстан ауыл мпйнеткешлеринин арасында хәзирги күнге шекем сақланады.

Беруний «Естеликлер...» китабында бир пеше ирет Хорезм хәм Хорезмдилер хәққинда, бұл үлкенин аңыз-әңгимелери, байрамлары, дәстүрлери жөнинде жазады. Буннан басқа да усы китабының ски бөлимин өз алдына Хорезмге арнайды. Бұл бөлимлер «Хорезмде жасаушылардың байрамларына Хорезмшахтың қалай қарауы хәққинда сөз» деп аталады. Китаптын бұл бөлимлери көлеми жағынан кишкене болған менен фольклор хәм этнография тарихын үйрениуде үлкеп қызығушылық туудырады. Берунийдин «Хорезм тарихы» атлы үлкеп китабының жоғалып кетуине байланыслы бұл материаллар айрықша дыққат аударлады.

Берунийдин гүррин етиуінше, ескі хорезмдилер бирипши айдын бирипши күнин яғный жаңа жылдың басын жақсылан байрамлаған. Хорезмдилердин дәстүри бойынша белгилі бир

айлар тутасы менен байрам болып өткен. Бул байрамлар өз алдына салтанат, үрп-әдетлер менен болған. Мысалы қыстың ортасында «Мина түни» белгілейтуғын болған. Хорезмилердің әңгімелері бойынша Мина патша қаялы ямаса белгилі қызлардан болса керек. Бір күні ол өзінің сарайынан кейіпті түрде шығады. Бәхәр уақты екеп, үстінде жипектен кийими болады. Шарап ишеп кейіптің тәсірі менен жерге жығылады, жығылған жерінде буйғып ұйықлап кетеді, түнде оған суық тийіп, соннан қазаланды. Усындай бәхәр күнінде салқынның адамды өлтіргепіне хәмме хайрап қалады, бул күнді әдеттегідей тыс, уақтында болмайтуғын уақыя сыпатында белгилі сәне ретінде белгілейді. Берунийдің көрсетуінінше, бул күн сол дәуірден кийінгі уақытларда бәхәрден алдын, ал Беруний замандарында қыстың орталарында халық тәрәпинен белгіленетүғын болған. Бул күні Хорезмде жасаушылар пардын яки түтіннің қасына жыйналады, лискеп аұқатлардың ийісін ийіскейді. Усылардың бәрін жип-шайтанлар әкелетүғын бәле-бәтерлерден қутылуы үшін себеп етеді. Беруний буннан басқа «Мина түни» ниде бәле-бәтерлерді қайтарыу үшін сол дәуірдегі адамлар тәрәпинен хәр қыйлы дәстүр айтымларының атқарылатүғының да көрсетеді.

Хорезмилер Берунийдің келтириуінінше Испендермажи айының төртінші күнін «Хиж» деп атаған. «Хиж» — бул «турыу» деген мәнін аңлатады. Олар бул күнді де белгілеген. Ал усы айдың 10 күнінде хорезмилер «Вахш-Ангам» байрамын өткерген. Вахш периштенің аты болып, ол суу үстінде бақлау үшін қойылған болады, анығырақ айтқанда Вахш Жайхунның (Әмиудорьяның) суын бақлайды. Беруний Хорезмилердің турмысқа хәм диний түсініклерге байланыслы көп ғана аңыз-әңгімелерін келтиреді, олардың пайда болуы дәреклерін, турмыста тутқан ролин анықлайды. Оның илимий диапозонының кеңлігі, қозғайтуғын мәселелерінің көплігі хайран қалдырады. Берунийдің елі, өзі хәққында аз алып, басқалар жөнінде басқа елдер, халықлар тууыралы көбірек, кеңірек баян етиуі оның ұллы адамгершілік қасиетлерінен дәрек береді.

Беруний халық аңыз әңгімелерінде, гүрріңдерінде хәқыйқатты қабыл етип сәулемелендириудің турмыслық хәм образлық жақларын көрді. Оны аңызлардағы бул еки өзгешелік те теңдей қызықтырды. Ол халық аңызларын бақалауда халық аңызларында турмыс хәқыйқатлығының көрінісін сезгенлер тәрәпинде беккем турды. Әлбетте ол турмыс пенен байланыспаған хәр қандай аңызды мақұламады. Аңызларды турмыслық хәм диний түсініклерге байланыслы деп екіге бөліп қарады.

Беруний бұл мәселеге үлкен талғамдылықпен қатнасады. Ол өзінің илимий анализі үшін жоғарыдағы көрсеткеніміздей «көпшіліктің пикирі бойынша иесімен туыстыра-турғын» аңыздарды, әңгімелерді пайдаланды. Турмыстық аңыздар менен бір қатарда анау ямаса мынау мәселе бойынша өзінің пикирін тастыйықлау үшін диний хәм мифологиялық аңыздарды да еске түсіреді. Хәр қандай аңызды анализ қылуға Берунийдің илимий объективтік қатнасы тап қалдырады. Ол халық аңыздарында, дәстүрлерде социаллық идеяны анық сезеді. Бұл қақыйқатты ол былай жазады: «Өткерилетуғын байрамларда, көрнекли сәелерде патшалар менен үәзирлер жапының ұақты хошлығына рухтың қууанышына жәрдемлесетуғын дәстүрлерді орнатқан, соның менен өзлерине жақсы тилек, сүйиушілік, мақтанш дақ келтирген. Олар усы күнлері әниұайы адамлар үшін дәстүрлер белгілеп, олар менен бирге өзлери де усындай ұақты хошлықта қатнасып халыққа хәкимдарларына бағыныу сезимін аяла-тыуға, оларға хызмет етиу тилегін билдириуға мүмкиншілік береді».

Солай етип, Беруний өзінің илим-изертлеу жұмысында хәр қыйлы түрдегі халық аңыздарып актив пайдаланады. Жазба дәрежелер менен бир қатарда оларды дәлиллеудің ең бақалы материаллары деп қарайды. Беруний аңыздарда қақыйқаттың ушқышларып мазмунның, форманың, пикирдің сулулығын атап көрсетеді. Аңыз-әңгімелерде, ол әниұайы халық идеясы менен үстем қатламлардың идеясын көрседі, әниұайы халықтық идеяны биринши гезекте атайды. Халық аңыздарының пайда болуы, таралуы, халықтың тарихындағы хәм ухай әмиріндегі орны қаққында сол дәуір көз қарасынап бақаланылған бұл мийнет бизин үшін дә қәдирли.

Атақлы жерлесимиз Абурайхан Мухаммад ибн Ахмад Берунийдің уллылығы ислам дини ийелеген X әсирдің ақыры XI әсирдің басында илимнің көп тарауларында ең бақалы жаңа идеяларды көтерип шығыуы менен көринеди. Оның фольклорға қатнасы қаққындағы мәселеде де усыны айтыуға болады.

МАХМУД ҚАШГАРИЙ ХӘМ ФОЛЬКЛОР.

XI әсирде өмир сүрген атақлы илимпаз Орта-Азия халықларының тил билиминде үлкен мийнет еткен, «Девану луғатит түрк» кітабының авторы Махмуд Қашгарийдің туылған, өлген жыллары, қай жерде оқығаны хәзирше белгисиз. Оның өмирбаяны қаққында бақлаулар толығырақ С. Муталлибов пенен А. Н. Қононовтың мийнетлерінде берілген.¹⁰

Махмуд Қашгарий жоғары билимге ийе болған. Оның се-

мьясы. ата бабалары эмирлер топарынан болған. Ол өзинин атақлы Деванин 1072—1078-жыллары жазып литкерген. Бирақ ол бул китапты жазыуы ушын түркий қәуимлер арасынан узақ жыллар материал жыйнаған. Илимпазлардың шамалауына қарағанда Қашғардан басқа ол Бухара Нишапур, Самарқанд, Мерви арқа Иран қалаларында, Бағдадта болған. Махмуд Қашғарий түркий тиллерден басқа араб-парсы тиллерин жақсы билген. Ол Қытайдан баслап Мавераннахр, Хорезм, Ферғана, Бухара бойлап жасаған көп ғана қәуим, урыуларды көзден кеширген хәм олардың тили, фольклоры бойынша материал топлаған. Усының нәтижесинде илимпазлардың көрсетиуинше ол «Деванинан» басқа «Жауахируннихви» филиғатит түрки «Түрк тиллерин синтаксисинин гауҳар китабы» мийнетин дәреткен. Бирақ ол бизге дейин келип жетпеген.

Махмуд Қашғарийдің «Девани» пүткил дүньяға атағы жайылған дәретпе. Ол усы мийнети менеп сол дәуирдин уллы тилшиси, тарийхшысы, этнографы, фольклористи. Бул туўралы 1972-жыл «Деванин» 900 жыллығына арналған «Советская тюркология» журналында басылған материаллардан толық мағлұматлар алыуға болады.

Қарақалпақ әдебиятшылары Н. Жапаков «Деван» дағы нақыл-мақаллар ҳаққында жазса, Қ. Мәмбетов 130 га жақын күплеттеги қосықларды, 50 нақылды қарақалпақ тилине аударған.⁶⁰

Бизин мақсетимиз «Деван» дағы фольклор материалларына XI әсирдеги түркий қәуимлердин ортақ байлығы сыпатында қарақалпақ фольклористика тарийхынан да орын беріу.

Махмуд Қашғарий Деванинда халық қосықларының үлгилери көплек берилген. Олар тематикалық жақтап хәр қыйлы. Биреўлери ақыл-насият формасында берилсе, биреўлери тарийхий, биреўлери табиат қубылысларына арналған, биреўлери үрип-әдет, дәстүрлерге, биреўлери муҳаббат темасына бағышланады. Ал, көпшилик қосықлар қаҳарманлық эпостан алынғаны көрниси турады.

Деванда табиатқа байланыслы қосықлар белгилли тарийхий деталларды да өз ишине алады хәм оларда табиат көриниси сулыу сүүретлениуин тапқан. Мысалы, мына қосыққа итибар бергенде усындай пикир туўады:

Этил суўы ақа туруп,
Қайа туби қақа туруп,
Балық тилим бақа туруп,
Көлун тақи қушарур,

Жоқарыдағы қосықтың мазмұнында Едил суўының жартасқа пәт пенен урылып ағып турғаны ҳаққында, тасқын суўлардан

пайда болған көлдерде балық—бақалардың кебейуі сөз болады. (I-том, 103 бет).

Қыс пенен жаздың алмасыуы, күн менен түнің алмасыуы Деванда табиғатқа арналған қосық куплеттерінде жиі ушырасып отырады. Бұның менен орта әсир түрлері заманның өзгеріп туратуғынын да еске алған.

Қишқа этни кәлса қали құтлуғ йай,
Түн, күн кәчә алқинур өзләк бала ай.

дегенде берекетлі жаз келсе, қысқа таярлық, кеше, күндиздің өтуі менен ай хәм заман өтуі көзде тұтылған (I том 3 бет). Солай етіп, мысалға келтірілген жоқарыдағы екі куплеттің өзінде ақ бул табиғат көриністеріне арналған қосықтарда да дәрәя сууы, көлдер, жарғас, балық, бақа, қыс, жаз, күндиз, түн, ай объект етіп сүўретленеді.

Мысалы, усы дәўірдегі қосықларда гүлдер, жипектер де табиғат көринісін сүўретлеген қосық куплеттерде өз орнын тапқан:

Турауғ чәк йариди,
Барчин йазим кериди,
Учмақ йғри көрулди,
Тумлуғ йана кәлгусуз.

деген сөзлердің мәнісін түрлі шешектер (гүлдер) ашылды, тап жипек гилем жайылғандай болды, жәннет жери көринді, сууық қайтып келмейді. (I том, 141-бет).

Бул типтегі қосықтардың сүўретленіуі қатарларынан булт, думан, жауындарда объект етіп алынып, айтылайын деген ой ұсылар арқалы айқынласады:

Иқилачим әрик болды,
Әрик болғу йори керди,
Булит оруб көк өртүлди,
Туман түрүб толи йағди.

сөзлерінің мәнісін шабандоз қыз жеделленіп шапты, булт көтеріліп думан түсті, селлетіп жауын жапқаны онда йош пайда етті. (I том, 157 бет).

Жақсы менен жаманның талас-тартыстарын, олардың арасындағы қарама-қарсылықты қыс пенен жаздың тартысы сыпатында сүўретлейтуғын мынадай куплетті келтіріуіге болады:

Қиш йай била тоқушти,
Қинир көзин бақашти,

Тутушқалай йақишти,
Утғалимат оғрашур.

усаған сөзлердің мәніси қыс пенен жаз ұрысты, бир-бирине жамап көзи менен қарасты, жағаласыўға жақынласты, олар бир-бирип жсниўге ҳәрекет етер еди—(I том, 182 бет) дегенди аңлатады.

Таў, таў басындағы қар менен муз, булт, көк аспанда сол дәўир түрклеринин табиятқа арналған қосықларының объектиси болғанлығы мына куплеттен айқын көринип турады:

Қар, буз қамуғ эрушди,
Тағлар суўи ақишди,
Көктин булит орушди,
Қайғуқ болуб эгришур.

Бунда қар менен музлар қалмай еригени, таўлардан суў аққаны, аспанда көк бултлар пайда болғаны, олар қайықтың суўда жүзгенин еслетип қалқығаны сөз етиледі. (I том, 195 бет).

Ертесен турки халықлардың қосықларының сүүретлеў объектиси иретинде қулан, арқарлардың сөз етилип киятырғанын Деван материаллары да тыстыыйқлап турады. Мысалы, мына қосыққа нәзер аўдарайық:

Кулан түгде қумутти,
Арқар соқақ йумутти,
Иайлағ таба омитти,
Тизгиқ торуб сәкрашур

дегенде бәхәр барлық қуланларды жанландырды, арқарларды, кийиклерди топлады, жайлаўларға жоллады, олар қатар-қатар болып секирип ойнап жүр (I том, 221-бет) түсиниги аңлатылады.

Бул Девандағы табият көринислерин, улыўма пейзаж лирикасын безеп турады. Бул узақ ўақытлардан түркий халықлар поэзиясының ең актив сүүретлеў объектиси болса керек, сонлықтан табиятқа ҳәм муҳаббатқа байланыслы куплетлерди гүлди сүүретлеў көп ушырасып отырады:

Туман чәчәк тизилди,
Бунундан ол йазилди,
Өгуш йатиб узилди,
Иердә қаба азришур.

Бунда түрли-түмен гүлдер дизилискени, ғұмшалары ашылғаны, көп ўақыт жер астында жатса да, жерден шығып шешек атқаны айтылады. (I том, 237 бет).

Аспан элемин, жұлдызларды қосық қатарларына араластырыу түркий халықлар поэзиясының ескиден киятырған дәстүри. Бул дәстүрди де Девандағы қосықлардан байқауға болады:

Йаратты йашым йаш,
Саўырди орун қаш,
Тизилди қара қуш,
Түв, күн үзә йүрканур.

Буның мәніси тәңири аспанды жасыл ферузадан жаратқан, оныш үстине жүзиктиц көзи сыяқлы ақ қас себелеген, түн күннин үстине бүркелсе, де аспанда жұлдызлар дизилисип турады. (1 том, 319-бет).

Көк шөплерди, үй қайуанларыш қоса сүүретлеу ески түркі халықлар поэзиясында ушырасатуғын сүүрстлеу мотиви болса керек, сонлықтап Деванда буныш мынадай үлгилерин көриуге болады.

Алип түбу йашарди,
Урут отин йашуряк,
Көлнин суўин қушарди,
Сигир, буқа мунрашур.

Бул қатарлардың мәніси тау шыңлары көк липасқа бөлсиди, гөне шөплер орнына таза көгис шөплер жасырды, көллер суўға толып ернегин басты, сыйыр, буғалар мәңирести (2 том, 83-бет).

Әзелден түркий халықларының қосық қатарларында самал, боран, үргин, булт сүүретлеу объекти иретинде киргизилип келеди. Әпиуайы мийнеткеш халық өзиниц—сезимлерин тәбият қубылыслары менен байланыстырып сүүрстлеуди әдет еткен. Мысалы, бәхәрди сүүретлеу Деванда былай берилген:

Қалди осин өснайу,
Қазқа тугал үснайу,
Кирди будун куснайу,
Қара булит көкрашур.

Буның мәніси самал есип келди, бул самал боранға усайды, халық аяздан қалтырайды, қара бултлар гүркиреди. (2 том, 260-бет).

* *
*

Деванда ең көп ушырасатуғын қосықлардың бир түри— ақыл-нәсият қосықлары. Оларда түркі халықлар поэзиясына тән ақыл-нәсият қосықларының ең характерли мотив-

лерин байқауға болады. Түрки халықтардың ақыл-нәсиат қосықтарында мийманды сыйлауға айрықша орын бериледи. Бул олардын жүдә ертеден хазирги күнге шекем киятырған поэзиялықта хәм турмыслықта дәстүри.

Көркүг тонуг өзүңа,
Татлыг ашиг азинқа,
Тутқыл қонуқ ағирляг,
Иайсуң йауш бузунқа.

Жоқарыдагы қосықтың мәниси көрикли тонын өзиңе, татлы асын басқаға, қонақ тутқыл ауырдан, жайылсын атың дүньяға (I том, 80 бет).

Махмуд Қашғарый өз китабында келтирилген қосықларда жаманлық, бирлик, сатқынлық ҳаққында мынадай халық қосығын келтиреди.

Әндик киши титилсун,
Әл тору йитилсун,
Тоқли бөри нәтилсун,
Казғу йәма сауилсун.

Бунда жаманлардың жоқ болыуы, елде әдиллик орнауы, қозы менен қасқыр бирге жасауы, сатқынлықтың сапластырылыуы орман етиледи. (I том, 131 бет).

Китапта тууысқанларға, қонсы-қобаларға қатнас ҳаққында мынадай нәсиат бериледи:

Қошн—қонум ағишқа,
Қялғил аңар ағирлик,
Артут алиб ануғил,
Әзгу тағар ағурлуқ.

Бул сөзлердин мәниси қонсы-қобаларға жақсылық исле, олардан алған сауған орнына қымбатлырақ зат таярла (I том, 168 бет)—дегенди аңлатады.

Хәмме ўақыт ҳәр бир нәрсенни мәнисине түсинип, ақ пенен қарасын айырып итибар беріу ҳаққында Деванда мынадай қосық қатарларын оқыймыз:

Қардуни йини сақинмаң,
Тузғуни манйу сәзинмаң,
Бұлмадиқ нәңә сәушнмаң,
Билгалар ани йлар.

Жоқарыдагы сөзлердин мәниси муз бөлекшелерин маржан деме, сыйға тартқан ауқатгы ис ҳақы деме, болмаған нәрсеге

сүйсінбе, ақыллы адамлар буны жақтырмайды (1 том, 396-бет)
дегенди аңлатады.

Сықмарлық, уятсызлық, бетсізлік қаққында, сондай-ақ
әдепли болыу туұрасында Деванда мынадай қосық қатарларын
келтиреді:

Бақмас бұдун саууқ суз,
Иудқибузи саршқа,
Қазған улыч түзүвлик,
Қалсун чаўин йаринқа.

Бунын мазмуны адамлар бетсіз, уятсыз, сылбыр, сықмар
адамларды сүймейди, жек көреді, сүйкімлі, әдепли болыуға
қәрекет ет, атын изинде қалады (2 том, 219-бет) дегенди
аңлатады.

Нәсият қосықлардың көпшилик бөлегін нақылға усап ке-
летуғын терме қосықлары құрайды. Мысалы, жасы үлкенді
сыйлау, ел басына түскен иске тақ турыу қаққында Деванда
мынадай поэтикалық қатарлар бар:

Ундаб улуг табару таурақ кәлиб йугурғил,
Қурғайлини бузун көр қанда тушар қуди әл.

Бунда жасы үлкен адам шақырса оған жууырып бар, ашлықта
халықтың қайда баратуғынын бақла, олар қайда барса сенде
сонда бар, халық басына түскен мүсйбетлерге шерик бол (3
том, 76 бет) деген мәни бар.

Өткинши нәрселерге инапбау, жаманлықты ойламау, тилге
бек болыу туұралы айтылған Девандағы мына сөзлерге сер
салың:

Иай көркине инанма,
Суулар уза тайанма,
Әсизлидиг аяунма,
Тилдаји |чиқар өзгу сөз.

Келтирилген қатарлардың мәніси бәхәрдин көркине исеңбе,
сууға сүйсеңбе, жаманлыққа нийетленбе, тилиңнен жақсы сөз
шықсын (3 том, 181 бет) дегенди көрсетип тур.

Әдеп икрамлылық, жақсы сөз адамларға ериу қаққында
Деванда мынадай термени оқыймыз:

Оғулум сәна козурман ардам оғут қумару,
Билча әрига болуп сән баққил аяин табару.

деген сөзлерде улым саған мийрас етип әдеп икрамлылықты
қылдыраман, егерде илимлі, ақыллы адамларға жолықсан,

оларга жақынлас пайдалап (3 том, 445-бет) деймен деген мәни бар.

Деванда мухаббат темасына арналған қосықтарда көп ушырасады. Оларда адамның ішкі сезімлері, мухаббат туйғылары халық поэзиясының сұūrетлеуі құраллары арқалы беріледі:

Барди көзім баруқи,
Алди өзүм қонуқи,
Қанда әрнич қаниқи,
Әмди уәин уәгурур.

Көзімнің нуры кетті, ал мениң рухымды да алып кетті, қазір ол қайда екен, ол мениң уйқымды да алып кетті (1 том, 81-бет) деген мазмун бар.

Девандағы қосықта сүйіккі қыздың портреті ескиден киятырған сұūrетлеуі ұсылы жәрдемінде беріледі. Түркі халықтар поэзиясында бұрыннан қазірге шекем дәстүр болған қыздардың көзің, жүзің, қалың, ләбін сұūrетлеудің айқын мысалы төмендегі куплеттен көріуге болады.

Бұл нар мәни ұлас көз,
Қара мәниз қизил йүз,
Алдин тамар муқал туз,
Бұл нар йана ол қачар

Жоқарыдағы қатарлардың мазмұны мастана көзлі, көркем жүзлі, қап-қара қалы бар сүйкімлім, ләплерінен сүйкімлілік тамып турғандай мени бенде қылады, бенде қылады да кейін қашады (1 том, 92 бет) дегенді билдиреді.

Мухаббат, бәхәр паслы, бәхәрде тәбиятта болатуғын өзгерістер, аспан, жұлдызлар менен байлапыстырып сұūrетленеді. Бұндай мотивлер Девандағы мухаббатқа арналған қосықтарда да ушырасып келеді.

Йай барубан әркүзи,
Ақти ақип мулдузи,
Туғди йаруғ йулдузи,
Тилла сөзүм кулгусуз.

Бұның мәнісі бәхәр келді, музлар ерип, сулар сел болып аға басады, жақты жұлдыз тууды, сөзімді күлмей тылла (1 том, 121 бет) деген.

Сүйкілісің еслеу, ол қаққында ғам шегіу, оны ойлау, ол қаққында зар шегіу, сүйген адамның мухаббат сезімлерінің белгісі. Бұл қасиеттер түркі халықтардың халық поэзиясында ұзақ дәуірлер дауамында қалыптасқан.

Иглаб узу артадим,
Багрим башини қартадим,
Қачмиш қутуғ иртадим,
Иағмур күни қан саяар.

Усы қатарлардың мәнісі сүйікшимди бозлап есзедим, бауырым жарасын жазбақшы болдым, кеткен бахтымды изледим, көзімнен қанлы жас селдей ағады (I том, 270 бет) дегенди билдиреди.

Сүйіклисини алжасқаны, оннан кейін ярынап кеширим сорауы, сөйтіп мени жаз деп өтініш етиуі, мынадай қосық қатарлары арқалы бериледи:

Иглади мәнин азақ,
Көр азиб оғры тузақ,
Иқладим андиіп узақ,
Әмлагил әмди тузақ

Қатарларында астарлы түрде жасырынған дузақты көрмей, мениң аяғымға илинди, узақ ұақыт қыйналдым, сүйікшим, енди өзиң смле (I том, 361—бет) — дегенди аңлатып тұр.

Қыздың өзіп, жүзин, көзин сүүретлеу менен ишки мухаббат дәртлерин сыртқа шығаруы, сүйіклисине өз сезимин билдириу түрки халықлардың мухаббатқа арналған халық қосықларында тийкарғы мотиви болып есапланады. Соллықтан Девандағы қосықларда бул форма мухаббат темасына байланысты жийи ушырасып отырады

Иағин аниң көзи,
Иалқин аниң өзи,
Толун айин йузи,
Иарди мәниң йурик.

Келтирилген қатарлардың мәнісі көзлери сыйқырлы, өзи мулайым, жүзи толған айдай, мениң жүрегимди жапдырды, (3 том, 40 бет) дегенди аңлатады.

Ярдың жүректі өртеген жылұасын сөз өткен мына қатарларда мухаббат туйғылары өткір сүүретленеди.

Көрди мәни әмлайу,
Бақты маңа имлайу,
Қалдим көңіл томлийу,
Қадғу мәни турғурур.

деген қатарлардың мәнісі бир қыя бақты да сүйікшим маған қарап ишарат етти, көнилим бузылып, жүрегим сызлады оның изинде сергиздан болып жүрген адамларды көрип,, хәсирет оты өртеди (3 том, 310 бет) дегенди билдиреди.

Девандағы ең көп қосықтар халықтың қаһарманлық эпостарынан алып берілген қосықтар. Олар хәр қыйлы эпизодқа құрылған. Дәстанларда жеке адам өмирінің хәм жәмийет өмирінің көп ғана эпизодлары орын алған. Девандағы келтирилген куплетлер дәстанның анау ямаса мынау эпизодына, дәстандағы уақыяларға, геройлар образына байланысы берілген.

Түрклердің өткендегі үлкен батыры Алл Ер Тонга (Афрасиёб) ҳаққында, оның өлими жөнинде дәстанлардағы сүүретлеўге характерли мынадай қатарларды оқыймыз:

Алл Эр Тонға өлдимү,
Өсиз ажун қалдимү,
Өзлак өчин алдимү,
Эмди йурак йиртилур.

Бунның мәніси Алл Ер тонга (Афрасиёб) өлдиме, ессиз дүнья қалдыма, дүнья оннан өшин алдыма, емди соған жүрек жараланбақта (I том, 77 б) — дегенди аңлатады.

Душпанды қырғын еткен батырдың аузынан айтылатуғын сөзлер дәстанларда көп ушырасады. Усындай батыр монологи Деванда былай бериледи:

Өпкам кәлиб оградим,
Арсланлайу коградим,
Алллар башив тоградим,
Эмди менй ким тутар.

Жоқарыдағы поэтикалық қатарлардың формасы ҳәзирги тилимизге де жақын, оның мәніси қәхәрленип душпанға топылдым, арысалап киби бақырдым, батырлардың басып кестим, емди мени ким тута алады, (I том, 146-бет) — дегенди көрсетип тур.

Душпанның топылуы, дос деп жүрген гейпаралардың душпанға қосылып кетиуи халықтың қаһарманлық дәстанларында гезлесседи. Сондай эпизодтан бир көринисті Деванда да көрийге болады.

Уситған қуяш қапсады,
Уминчлиг азаш йайсади,
Ертиш сүйип кәксади,
Будун акин уркушур.

Бунда ыссы қуяш қаплады, үмит еткен достымыз бизге душ-

паянлық иследи, душпан Ертиш сууынан кешип өтті, халық ғалаұйт тапты, (I том, 170 б.) деген пикир бар.

Қашқан душпаннның кейнинен қууып жетип оны есинен тандырмұ жеңиу эпизоды да түрк халықларынын қахарманлық эпосына характерли уақыя. мине усы эпизод та Деванда қосық қатарлары менен орын алған:

Узу барыб өкуш әудим,
Тәлим йуриб күчи көудим,
Атим бирла тәгу әүдиш,
Мәни көриб йеси ағди.

Жоқарыдағы сөзлердин мәниси оны излеп изиннен көп жүрдим, көп қууып қалдан тандырдым, атым менен жетип барғанымда, мені көрип еси аұды. (I том, 179-бет) дегенди билдиреди.

Батырлардың урысы, жекпе-жеклери, айқаслары дәстанның кульминациялық моментлеринен есапланады. Бундай орынларды Махмуд Кашғарийдин китабында да ушыратамыз:

Эран алли оқуштилар,
Кингир көзин йақиштилар,
Қамур тулнуу туқуштилар,
Қилыч қинка күчун сиеди.

Бунын мәниси батырлар бирли-бири шақырды, аларған көзлери менен қарасты, барлық урыс құраллары менен урысты, қылыштың жүзине қан қатып, қынына зорға сыйды (I том, 192) дегенди аңлатады.

Сондай батырлардың урысының қызғыш моментлери дәстанларда қайуанлардың таласына да мезгетиледи. Бул деваанда былай сүўретленеди:

Улишиб эран борлайу,
Йиртин йақа урлайу,
Сикриб уни йурлайу,
Сигтаб көзи өрталур.

Жоқарыдағы қатарлардың мәниси ерлер (батырлар) беридей улыды, жағаларын жырттысты, шаўқым көтерилди, адамлардың көзи жер көрмеди (I-том, 97-бет) дегенди билдирип тур.

Түрки халықлардың дәстанларында сондай моментлер бар, батырдың орынсыз мақтанышы жеңиліске алып келеди. Усындай орыпды Девандағы куплетлерден байқаймыз:

Өзин өкниб урилади,
Иирақ йариг карилади.

Атиг кәмшиб урилади,
Урут болиб түбү ағди.

Буның мәніси (Батыр) өзин көкке көтерип мақтанды, узақты жақынды өлшеди, ат пенен айбат етип топылысқа өтти, бірақ шерменде болып төбеге қайтып кетти. (1 том, 30 бет) — дегенди аңлатады.

Батырлар дәстанда өзинин жигитлерин душпанға қарсы урысқа шақырады. Бундай батырдың шақырығы Деванда да берілген.

Қақриб отиг кәмшалым,
Қалқан сонун чомшалым,
Қайнаб йана йумшалым,
Қатги йағи йууылсун.

Келтирилген қатарлардың мәніси шаўқым салып атты желдирейик, қалқан хәм найзалар менен урысайық, хәўижге мипейик, кейип тыпышланайық, қатал душпан пәсине қайтсын (1 том, 413 бет) — дегенди аңлатады.

Батырдың жауға қарсы атлапысында дәстанларда ушырасатуғын сүўретлеу қураллары бар, олардың гейпаралары батырдың атына байланысы бериледи:

Қудруқ қатиг түгдимиз,
Тәриг өгуш оқдимиз,
Кәмшиб атиг төкдимиз,
Аллаб йана қаттимиз.

Буның мәніси ат қуйрығын түйдик, тәңирге сәне оқыдық, үзегиге күт салып хұжимге өттик, және алдап кейинге қаштық (1 том 438 бет) — деген.

Қақарманлық дәстанлардағыдай батырдың мәртлик монологлары Деванда да жиий ушырасады:

Қузи кякриб өгуш тәрдим,
Йағи қару кирип құрдим,
Тоқуш ичра уруш бәрдим,
Эран көруб баши тигди.

Сөз етилген қатарлардың мәніси дабыл қағып қәўимимди топладым, душпанға қарсы оқты сары жайға жайластырдым, урыс майдаиында атыстым, жигитлеримди көргенде душпан бас паналауға мәжбүр болды (2 том, 88 бет) — дегенди аңлатады.

Халық эпосында батырдың аты хаққында қанша жақсы

сөзлер тоқылған. Онда аттың жүйриклигі айрықша мақтаныш пенен жырланады, Деванда да жүйрик ат туұралы мынадай қосық қатарларын оқыймыз:

Иугурди қауал ат,
Чақилди қизил от,
Қуйурди арут от,
Сачраб анни ортанур.

Жоқарыдағы қатарлардың мәнісі жүйрик ат шапқанда дөйнақтарынан қызыл от шығады, оннан шыққан от шөп-шарларды күйдіріп жибереді (2 том, 153 бет)—дегенді билдиреді.

Дәстанның қахарманларының қайғырыуы жылау формасында беріледі. Бұл жүде ертседен қәлиплескен дәстүр болса керек. Бұндай жағдай Деванда да тәкирарланып отырады, мысалы:

Тун-кун туруб йиглайу,
Иашим мәнин, саурулур,

Бұл сөзлердин мәнісі күни-түни бозлайман, көзде жасым селдей агады (2 том, 270 бет)—деген.

Түркий халықлар дәстанларында душпанның жеңилиуі, олардың диз бүгиуі, бағыныуы қаққында көркем сүүретлеулер бар. Бұндай жағдайды Девандағы келтирилген эпос үзінділеринен байқауға болады:

Эран изни сока турди,
Бәши бойнин сока турди,
Уфуг болуп бұка турди,
Узу қама тибғы тигди.

Бунның мәнісі ол маған бирнеше адамларды жиберди, олар алдымда дизе бүгіп отыр, олар баслықлары ислеген иске уялып, басын төмен таслады, ийілген, халықтан уялыұда, маған «қуұдаламаң» деди, мен де мақул көрдим (3 том, 250 бет)—деген.

Дәстанларда туұған, журтты таслап көшип баратырған, ямаса кетип баратырған эпизодлар орын алған. Сонда кегіп баратырған адам өскен жерин көзи қыймай қыйсалады. Бұндай эпизодтың мысалы Деванда да бар, ол былайынша келтириледі:

Ұзик мәни кучайур,
Тун-кун туруб йиглайу,

Керди көзүм таўрақин,
Иурти қалип ағлайу.

Жоқарыдағы поэтикалық қатарлардың мәнісі ышқы маған зор келді, күні-түні бозлайман журттан узақласып баратыр-ғапын көзім менен көріп турман (3 том, 275 бет)—дегенди аңлатады.

Деванда қахарманлық эпостан, тарихый жырлардан, дәстүр жырларынан, сондай ақ поэзияның басқа да тематикасынан, жанрынан келтирилген мысаллар көп. Биз бұл мақаламызда олардың қаммесине тоқтап отырыуды мақсет етедік.

Улыұма Деванда берілген поэзиялық дәретпелерге сер салғанда олардың басым көпшілігі халық қосықтары екенлігін, сондай ақ эпикалық шығармалардан үзінді екенлігін байқауға болады. Бұл қосық куплеттері өзіннің идеялық мазмұны хәм көркемлік өзгешелігі менен де үлкен қызығыушылық туұдырады. Олардың мазмұнының салмақлылығы, идеясының анықлығы, көркем формасының жетиліскенлігі айрықша өзине тартады. Көпшілік қосық куплеттері халық поэзиясының көп дәуірди басынап кеширген, халықтың бөлгілі фольклорлық дәстүри бойынша ысылған, қәлиплескен үлгілер. Халық қосықтарына характерли куплеттин 1—2 қатарындағы көркем тақирарлау үлгілері, айтылайын деген пикирдиң 3—4 қатарларда берилиуін буған мысал етип көрсетіуге болады. Деванда келтирилген қосықлардың басым көпшілігі 7-8 бууынылы қатарлардан туратуғын бармақ размериндегі қосықлар, оның үстине уйқасларының да көпшілігі: а-а-а-б формасында келеди. Соның менен бирге Деванда көп бууынылы қосықлар да хәм жоқарыдағыдан басқа уйқасларда шырасады.

Махмуд Қашғарийдің Деванында бирпеше аңыз-әңгімелер де берілген. Олардың ишинде жыл атлары, мәусим, пасыл атларына байланыслы аңызлар айрықша қызығыушылық туұдырады.

Махмуд Қашғарийдің көрсетіуінше 12 түрли ҳайуан аты менен жылларға ат қойған. Түрк ханларының бири өзине бирпеше жыл бурын болған урыстың тарихын үйретпекши болғанда уақтың жаңылысқан. Буңнан кейин хан кеңесе отырып, аспандағы 12 буржға⁶¹ тийкарлана отырып 12 жылға ат қойыу кереклігін айтқан. Ғақан ауға барып адамларына жабайы аңларды Ила дәрбасына қарай айдауды буйырған. Сонда 12 түрли ҳайуан суудан өткен. Ең алдын тышқан өткен, соның ушында жыл басы болған, соннан кейин тәртип

пенен сыйыр, қоян, улыу, жылап, жылқы, қой, мешни, тауық, ийт, доңыз (қара кийик) өткен, (1 том 330-333 бет).

Түркерде мынадай ырымлар болған М. Қашғарийдің хабарлауынша, тауық жылында азық-ауқат көбейеди, улыу жылында жауын көп жауады, себеби улыу (крокодил) сууда жасайды. Өнім сол жылы мол зүрәт береді, доңыз жылында сууық, қар, хәм тәшүиш көп болады. (1 том, 332 б.).

М. Қашғарийдің айтыуы бойынша түркерде хәптедеги 7 күннің аты болмаған. Бул күнлердің аты исламнан кейін пайда болған. Сондай-ақ ай атлары да аралына жүритиледи. Көшпелі хәм мусылман болмаған түркерде айларды төрт мәүсим менен атайды, хәр үш айды бир ат пенен белгилейди. Мысалы, наурыздан кейінги дәслепки бәхәр оғлақай, кейін улуг оғлақ ай, улығ ай т. б. Булар күтә сийрек пайдаланғаны ушып, М. Қашғарий, бәрін айтыуды мақул көрмегенін билдиреди. (1-том, 332-бет).

Солай етип, Махмуд Қашғарийдің, «Девану лугат-ит түрк» кітабы қарақалпақ өзбек, қазақ, қырғыз, уйғыр, түркмен, әзербайжан, татар, башқұрт, алтай т. б. түрк халықтарының ХІ әсирдеги оннан бурынғы фольклер үлгилерін үйреніуде ең қымбатлы дәрек болып есапланады.

* *
*

Махмуд Қашғарийдің «Девану» лугат—ит түрк» кітабындағы нақыл-мақаллар өзіннің тематикасы бойынша, мазмун хәм көркемлік өзгешлиги бойынша да хәзіргі дәуірдегі түрк халықтарының нақыл-мақалларына уасалығы хәм өзгешлеклери де бар.

Мысалы мийнетке байланысly «Мийнет бос кетпейди» (134-1-том) «Жалқауға босаға да тағдай көринеди» (78, 1-том). «Гүздің келиси жазда белгили» (99, 2-том) «Сабанның мийнети ауыр болсада, сууынлауы жеңил» (248, 2-том) деген нақылларда формасы жағынан ХІ әсирдегі түрк қәуімлерінің түсиниги сақланған, соның менен бирге мазмун жағынан да сол дәуірдің характерли жақларын өз бойына сиңирген. «Тиришениң ерни май, ернишектің басы қан» (160, 1-том), «Жер айдағанда пухталық болса, қырманда алжасық болмайды» (382, 1-том), «Хызмет тасты жарады, тас, басты жарады» (66, 3-том), «Жазда ғамын жеген адам қыста қууанады» (174, 3-том), «Тай үлкейсе ат тынады, ул ержетсе ата тынады» (214, 1-том), «Гүздің келиси бәхәрден белли» (175 3-том). «Бийдай арқасынан қарамық та суу ишеди» (258, 3-том) т. б. нақылларда мийнет, егис, қырман, түсиниклери бойынша сол дәуірде-

ги адамлардың күн-көрисі, көркем сөз үлгілері, турмыс, қа-
қыйқатлығы жөнінде жуұмақлаулары берілген.

Девандағы қайсы бір нақылды алсаң да онда турмыс шын-
лығы, сол дәуірдегі адамлардың дүньяға көз қарасы, адам-
лар арасындағы қатнас, моральлық қасиеттер сөз етіледі.
Мысалы, «Өгіздің аяғы болғанша бузаудың басы болған жақ-
сы» (91, 1 том), «Қарыз бериўши арыслан, қарыз алыўшы
тышқан» (105, 1 том), «Белги болса адам жолдап адаспай-
ды, ақылы болса адам сөзден жаңылмайды» (118, 1 том) на-
қылларында жоқарыдағы пикирлердің тастыйықланыўын кө-
ремиз. Ал Девандағы гейлара нақыллар ҳазирги дәуірдеги,
мысалы қарақалпақ нақыллары менен салыстырғанда усасып
келетуғынын белгилеп өтиў керек. Деванда «Толған айды қол
менен жаўып болмас» (111, 1 том), «Адам аласы иште, жыл-
қы аласы сыртында» (117, 1 том) нақыллары ушырасады.
Бул нақыллардың ҳазир қарақалпақлар арасында гейпара
формалық жағын былай қойғанда дәл усайтуғын «адам ала-
сы ишинде, мал аласы сыртында», «айды етек пенен жаўып
болмас» формаларын ушыратамыз.

Түрк қәуимлері узақ ўақытлардан баслап ақ өзлериниң
мийман дослығы менен айырылып турған. Сонлықтан «Де-
ван» да «мийман келсе қут келер» (118, 1 том) нақылы бар.
Бурынғы ўақытларда бир елден екинши елге хабарды қарўан
лар жеткерген, соның ушын Махмуд Қашғарый «Узақ жер-
дің хабарын қарўан келтирер» (122, 1 том) нақылын келтир-
ген. Түрклердің жайлаған жерлері бурыннан соңғы таў хәм
теңиз дөгереклери болған, соннан болса керек Деванда «Таў
арқан менен ийилмейди, теңиз қайық пенен бекимейди» (122,
1 том) нақылы бар.

Узақ даўам еткен феодализм заманында жәмийетте батыр-
лардың роли уллы болған. Халық оларды қорған еткен хәм
хүрметлесген. Сонлықтан Деванда «Батырды иренжитпе, бе-
деўдің арқасын жаўыр қылма» (157, 1 том), «Батырлар ме-
нен урыспа, беглер менен жарыспа» (192, 1 том), «Батыр-урыс-
та, дана мәжилисте белли» (369, 1 том), нақылларын ушы-
ратамыз.

Девандағы нақыл-мақаллардың көпшилиги адамлардың
күнделик турмысы, олардың моральлық қасиетлери, жақсы
менен жаманның не екенлигин анықлаўға қаратылады. Мы-
салы, қызлардың асықпай ерге шығыўы ҳаққында «Ерге ас-
ыққап ҳаял ерге жалшымас» (129, 1 том), биреўдин биреўге
усаўы «урғашы тўйе ынраса, еркек тўйе боллайды» (142, 1
том), биреў-биреўге усамағанлық «Бес бармақ бирдей емес»
(142, 1 том), биреўдің үстинен күлиўшилик «Жылан өзиниң

қыйсықлығын билмей, түйенін мойнын қыйсық дейди (147. 1 том), жолға шықсан азықтың кереклиги «Азықлы адам сапарда тарықпайды» (164. 1 том), сондай ақ адамға ескертиу, алдын ала билдириу, кеңес етиу мәнісінде айтылған «Тасты шайнаўға құдиреңи жетпеген адам оны сүйиу керек» (176. 1 том), «От жалын менен өширилмейди» (187. 1 том), «Ет тырнақтан айрылмас» (187. 1 том), Ийт қаппайды, ат теппейди деме» (188. 1 том), «Еки буўра алысады, ортада пешше женшиледди» (196. 1 том), «Шөллеген адамға сағымда суў болып көринеди» (199. 1 том), «Қурғақ ағаш ийилмес, қурғақ шақа байланбас» (206. 1 том). т. б.

Адамлардың өз ара қатнасы, адамгершилик пенен уятсызлық, барлық пенен жоқлық, сыйласық пенен сыйласықсызлық, жақсының унамлылығы, жаманның унамсызлығы, дос пенен душпан, қурғақ сөз бенен ырас сөз, ашлық пенен тоқлық, жарлылық пенен байлық, мәртлик, әдеплилик, бахыт, дәўлет, ойласық пенен жарыс т. б. адам тәғдиринде ушырасатуғын қубылыслар төмендеги нақыл-мақалларда берилген: «Жуўас адам менен урыс, уятсыз адам менен урыспа» (236. 1 том), «Кенесли ис дүзеледи, кенессиз ис бузылады» (125. 1 том), «Қарға газға жарысса, пұты айрылады» (255. 1 том), «Жасы үлкенди сыйласаң бахытлы боласаң» (297. 1 том), «Душпанды кишкене санасап басыңа шығады» (297. 1 том), «Үлкен соқитке қус қонады, жақсы адамға сөз жабады» (309. 1 том), «Тәңри бендесине бахыт берсе, күн сайын иси алға басады» (311. 1 том), «Дәў жүрек адам мәрт болады» (314. 1 том), «Көлди үрлегеннен отты үрлеген абзал» (324. 1 том), «Әдеплиликтің сағасы тил» (323. 1 том), «Күнге бақса көз қамасады» (327. 1 том), «Қырқ жылға шекем бай менен жарлы теңлеседи» (333. 1 том), «Бардың қәдири бәхәрдей, жоқтың қәдири алтындай» (341—342. 1 том), «Балықтың өзи суўда, көзи сыртта» (360. 1 том), «Жаяўдың аты шарығы, күши азығы» (362. 1 том), «Қурғақ сөз қулаққа жақпас» (364. 1 том), т. б.

Көп мәнилик қәсийетине ийе болған халық нақыл-мақалларын адам тәғдирине байланыстырып даналық пенен пикир жүргизиу Махмуд Қашғарий топлаған нақыл-мақалларда сулуўлық пенен бериледи. Мысалы, «Пышақ қанша өткір болса да сабын кеспейди» (364. 1 том), «Аш адам асты көрсе албырайды, тоқтың есине де түспейди» (368. 1 том), «Ағын суў көпирсиз болмас» (371. 1 том), «От түтінсиз болмас, жигит жазықсыз болмас» (380. 1 том), «Туўысқанлар елди десе итибар бермейди: қайын жұрт келди десе өрре турады» (383. 1 том), «Ғаррылардың сөзи бийқарға кетпейди»

(387. 1 том), «Ханның иси шықса, ҳаялдың жумысы қалады» (388. 1 том).

Пикирдің туұрыдан туұры емес, ал басқа бір затларға, җайуанларға, құстарға қубылыстарға т. б. сондай нәрселерге салыстырыу, тенеу, мегзетіу менен айтылатуғын түрлері нақыл-мақаллар жәрдеминде бериледи. Усының өзінде де биринши гезекте қиялына адам турмысы, адам тәдғири келеди. Мысалы, «үйде өскен бузау өгиз болмайды» (418. 1-том) «Қырғауыл аўына шықсаң үйдеги таўықты умытпа» (418 1 том) «Кесеўи узының қолы күймес» (418. 1 том), «Бахытсыз қудыққа түссе үстине қум жаўады» (426. 1-том). «Жердің салмағы таў менен, халықтың салмағы беглер менен». «Мал терисин сылып болып, пышағынды зигиринде сындырып алма» (438. 1 том). «Газ топары баслаўшысыз ушпайды» (449. 1 том).

Махмуд Қашғарий жыйнаған нақыл мақаллардың ҳәммеси демеген менен басым көпшилиги сол XI әсир дәўирине тийисли, қурылысы мазмуны формасы жағынан ҳәзирги нақыл-мақаллардан анагурлым дәрежеде айырылып турады. Мысалы, «Зулым есиктеп кирсе, инсап түцликтен шығады», (25, 2 том), «Тил менен байланған тас пенен шешилмейди» (28, 2 том), «Тикпесең онбайды» талапланбасаң болмайды» (128, 2 том), «Шақмақ тас шақсаң от шығар, сөз айтылса мақсет билинеди» 31, 2 том), «Мийманға барынды берсең жоққа санамас» (36, 2 том), «Қим түгинди түтетсе, түгин өзине түтейди» (75, 2 том), «Жүкти көтерген түйе кепкирди де көтереди» (78, 2 том) т. б. соған усаған нақыл-мақаллар өткен дәўирлерге оғада характерли.

Соның менен бирге Деванда ҳәзирги дәўирде де айтылатуғын, формасы жағынан дәл келетуғын ямаса азғана вариантлық өзгешеликке ийе, нақыл-мақалларды да аз ушыратпаймыз. Олардың гейпара түрк тиллес халықлардың барлығында да гезлесетуғынын көриўге болады. Мысалы, Девандағы «Темирди қысқа, ағашты узын кес» (19, 2 том), «Албыраған пенше сүтке түседи» (21, 2 том), «Пышық баласы анасындай мийаўлайды» (22, 2-том), «Жүйрик тазыны түлки сүймейди» (23, 2 том), «Журт таслансада, қәде тасланбайды» (32, 2 том), «Сөгистен урыс басланады, ортада тон жыртылады» (94, 2 том), «Таў—таўға қуўыспайды, адам—адамға қуўысады» (113, 2 том) т. б. пақы.—мақалларды көрсетиўге болады.

Ески нақыл-мақаллардың ҳәзирги дәўирде вариантласыу формасына нәзер аўдарғанда Девандағы нақыл—мақаллар үлкен қызығыўшылық туўдырады. Ҳәзир түркий халықлардың нақыл—мақалларында «Көрпеңе қарап аяқ узат» формасы кең тарқалған. Ал Деванда буд нақыл «Адам аяғын көрпеси-

жен артық узатса, аяғы музлайды» (158, 2 том) деп берілген.

Жоқарыда нақыл—мақаллардағы салыстырыу, теңеу, ұса-тыу формаларының белгилі бір пикирді билдириуідегі на-қыл—мақаллардағы орнын мысаллар менен көрсеткен едік. Бул пикирді қәлегенинше дауам етіу мүмкин. Бул нақыл—мақаллардағы үлкен бір ескерерлік заңлылық болса керек. Мысалы, қәлсиздің күшиниң шекленгенлиги «Пышық қазық-тағы майды адалмағаннан кейін, биреудің затынын керсги жоқ дейди» (117, 2 том), ал зордың күшиниң артықлығы «Арыслап өкирсе аттың аяғы шалысады» (171, 2 том) деп кел-тириледи.

Нақыл—мақаллардағы тийкарғы фигура, фольклордың басқа жанрларындағыдай ақ адам, адамның тағдири, адам-ның қәсийетлери. Деген менен тиккелей адам атына тийисли нақыл—мақаллар да, Деванда аз емес, олардан «Адам бала-сы мудама мунаймас, ийт баласы мудама шалқасына жатал-мас» (89, 2-том). «Адам сөздің жағымталлығы менен лаз-зетленсе, оған бенде болып қалады» (175, 2 том). «Менмен-ликке берилген адамның еки қолы бүйириде болады» (315, 2 том), «Адам мәңги жасамайды, гөрге кирген қайтып келмей-ди» (72, 3 том), «Қорыққан адамға қой басы қос көринер» (139, 3 том), «Келбетинс қарама, минезине қарап бақала» (156, 3 том), «Жабынғышы бар адам жауында жәбирленбес», «Сүўлықлы ат ғайбарлық ете алмас» (272, 3 том), «Жақсы адамның сүйегі топырақта шириседе, аты мәңгиге қалады» (378, 3 том) т. б. нақылларды келтириу мүмкин.

Адамның ышқы муқаббаты хаққында Деванда «Ышқы оты тутанса, өкпе, жүрек күйип қуўырылады» (167, 2 том) деген мақал бар.

Хайуан, қус, шөп, тас, от т. б. нақыл—мақалларға жоқа-рыда атап өткенимиздей мудама объект болып келеди, олар арқалы, олардың образлары жәрдемінде адамның ой—сан-дықлары ашылады, өмир философиясының әниўайы халық көз қарасынан жуўмақлары бериледи. Мысалы, бундай нақыл—мақалларға «Түйе силкинсе, бир ешкитиң жүги шығар» (286, 2 том), «Еки айғыр шайнасса, ортасында сона өлер» (332, 2 том), «Хийле менеп арыслан тутылар», «күш пенен қуўыршақ туттырмас» (335, 2 том), «Атасы көк алма жесе, баласының тиси қамасады» (360, 2 том), «Хәррениң ашыўына тийсн ша-ғады» (380, 2 том), «Дузақтап қорыққан қус 40 жылға шекем айыр ағашқа қонбайды» (383, 2 том), «Жоқшы анасының қой-нында ашады» (25, 3 том), «Төгилген дур жерде қалмайды» (37, 3 том), «Жаттын майлы аўқатынан, жақынлардың жуды-рығы абзал» (49250, 3 том), «Душпаныңның да малы болсын,

ең болмаса тезегин жағып пайдаланасан» (57, 3 том), «Аңшың қәтесіз болмас, жаңылмас данышпан болмас» (67, 3 том), «Түйелі адам қой арасына жасырына алмайды» (68, 3 том) т. б.

Бұрынғы ханлықтарда елдердің арасында елші жүрген. Екі елдің ара қатынасығын жақсылауда олардың ролі үлкен болған. Ұзақ дәуірлерден бастап елдер бір-бірі менен қанша дұшпан болса да елшінің өлтирмеу дәстүрі болған, ұсы дәстүр тийкарында Деванда «Көк шөп жапбайды, елші өлмейді» (55, 3 том) деген нақыл бар.

Қалай деген менен адамлардың ұзақ Ұақытлардан бастап хайуанлар менен байланыста болуы, олар менен тәдирлес болуынан болса керек көп ғана нақыл-мақаллар хайуанларға тийісли болып келеді, адам қасиеттері хайуанлар аты менен беріліп айтылайын деген ой хайуанлар образы арқалы беріледі. Мысалы, Девандағы «Қулан қудыққа түссе, құрбақа айғыр болады» (134, 3 том), «Бәрі қоңсысының хақын жемейді» (239, 3 том) «Бір түлкі екі рет терідеп шығарылмайды» (262, 3 том), «Жәзірадағы бәрі улыса, үйдегі иіттің бауыры езіледі» (272, 3 том), «Арыслан қартайса иіні тышқан алдыды» (279, 3 том), «Дигирман астында тууылған тышқан гүлдирмамадан қорықпайды» (279, 3 том), «Сүзеген сыйырга құдай шақ бермес» (375, 3 том) «Екі қошқардың басы бір қазанда піспейді» (382, 3 том).

Жоқарыдағы нақыл мақалларға нәзер тасласақ оларда үй хайуанлары да, жабайы хайуанлар да объект етіп алынған. Олардың мазмұнында адам минезіне байланысly пикирлер орын алған.

Хайуанат дүнясы менен бір қатарда тәбиат құбылыстары да нақыл-мақаллардан кең орын алатуғыны Девандағы үлгілерден көрініп турады. Буларда тәбиаттың өзине тәп құбылыстары арқалы адамға байланыстырып, ямаса басқа бір пәрселерге салыстырылып тәбиат фонында даналық пикирлер айтылады. Мысалы, «Муздан суу тамар» (134, 3 том), «Суу бермегенге сүт бер» (142, 3 том), «Көкке түкірсең жүзіңе түсер» (146, 3 том), «Қан менен қан жууылмайды» (172, 3 том) «Бір—бірден мың болар, тама—тама көл болар» (372, 3 том), «Суу көрмей стик шешпе» (431, 3 том) т. б. Булардың адам тәдирине шеберлікпен орайласуы таң қалдырады, нақылдарды дәретиушілердің оғада ақыллы адамлар болғанлығын көрсетіп турады.

Жоқарыдағы көрсеткениміздей, хәр қандай нақыл—мақалға характерлі нәрсе терек ойды билдиріушілік, ақыл—насият беріушілік, даналық пикир. Кишкене ғана жупкерлескен сөз қатарлары, өз ишине теңеу, салыстыру, образлау ұсылы ме-

нен хайран қаларлық ой жуўмақларын философиялық қорытындыларды береді. Халқымыздың тарихында, жәмийетлік дүзимінде, үріп—әдет дәстүрінде, ески заманнан усы күнге шекемги жетип келген моральлик қаделерінде күи—көриси, турмысы ишки дүньясында нақыллар сәулендириш турады. Орта әсирдин әжайып естелиги болған Деванда «Таяқ пенен таймайсаң» (182, 3 том), «Бийтаныстан таныс шайтан жақсы» (175, 3 том), «Жағасындағыны жалаған қолындағыдан бос қалады» (321, 3 том), «Кең тон тозбайды, кеңесли ел бузылмайды» (370, 3 том), «Көзден жырақ болса, кеуилден де жырақ болады» (377, 3 том), «Аталаслар келисе алмай урысады, аналаслар абырайға тырысады» (392, 3 том) дегенге усаған XI әсирде қолланылып жүрген, мүмкин оннан бир неше әсирлер бурын дөреген түрк халықларының нақыл—мақаллары бар.

Девандағы нақыл—мақаллардың пайда болуы дәуірлерин копкрег анықлау қыйын, олардың хэмеси XI әсирлерде жыйпалған менен пайда болуының қай дәуірлерге дерек екенин белгилеу огада қыйын мәселе. Олардың көбисиниң дерлик узақ заманлардан киятырғаны шубха туўдырмайды. Ал олардың гейпаралары бизин дәуиримизде де актив қолланылып атырғанын байқайсаң. Соның менен бирге бул нақыл—мақаллар көпшилик түркий халықларға ортақ болып келеди, ҳәр бир түрк тиллес халық Девандағы нақыл—мақаллардан өз нақылларының үлгилерин тауып алыуы мүмкин. Оның үстинс гейпара нақыллар мазмуны, формасы, қурылысы, хетте XI әсирдеги тил формасында сақлап ҳазирде ушырасады. Мысалы, «Адам аласы ишинде, мал аласы сыртында» нақылы усындай.

Махмуд Қашғарый толпаган нақыл—мақаллардың әхмийети XI әсирдеги түрк қәуимлериниң тил өзгешелигин сақлап бериуи менен сол дәуірдеги түркий халықлардың сөйлеу тили, әсиресе онда пайдаланылған нақыл—мақаллардың көркемлик белгилерин, тил айрықшалықларын көрсетиу менен бағалы.

Узақ дәуірден киятырған нақыл—мақаллар өз мазмунын турақлы сақлаған менен тил жағынан формалық жақтан дәуір өтиу менен өзгериске ушыраитуғынын Девандағы үлгилер айқын көрсетип турады. Соның ушын Девандағы басым көпшилик нақыл—мақалларды олар XI әсирдеги түркий халықлар тили менен берилгенликтен ҳазирги оқыўшыға ҳазирги түркий халықлар тилине аударып бериуе туўры келеди.

Жоқарыдағы келтирилген мысалларға қарағанда Девандағы нақыл—мақаллардың басым көпшилиги еки компоненттен турады: бир зат пенен екинши затты, бир нәрсе менен екинши нәрсени, бир қубылыс пенен екинши қубылысты, бир жан ме-

нен екінші жанды қарсы қойып, яки теңлестіріп, бирінен бири яки кем, я артық, я ұзақ, я жақын, я жақсы, я жаман етип сүүретлеу характерли болып келеди. Соның менен бирге бир заттагы еки қәсийет, ямаса еки заттагы теңдей қәсийетлер де нақыл—мақаллардың мазмунында жиий ушырасып отырады.

Бир компонентли нақыл—мақаллар да аз ушыраспайды. Оларда тамамланған логикалық ой анағұрлым тужырымлы салмақты дәм көркемлик пенен бериледи. Мысалы, «Бос нәрсеге ийе жоқ», «Дәу жүрек адам мәрт болады», «Әдепликтің сағасы тил», «Күнге бақса көз қамасады», «Ғаррылардың сөзи бийкар кетпейди» т. б.

Нақыл—мақаллардың барлығының көркемлик өзгешелигине характерли нәрсе олардың мәніси, мазмунының астарлы мәни беріуі, бир мәни емес, бирнеше мәни ақлатыуы. Бул нақыл—мақалларды фольклордың басқа жанларынан айырып турады. Мысалы, «Пышақ қанша өткир болса да өз сабын жонбайды» деген нақылды алайық, бунда биринши гезекте астарлы мәнини былай қойғанда өзиниң туура мәніси бар, ҳақыйқатында пышақ өзи сабын кесіуі мүмкин емес, ал енди онын астарлы мәнісине келсек бирнеше түрли мысал келтириу мүмкин. Сонықтан нақыл—мақаллардың туура мәніснен басқа ҳәр қыйлы астарлы мәнісидиң болатуғынын айрықша атап өтиу керек.

Махмуд Қашғарый Деванында келтирилген нақыл—мақаллар шын мәнісінде халықтық нақыл—мақаллар болып тарихый әдмийетлилик, идеялық, көркемлик өзгешелигине менен түркий халықлар фольклоры, соның ишинде қарақалпақ фольклорының нақыл—мақаллар жанрын үйренүүде үлкен әдмийетке ийе.

ХVIII—ХІХ ӘСІРЛЕРДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ШАЙЫРЛАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРҒА ҚАТНАСЫ.

Жийеннен баслап Омарға шекем шайырлардың творчествосына нәзер аударғанда олардың хәммесиниң де фольклор ғәзнийесине үлкен итибар берип қарағанын байқаймыз. Әлбетте олар қарақалпақ фольклоры ҳаққында қандай да бир шығарма жазып қалдырмаған менен өз шығармаларында фольклордан кең пайдаланғанының өзи де олардың өз ана фольклорын жүдә жоқары бағалап көздиң қарашығындай сақлағанын көрсетип турады.

Олар жанлы фольклордың актив атқарыушылары да болды. Мысалы Жийен қолына қобызын алып халықтың дәстәулерын жырлады. Күнхожа, Әжинияз, Өтеш, Омар бақсылық,

сазенделик қылып, халық арасында қисса кітаптарды оқып қиссаханлық етті. Уллы Бердақ шайыр өз алдына мектеп дөреткен бақсы болады... Соңғы дәуірде қарақалпақтар арасында тараған дәстанлардың миллий версиясын іслеп шықты.

Мине усы қарақалпақ фольклорына олардың жанлы байланысының өзі фольклор қаққында хәр тәрепке мазмунлы, терең, оғада унамлы ойларынан дәрек береді

Жийешин, Күнхожаның, Әжиһияздың, Бердақтың, Өтештин, Омардың қысқаша тек фольклордан пайдаланыуы усылы көрсеткеннен өзінде олардың қаншама халық творчествосына жоқары баға бергеннің гууасы боламыз.

Фольклор менен жазба әдәбий естеликлер мудары бир-бири менен өз-ара тығыз байланыста болған. Фольклорлық дөретпелер бир заманларда жазба естеликлерге айналса, бир дәуірлерде жазба естеликлердің фольклорлық вариантлары пайда болып отырған. Бул процесс бизин дәуиримизге шекем дауам етип келген. Мысалы IX-XV әсирлердеги ағыз еки поэтикалық творчествоның традициясын өз ишине алған оғузлардың «Китабы дөдәм Қорқут» атлы әдәбий жағынан қайта ісленген эпикалық дәстанын буган көрсетиуге болады.⁶² Бул кітапта бир неше әсирлер дауамына ағыз болып жүрген ағыз еки әңгемелер жазба әдәбий естеликке айналдырылған. Жазба хәм ағыз еки традицияның өз-ара байланысында әдәбий естеликлердин узақ дәуірлерге жасау хәм таралуы жоллары көринеди.

Фольклор үлгилеринин узақ сақланыуында хәм жазба әдәбий процесске тәсир стиуинде халықтың жанлы ағыз еки творчествосы менен бирге ески хәм орта әсирлерде дүзилген сөзликлер де үлкен әхмийетке ийе. Бул мәселеде Махмуд Қашғарийдың «Девану Луғатит түрк» кітабын хәм «Кодекс Куманикус»ты, айрықша атап көрсетиуге болады.⁶³ Бул сөзликлер фольклор үлгилеринин жыйынтығы болыу жағынан тең – тайы жоқ естеликлер. Усы уақытқа шекем олардың түрк қәуимлеринин тилин үйрениудеги әхмийети көбирек айтылып келеди. Ал олар түрк қәуимлеринин тилинин тарихын үйрениуе ғана емес, ал фольклорының тарихын үйрениуе де, соның менен бирге фольклоры менен әдәбиятының байланысын үйрениуе де бақалы дереклерден бири болып қалады.

Түрк тиллес халықлардың ортақ әдәбий мийрасына айналған XI әсирдин атақлы шайыры Юсуп Хас Хажибтың «Қутадғу билік» («Бахытқа алып барыушы билім») кітабы фольклорға тийкарланып дөретилген ең бақалы шығармаларының биреуи⁶⁴. «Түрк шаһнамасы» деп аталатуғын бул дөретпедә Орта Азия хәм Шығыс Түркстанда жасайтуғын түрк тиллес

халықтардың фольклорының бай үлгілері Юсуп Ғас Ғажиб тәрәпинен шеберлікпен пайдаланылған. Онда толып атырған халық нақыл—мақалларын, афоризмдерін автор редакциясында көриуге болады. Улыўма китаптың қурылысы, онда сөз стилген әдиллик мәмлекет, ақыл, қанаат қаққындағы пикирлер халық поэзиясы көз қарасынан баянланады.

«Құтадғу билик» теги Қунтуғды, Айтолды, Оғдулмыш, Оғурмыш образлары да өзлерини пайда болыу, дөрелиу дереклери бойынша фольклорлық образлар менен байланысқан. Юсуп, Ғас Ғажиб әдилликти, әдил патшаны—Қунтуғды аты менен береді, мәмлекетти қадал үзир Айтолды образы менен, ақылды Айтолдының улы Оғдулмыш образы, қанаатты үзирдің туўысқанларынан бири Оғурмыш образында береді. Образлардың атамасында болсын, сондай-ақ олардың миезлемесинде болсын Юсуп Ғас Ғажибтиң фольклорлық мотивлерден актив пайдаланғанлығы көринеди. Китаптың авторы фольклор үлгілеринен пайдаланғанда оларға өзинше бир сыпат бериуге ҳәрекет еткен ҳәм индивидуалластырған.

Көпшилик түрк тиллес халықтардың арасына кеңнен таралған, оларға ортақ болған «Оғузнама», «Муҳаббатнама» қусаған XII—XIII әсирлердин жазба әдебий естеликлеринде бул шығармалардың терең халықлық тийкарда халық фольклорынан кеңнен пайдаланып жазылғанлығын байқаймыз.

Сондай да жағдай болып отырды көп ғана XIV—XVI әсирде жасалған аты пүткил түрк қаўамдерине мәлим болған. Жийренше шешен, Асан қазы, Солтасы Сынгра жырау сөзлери халық арасынан кеңез орып алып, түрк халықтарының усы дәўирдеги ауыз әдебиятын көрилмеген дәрежеде байытты, жеке автор дәреткен көркем сөз нуқасының, мын сая фольклорлық вариантлары пайда болды. Жеке адамның аса талантлы ролі менен коллективлик халық творчествосы өсип барды, бұрын олардың көбисиниң аты умытылып кетсе, XIV—XVI әсирлерде бул талант ийелериниң аты өзлериниң қосқан үлесиниң муңдары бойынша умытылмастан бекем орнығып алды. Солай етип халық аузында авторы белгили көркем әдебий дәретпелер жасады, фольклор ҳәм әдебияттың бир-бири менен қарым-қатнасының тығызлығы соншелли, олар ҳәмме ұақыт бир-биринен нәр алды, биреуи арқау, биреуи ерис болып, халқымыздың көркем сөз искусствосының раўажланыуында бай ҳәм таўсылмас дереклерден есанлабады.

Жыраушылық қарақалпақ халық ауыз еки творчествосында үлкен орын ийелейди. Ол халықтың сөз ҳәм саз искусствосының жийынтығы иретинде көринеди. Оның үстине жыраушылыққа халықтың ертеден киятырған сөз өнериниң бир өзгеше-

лиги—импровизация тығыз байланысып келеди. Әлбетте, жыраулардың хәммеси импровизатор болмаған менен олардың айрықша талантқа иелери гуманизм импровизатор болған. Әйемги заманнан бизиң заманымызға шекем жасап киятырған жыраушылық искусствосында бундай дәлһисе байқалады. Халықтың аўыз еки коллективлик творчествосындағы импровизация гейпара үлкен талант иелери есапланған жырауларды фольклорлық дәретпелерди атқарыуы менен гана емес, ал өзиниң атына көшетуғын жеке дәретпелери менен де көпшиликке танылтады. Импровизатор категориясына киретуғын жыраулардың улыўма фольклорлық мийрастан басқа, өзи дәреткен жеке әдәбий мийрасы бар. Бул мийрас әдебиат тарийхында үлкен әҳмийетке ие.

XVIII әсир қарақалпақ әдебиатында белгили орын тутатуғын қарақалпақ жырауы Жийен Тагай улының творчествосында да усындай өзгешеликти байқаймыз. Жийен қолына қобызын алып халық жырларын атқарған жырау болыу менен қатар XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиатында өшпес из қалдырған «Әй жигитлер, жигитлер», «Бер түйемди», «Хош болың, дослар», «Посқан ел» қусаған толғауларды дәреткен шайыр—импровизатор еди.

Жийен жыраудың жеке творчествосына нәзер аударғанда өз-өзинен түсникли, оның дәреткен шығармаларының фольклор менен тығыз байланысып, оған жүдә жақын екенин көриуге болады. Бул бәринең де бурын Жийеннің фольклор традициясына жақын турғанынан дерек береді.

Жийен шығармалары терме—толғау формасындағы жанрлық өзгешеликтери менен, баянлау усылы, қосық қурылысы, сүўретлеу усыллары менен фольклорға байланысып келеди.

Жийен творчествосына характерли болған жыраушылық пенен шайыршылық фольклор менен әдебиаттың өз—ара байланысының нәтийжели болыуының айқын мысалларын береді.

Фольклор менен әдебиаттың байланысының утымлы жағы, әдебиатта халықлық тенденцияны күшейтиу менен белгилене-ди. Жийен творчествосында халықлық бағыттың басым болыуы усы дәрекке тийкарланған. Жийен поэзиясы қалай болса солай дәстаплық поэзия менен суўғарылған, оның менен қаны, жаны араласып кеткен. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының қайсысынан болса табылатуғын, бирақ Жийеннің өз стилине қондырылған «Посқан ел»деги мына қатарларға дыққат аударайық:

Жаўгершиллик көп болды,
 Саңсыз адам қырылып,
 Ғарға жеген өликке,
 Жылға сайтар топ болды,
 Зудымға дады жетпеди,
 Адам өлди, қан төгілди,
 Бийғуна гелде кесілди,
 Ақ денелі арыўды,
 Бұрымлары есәлди,
 Қолы жеткен шоштылып,
 Үлгісіз тоң пишади,
 Сағыралардың қанлары,
 Суу орнына төгілди.⁶⁶

Жийен жырау творчествосының фольклорға байланысы бәрінен де бұрын шайырдың қосық қатарларында сүўретлеу құралларын пайдалануында көрінеді. Усы усыл фольклор менен әдебиаттын байланысындағы ең актив усыллардың биреуи. Жийеннің қайсы шығармасын алсаң да, оның хәр қайсысынан толып атырған халық тилинин сүўретлеу үлгилерин көреміз. Мысалы, «Әй жигитлер, жигитлер» қосығында дәуір қыйыншылығы—заманымыз тар екен», аўзына түскенде айталмайтуғынды «көмекейде турғанды айталмастай күн екен», тилсиз дийханды—«дийхан болсан жер еккен, көн шарығын кең болсын, бай улынал бир-екп айтар гәлиң кем болсын»—деп келтиреді. Шайыр халық сөзлерин өз сөзи дәрежесине көтерип айтады хәм сонда оның жеке стили айқынланып турады. Мысалы, ол зорлыққа ушырап айтар гәлиң айта алмаған адам жөнинде «айтажақты айттырмай, бас қаўсырып жақ болар»⁶⁶ деген тек Жийеннің өзине тән сүўретлеуді дәретеді.

Жийеннің шығармаларын бақлап қарағанда оның дәретпелеринде фольклордың хәр қыйлы унамлы тәсирин көриўге болады.

Ол жанрлық, тематикалық, образлық сүўретлеу, көркем тил мәселелерине байланыслы болған мысаллардың хәр биринде сезиледи хәм айқынланып турады. Жийеннің фольклордан пайдалануындағы мүмкиншиликлери ең дәслеп фольклорлық элементлердің тутас тәбийий ҳалында берилиўинде. Мысалы, оның «Хош болың, дослар» қосығының дәслепки қатарларына нәзер аударың:

Қолымдағы қобызым,
 Шалсам нама салады,
 Қайғылы сеси шыққанда,
 Қол-аяғым талады,

Күнен-күнге кеулімде,
Неге дәрттер толады.
Көзімнің жасы көл болып,
Етек жеңім сел болып,
Өкпе аузыма тығады,
Ақынаман халықлап,
Сары ууайым сарғайтып,
Жиліктің майын шағады.⁸⁷

XIX ғасыр қарақалпақ әдебиатының ири ұекиллериниң бири Күнхожа (1799—1880) шебер сөз усталарынан болып, әдебият пенен фольклордың тығыз байланысының жарқын мысаллары берди. Жоқары медреселик билимге ийе, Шығыс әдебиатының үлгилерин жақсы билген Күнхожа өз поэзиясын халық поэзиясына жақын, көпшилик халыққа түсиникли тилде құрды. Сонлықтан Күнхожаның шығармалары халық арасына кеңнен тараған ҳәм бизге дейин жеткен шығармаларының барлығы дерлик халық аузында сақлауған. Күнхожаның шығармалары тематикалық жақтан ҳәр қыйлы. Олардың қайсысын алсан да халық муңы, халық зары, халық тилеги, халық әрманы менен толы. Мысалы «Жайлауым» қосығында автор тууған елдиң қәдир-қымбатын сөз етсе, «Ел менен» қосығында елдиң көрки, үрип-әдет дәстүрлери, жақсылық-жаманлық, қууаныш-қайғы, мәрт, нәмәрт, өмир, келешек, ар-намыс ҳаққындағы халықлық түсиниклерди өз сөзи менен шебер әдебий уйқаслар менен береди. Еки қосықтың идеясында да өмирге халық өз көз қарасының Күнхожа қәлеминде сызылыуын көремиз.

Фольклорлық образлардан пайдаланып, ҳақыйқый турмыстағы адамлардың өшпес образларына нәзер аударуу Күнхожаның «Шопанлар», «Орақшылар» қосығында айрықша байқалады. Халық ертеклериниң, дәстанларының көпшилигинде «Харамнан жоқ пышығы, ҳадалдан жоқ тауығы» «маңлайына шық питпеген, үстине кийген кийимди дизесине жетпеген», «қолында қыйсық таяғы, аяғында шарығы» шопанлар ҳаққында сөз етиледи. Олар ақылы менен ханлардан да озады күл-кили ҳәрекетлери менен юмор—сатиралық сюжетлерди пайда етеди. Мине усы традициялық образға Күнхожа да айрықша итибар береди. Ол фольклордағы шопанлар образынан өзгеше, бирақ көриниси жағынан қандай да олар менен генетикалық байланысы бар, ал толығы менен күнделикли турмыстағыдай сүүретленетуғын шопанлар образын дәретеди. Фольклорлық гиперболизмнен аласланған ҳақыйқый турмыс картинасынан алып дәретилген Күнхожаның «Шопанлары» фольклор-

лық шопаннан шын мәнісінде әдебиі шопан дәрежесіне көтеріледі:

Шарықтан шырмалып екі аяғы,
Ауыр болып талдан кескен таяғы,
Ауыр сөзге дәм сарсылып құлағы,
Құла дүзде қайғыда жүр шопанлар.
Үстінде шапаны бийтлері ағып,
Қанын сорып, арқасына от жағып,
Тикеп кирип аяғынан қол ағып,
Етіксіз тоғайда жүрген шопанлар.⁶⁸

Қунхожаның көп ғана қосықтары ауыз екі халық творчествосының дәстүр қосықтары, әсіресе жоқлау қосықтары мотивінде жазылған. Бұған мысал етіп «Өлим», «Ойда», «Қашан көрерміз» қосықтарын келтіріуге болады.

Шығыс халықтарының фольклорына, әдебиатына характерлі болған насыйхат беретугын, ақыл айтатугын қосықтар Қунхожа творчествосында белгилі орын тұтады. Оларда «Неге керек», «Басты хор әйелер», «Керек маған», «Көрерсен», «Бара алмас» қосықтарын мысал келтіріу мүмкін.

Қунхожа творчествосында фольклордан пайдаланыу, фольклор үлгілерін қалай болса солай қосық қатарларына қосыудан емес, ал фольклорлық мотивтерді пүткіллей жаңа мазмун жаңа формаға көтеріу менен бериледи. Усы көз қарастан оның қосықтарында фольклорлық сүүретлеу құраллары да шайырдың жеке стилине пүткіллей қосылып кеткен.

Қарақалпақ халқының сүйіклі шайырларынан бири, ХІХ әсирдегі қарақалпақ әдебиатының ири үәкилі Әжинияздың (1824—1878) шығармалары жоқары көркемлігі, терең идеялылығы менен халықтың өлмес алтын ғәзірнесіне айналған. Әжинияз жоқары медресе билимине ийе. Шығыс әдебиатының үлгілері менен жақыннан таныс, өз заманының алдыңғы қарғадағы адамы еді.

Жоқары билимлик Әжинияздың творчествосында халық поэзиясының традицияларын бийкарламады, оны қандай да бир жаңа халыққа түсиниксиз усыл табыуға мәжбүрлемеди, ал қарақалпақ халық поэзиясын жетилистириуге, оған шын мәнісінде жазба, әдебиі характер бериуге тийкар салды. Сонлықтан китабий, жазба бағдарға бейимлик Әжинияз поэзиясының характерлі белгилерін құрап турады. Әжинияздың китабий, жазба жолы өз дәуірінің шайырлары менен салыстырғанда көпшилик халыққа түсиниклиги менен айрылып турады. Усы өзгешелигі менен ол Мунис, Агахий шығармала-

ры менен Мақтумқулы, Моллапепес шығармаларының ырғағына жақын жазады.

Әжинияздың поэзиясына бақлау жүргізгенде оның шығармаларында халық ағыз әдебиатының үлгілерінен хәр тәрепке пайдаланғанын көріуге болады. Бирақта бир характерли жери сол, онда китабий дәстанларға, олардагы образларға тән сүүретлеу қуралларына итибар беріу айрықша сезиледи. Мысалы, шайырдың халыққа кең таралған, хәтте фольклорлық варианты пайда болған «Бозатау» қосығын алайық, ондағы «пүткнл сийнем жанды иште дөрт қалды», «Шадлы қуррам болып ойпадым-күлдим», «Қара көз қыпша бел қыз билен жауан, йуэлерн гүл кибн, көзлерн мөстан», «Қирпиги оқ, оның қашлары қаман, йуэлерн қырмызы, хұршиди табан», «жүрек бағрым ғамның отына лишти», «Көзини яшартып, бағрыны тилип»⁶⁹ қусаған көркем тиркеслер ағызша дәстанлардан басқа китабий дәстанларда жиин ушырасады.

Әжинияз поэзиясында мынадай бир моментлер бар. Хәтте халық поэзиясында жиин ушырасатуғын афоризмлердің өзи де китабий жазба түрде бериледи. Мысалы, оның «Болмаса» қосығында мынадай қатарларды оқыймыз:

Тахт үстінде туран әдил султанлар.
Бир байша йоқ сорар ели болмаса,
Юракларн ат башийдек батырлар,
Қатынша йоқ ат йарағы болмаса.⁷⁰

Идеялық хәм көркемлик өзгешеліклерн бойынша, улыма тематикасы бойынша да Әжинияздың «Бир жанан», «Бир пәрий», «Бери кел», «Дилдарым», «Түшти», «Түсер», «Сәўдигим», «Янлыды», «Гөззаллар», «Бийбигул» қосықлары китабий романлық дәстанлардан тасирленип хәм бул тасирлерди өзи жасаған орталыққа байланыстырыу менен дөреткеннн көріуге болады. Жоқарыдағы аталған қосықлардың хәр бир куплетинде Әжинияздың шеберлик пенен ашықлық китабий дәстанлардағы сүүретлеу техникасының рухын өзинше жүдө орынлы бере алғанын байқайсан. Шайырдың бул поэзиясын өз сөзи менен де көрсетиуге болады. Ол «Бийбигул» қосығында Бийбигулдің сулыұлығын эпикалық дәрежеге көтерип, «Мәжнун етип ақлым алдың Бийбигул»⁷¹ деп жазады.

Әжинияздың көпшілік қосықларында ағыз еки халық поэзиясының мотивлерин пайдаланыу, оның сүүретлеу қураллары актив ислетіудің өзи шайырдың қарақалпақ фольклорының үлгілерине үлкен итибар берип қарайтуғынын дәллілейди. Мысалы, ол өзинің «Керек» қосығында «Байға құл», «Қәт-

қудаға пул», «Ханға урыс», «Пухараға жайнап жаснар заман керек» деп халықтың дүньяға көз қарасын ортаға таслайды. Соның менен бірге усы қосықтың гейпара куплетлери қақарманлық эпос мотивінде құрылған.

Жигит шықса узақ жолға,
Жау-жарағын алып қолға.
Сермеп қылыш оңға, солға,
Жол баслар сардары керек.⁷²

Шайырдың ҳәр бир қосығында халық афоризмлериниң, теңеулериниң орынлы ислетилип, шайырдың өз дәретнеси сыпатында берилетуғынын сезесен. Тек бир «Еллерим барды» қосығының өзінде «Қалпағы қазандай», «Жауырни қақпақтай», «бирликли, Қошыраттай», «Лайли—Зулейхадай», «Қашлары қөлемдей» «ақ теректей», «дәрьядай», «сүтимектей», «қауындай» «алтындай жүзик», «беллери жиңишке бир қысым нәзик», «жылға таслап қорне барын сөз еткен», «жигитлердин кеўлин бәхәр, жаз еткен», «қасын қағып жылға менен наз еткен» қусаған халық поэзиясы менеп жәни-тәни байланысып кеткен сүүретлеу құралларын атауға болады. Бундай мысалларды Әжинияздың қайсы шығармасынан да табыуға болады. Бул шайыр поэзиясының терең халықлық белгилерин сыпатлайды.

Әжинияз халық аузында кең таралған айтыс жанрының XIX әсир әдебиятында классикалық үлгисин береді. Оның халық арасында кеңнен мәлим болған Қыз Менеш пенен айтысы бунның айқын мысалы болады. Бул айтыстан Әжинияздың фольклорға қумарын онын фольклорлық дәретпеде көбирек характерли болған ядтан шығарып айтыуға уқыбын, бул жанрда жеке шайырлық шеберлигин, қарақалпақ жазба әдебиятының ири ўәкиллеринин фольклорлық шығармаларды да дәретіўге қатнасақанын хәм оларды актив атқаратуғынын толық аңғарыуға болады.

Солай етип Әжинияз шығармаларының фольклорға қатнасы шайырдың әдебий шеберлигиниң бөлинбейтуғын бир мүшеси болып қалады.

XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының белгили ўәкили Өтеш Алшыңбай улы (1828—1902) өзиниң ен жақсы шығармалары менен халық массасы арасына танылған шайыр. Онын шығармаларының халықлық характерли халық ауыз әдебиятының үлгилери менен беккем байланысында да көринеди. Өз дәуириниң билимли адамы Өтеш Шығыс әдебиятының үлгилери менен жақыннан таныс болған, соның менен бірге оның поэзиясының сағасында бәринен де бурын қарақалпақ халық поэзиясы турған. Шайырдың дәреткен қайсы шығармасын алмайық олар-

дың хәр биринде халық турмысынын, халықтың жәмийетке көз қарасынын, халық творчествосынын ушқыптарын көреміз. Ол өзиниң «Өтти дуньядан» атлы қосығында «Шасәнем-Ғарип» дәстанын ядқа билетугын өзи хабар етеди.⁷³ Сондай-ақ Өтештиң творчествосын изертлеушилердиң бири А. Қаримов та Өтештиң «Ғарип-ашық», «Ләйли—Мажнун», «Фархад—Шийрин», «Ашық—Ғамра», «Қыз Жибек» дәстанларын жақсы билетугын болғанлығын олардың геройлары Өтештиң шығармаларында жийи еске түсирилетуғынын жазады.⁷⁴ Бабасы Жийсиниң дәстүрин тутқан жерлеси Кунхожаның, досты Бердақтың шығармаларынын халықлық традицияларын дауам еткен шайыр Өтеш ушып бул бағдарда болуы тәбийий қубылыс еди. Халықтың ҳақыйқый турмысын халық поэзиясынын сүўретлеу традициясы менен байланыстырып көрсетиў XIX әсирде қарақалпақ шайырларынын творчествосында айрықша орын ийелейди.

Халық турмысының көп ғана тәреплерин қамтыған Өтештиң шығармаларында социаллық қатламлар арасындағы қарама—қарсылықларға әдеўир орын бериледи. Ол «Янлыды», «Нуратдин», «Шерменде», «Қәдир молла» қосықларында сықмар бай, алдаўшы молла сондай ақ адамлардағы жаман қәсийетлерди халық юмори ҳәм сатирасы тийкарында қатты сықақ етеди. Мысалы жаман адамларды «доңызға», «малға», «ийтке», «жинге» теңеу «Янлыды» қосығында аўыл молласы Нуратдинниң «Бәрхә олла» айтыўы: Өтирик қуран оқыўы, «Жумалық наны», «Мақсым ағаның қарамылық ислери»—булардың ҳәм-меси халық күлкиси масштабында берилген. Оразбайдың ҳақын бермеген молла Изимбетти «Шерменде» аты менен қосыққа шығарыўында да халық сөзиниң үлгисин көриўге болады.

Туўған жерди жырлау темасы халық қосықларынан да, халық шайырларынын шығармаларынан да орын алған. Бул традиция Өтеш шайырдың творчествосында белгили дәрежеде көзге түседи. Әсиресе шайыр «Көк өзек»тиң тәрипин жүрек толы әрман менен жырлайды.

Өтеш шайырдың «Гүлзийба» қосығында оның түр-түси, қәдди-бойы ақыл-ойы, минезин баян еткенде аўыз еки халық творчествосынын сүўретлеу усылында пайдаланғаны көринип турады. Шайыр фольклорда ушырасатуғын сүўретлеу құралларын өз еркине көндиреди. Гүлзийбаның сулыў портретин жа-саўға қолланады.

Айтыс қарақалпақ халық поэзиясында жүдә ески уақытлардан орын алып киятырған бир жанр. Бирақ ол хәр қыйлы формаларға ийе. Мине усы айтыс традициясынын үлгисин XIX

әсир қарақалпақ әдебиятында, әсиресе Өтеш пенен Бердақтың айтысында айқын көреміз. Айтыстың мазмұны хәм формасы жөніндегі түсиниклерде бұл материаллар тийкарында айқын болады.

Солай етип, биз Өтештің әдебий шығармасының фольклор менен қатнасы ҳаққында сөз етеди екенбиз. Өтештің шығармаларын фольклор менен байланыстыратуғын көп ғана дереклердің барлығын, соның менен фольклор тәсирийн шайырдың дәретпелеринде ҳәр қыйлы формада сәуделенгенін көрсетүүге болады.

Омар шайырдың (1879-1922) творчествосына нәзер аударғанда ол өзиниң көп ғана шығармаларын аўыз еки халық дәретпелериниң руўхында жазғанлығы байқалады. Бұл қубылыс оның творчествосында тематикалық жақтан да, көркемлик жақтан да көринип турады. Мысалы, оның атақлы «Не пайда» қосығының өзи толып атырған турмыслық фактлері менен бирге өмирге наразылық, келешек бахытты аңсау, халық түсинигиндеги «бул дүньяға шыққаныңнан не пайда» деген өткир мәнили сөзлер менен бериледи. Ол «Не пайда» қосығында халық арасына кеңнен тараған «қарны местей бай», «Өлди Маман өлен түбин суў алды», «тәрези қурылды, түсип тур мийзан», «пәлектин гәрдиши қыйлы-қал билен», «Жигитлер, адамды намыс өлтирер» т. б. көплеген халық афоризмлерин өз редакциясында қосық қатарларына қосады.

Қарақалпақ аўыз еки халық творчествосында басқа да тұысқан-халықлар сыяқлы мухаббат қосықлары кеннен орын алған. Ол қосықлар қарақалпақ фольклорында көпшиллик жағдайда белгилі қызлардың атына байланыстырылып дәретялген. Мысалы, Айжамал, Ақсүгил т. б. Сондай ақ Омар шайырдың творчествосында да фольклорға характерли болған усы традицияның шеберлик пенен пайдаланылғанын көреміз. Мысалы, Омардың «Бийбижан», «Бийбайша», «Гулайым», «Гүлбарзар», «Қызлар», «Салийма» т. б. қосықларында фольклорлық үлгилердин излери байқалады.

Сондай ақ Омар шайырдың қосықларында халық юморы хәм сатирасының белгилі дәрежеде орын ийелейтуғынын сезиүүге болады. Оның «Гүлим бий», «Бийлерим барды», «Бекпан», «Қораз», «Кемал» қосықларының идеялық көркемлик өзгешеликлері буны айқын дәлиллеп турады.

Фольклор менен әдебияттың өз-ара қарым-қатнасын анықлауда Омар шайыр дәретпелериниң әҳмийети бәринен де бурын традициялық планда көзге тасланады. Шайыр турмыс уақыяларын жеке шеберлигиниң дәрежесинде көрсетип өз сүү-

ретлеу ұсылына фольклорлық афоризмлерди араластырады. Фольклорлық түсиниклер, фольклорлық афоризмлер, фольклорлық сүўретлеу традициялары Омар творчествосында кең хәм орынлы пайдаланылған.

Ҳақықатында да былай болыуы тәбиййи. Себеби дәрети-лиўшиликтеги фольклорлық дәстүр сол дәўир ушын айрықша әҳмийетке ийе еди.

Жоқарыда революцияға шекемги дәўирде қарақалпақ шайырларының фольклорға қатпасып, олардың бул өлмес гәзийненен өз шығармаларында пайдаланыуын қысқаша шолыу жасап көрсетип өттик. Ҳақықатында да бул дәўирде қарақалпақ фольклоры қарақалпақ әдебиятының раўажланыуында айрықша орын тутты. Әдебияттың өсиўинде толып атырған факторлар менен бир қатарда фольклор ең тийкаргы тенденциялық биреўин ийелейди. Қарақалпақ әдебиятының революцияға шекемги ўәкиллери өзлериниң шығармаларының терең халықлық характерин күшейтиўде биринши гезекте фольклорға нәзер аўдарды. Бирақ олар усының менен бир қатарда басқа факторларды бийкарламады. Қарақалпақ шайырлары өткен дәўирде ең алдыңғы қатардағы қоңсылас халықлардың мәдениаты хәм искусствосынан хабарлар еди хәм ески түрк тилиндеги әдебиетлар менен таныс болған. Сонлықтан олардың шеберлиги ҳақында сөз етеди екенбиз, булардың хәммесин көз алдымызға келтириўимиз керек. Биз бул жұмыста олардың фольклорға көз қарасын сөз еткенликтен, өз-өзинен белгили, бир тәреплилик байқалады. Деген менен усының өзинде қаншама дәрежеде революцияға шекемги қарақалпақ шайырларының сюжет қурыўда, образ дәретиўде шығарманың тил көркемлигин жетистириўде фольклорлық үлгилерден пайдаланығанын көремиз. Революциядан бурынғы (XIV—XIX әсир) дәўир фольклор менен әдебияттың байланысы ҳақында оғала бай материаллар бередди. Олардың бекем байланысып кеткенлиги соншелли, фольклорды әдебияттан, әдебиятты фольклордан гейпара жағдайда ашырып алыу қыйынға түседди.

XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты бираз өзгешеликтери менен белгиленеди. Әсиресе оның ед ири айырмашылықларының биреўин аўыз еки халық творчествосы менен тереңнен байланысында. Қарақалпақ халқының көп жыллардан киятырған аўыз еки халық творчествосы халық шайырларының творчествосының раўажланыуында тийкаргы орынды ийелеу менен XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының раўажланыуында ең тийкаргы дерсклерден есапланады.

Гейпара жолдаслар фольклор менен шайырлардың творчест-

босына бирдей көз қарас жургизедн. олардың арасындағы ең әқмийетли өзгешеликлерге итибар бермейди. Ҳақыйқатында XIX әсирдеги халық шайырларының творчествосы фольклор менен байланысы жағынан көз қамастырады, буған қарап олардың айырмашылығын сезбеу, және де олардың бир-бирине күшли тәсириң белгилемеу надурыс болар еди.

Қарақалпақ халқының XIX әсирдеги ең ири шайыры Бердақтың (1827—1900) творчествосына сер салғанда, оның халық фольклорынан усталық пенен пайдаланғанын сеземиз. Бердақтың семьясында ҳеш ким шайыр болмаған, бирақ Бердақтың шайыр болуында оның табиғый таланты былай турсын, халық турмысын және оның бай поэзиясын жақсы билиуи, басқа да шайырлар менен қатнасы аз роль ойнамаған. Сондай ақ ол үлкен шығармаларды дәретнүде қаты-қулақ, энгимешил адамларды көп тыңлаған. Ол өзиниң «Ақмақ патша» дәстанының басында «Өткен күнлерге қарасам, билгенлерден хәм сорасам, айтқан сөзлерин тыңласам, көп аламанат болған екен»⁷⁶ (Бердақ, таңламалы шығармалары, Нөкис, 1956, 153—бет) дейди. Сол пикирди толықтырып хәм конкретлестирип, «бир ғарры айтса энгиме, ол сөз пайдалы кимге, деп тыңлап отырек хәмме, нәсийхатқа қойдым қулақ. Ғарры-кемпирлер қосылса, бардық оған жақыласа, өз исиме болдым қуўнақ»—деп келтиреди. Бердақ халықтың арасында көп болуы менен, халықтан көп нәрсени үйренген, халық сөзили көп итибар берип, қулақ салып тыңлаған. Жоқарыдағы қатарлар Бердақтың халық поэзиясы менен терсеңнен танысуыға кеуил белгенлигин көрсетип турады.

Әсиресе шайырдың ең көлемли шығармасы «Ақмақ патша» дәстаны ауыз еки халық творчествосынан шебер пайдаланыу менен дәретилген. «Ақмақ патша»ның «Қоблан»дағы Ақшаханнан ямаса «Алламыс»тағы Тайшаханнан өзгешелиги урыс ислерин қоя турып, турмыстағы зулымлығы менен ақмақшылығының кеңнен сүүретлениуи менен характерленеди. Бердақ сүүретлеген патша дәстанлардағы патшаларға қарағанда анағурлым зулым хәм ақмақ келеди. Мысалы, «Ғарип—ашық» та Шаббаз өзиниң қызын аң аулап жүргенде ушыратып (бул ўақытта Шахсанем Ғарип пенен Диярбәкирден Халапширўанға шыққан еди), «Тосаттан бир пери пайда болыпты» деп, қызы екенин билмей, есинен танса, Ақмақ патшаға Гүлзар менен Анар қызыңман деп жалынса да», өзиниң қызым болсаң да, шын көнесең айтқаныма, тийесең»,—дейди. Бул жердеги патшаның ақмақлығы дәстанлардағы патшаның ақмақшылығынан анағурлым асып түседи. «Шарьяр» да патшаның қырқ қатыны

болып, олар туўмай, патша бийперзент болып, перзентке зар болады. Ақмақ патша да перзентке зар, бірақ оған қыз керек емес, тек ұл керек. «Шарьяр» да қырқ қатышының үстине алған Гүлшара биркекили алтыннан, бир кекили гүмистен, бир ұл менен бир қыз туады. Бірақ бул патшаның қырық қатыны Гүлшараның туўған балларын суўға таслатып, орнына бір пышық пенен бир күшикти қалдырса. Ақмақ патшаның қарауында азаптанған қырық хаял Гүлним менен Зийўардың жас босаныўында ул-қыз туўыўына қарамастан, қызғаныўды билмей, жәрдем етеди. Барлық хаяллардың хәрекеті қақықатлыққа тийкарланып, патшаның зулымлығына қарсы қойылады. Хаяллар Зәриўге ойласып, жер астынан сарай салдырып, Гүлзар менен Анарды бағып, өз мақсетлеріне жетеди.

«Ақмақ патша» дағы Зәриў бұрын шопан хызметін атқарып, соң патшаның қуллығына түскен адам. Оның хәрекеті «Алпамыс», «Қырқ қыз» дәстанындағы шопанлардың яғни «Мийнет адамларының» образлары менен салыстырғанда біраз уқсаслықтары бар деген менен үлкен өзгешеліклерден де қуры алақан емес. Ол басқаларды «алдамай ақ» ақыл-ойының жәрдемі менен патшаға қарсы шыққан адамларға қосылып, өзінің ойлаған тилеклеріне жетиседи. Жоқарыдағы мысаллар шайырдың қарақалпақ аўыз еки халық творчествосынан, әсіресе дәстанлардан образ дәретиўде көп пайдаланылғанлығын көрсетиў менен пайдаланғанда да қалай болса солай пайдалана берместен, өзіне үлкен творчестволық усыл менен пайдаланғанлығын дәлиллейди.

«Ақмақ патша» дәстанында Бердақ халық теңеўлерінен тағы да басқа толын атырған мәнилі сөзлерден пайдаланыў менен өз қатарларын көркемлейди. Мысалы, «қазан киби қайнап мий» (154) «тыпдырды хәм аққан суўды» (158), «сурды тамырға балтаны» (158) жасы жетпей гүлдей солды» (161), «тоқсанның тоғысты музы» (166), «Көл дәрья боп көздің жасы» (167), «тикке турды төбе шашы» (168), «шыбын жанын қыйнады» (169), «тикти қара талайына» (175), «шықпаған ғана жаны бар» (181), «Гүлим туўлады сазандай» (191) т. б.

«Ақмақ патша» дағы төмендегі куплетлерден шайырдың халық дәстанларынан ықлас пенен пайдаланғанлығын көреміз:

Қара қаслары қыйылған,
Сулыўлық даңқы жайылған,
Аўзы оймақтай ойылған,
Жалғыз қызы болған екен.

Ирен берген қоймай мннди,
Шағылыстырған ай хәм күнди,
Жарық қылған ай хәм түнди,
Мысал гәўхәр болған ексн.

Өмир зая жулдыздай,
Тереңнен шыққан қундыздай,
Паллары тамған сағыздай,
Көрген шийри қанған екен.

Шашы қасыл жупқа додақ,
Белн бир қысым, ақ тамақ,
Узын бойлы хәм кең қушақ,
Пери киби болған екен. (161).

Усы «Ақмақ патша» дағы Гулимнің портретин «Қырық қыз»-
дағы Гулайым портретин менен салыстырайық:

Тал шыбықтай таўланған,
Алтын киби пуўланған,
Қара қаслы, қолаң шашлы,
Жаўдыр көзлн, шийрин сөзлн,
Жуқа ерин қаймақтай,
Писте мурып, бадам қабақ,
Кен қушақлы, ақ тамақ,
Ҳинжи тисли, пери түсли,
Даңқы түскен жақанға,
Алтын гәўхәр басында,
Өзи оптөрт жасында,
Алты улдын ортасында,
Ерке болып ол өскен,
Гулайым жалғыз қыз болды.

Жоқарыдағы салыстырыўды келтириў менеп, Бердақ «Қырық қыз» дәстанынан тикелей пайдаланды демекши емеспиз, ал оның улыўма фольклордағы сүўретлеў традициясынан алған тәсирин көрсетпекшимиз. Әдебияттың халықлығы ҳаққындағы түсиник қандай бир әдебий шығарманын тап фольклорлық шығарманын үлгисинде болыўын қәлемейди. Керисинше, аўыз еки халық творчествосынын шығармаларынан пайдаланғанда, бир жағынан, әдебий тилди халықлық дәрежеге көтериў менен, екнши жағынан, халықтың поэтикалық творчествосының жоқары идеялық хәм бағалы көркемлик жақлары пайдаланыў мақсетин көзде тутыў керек. Бердақтың шығармаларында фольклордан пайдаланыў усы критерия тийкарында иске асырылады.

«Ақмақ патша» дағы зулымлық пенен қан төгиўлерди көрсететугын қатарларды қайсы қарақалпақ дәстаны болмасын,

ондағы урысты сүүретлеген орынлар менен салыстырыуға болады.

Жылға, сайға ақты қанлар,
Қыйылды гүпасыз жанлар,
Отқа қарылды мынсанлар,
Темир тамға басқан екен.

Қарсы шыққанын өлтірди,
Табанларын тилдирди,
Үш ағашына өлдирди,
Халық шулап посқан екен.

Адам өлди, қан төгилди,
Бийгүна гелле кесилди,
Жипектей шашлар есилди,
Мал орнына қосылды.

Бердақ өзінің геройларын халық тили менен сөйлетеди. Гулимнің әкесі «улым да усы, қызым да усы, алла болғай жалғыз досы, отырып ғарип муңлысы, жылатпағай»—деу менен «қызымның бахты ашылғай, үстине дүрлер шашылғай»—деп тилек билдиреди. Және де «Ақмақ патша» да түс оның қақыйқатлыққа айналуы мотиві де орын алған. Мысалы, Гулимнің мойнына уйықлап атырғанда түсінде бір жылан өңіндегі азап берген Ақмақ патша болып шығады.

Бердақ «Ақмақ патша»да қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүр ырымларынан кең пайдаланады. Мысалы, онда сүйінші (202), көз айды (214) халықтың әдет-үрпіндегі нәрселер шайыр тәрепінен дәстүр-жырлар дәрежесіне көтерілген, сондай-ақ балаға ат қойыудағы халықтың ырымы да күтө орынлы пайдаланылған. Гүлзар қойыудың мәнісі мынадай болған екен: «Бұл шаққан еді таза гүл, хош хауазы артық бұлбил усы ұақытта байланды тил, деп буны ойлаған екен. Дүньяның жүзі тар болды, жаз күн қырау қар болды, кеули хош емес зар болды, десип Гүлзар қойған екен» (212).

Шайырдың халық турмысын тереңнен билиуі, халық поэзиясынан шебер пайдаланыуы «Ақмақ патша»ны реалисттик шығарма дәрежесіне көтеріуде шешиуші факторлардан есапланады. Бердақ «Ақмақ патша» ны жазыуда сөзсіз халық дәстүрлерынан пайдаланған. Бұл шығарманың сюжетінде, образ дәрстиуде, сондай-ақ көркемлик өзгешелигин қурыуда күтө анық көринеди. Соның менен бирге қахарманлардың образын сөз етиуде «Юсуп—Злийханы» еске түсиреди. (194). Бұл шайыр

тәрәпинен жай еске түсириуі ғана болып қоймастан, үлкен илимий ақмийеті бар дәректе болыуы керек.

Фольклордан шайырлар пайдаланғанда фольклордың шайырға тийдирген тәсириін сезетуғын болсақ, ал гейпара шайырлардың шығармалары халық поэзиясынан терең пайдаланыуы нәтижесинде фольклорға айланыу дәрежесине бет алады, яғни кери тәсир жүзеге шығады. Әдебиат пенен фольклор арасындағы өз-ара қатнас ҳам бир-бирине өз-ара тәсир етиуі дегенди усы нәрсе көзде тутылады.

Бердақ «Билесен бе», «Хожам», «Халық ушын», «Келин», «Қашан рахатланадурсаң», «Өгизим», «Алты қыз» т. б. шығармаларын фольклордан күшли пайдаланыу менен дәреткен. Оларда фольклордың тәсири күшли, бул шығармаларда фольклордың тәсири белгилі дәрежеде шекленип қалмай, мазмуны жағынан индивидуаллық творчество болған менен, формасы жағынан фольклорлық шығарманың түсин алған. Буннан еки жақлы тәсир, фольклордың әдебиатқа, әдебиаттың фольклорға тәсириін байқаймыз.

Бердақ «Ақмақ патша»дан басқа ири көлемлі шығармаларында фольклордың тәсириінде дәреткен. Мысалы, «Амангелди» де де, «Ерназар бий»де де, күшли гиперболизм менен сүрлетленетуғын фольклордағы типлер ядқа түсин турады. Хәтте ол Ерназарды туурыдан-тууры:

Гөрүғлы бектей ер еди,
Қатарда қоса пар еди,
Толы журтқа дәркар еди,
Шейит елди Ерназар бий—

деп оны Гөрүғлы менен салыстырады.

Бердақ өзиниң көп саплы хәр түрлі темаларға арналған қосықларында халық арасындағы итибарлы сөзлерди ҳам нақыл—мақалларды күтә орынлы қолланады, хәтте олардың шайыр тәрәпинен қосық қатарында усталық пенен қурастырылғаны сондай, халық арасында таралған формалары тууралы еске түспей де қалыуы мүмкин. Мысалы, шайырдың «Халық ушын» қосығындағы «Жигит болсаң арыстандай тууылған, хызмет еткил удайына халық ушын» (5) деген сөзлер «Ер жигит ели ушын тууады, ели ушын өледі» деген халық нақылы менен үнлесседи. Сондай-ақ усы қосықтағы «Жақсы адам жағар шийрин жаныңа, жамаи адам бояр қызыл қаныңа» (10) деген қатарлар «Дәртлі менен дәртлессен, дәртиң қалмай төгилер, бийдәрт пенен дәртлессен, қабырғаларың сөгилер» деген халық нақылын еске түсиреди. Бердақ қосықларында нақыл—

мақаллар көп ушырасады. Жақсы, ақыллы, ержүрек жигиттер хаққында «Жигит болар жигит адам ертеди» (5) «Ақыл адам сөзлер ертпес ізине» (6). «Бөри арығын ҳеш ұақытта билдирмес» (6). «Жау бағынып еки қолын қауырса, көзди алартқаннан иззет жақсырақ» (13) «Ойлы жигит жақсы билимпаз келер, айтқан сөзлерине түсиппаз келер, ақылсыздың қәсийети аз келер» (6). «Жақсылар жаманды теклер, жаманлар Жир гәпти кеклер»—десе, мийман күтиу тууралы «Жақсының үйине адам көп келер, жаман болса оның көзи жең келер» (6) «Мийман келсе күтип алар ҳал керек, соймаға бир ешки малдан жақсырақ» (14)—дойди, ал ҳаял—қызлар тууралы «Ержигиттин ҳаял атын шығарар» (10). «Ҳаял алсаң жақсыны ал, көркин алма минезин ал» 95—деп кеңес береді. Булардан басқа «Тоқ адамның қайғысы жоқ, аш адамның уйқысы жоқ» (27) «Мен-менликтен зауал таптым, кем-кемликтен камал таптым» (28), «Жигитлик деген нар екен, ғаррылық деген жар екен» (76), «Тоқпағы күшли болса, кийиз қазық жерге киреди» (86), «Жигит қанаты ат болар» (91), «Ойланбастың түби ойран» (91)—дегенге усаған пақыллар және де «Мәгар билмей қолды қыйса бир қамыс, сол ұақ қанын тыйған ардан жақсырақ» (14), «Сениң теңиң емес ҳәмел, қолыңа ал онсери бел» (94), «Бердимурат дурыс айт сөйлеме ялғап, бул дүнья узақ жол атаңнан қалған» (12) дегенге қусаған итибарлы қатарлар жиһи ушырасып отырады. Булардың барлығы Бердақтың шығармаларының идеялық ҳәм көркемлик жағынан бахалы болуына пайда келтирилгенлигине гуманланыуға болмайды.

Бердақ «Өмирим» қосығында (16—23) қарақалпақ ауыз еки халық творчествосындағы терме-толғауда жиһи ушырасатуғын бир жастаң жүз жасқа шекемги жас тарийхып баянлау мотивин пайдаланады. Сондай-ақ шайырдың «Болған емес» қосығындағы «Қарағай емес сөкит болдым», «Қартаң емес жигит болдым», «Таудан ушқан бүркит болдым», «Сыбызғы болдым саз болдым», «Палапан емес ғаз болдым», «Гул болдым гул жайнамадым», «Ойшыл болдым ойламадым», «Бүлбил болдым сайрамадым», «Қаршыға болдым қарықтым», «Томаға болдым тарықтым», «Селсиз күни жауып болдым, түйнек салған қауын болдым» (26—27) дегенлер халық терме-толғауларында көп гезлесип отырады. Бердақ «Қашан раҳатланадурсаң» қосығында аталар сөзи—үәсият формасында ақыл айтады: «Мийнетсиз дүнья излеме», «Киси ярына сөз салма, өз ярыннан қаладурсаң», «Достың сырын душпанға айтпа, ел бузығшы боладурсаң», «Ғәриплерге берме ыза, өзін зыян қыладурсаң», «Жарлыны аяққа баспа, сен де жарлы боладурсаң».

«Парқы болар сөз дегеннің, нырқы болар бөз дегеннің» (77—78).

Жамап болса туғысқаның,
Күйіп-писіп шығар жаның,
Ақ бетіңнен қашар қаның,
Өлсемдағы ол қарамас

Бердақтың «Қарамас» қосығы ұсындай сөздер менен басталады. Ол бұл шығармасында, «Ден саулықдур алтын тағың, қыйсайсаң дөш ким қарамас»—деп халық көз-қарасынан жеке меншікке тийкарланған жәмийеттегі теңсізліктің бетін ашады, қосықтағы ауыз екі халық творчествосына тийкарланып айтылған пікірлерде ең жақсы оригинал мазмун берілген. Шайыр фольклордан пайдаланыуды тек шығармасының көркемдік өзгешелігін жақсылау мақсетінде ғана іске асырған емес, соның менен шығарманың мазмұнын дүзиуде де, оған айрықша кеуіл бөлген. Бірақ фольклорлық шығарманың мазмұнын қалай болса солай пайдалана бермеген. Мысалы, ол «Кеткен келер ме» қосығында жылаудың мазмұнын сөз етпейтін болған. Әдетте жылау қосықтарында жиіні гезлесетуғын пессимизм, шайырдың «Кеткен келер ме» атлы кеуіл айтыу қосығында күшлі оптимизм менен берілген. Бердақ қандай бір мазмұнды пайдаланған менен оны өзініше құрады. Айралық өткендегі қарақалпақ халық поэзиясындағы лириканың ең күшлі түйінлерінен есапланады. Бердақтың «Айралығы» сүйіншілік лирикасынан өзгешелігі бар, гражданлық лирика үлгісінде жазылған. Шайыр бұл қосығында ярдан айрылуы мотивін елден, халықтан айырылуы мотиві менен аумастырып, өзініше сюжет құрған:

Бауырымды гирьян етті,
Залым айралық, айралық,
Кеуілімді хайран етті,
Залым айралық, айралық.

Енді сени көрмек жоқты,
Тәріп етсем ылайықты,
Мен айтаман халайықты,
Залым айралық, айралық.

Бердақ өзінің бақалы шығармаларын халық поэзиясынан шебер пайдаланыу менен дөреткен, оның фольклордан пайдаланыу ұсылы идеясы жағынан жоқары, көркемдігі жағынан бақалы шығармалар дөретіуде сөзсіз кеуіл аударлады.

Солай етип XVIII—XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының шығармалары арқалы, олардың қарақалпақ фольклорына қатнасып, фольклорды жоқары бақалап, өзлериниң творчествосының раўажланыўына, шығармаларының халықлық мотивлерин күшейтиўге негиз етип алғанын көремиз. Ең баслысы бунан олардың қосық дәретидиң традициялық усылларына қатнасы айқын көринеди.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУҒЫ ХӘМ РАҰАЖЛАНЫҒЫ

Қарақалпақ фольклористикасының пайда болуында хәм раўажланыўында әйемги дәуирден қалған дереклер, сондай-ақ орта әсир жазба естеликлерин, революцияға шекемги (XVIII—XIX) қарақалпақ әдебиятының үғкиллериниң шығармалары үлкен әҳмийетке ийе. Фольклор үлгилериниң узақ сақланыўында атақлы бақсы-жыраўлардың хызметлерин оғада үлкен. Биз бул дәстүрди XIV әсирдеги бизге белгилли Соппаслы Сыңыра жыраўдан баслап көремиз. Соның менен бирге орта әсирлерден баслап XX әсирге шекем даўам еткен қыссаханлар, кәтиплер, шайырлар дәстүри—ауыз әдебияты үлгилериниң китап етип таратылыўы, XVIII әсирден баслап Россия империясында жасаўшы түркий халықлардың ауызеки халық творчествосы үлгилериниң өз алдына китап етип Петербург, Москва, Қазан, Оренбург, Ташкент, Самарқанд, Каған т. б. қалаларда басылыўлары фольклористиканың көрпислерин еди.

Жийен менен Күнхожа, Әжинияз бепен Бердақ, Өтеш пенен Омар шығармаларындағы фольклорға қатнас, фольклор үлгилеринен шебер пайдаланыў олардың қарақалпақ фольклоры ҳаққындағы ойларынан дерек берип туратуғын еди. Олар өз шығармалары арқалы ғана емес, ал кими жыраў, кими бақсы, кими қыссахан болып қарақалпақ фольклорын пропагандалады. Олар қарақалпақ халқының көп әсирлик фольклорының ҳақыйқат жанкүйери болды, олардың сақланыўына раўажланыўына, байыўына өз үлеслерин қосты. Усының өзи олардың белгилли бир трактат жазбаған менен халықтың фольклорына үлкен ҳурмет пенен қарағанынан хәм фольклор үлгилерине жоқары бақа бергеннен, олардың узақ сақланыўына себепши болғанлығынан дерек береди. Өткендеги қарақалпақ жыраў, бақсы, қыссахан, шайырлары усы жумысты ислеменде қарақалпақ халқының көп әсирлик фольклорының үлгилерин бизиң дәуиримизге келип жетпеген болар еди.

(XVIII әсирдиң орталарынан баслап рус илимпазлары қара-

қалпақ фольклоры менен қызыға баслайды. Олар қарақалпақ фольклорының гейпара үлгілерін жазып болып, түп нұсқасында хәм русша аудармасында бастырып шығарады. Бул ҳақықатында қарақалпақ фольклорын заман илими көз қарасынан изертлеудің жаңа хәм дәслепки қәдемлери еди. Әлбетте бул дәўирдеги рус изертлеўшилериниң қарақалпақ т. б. Орта Азия халықларының тили, фольклоры, тарийхы, этнографиясын изертлеу мақсети бир тәрепнен колониялық сиясаты көз қарасынан болса, екінши хәм тийкарғысы илимий әҳмиетинде болды.

Рус изертлеўшилерин Муравин хәм Гладышевлер 1740—41 жыллары Орскиден Хиваға кетип баратырғанда жол бойы қарақалпақ арасында этнографиялық жазыўлар жүргизеди.⁷⁶ Қарақалпақларға тийисли материалларды П. Рычков та жазып алады. 1857—58 жыллары қазақтың белгили илимпазы Ч. Валиханов қарақалпақлар арасында болып, бир неше фольклорлық шығармалар жазып алыў менен қарақалпақлардың қосықшылық искусствосын жоқары бағалайды.⁷⁸ Художник, жазыўшы Н. Каразин «Хаял патшалыгы ҳаққындагы ертекти» Шымбайда турыўшы бир кемпирден жазып алады хәм оны рус тилинде 1875 жылы «Древняя и новая Россия» деген журналдың III томында бастырып шығарады. Қарақалпақлар арасында кең таралған «Юсуф хәм Ахмет» дәстанының Хорезм варианты венгер тюркологин Х. Вамбери тәрепнен онын «Чагатай—Этюдлары» (sagateische studien) мийнетинде немец тилине аударылып басылса, толығы менен немец тилиндеги хәм оригиналы 1911-жылы басылған еди.

Н. Муравьевтин 1819—20-жыллары Хийўаға еткеп саяхатының нәтижесинде жазып алған материалларының ишинде фольклор үлгиери де бар. Әсиресе онын Шасәнем қорғанын көрип «Ғарип ашық» дәстанының мазмуны белгилеп детальлары менен баян етиўи айрықша қызықтырады.

Н. Муравьев 1822-жылы Москвада атлас бастырып шығарады. Ол атласта Қоңыратта жайласқан урыўларды келтиредди. Атлас 1819-жылы дүзилген болып, онда Қоңыраттағы урыўлардан Балғалы, Қыят, Ашамайлы, Қанжығалы, Бөгежелли, Қостамғалы т. б. урыўлар көрсетиледи.⁷⁹

А. И. Макшеев өзиниң «Описание Низовьев Сыр-Дарьи», «Географическое, этнографическое и статистическое описание о Туркестанском крае», деген мийнетлеринде қарақалпақлар ҳаққында, олардың күн-көрниси; турмысы, этнографиясы, тарийхы ҳаққында бағалы материалларды бередди.

Мысалы, ол өзиниң 1856-жылы басылған «Описание Низовьев Сыр-Дарьи» деген мийнетинде қарақалпақлар Сыр бойын жайлаған ўақытта өзлериниң ханларының болғандлығы ҳаққыны

да, бірақ хұкимдарлық сауатлы, мухаммед заңдарын билету-ғын хожалардың қолында болғанлығы тууралы, Қарақалпақ-лардың бас кәсіби дийханшылық екенлігі жөнінде, жылқыға қарағанда қара малды көп асырайтуғындығы гәп болады. Оның көрсетуіне қарағанда қарақалпақтар қорғаныу үшін усы дәуірде дәрини, пытыраны, мылтықты өзлери ислеген, хәтте қазақларға да сатып отырған. Қарақалпақтардың жер ислери менен шуғыллапып, парахат өмирди сүйетуғындығы көрсетиледи. Қонсы қазақ феодалларынан жәбир көриуи, өзлерине басқа халықлардан ғамхорлық излеуи атап өтиледи. XVII әсирдин басларында қарақалпақтардың жунгарлардан жәбир көриуи, қарақалпақтардың 1730 жыллардан баслап Россияға қосылуыға умтылулары көрсетиледи. Қазақ ханы Абулхайыр, оның балаларының қысыуметине шыдамаған қарақалпақтар Сыр бойын таслап жаңа дәрья бойларына көшкенлігі, Хийуа халығының отырықшы елатына жайласқанын И. А. Макшеев атап өтеди. И. А. Макшеевтың жазуы бойынша қарақалпақтардың Хорезм оазисине қоныс басыуы бирден болмай, XIX әсирдин басына шекем дауам еткен. Оның көрсетуінше, Рычков 1760-жылы қарақалпақтардың әдеуір бөлегинин араллылардың қасына көшип барғанын билдирген, ал Бланкенгаель 1793-жылы Хийуада болып, оған дейин қарақалпақтардың Хийуа қоластына өткенин айтқан, ал Левшин қарақалпақтардың 1780—1798—жылға шекем Сыр бойында жасағанын еслейди, ал Барон Мейендорф болса қарақалпақ Сыр бойын 1807-жылы таслап, бир бөлими Аралдын кубла таманы Хийуа қоластында, ал басқалары Бухара ханлығында, Самарқандтың батысында, Зарафшан дәрьясының арқасында жайласқанлығын айтқан.⁸⁰

Риза Кули Мирза өзиниң 1875-жылы Петербуртта басылған «Амударья областынын қысқаша очерки» атлы кітабында көп ғана этнографиялық детальлар менен бирге оның ақырында бир халық қосығын хәм қарақалпақтар арасында тарқалған Мақтумқулының ашкөз молла, ийшанларды әшкаралаған бир қосығының русша мазмұнып берген.

1876-жылы проф. М. Березин өзиниң «Турк хрестоматиясы» кітабында көп ғана түрк тиллес халықларға ортақ болған фольклор жанрларынан үлгилер келтиреди.

М. К. Нурмухамедовтың тастыйықлауынша, революционер-шайыр Т. Г. Шевченко, петрашевец—революционерлер А. В. Ханыков, А. И. Макшеев, прогрессивлік демократиялық көз қарастағы адамлар А. И. Бутаков, Я. В. Ханыков, Н. В. Ханыков, В. Г. Короленко, Г. Успенский, В. И. Даль, Ч. Ч. Валиханов, Н. Карзин тағы басқалар тек ғана мағлұматлар хәм информациялар қалдырмастан, соның менен бирге өзиниң бақасын жоғалтпай сақланып киятырған объектив пикирлер

айтқан. Бизлер оларды миннетдаршылық пенен еске түсіреміз. Орта Азия халықтарының жағдайын олар демократиялық көз қарастан бақалады, соның ишінде қарақалпақ халқының жағдайына анау ямаса мынау уақыясына дурыс бақа берди. Өздеринин бақлауларында, тастыйықлауларында әдил хәм объектив болыуға хәрекет етти.⁸¹

Қарақалпақтардың Россияға қосылыуы менен феодализм хуким сүрген жәмийетлик қурылыста капиталистлик қатнастардың пайда болыуына мүмкиншилик тууа баслады. Үзликсиз болып туратуғын феодаллық урыстар, шабыуыллар, таластартыстар, өз-ара қырылыстар, жаугершиликлер тоқтатылды. Құл ийелеушилик, құл сатыушылық сапластырылды. Амударья флотилиясы шөлкемлестирилип, Россияға баратуғын темир жолға шығыуға мүмкин болды. Қарақалпақстан территориясында тегис, қәуіпсиз жоллар «Орыс жол» пайда болды. Петро-Александровск пенен Чарджоу арасына телеграф линиясы өткерилди.

Биринши ирет Қарақалпақстан территориясында Шаббазда кеселхана, Нөкис, Шымбайда медпункт. Петро-Александровскиде лазарет қурылып, иске түсірилди. 1874-жылдың өзінде ақ Петро-Александровскиде баслауыш рус мектеби, ал 1878-жылы сол мектеп қалалық училищеге айналдырылды 1880-жылы училище қасынан жергиликли миллетлердин балаларын оқыуға тартыу ушын интернат дүзилди. 1885-жылы Петро-Александровскиде хаял-қыздар училищеси ашылды. 1890-жылы Шораханда хәм Шымбайда рус—тузем мектеплери пайда бөлди. 1907-жылы Петро-Александровскиде қалалық китапхананың ашылыуы үлкен жаңалық болды.⁸²

Орта Азия, соның ишінде Қарақалпақстанның да Россияға қосылыуы усы территориядағы халықтардың өмиринде, экономикасында, жәмийетлик турмысында, мәдениятында, илиминде тарийх көрмеген жаңалықтардың бетин ашты. Орта әсирлик феодаллық Хийуа, Бухара, Коканд ханлықлары ушын жәмийетлик рауажлануыдың жаңа формасы капитализм бул мақандарға биринши гезекте Россия арқалы келди. Әлбетте, Орта Азия халықтарының еки тәрептен, патшалық администрация хәм жергиликли езиушилерден көрген қорлығын былай қойғанда, Орта Азия, соның ишінде Қарақалпақстанның Россияға қосылыуының артықмашылығы бәрипен де бурын усы үлкен халықларын өз—ара хәм ең баслысы рус халқы менен, эксплуататорларға қарсы гүресте үлкен тәжирийбеге ийе рус рабочий класы менен жақынластырды хәм қатнастырды.

Усы тарийхий, сиясий жағдайдың нәтийжесинде рус илимпазлары қарақалпақтардың ауыз еки халық творчествосына кеуил аударды.

«Алпамыс»тың қарақалпақша версиясы биринши ирет 1902 жылы Ташкентте «Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области на 1902 г» деген топلامның X томында басылып шықты. Бул турк халықлары арасында кең таралған «Алпамыс» дәстанының биринши басылыуы еди. Усы баспаның алдында қысқаша кирис сөз берилген. «Алпамыс» тың бул варианты Төрткулде туруушы қарақалпақ жырауы Жийемурат Бекмухамедовтан жазып алынған. Жәриялапған тексттің оригиналы араб ҳәриби менеп бастырылып, сол томда А. Диваев тәрәпинен рус тилине прозалық аударма исленген. Жийемурат жыраудан кимнің жазып алғаны белгисиз. Дәстанның жазылып алыныуына сол ўақыттағы Амударья бөлимнің начальниги генерал Разгонов жардем еткен. Бирақ бир қызығарлық нәрсе, А. А. Диваев русша аудармасының ақырында «Импровизатор Бекмухамедов өзиниң қолжазбасын төмендеги қосықлар менен тамамлайды»—деп келтирилген.⁸³ Соңғы жыллары Диваев тәрәпинен қарақалпақлардың «Ер шора» дәстаны «Шура сын Нарик батыра» деген ат пенеп жарияланды.⁸⁴ Бунда ол русшаға өзи ислеген аударманы берген.

Қарақалпақ фольклорын, әсиресе қарақалпақ эпосын биринши рет тиккелей өзи көрип, өз қолы менен жыйнаған Петербург университетиниң шығыс факультетиниң студенти, проф. Мелиоранскийниң шәкирти И. А. Беляев болды. Ол Шымбайда Бекимбет (Бекмухамед) жыраудан «Едиге» дәстанын Қоңырат районының территориясынан бир қарақалпақ жырауынан (Нурабылла болыуы керек, шәкиртлериниң айтыуына қарағанда ол ўақытта «Шежире»ни Нурабылла айтқан М. Қ.) «Шежире» ил «Қарақалпақ халқының тауарих қылып шығарған «хикаяты» деген ат пенен жазып алған.

Сол ўақытта Қыпшақта жасаушы қарақалпақ жырауы Имамқулыдан «Қоблан» («Ер Қобланның қыссасы, қарақалпақтың жыры» деген ат пенен) Нөкистен «Шыңғысхан ҳаққында легенда»ны жазып алған. Сондай-ақ қарақалпақлар арасына тараған Мақтумқулының қосықларын жазып алған. Бул материаллардың барлығы 1903-жылы ект ай даўамында И. А. Беляев қарақалпақлар арасында болғанда жыйналған еди. Эл жыйнаған материаллардан «Едиге» менен «Шежире» ни, «Шыңғысқан ҳаққында легенда»ны толық бастырып шығарады. «Қоблан»ның Көбиклиге атланған бир бөлимин ғана бастырып шығарады.⁸⁵ Буннан басқа И. А. Беляев тәрәпинен «Юсуббек» дәстанынан үзинди, «Бабараўшан» дәстанларының қолжазбалары жыйналған. Жоқарыдағы бастырылған материаллар қарақалпақ хәм рус тиллеринде жарияланды. Н. Дәўқараевтан баслап ҳазирги күнге шекем көп ғана қарақалпақ филологлары И. А. Беляевтиң мийнетлерин жоқары бағалап, оны биринши ирет

қарақалпақ фольклорын арнаулы изертлеген рус ориенталисти деп қарайды. Қақыйқатында да қарақалпақ фольклорын шын мәнісінде илмий көз-қарастан биринши изертлеуши И. А. Беляев болды.⁸⁶

XIX ғасырдин ақырында Н. Остроумов өзиниң «Пословицы и поговорки туземных народов Туркестанского края» деген мийнетинде бирнеше қарақалпақ нақыл-мақалларын келтиреди. Сондай-ақ ол «Песня плачь по Урманбекъ» деген материалды да дағазалайды.⁸⁷ А. Россикова бирнеше қарақалпақ ертеклери, аңызларын бастырып шығарады.

Усы дәуірде улыўма турк сөзлерин, атамаларын славян эпосында излеу менен салыстырмалы изертлеу жүргизген ири рус тюркологлары П. М. Мелиоранский хәм Ф. Е. Корштын мийнетлериниң үлкен әҳмийетке ийе екенин атап өтиў керек. Мысалы, П. М. Мелиоранский өзиниң «Турецкие элементы в языке «Слово о полку Игореве» деген мийнетинде славянша «большан», «Боянь», «Топчак», «Когань», «Салтан», «Чага» сөзлериниң шығысы туркше: «палўан», «баян», «топышақ», «балашаға», «султан», «қақан» сөзлери болыўы керек деп көрсетеди.⁸⁸

Академик В. Радлов өзиниң пүтин дүпьяға белгили «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Жунгарских степей» деген 1870-жылы Петербуртта басылған атақлы мийнетиниң III томының алғы сөзинде турк қәуимлери поэзиясының рифмикалық өзгешеликлерине, бөлинуўлерине тоқтап, (өлең хәм жыр), өлең типиндеги қосықларда импровизация ушын еки қатардың уйқасып келиўине, жырдың өлеңге қарағанда рифмикасының заңоны—аллитерацияның изи бар екенлиги туўралы айтылады.⁸⁹ Сондай-ақ В. Радлов 1862—69 жыллары жыйналған материаллары тийкарында 1985-жылы Петербуртта «Образцы народной литературы северных тюркских племен» деген мийнетиниң -V-бөлиминин алғы сөзинде импровизацияның турк поэзиясында кең таралғанын қырғыз жыршылары мысалында айтады, қосықларда фантазиялық сүўретлеулерден басқа халықтың турмысы, сезимлери, умтылыўлары сөз етилетугынлығын жазады. Жыршының хәр түрли рифмадан пайдаланыў жолларын, рифманың қатардың ақырында гейде баста ушырайтуғыны жөннде келтиреди. Жыршылардың өзгертип қосық айтатуғынын көрсетиў менен, арадан жыллар өткеннен кейин эпосқа өзгерис кирип отыратуғынын анықлаўлары үлкен қызығыўшылық туўдырады.

Бизниң ушып айрықша бағалы академик В. Радловтың 1890-жылы басылып шыққан «Средняя Зарафшанская долина» деген мийнетин атамай өтиўге болмайды. Бул мийнетинде В. Радлов қарақалпақларға айрықша иркилип, олар Заравшан, Самарқандтың әтирапында жасайтуғынын, олардың айтыўларына қа-

рағанда Амударья бойынан көшип келгенлигин, сол жердеги қарақалпақтардың оймауыт, ақ қойлы, қара сиңир урыуларынан екенлигин жазады. Қарақалпақтардың тил өзгешеліклеріне итибар беріуі менен олардың тилин қырғыздар менен салыстырып былай дейді: «Қырғыздардың тили ықшамлы хәм сулуу. Олар сорау-жууапларда күтә ақыллы, қысқа сөзлі хәм тапқыр, ал гейде таңқаларлық шебер де болып келеди. Хәр қапдай, хәтте ең сауатсыз деген қырғыздың өзи де өз тилин жақсы биледи. Бундай жағдай Европада тек француздар менен русларда ғана гезлеседи. Олар сөйлесе сөз оборатлары күтә жағымлы хәм қосымтасыз, таза. Буны мен тәрептен жыйналған хәм хәзир императорлық Илимлер Академиясы басып шығарып атырған халық әдебиятының үлгилеринде ашық көриуге болады. Бул жағынан қырғызларға қарақалпақтар хәм түркменлер жүдә жақын келеди».⁹⁰

Жоқарыдағы В. Радловтың улыўма түрк халықларының поэзиясы, сондай ақ бөлип алғанда қарақалпақ халқының көркем тили жөнинде айтқан пикирлери қарақалпақ фольклорын үйреніуде үлкен әҳмийетке ийс.

В. Радловтан кейин түрк халықларының қосықларына кеңи бөлген илимпаз Ф. Корш болды. Ол 1910-жылы Петербуртта басылған «Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества» деген жыйнақтың ХІХ томында өзиниң әдеуір көлемдеги «Древнейший народный стих турецких племен» деген мийнетин дағазалады.

Ф. Корш бул мийнетинде Куль-тегин, Бильге қаған, Иолығы-тегин шахзаданың қәбириниң үстине жазылған жазыулар туўралы айта келип, олардың қара сөзлериниң арасында рифма хәққында сөз етеди.⁹¹ Сол мийнетинде түрк қәуимлериниң қосықларындағы рифма хәққында, хәр бир қосық қатарында пәттиң ақырғы буўынға түсетуғынлығы жөнинде, халық қосықларының ески әдебият пенен байланысы туўралы, жырдың халықлық болыуының характерли белгилериниң биреуи, онда халық нақылларының пайдаланылуы мәселеси, түрк халық қосықларының дидактикалық, лирикалық, қаҳарманлық, тәрип-леу, жумбақ, нақыл болып бөлинуи туўралы жазылған. Ол жети буўынлы қосықты ең әйемги түрк қосығының үлгиси деп келтирген.⁹²

Проф. П. Мелноранский түрк тиллери естелиги сыпатында Ч. Валиханов тәрепинен жазылған қазақша «Едиге» дәстанының текстин Петербуртта 1905-жылы «Сказание об Едиге и Токтамыше» деген ат пенен бастырып шығарған еди. Усы баспаға П. М. Мелноранский алғы сөз жазған. Онда түркий халықлардың поэзиясына, оның характерли белгилерине бақлау-

лар жүргізілген. Мысалы, ол жырларда қосық пенен прозаның араласып келиуі жағдайларын, қосықтың басым келетуғынын ескертип, уйқасы жағынан қосық пенен прозаның жақынлығын, қосықтың хәр бир қатарының басқа да қатарлар менен бірдей болып келетуғынын ескертеді. Бул мийнетте дәстанның тилинің халық тилинен парық ететуғынлығы хаққында, соның ишинде гейпара ески сөзлер, түсиниуі ушын қыйынлық туұдыратуғын бурмаланған араб-парсы сөзлериниң ушырасатуғынлығы көрсетиледи. Ол «Са-темир» деген сөздиң этимологиясын таллап «Са»ның парсыша «Шах» сөзинен алынғанлығын дәлиллейди т. б. Сондай ақ ол гейпара сөзлердиң, образды тиркеслердиң көп ғана түрк қәуимлерине ортақ екенин айтыу менен, олардың қашан, дәстаннан бұрын ба, сон ба, қимлерден өзлестирілгенлиги хаққында ашық айрым пикир айтыудың қыйынлығын мойынлау менен, көркем сүүретлеу құралларының кен қолланылыуы, олардың терең халықлық белгилери көрсетиледи.⁹³

В. Гордлевский өзиниң «Из наблюдений над турецкой песнью» деген мийнетинде осман түрклериниң қосық құрылысы хаққында әдеуір тоқталады. Аты аталған жумыстың бақалылығы сонда, В. Радловтың, Ф. Корштың түрк қәуимлериниң қосық құрылысы хаққындағы пикирлерине сүйене отырып, осман түрклериниң халық қосықларының метрикасы туұралы, қосықлардың техникалық формасы жөнинде конкрет жуумақлар ислеиди. Мысалы, ол түрк қосықларының метрикасы туұралы айта келип «нақыллар хәм рифмаласқан проза (мақал, жумбақ, шешенлер сөзи—прибаутка) түрк қосықларының метрикалық құрылысының процесин ашып береди,—деп усы пикирин дауамлап,—әдетте нақыллар параллелизм тийкарында дүзилген еки бөлимнен турады. Оның бир-бири менен рифмаласып туратуғын состав бөлеклери белгили муғдардағы бууын санлары өз ишине алады хәм халық поэзиясының ячейкасын құрайды».⁹⁴ Жети бууынлы қосықларды халық поэзиясының ең әниұайы хәм сүйкимли формасы деп есаплау менен жумыстың авторы оның әйемги дәуирде дөрегенлигин атап өтеди. Қосықтағы еки қатардың, әсиресе нақыллардағы гезлесетуғын еки қатардың уйқасып келиуі ритмикалық гәптиң ең әниұайы түри болады деп есаплайды. В. Гордлевский венгер илимпазы Б. Фабоньң Туран халықлары қосығынын тийкарғы тип еки қатардың уйқасып келиуі формасы, үшінши, төртинши қатарлар нақырат яки жаңа қосымта иретинде соңғы ұақытта қосылған деген пикирине кеуил аударады.⁹⁵ Соның менен бирге автор осман түрклериниң қосықларындағы рифмаға хәр қыйлы мысаллар келтиреди, қосықларды цеураға бөлип анализлейди.

Жумыстың «Қосықтың техникалық формасы» деген бөлімінде қосықтардың, әсіресе халық дәстанларының көпшілігі дерлік диалог формасында жигит-қыздар айтысына құрылғанлығы атап өтіледі. В. Гордлевский түрк қәуімлері халық қосықтарының гейпара өзгешеліктерін көрсетіуі мақсетінде халық қосықтарының дәстепкі екі қатарынап орып алатуғын көркем тақирарлау формасындағы қатарларды еске түсіреді. Ол тууралы былай деп жазады: «Көбиіше қосықтың строфасы бір ой ямаса орының, адамның яки предметтің сапасын ямаса қаңдай бір жаңа қасиетін жырлау мәнісінде келтиретуғын қосық қатары менен басланады. Бул да жыршыға келешек мазмунға таярланыуға мүмкіншілік береді».⁹⁶

В. Гордлевскийдің «Из наблюдений над турецкой песнью» атлы мийнети тюркологиядағы поэтика бойынша жазылған мийнетлердің бахалысы. Поэзияның метрикасын, рифмасын, техникасын халық дәретелерінен ізлеу, аўызекі халық творчествосын буған тийкарғы материал қылып алыу, усы тийкарга сүйене отырып теориялық жуумақлар ислеу, сөз етип отырған жумыстың тюркологиядағы белгилі бір басшылыққа алатуғын көрсетне болатуғынын айтыу керек.

Орта Азияда жасаушы түркі халықтарды, соның ишінде қарақалпақтарды үйреніуде А. А. Самайлловичтің де хызметлери бар. Ол 1908-жылы Хожелиге келип, Шыңғысханның Хорезмди басып алыуы қаққындағы қол жазба китапты, Шайхы Нажмаддин Кубра қаққындағы қол жазба-китаптарды сатып алады. Усы жерде ол «Хорезм нама»дан үзінді тауып алады. Соның менен бирге ол Хожелидегі Мазлумхан Сулуу хәм Гяур қаланы сүүретке түсіреді. Ол Гөне Ургенчте Рейс ийшан дегеннен қарақалпақтар тууралы көп ғана бахалы материаллар жыйнайды. Қарақалпақ Рейс ийшан А. Н. Самайлловичке Гөрүғлының атасы қаққында аңызды айтып береді. Усы Хожелиде хәм Гөне Ургенчте өзбек, түркмен, қарақалпақ жырау-бақсыларын ол қызығыушылықпенен тыңлайды. Олардың атқарыуындағы қосықтарды жазып алады. Ол Петро-Александровскиде жергиликли ҳаялларды, сондай-ақ Гулдирсин қаласын сүүретке түсірип алады.⁹⁷

А. Н. Самайллович усы Орта Азияда, соның ишінде өзбеклер, түркменлер, қарақалпақтар арасында болған саяхаты нәтижесінде 1909—10 жыллары С. Петербуртта «Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества» жыйнағының 19 томында «Материалы по Среднеазиатско-турецкой литературе» деген илмий мийнетін дағазалады. Ол бул мийнетінде тийкарынан түркмен шайырлары қаққында сөз етеди. Соған қарамастан ол гейпара орындарда

қарақалпақ әдебияты хәм фольклоры жөниңде де пикир жүргизеди. Мысалы, ол 1903-жылы қарақалпақлар арасында болып, фольклор материалларын жыйнаған И. А. Беляевтың оған қарақалпақлар арасынан жыйнаған қосықларды бергенлиги ҳаққында айта келип, Самайллович бул қосықларды Беляев қарақалпақлардың «Қырқ садақ» аўылынан жазып алғанлығын көрсетиў менен бул қосықларға «Қарақалпақ жыраўларының айтатуғын Мақтумқулы деген ҳикаяты» деп тема қойылғанын белгилеп өтеди. Бул И. А. Беляевтың Самайлловичке берген Мақтумқулы қосықлары қарақалпақ жыраўлары репертуарында ҳазирге шекем бар А. Н. Самайлловичтың көрсетиўине қарағанда олардың дәслепки қатарлары былай басланады:

«Адам болсаң қулақ салғыл үгитке,
Алымлар янында иззет яхшыдур».⁴⁸

Самайлловичтың айтыўына қарағанда оған Беляев Мақтумқулының 6 қосығын тапсырған. Бирақ, Самайллович бул мийнетинде ол қосықлардың аты ҳаққында хеш нәрсе айтпаған. Ол усы мийнетинде «Хорезм—нәме» деп еки үзинди туўралы сөз етеди хәм оларды мысалға келтиреди. Оның жазыўында «бул шығарма маған белгисиз бир халық шайырыники, аўыздан-аўызға өтип вариантласыл та үлгерген». Самайллович бул еки куплетти бир Хийўалыдан жазып алғанлығын хабарлайды. Усы еки куплет үзинди мынадай етип берилген:

Яз болса сайығы улуғ нарўаны,
Қулдан болды Хорезмнің дийўаны,
Қарап болды көшки билә әйўаны,
Шунча елиң қолдан нетти Хорезм.

Бөхәринде сайрап багда бүлбиллер,
Бостанда ашылып қырмызы гүллер,
Қазан паслы етип солсун сунбүллер,
Ашылған гүл едиң солдың Хорезм.⁴⁹

Дурысында да А. Н. Самайллович айтқандай, жоқарыдағы еки үзинди «Хорезм-нәме»ның халықлық бир варианты. Самайлловичта бул шығарманың авторы белгисиз, бирақ ол бир халық шайырының дәретпеси болыўы керек деп шамалайды. Қарақалпақ әдебиятында Бердақтың «Хорезм» поэмасы белгили. Оның аўызша хәм жазба вариантлары 30 жыллардан баслап жыйнала баслады хәм 40 жыллардан баслап баспа сөзде жарыланды. Бердақтың «Хорезм» поэмасының Хийўа этирапына тараўы гумансыз. Оның үстине «Хийўалы» деп жүрген Самайл-

ловичтың жазып алған адамы Қарақалпақстаннан барған биреу ме, кім биледи дейсиз? Лекин қалай деген менен жоқарыдағы куплетлер вариантилық өзгешелигі менен Бердақтың «Хорезм» шығармасын еске түсіреді. Бул үзінди Бердақтың «Хорезм»нің Хийфа этирапына тараған, біраз өзгерістерге ушыраған бір варианты болыуы итимал.

Бердақтың Қаллы Айымбетов хәм Орынбек Қожуров жазып алып, 1940-жылы «Қарақалпақ халық творчествосы» атлы китапты бастырған «Хорезм»інде мынадай қатарлары оқыймыз:

Араға шуғыллық сөз салып,
Достан достың кеулі қалып,
Жұрттың берекетін құл алып,
Кетти жұрттың берекеті.¹⁰⁰

Жоқарыдағы үзіндиде де, сондай-ақ Бердақ шығармасынан келтиріп отырған мысалда да басшылардың «құлдан» болып, жұрттың берекетінің қашқаны хаққында сөз болады. Бул идея Бердақ шығармаларында да, Самайлович келтирген үзіндиде де бірдей. Усының өзі де бул шығармалардың бір түбір, бір дерек екенін көрсетеді. «Қул» сөзі фольклорда, әдебиетте көп мәніде ислетиледи. «Қул» басы байлы, сатылатуғын адам, «қул»—хаслы бузық, пәскеш адам т. б. Бердақта да, үзіндиде» де «қул» сөзінің мәніси хаслы бузық, әдилсіз, диянатсыз Хорезмнің хұкимдарларын билдирип отыр, солар елдің басына шығып ел бузылды, елдің берекетін қашты деп отыр.

Рус илимпазлары хәм әдебиетшілары узақ ұақытлардан бери қарақалпақ фольклоры хәм әдебиетінің үлгілерине дыққат аударып келди. XVIII әсирдің орталарынан басланатуғын қарақалпақ фольклорының үлгілерине жазып алыулар биринши гезекте рус илимпазларына тийісли болды. Сонлықтан да биз қарақалпақ фольклорын, әдебиет тарийхын биринши изертлеушілер рус илимпазлары болды деп есаплаймыз. Бул өлмейтуғын тарийхий фактлерде рус халқының үекиллерінің қарақалпақ халқына хәм оның мәдениетіне сүйіушілик сезими орын алған. Екі халықтың мәдени байланысының бекем тамырлары пайда болып, хәзирги күнимиз ушын да бул бақалы дереклер үлкен әхмийетке ийе.

Революциядан алдыңғы Қарақалпақта, 1912-жылдан баслап сургинге жиберилген Д. Д. Головяшкин, А. И. Қочанов қусаған революционерлер болды. Олар пропаганда исине либераллық баспаларды, ағартыушы жәмийетлерди актив пайдаланды. Туркестан большевиклери «Пушкин жәмийети» ар-

қалы халық арасында революциялық идеяны тарата баслады.

Октябрь Социалистлик революциясы жеңіу алдындағы рус хэм қарақалпақ халықларының мәдениет хэм әдебий байланыслары әдеуір жанлана баслады. Мысалы, Петро-Александровскиде (Төртқулде) А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой шығармалары тарады. Жергиликли халық А. С. Пушкин ертеклерин өз тилинде естиуге мүмкиншилик тапты.¹⁰¹ Солай етип Қарақалпақстан мийнеткешлери Россия қарамағында Октябрь революциясының нурлы қуяшын қууаныш пенен күтип алыуға, рус хэм басқа да тууысқан халықлардың мийнеткешлери менен бирге социализм ушын күресуіге таярлық көрди.

1917-жылдың декабринде Амударьяның оң жағындағы қарақалпақлар жайласқан Туркстанның Амударья бөлімінде, 1920-жылы Амударьяның шеп жағындағы Хийуа ханлығына қараслы Қарақалпақ елінде Октябрь социалистлик революциясы Ленин баслаған большевиклер партиясының жәрдеминде жеңип шықты. 1924-жылы Қарақалпақ автономиялы областы дүзиліп, 1932-жылы Қарақалпақстан АССР ы болып қайта дүзилди. ҚҚАССР дәслеп РСФСР составында, 1936 жылдан ӨзССР составына қосылды.

1924-жылдан баслап реформаласқан араб алфавити тийқарында алфавит дүзилди. Усы алфавитте 1924-жылдың ноябринен баслап қарақалпақ тилинде «Еркин қарақалпақ» газетасы шыға баслады. 1925-жылы реформаласқан араб алфавитинде биринши ирет «Әлиппе» хэм «Егеделер сауагы» Сейфулғабит Мажитов тәрәпинен дүзиліп, сол жылы Ташкентте басылып шықты, қарақалпақ мектеплериниң басланғыш классларында ана тилинде оқытуға мүмкиншилик пайда болды.¹⁰²

1926-жылы қарақалпақлардың тилин хэм турмысын үйрениу мақсетинде сол ўақытта Москва университетиниң тарийх—этнология факультетиниң студенти Н. А. Баскаков Қарақалпақстанға келди. Ол қарақалпақ фольклоры, этнографиясы, тили бойынша материаллар жыйнады. Оннан кейин ол Қарақалпақстанға 1928—29 жыллары да бирнеше ирет келип материал жыйнау исин даўам етти. 1930-жылы Өзбекстан хэм Қазақстан илимий мекемелери тәрәпинен қарақалпақ тилин үйрениу бойынша еки экспедиция шөлкемлестириледи. Қазақстан тәрәпинен шөлкемлестирілген экспедицияны СССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы профессор С. Е. Малов басқарады. С. Е. Малов басқарған группа Шымбай, Кегейли хэм Тахтакөпир районларында болады. С. Е. Маловтың группасында жергиликли миллет ўәкиллеринен Тамендер Сафиев хэм Турдымурат Бекимбетов болады.¹⁰³

Ал сол экспедицияның ағзасы Н. А. Баскаков өзиниң груп-

насы менен Қоңырат, Қараөзек районларында қарақалпақ тили хәм әдебияты, фольклоры бойынша материаллар жыйнаиды. Усы жұмыслардың нәтижесинде С. Е. Малов «Заметки о каракалпакском языке» деген мийнетин, ал Н. А. Баскаков 1926-жылдан баслап 1931-жылға шекемги материалларын жыйнап биринши мәртебе «Қарақалпақ тилиниң қысқа грамматикасын» дүзеди хәм бастырып шығарады. 1930-жылы Өзбекстан илимий мекемелериниң атынан Қарақалпақстанға белгили тилши проф. Е. Д. Поливанов та келген еди. Ол Хорезм өзбеклериниң тилини үйрениў менен бирге Қоңырат қарақалпақларының тилини үйрениў менен де қызығады. Бир қанша фольклорлық хәм диалектологиялық материаллар жыйнаиды. Усының нәтижесинде ол 1933-жылы «Қарақалпақ тилиниң гейпара фонетикалық өзгешеликлерин» деген мийнетин бастырып шығарады.¹⁰⁴

1927-жылы САГУ дың шығыс факультетин питкерин Ташкенттен Қарақалпақстанға келген А. С. Морозова «Материалы для изучения языка и быта каракалпаков» деген жұмыс жазды. Бул материал басылып шықпады. Сол жұмыстың ақырында 17-бет көлеминде қарақалпақ фольклорына арналған материал берилген. Солнан кейин П. П. Иванов пенен А. С. Морозова «Қаракалпаки» деген жұмыс жазған. Усы жұмыс та басылмай қол жазба түринде қалып қойған. Усы жұмыста «Қырқ қыз» эпосы туўралы. П. П. Иванов хәм Морозованың былай деп жазғанлары бар. «Қырқ қыз» поэмасының сюжети айрықша, әдеттегидей емес. Поэма жас сулыў Гулайым баслаған қырқ қыз отрядының ұатанның хәр қыйлы хәм көп саплы душпанлары менен қаҳарманлық гүресте амазонкалардың жеңиси менен тамамланатуғынын сүүретлеўге бағышлаған... Поэмада сүүретленетуғын ұақыялардың гейпарасы Орта Азияда, гейпарасы оның узақ түпкиринде де болады. «Қырқ қыз» дағы амазонкалардың жеңиси белгили дәрежеде Түркстан менен байланысқан.¹⁰⁵

1928-жылы латин графикасы тийкарындағы қарақалпақ алфавити тастыйықланады.

1928-жылдың өзинде еле араб графикасы менен Сейфулгабит Мажитовтың «Қарақалпақ әдебияты жыйынтығы» басылып шыққан еди. Усы китабында автор бирнеше ертеқ, нақыл-мақал, жумбақларды береди.

1930—31-жылдарда Қарақалпақстанда болған ұақтында жыйналған материаллар тийкарында жазылған С. Е. Маловтың «Заметки о каракалпакском языке» мийнети тек қарақалпақ тили ғана емес, ал фольклорын үйрениўде белгили илимий жұмыс екенни атап өтиў керек. Ол биринши мәртебе қарақалпақ тилиниң изертлениўиниң қысқаша очеркин усы ки-

Табының «Ход изучения каракалпакского языка» деген бөлімінде берген еді. Сонда ол қарақалпақ тилин сөз еткен Палмблад, Валби, Вамбери, Радлов т. б. басқалардың атын көрсетіу менен 1903-жылы қарақалпақлар арасына келип фольклор материалларын жыйнаған проф. П. М. Мелиоранскийдің шәкірти И. А. Беляевтың жұмысларын толығы менен атап өтеді.¹⁰⁶ Сондай ақ ол усы мийнетинде В. Дружининнің «Материалы по фольклору узбеков» деген жұмысында қарақалпақ нақыл-мақалларының берилгенін көрсетеді.¹⁰⁷ С. Е. Малов 1926—29-жылларда Қарақалпақстанда болып жүдә бақалы хәм жаңа фольклор бойынша материаллар жыйнаған Н. А. Баскаковтың, А. Давлеттин жұмысларының басылмай атырғанына өкиннш билдирген еді. Солай етип қарақалпақ тилинің белгилі үлкен изертлеушілериннің бири С. Е. Малов қарақалпақ фольклорын хәм тилин изертлеуші. Н. А. Баскаковтың жұмысларып жоқары бақалаған еді.¹⁰⁸

1931-жылы Қарақалпақстанда рус илимпазларының жәрдеми менен ең биринші Қарақалпақстан комплексли илимпизертлеу институты дүзилди. Бул институттың составындағы этнология-лингвистика секциясы қарақалпақ тилин, этнографиясын хәм әдебиятын изертлеу ислери менен шугылланыу керек еді. Бул секцияның хызметкерлери әдебият хәм фольклор тарауында жыйнау ислери менен актив шугылланды. Усы институтың миллий мәдениет секторының баслығы проф. А. А. Соколов өзинің 1933-жылдың ақырына шекем ислеген уақытында Іахтакөңир районына хәм т. б. арқа районларға этнографиялық хәм лингвистикалық экспедициялар шөлкемлестиреди. Этнография, тил хәм әдебият бойынша көп материаллар жыйнайды. Проф. А. А. Соколов Қарақалпақстанда ислеген уақытта «Основные этапы истории каракалпаков. По данным народных преданий каракалпаков и других памятников «Живой старины» (қол жазба 1933), «От разведки к проверке» (қол жазба 1934), «Материалы по каракалпакскому языку, литературе и истории» (қол жазба 1934) мийнетлерин жазған, бирок олар еде басылып шықпады.¹⁰⁹

1925-жылы Төрткүл қаласында педагогикалық техникумның, ауыл хожалық техникумының, совпартшколаның ашылуы, онда жергиликли миллетлердің балаларының билім алуы, С. Мажитов баслаған әдебият бойынша оқыу қуралларының пайда болуы менен рус илимпазларының басшылығында қарақалпақ фольклорын, әдебиятын үйрениуге қызығушылық артты.

Қарақалпақ т. б. жергиликли миллетлердің балалары

Ташкентке, Айма-атаға, Хийўаға, Самаркандқа оқыуға жибериледи.

1925-жылдың 18-июнында «Көркем әдебият тараўындағы партияның саясаты ҳаққында» деген ЦК РКП(б)ның резолюциясы тийкарында 1928-жылы Төрткүлде Қарақалпақ пролетар жазыушыларының ассоциациясы дүзилди. 1930-жылдан баслап «Қызыл Қарақалпақстан» атлы журнал, 1931-жылдан «Жас Ленинши» газетасы «Трудовой қарақалпақ» деген атпенен ҳәзирги «Советская Каракалпакия» газетасы, 1932-жылдан «Қызыл Қарақалпақстан» журналы «Мийнет әдебияты», ҳәзир «Амударья» болып басылып киятыр.

1932-жылдың 23-апрелиндеги ЦК ВКП(б)ның «Әдебий көркем мекемелерди қайта қурыў» қарарына байланыслы 1932-жылдың 19—21-июлинде ҚарАПП тың орнына Қарақалпақстан Жазыушылар Союзы дүзилди. 1934-жылдың 10—13-июнында өткерилген Қарақалпақстан Жазыушылар Союзының биринши съединде оргбюро председатели А. Бегимов доклад жасады ҳәм ол усы съезде Қарақалпақстан Жазыушылар Союзының председатели болып сайланды. Ол Москвада өткерилген 17-августтан—1-сентябрьге шекемги Жазыушылардың Пүткисоюзлық съездине қатнасып, шығып сөйледі. А. М. Горькийдин съездеги әдебият ҳәм фольклор ҳаққындағы насихатлары А. Бегимов қунтпенен тыңлады ҳәм ол Горький менен сөйлесіўге миясар болған. А. М. Горькийдин Съездеги докладында, сондай ақ оның жуўмақлау сөзинде совет әдебиятының тийкаргы мәселелери қойылды. Соның менен бирге ол әдебиятпенен фольклордың байланысын тереңлестиріу ҳәм кеңейтиўдин зөрүрлиги ҳаққында айтты. А. М. Горький адамзат мәдениатының тарийхында мийнеттин, мийнеткеш халықтың ролин айрықша атап көрсетти. Халықтың социаллық ҳәм эстетикалық тәжирийбесиниң совет әдебиятының раўажланыўындағы әҳмийетин белгилеп берди. Ол жазыушыларды халық поэзиясын жыйнаўға ҳәм оннан үйреніуғе, оның ең жақсы традицияларын творчестволық усылда даўам етиўге шақырды. Соның менен бирге А. М. Горький шайырларға халық поэзиясының усылларына үстиртин еликлемейуғе усыныс етти, халықтық емес жырлардың тәсийринен сақлаңыўды ұсият етти.

«Правда» газетасы усы дәуирде өзиниң бетлеринде совет дәуириндеги халық поэзиясының ең жақсы үлгилерин дағазалады. Усы ўақытта «Правда»да халық шайырлары менен халық поэзиясының ўәкиллериниң шығармалары басылғанын көрсетиўге болады. Мысалы, «Правда» газетасында 1935-жылдың 10-май сапында Аббаз шайырдың «Жолдаслар» қосығынан ұзинди «Ленин ҳаққында қосық» деген атпенен басылып

шығады.¹⁰ «Правда» газетасында жаңа хәм өткен дәўирдеги фольклорлық үлгилер бойынша қәте-кемшилликлер критикаланған мақалалар басылып турды. Әсиресе солардан 1936-жылы Москвада Камерный театр қойған Демьян Бедныйдың «Богатыри» пьесасының қатты критикаланғаны бойынша мақаланы көрсетиўге болады. Бул пьесада халық эпосының сүйикли қаҳарманлары баспашы-уры сыпатында сүүретленип кеткен «Правда» да усы пьеса ҳаққында басылған мақала халық эпосының тарихын дурис түсиниўде, теориясын қайта қурыўда илимпазлардың көрсеткениндей үлкен жол-жоба болған. 1936-жылы 18-сентябрьде «Правда» газетасында даразаланған мақалада «Большевиклер рабочий класын хәм барлық мийнеткешлерди халық творчествосына жүдә үлкен дыққат пенен қатнас жасаўды үйретеди»—деп жазды.

1937-жылы, Октябрь революциясының 20 жыллық юбилейине арналған «СССР халықларының творчествосы» атлы топлам басылды. Бул топламның улыўма редакциясын А. М. Горький хәм Л. З. Мехлис басқарды. Усы топламның үстинде жұмыс апарыўда, материал топлаўда басқа туўысқан халықлар тиллеринен рус тилине аўдарыўда Демьян Бедный, М. Исаковский, К. Симонов, А. Сурков, М. Алигер, А. Твардовский т. б. атақлы шайырлар қатпасады.

Қарақалпақ фольклорының үлгилерин жыйнаў хәм басып шығарыўдың ҳәужиж алыўы СССР Жазыўшыларының I съездинен кейин, А. М. Горький үсиятларын басшылыққа алып 30-жылларда жаңа этапқа көтерилди. Усы жыллары фольклорды жыйнаўға, басып шығарыўға хәм илимий мақалалар жазыўға Нәжим Даўқараев, Асан Бегимов, Қаллы Айымбетов, Орынбек Кожуров, Амет Шамуратов, Н. Жапақов т. б. актив қатнаса баслады.

Қарақалпақ фольклорының хәм революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының ўәкиллеринин (Жийен, Күнхожа Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар т. б.) шығармаларын халық арасынан жыйнаў мәселесине илимий мекемелер менен бир қатарда көбирек кеўил бөлип, қызғын жұмыс алып барған Қарақалпақстан Жазыўшылар Союзы болды. А. Бегимов, Н. Даўқараев, Қ. Айымбетов, О. Кожуров т. б. инициативасы менен фольклор үлгилерин жыйнаў, революцияға шекемги шайырлардың дәретпелерин жыйнаў қолға алынды.

Қарақалпақстан Жазыўшылар Союзының тиккелей басшылығында хәм материаллық көмек етиўи нәтийжесинде бул әҳмийетли жұмысқа жергиликли кадрлардан бираз адамлар тартылды. Олардың ишинде айрықша көзге түскенлери, белгили

фольклор ҳам әдебиет үлгилерин жыйнаушылар Сәдирбай Мауленов ҳам Шамшет Хожаниязовлар болды.

С. Мауленов (1919—1942) 1919-жылы Тахтакөпир районының 8-ауылсоветинде тууылған. Ауылдағы баслангыш мектептиң питкерип, колхозда ислеген. 1937-жылы «Жас Ленинши» газетасына хызметкер болып орналасады. Сол жылы Қарақалпақстан Жазушылар Союзына жумысқа өтеди. Урыс басланғанда урысқа кетип, урыста қазаланады. 1939-жылдан СССР Жазушылар Союзының агзасы. Ол жаслайынап қарақалпақ фольклоры, әдебиаты менен қызығады. 1929-жылы Мойшақ районының II ауылындағы мешиттен Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанын табады. Соннан баслап ол өзиниң ауылласы Шамшет Хожаниязов пенен Қарақалпақстан Жазушылар Союзының ҳам тил әдебиет институтының тапсырмасы менен Қарақалпақстанның барлық ауыллары менен елатлы пунктлеринде болып Жийениң, Күнхожаның, Әжинияздың, Бердақтың, Өтештин, Омардың, Гулмураттың т. б. тийкаргы шығармаларын ҳам фольклор үлгилерин жазып алады ҳам жыйнайды. 1939-жылы бир жылда олардың жыйнаған материалы 50000 қатарды құрады.¹¹

ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасының қолжазбалар фондын тексерип қарағанымызда С. Мауленов, «Қырқ қыз» дәстанының тийкаргы ҳам көпшилик бөлимин Қурбанбай жыраудан жазып алған. А. Бегимов дәстанның кейинги бетлерин жазып алған. С. Мауленов урысқа кетип хабарсыз өлип кетиўине байланыслы оның аты «Қырқ қыз» ды жазып алыушыларға киргизилмей қалған. Тийкаргы ҳам барлығын дерлик С. Мауленов жазып алғанлықтан оның атын тиклеўимиз хақыйқатлыққа қылаплық болмайды. Урыстан бурып «Қоблан» дәстанын жазып алыўды Н. Жапақов баслаған, азғана ғана жазған, ал оны пүтини менен Есемурат жыраудан жазып алған да С. Мауленов. С. Мауленовтың Қолжазбасы, оның алдында азғана баслап берген Н. Жапақовтың Қолжазбасы ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Қолжазбалар фондында сақланады. Бул да «Мауленов пленге түсип кеткен қусайды»—деген өсекке байланыслы ҳам басқа да себеплер менен жыйнаушы тек Жапақов деп жазылып кеткен. Бул эпоста да жыйнаушы иретинде биринши гезекте С. Мауленовтың атын атау керек.

С. Мауленовтың жақын досы, ауылласы, қөлемлесі Шамшет Хожаниязов (1918 — 1942) 1918-жылы Тахтакөпир районының 8 ауылсоветинде тууылады. Баслангыш мектептиң питкереди, колхозда ислейди, 1937-жылыдан баслап «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының редакциясында ислей баслайды. Ал

1938-жылдан бастап Қарақалпақстан Жазыушылар Союзына жумысқа киреди. Урыстың биринши күнлери фронтқа кетип, урыста қазалапды. 1939-жылдан СССР Жазыушылар Союзының ағзасы. Ш. Хожаниязов қарақалпақ фольклорын хәм революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының үлгилерин айрықша инициатива үлкен меҳир-муҳаббат пенен жыйнайды. 1932-жылы Бектурсын жыраўдан Жийенниң «Посқап ел» поэмасын жазып алады. Ол Сәдирбай Маўленов пенен бирге Жазыушылар Союзы хәм тил, әдебият институтының тапсырмасы менен Қарақалпақстанның районларының хәмме жеринде болып Жийенниң, Күнхожаның, Әжинияздың, Бердақтың, Өтештиң, Омардың, Гүлмураттың т. б. шығармаларын жазып алып оларды кунт пенен жыйнайды.

Сәдирбай Маўленов пенен бирге Шамшет Хожаниязов Қурбанбай жыраўдан «Қырқ қыз», «Қурбанбек», «Шийришкер», «Ер қосай», «Хажы гирей» т. б. дастанларды, Абдимурат жыраўдан «Маспатша» дәстаның, Қаражан бақсыдан «Даўлетарбек» дәстаның жазып алған.

Сәдирбай Маўленов пенен Шамшет Хожаниязовтың қарақалпақ фольклорын хәм әдебиятын жыйнаўлағы хызметлери оғада үлкен. Олар 20 дан аслам қарақалпақ дәстанларын билетуғын Қурбанбай жыраўдың бай энцикалық творчествосын ашты. Оның ең жақсы жырлайтуғын эпосы «Қырқ қыз» ды биринши рет жазып алды. Абдимурат жыраў, Есемурат жыраў, Қаражан бақсы т. б. творчестволық байлығынада биринши рет жол ташқан солар.

Олар революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының шығармаларын кунт пенен биринши рет топлаған, жыйпаған, хәтте қайта тиклегенлер болды. Биз Сәдирбай Маўленов хәм Шамшет Хожаниязовтың қаҳарманлық жыйнаўшылық иси арқасында Жийенниң, Күнхожаның, Әжинияздың, Бердақтың, Өтештиң, Омардың, Гүлмураттың ең тийкаргы шығармаларын қолға киргиздик. Олардың хызметсиз революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының шығармаларының жыйналыўын көз алдымызға келтириў қыйын. Олар тек әдебий шығармаларды жыйнап қалмастан олардың өмирбаянлары хәққинда да биринши материалларды топлады.

Шайыр, хәм журналист Сәдирбай Маўленов пенен Шамшет Хожаниязовларға фольклор хәм әдебият материалларын жыйнаў үлкен абырой әперди. Усы хызметлери қарақалпақ әдебияты тарийхында олардың атының қалуўына тийкар болды.

1936-жылы Қарақалпақ комплексли илим-изертлеў институты өзиниң жумысын тоқтатқаннан кейин қарақалпақ тили хәм әдебияты мәселелери менен шуғыллапатуғын ҚҚАССР ха-

лық билимлендириу комиссарнаты қасынан дүзилген тил хэм әдебият секторы жұмысқа киристи. Ал 1940-жылы Қарақалпақстанның тил хэм әдебият илим-изертлеу институты шөлкемлестирилди. Солай етип фольклор хэм әдебиятқа байланыслы жұмысларды жанлы жүргизиуде бул дәуирде Қарақалпақстан Жазыушылар Союзы менен илим-изертлеу мәкемелериниң бирликте жұмыс апарыуы үлкен әҳмийетке ийе болды.

Усы дәуирде А. Бегимовтың, Қ. Айымбетовтың, О. Кожуровтың, Н. Жапақовтың, А. Шамуратовтың, Х. Тажимуратовтың т. б. фольклорды, әдебият үлгилерин жыйнаудағы хызметлери көзге түсти.

Асан Бегимов (1907—1958), 1932—34-жыллары Қарақалпақстан Жазыушылар Союзының оргбюросының председатели, 1934—36-жыллары сол Союздың председатели болып турганда, 1938—39-жыллары да председатель болып ислеген ўақытлары, кейин ала тил хэм әдебият институтында хызметкер болған жыллары қарақалпақ фольклорының жыйналыуына ғамхорлық етти. Өзи де қарақалпақ фольклорының бир қанша үлгилерин жазыуға қатнасып, бастырып шығарды. Олардан «Қырқ қыз» дәстанын, «Жүз ауыз өтирик айтқан шопан» т. б. фольклорлық үлгилерди көрсетиуге болады. А. Бегимов А. М. Горький ўасиятларын мұдам ядта тутып, қарақалпақ фольклорының жыйналыуының, басып шығарылыуының, жаңа көркем шығармалар дәретиуде олардың үлгилериниң творчестволық жақтаң пайдаланылыуының тәрәптары болды. Ол усы мәселеде өзи үлги көрсетип Т. Алланазаров пенен бирге «Ғарип-ашық» эпосының мотивинде «Ғарип-ашық» пьесасын жазды.

Қ. Айымбетовты (1908—1973) халық жанлы фольклор деп атайтуғын еди. Ол жаслайынан фольклорды сүйген, оны актив атқарыушы қаты қулақ адам еди. Оның барлық өмири қарақалпақ фольклорын жыйнау, басып шығарыу, изертлеу менен байланыслы. Ол 1928—29-жыллары Төрткүз педтехникумында оқып жүрген жыллары, 1930—33-жыллары Алма-ата пединститутында оқып жүрген ўақытларда да, 1933—35-жыллары илим-изертлеу институтының илимий хызметкери болып жүрген дәуирлеринен баслап қарақалпақ фольклорын жыйнауға, басып шығарыуға туурыдан-тууры қатнасты.

Қ. Айымбетов атақлы Өгиз жыраудан 1934-жылы «Алпамыс» дәстанын жазып алып, 1937-жылы биринши ирет Москвада бастырып шығарды. Ыйраз толықтырыу менен «Алпамыс» еккинши ирет 1941-жылы басылады. Бул баспаға Амет Шамуратов алғы сөз жазған. Қ. Айымбетов Ерполат жыраудан «Едиге» дәстанын жазып алады хэм оны 1937-жылы бастырып шығарады.

Усы басылған кітаптың алдында «Жыйнаушыдан» деген ат пенен қысқаша дәстанның жазылу тарихы берілген. Ондамынадай сөзлер айтылған: «Мен «Едиге»ни 1929-жылы Шымбай қаласында этнография экспедициясында жүргенде жазып алдым. Ол қолжазба түрлі себептер менен жоқ болып кетті. Мағаң «Едиге» ни қайтадан жазуға туура келді. 1934-жылы октябрь айының басында «Едиге»ни Шымбай қаласына қарақалпақ илим-изертлеу институты тәрәпинен тил—этнография экспедициясына барғанда Ерполат жыраудан және қайтадан жазып алдым. Жазған уақытта қобыз бенен жырлайтуғын жырды қара сөз бенен ауыз екі айттырып жазу қыйын болды. Жырау қобыз бенен жырлағанда жырдың сөзлериниң уйқасығы келсип, жырлана береді. Ал қобызды қойып ауыз екі айтқанда жырдың уйқасығын келестире алмай көп қыйынлық пенен айтып берип отырды. Ерполат 1861-жылы тууылған. Әкеси Рамберди (Раман берди) оның әкеси Есемурат, Есемураттың әкеси Байсейит, оның әкеси Қурбанияз, оның әкеси Темир. Ерполатқа жыраушылықты үйреткен. Устазы Турымбет жырау, Нурабылла жырау... Ерполат «Едиге» жыры хаққында былай дейди: «Шежирешилерден еситиўим бойынша Едигениң дәуран сүрген уағыша быйыл (1934) 558 жыл болды. Усы бизиң журтымыз Сатемирдиң журтлы есапланады. Едил—Жайықтан көшип келген Нуратдинниң баласы Мыса, Мысаның баласы Орақ және Мамай. Мамай улсыз, Орақтан екі бала бар, Қарасай хәм Қазый, Едигениң дәуамын «Қарасай—Қазый»—деп қазақ жыршылары жырлайды»—деди.¹¹⁸

Қ. Айымбетовтың 30-жыллардың ақыры 40-жыллардың басындағы фольклорды жыйнау, бастырып шығару, мақала жазу ислери белгили әдебиетшы—илимпаз, журналист Орынбек Қожуров пенен бирге алып барылған.

Орынбек Қожуров (1910—1954) Төрткүлде тууылған. Атасынан ерте жетим қалып, Шорахандағы рус—тузем мектебинде ислейтуғын ағасы—Ержан Қожуровтың семьясында тәрбияланады. 1930 жылы Ташкенттеги политехникумды пәткереди. 1935-жылға шекем суу системасында гидротехник болып ислейди. Оның рус тилин айрықша билиўи аудармашылық жұмыс пенен шуғылланыуға алып келеди. 1935-жылдан баслап аудармашылық хәм «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы редакциясында жууаплы жұмыстарда ислей баслайды, илимий творчестволық ислер менен шуғылланады. Қ. Айымбетов пенен экспедицияға қатнасып қарақалпақ фольклоры, қарақалпақ әдебиаты бойынша материаллар жыйнады хәм ол тууралы мақалалар жазуға кириседи. 1940-жылы оның баспаға таярлауында, Қ. Айымбетовтың редакциясында биринши ирет «Қара-

қалпақ халық творчествосы» деген ат пенен қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты материалларының жыйынтығы ең дослепки басылған революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының қысқа бир антологиясы сыяқлы еди. Бунда Жийеннің өмири ҳаққында қысқаша мағлыұмат оның «Посқан сл» поэмасы, «Күнхожанын қысқаша өмири», «Жайлаўым», «Түйе екенсен», «Шоланлар» қосықлары, Әжинияздың қысқаша өмири, «Бозатаў», «Еллерим бірды» қосықлары, Бердақтың «Шежире», «Ерназарбий», «Хорезм», «Ойлапба», «Келин», «Балам», «Билмедим», «Әдил қалмақ», «Быйыл», «Салық», «Жаз келер ме», «Болған емес», «Қим айтар», «Алты қыз», «Хожа», «Тойла», «Халық ушын», «Өмирим», «Ақмақ патша» шығармалары басылған.¹¹³ Өтештиң қысқаша өмири, оның «Нуратдин», «Көрдим», «Гүлзийба», «Шерменде» қосықлары, Омардың қысқаша өмири, «Не пайда», «Елим», «Бар екен», «Берермен», «Бийбижан», «Айырша», «Бекпан», «Бийби Айша», «Кемал», «Гүлайым», «Қораз», «Қайтаман», «Сенин», «Жеткерсени», «Гүнайым», «Көринди», «Керек емес», Сарыбайдың «Қурысын жасым, урысын», «Жарғат пенен айтсы», Гүлмураттың «Қайда бараман», «Қайраўда жаағыз ғаз», Тоқпан улы Сыдықтың «Заман», «Қусшылардың қусы өлгенде айтқаны», «Пирманбийдин дийханына Сыдықтың айтқаны», Құлмураттың «19» поэмасынан үзипди, Айнақул шайырдың «Ораз алды», «Қазыўда», «Көк өзек бойы», «Қызлар» қосықлары, Аяпбергеннің «Айдос баба», «Молла Аманқулдың Иран—Туранға ат излеп кеткен тәрийпи» басылған.¹¹⁵

Усы басылған материаллардың ишинде Бердақтың «Хорезм»иң, Аяпбергеннің «Айдос баба», «Молла Аманқулдың Иран—Туранға ат излеп кеткен тәрийпи» шығармаларын Қаллы Айымбетов хәм Орынбек Кожуров жазып алған.

Китаптың жарысына жақыны фольклорлық материаллар. Олардан нақыл, жаңылтпаш, жумбақ,¹¹⁶ «Жылға таласыў», «Құдайды алдаған түлки», «Алдар көсе», «Жийреншениң сөзлери»,¹¹⁷ айтсы, «Бармекен», «Жийреншениң үйлениўи», «Дузақшы ғарры», «Қайтып кел», «Тийин», «Женгежан», Бийкеш», «Жоқлаў», «Хәўжар», «Бегашар», «Бойт», «Ертек», «Өтирик ертек»¹¹⁸ Қаллы Айымбетов пенен Орынбек Кожуров тәрепинен экспедиция ўақтында жыйналып усы китапқа басыўға жиберилген.

Жоқарыда көрсетип өткенимиздей «Қарақалпақ халық творчествосы» топламына Асан Бегимов тәрепинен жыйналған көркемлиги жағынан оғада жоқары «Жүз аўыз өтирик айтқан шопан» ертеги киргизилген.¹¹⁹

Урыстан бурынғы дәўирде «Қарақалпақ халық творчествосы»

восы» атамасындағы қарақалпақ фольклоры хәм әдебиятының материалларының басылып шығыуында Орынбек Кожуров пенен Қаллы Айымбетовтың хызметлерин айрықша бақалауға болады.

Әлбетте, бул ўақытта әдебиат илимининң еле де ҳәлсиз раўажланыуы нәтийжесинде, соныц менен бирге қарақалпақ фольклоры менен революцияға шекемги әдебиаттың арасына шегара қоймай қарауға байланыслы фольклор, әдебиат шығармалары араластырып берилген. Соған қарамастан бул топламның басылып шығыуы үлкен әҳмийетке ийе.

1928-жылдан 1940-жылға шекем С. Мажитовтан баслап А. Бегимов, Қ. Айымбетов, Қ. Ерманов, Н. Даўқараев, И. Сағыйтов т. б. тәрешинен мектеплерге әдебиат сабақлықлары дүзилди. Солардың хәммесинде қарақалпақ фольклорынан үлгилер киргизилген.

30-жыллары Н. Жапақов (1914—1975) қарақалпақ фольклорының үлгилерин жыйнауға актив қатнасты. Ол Сәдирбай Маўлепов пенен бирге «Қоблап» дәстанын Есемурат жыраўдан жазып алды хәм оны өз алдына китап етип 1941-жылы бастырып шығарды. Н. Жапақов тәрешинен 1941-жылы «Халық ертектери хәм қосықлары» деген динге қарсы айтылатуғын фольклор үлгилери бастырып шығарылды.

Аўызеки халық творчествосы үлгилерининң жыйналыуында хәм бастырылып шығарылыуында урыстан бурынғы дәўирде Амет Шамуратовтың да (1912—1953) үлкен хызметтери бар. Ол 1939-жылы Куламет жыраўдан «Шарьяр» дәстанын жазып алды. 1940-жылы басылған «Қарақалпақ халық творчествосы» китабының әдебий редакторы болды. Ол фольклор үлгилерин басып шығарыуға актив қатнасты. Өзининң әдебий шығармаларында фольклорға айрықша итибар берди. Ол «Қырқ қыз» дәстаны мотивинде «Қырқ қыз» пьесасын жазған еди.

Урыстан бурынғы дәўирде фольклорды жыйнау исине Хожамурат Тажимуратов та актив қатнасты. Ол жыйнаған материаллардан «Ғарип-ашық» дәстаны қарақалпақ фольклорында белгилли орын тутады.

1940-жылы биринши мәртебе қарақалпақ халық ертектеринин басылып шығыуы фольклорды жыйнауда хәм бастырып шығарыуда үлкен жұмыс болды.¹²⁰ Сондай-ақ усы жылы Абдимурат жыраўдан жазып алынған «Маспатша» дәстанының да басылып шығыуы, «Алпамыс», «Едиге» ден кейинги үлкен ўақыя болды.

Қарақалпақ фольклоры хәм әдебиат—тарийхын изертлеудин басланыуы Нәжим Даўқараевтың (1905—1953) аты менен байланыслы. 1934-жылы Урал пединститутында жұмыс ислен

атырған Н. Дәуқараевты Қарақалпақстан халық билимлендіріу комиссариаты сол жылы июль айында шақыртып алып, Төрткүлдеги жаңа ашылған мұғаллимлер институтына қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасына баслық қылып жұмысқа орналастырады. 1924—25-жылы Оренбургта оқыған, 1926—30-жыллары Алма-Атадағы қазақ педагогикалық институтын пиктерген Н. Дәуқараев өзиниң кең хәм жоқары билимге ийскенлиги менен басқалардан айырылып туратуғын еди. Илимий ислер менен шугылаанып, 1939-жылдан Қарақалпақстан Жазыушылар Союзының жууаплы секретары болып иследи. Онын алдында қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты мәселелерин изертлеу бойынша жаңа ұазыйпалар жәмлескен еди. Хақыйқатында, ол өзиниң билими, омырауы менен жаңа ұазыйпаларды шешіу дәрежесинде еди. Онын басшылығында хәм тиккелей қатнасуы менен қарақалпақ филологиясының ең актуаль мәселелери қолға алынды. Ол тил билиминиң, әдебияттануыдың қайсы тарауында болмасын 1935-жылдан баслап үлкен тажирийбелі илимпаз сыпатында ис алып барды.

Ол өзиниң докторлық диссертациясының фольклорға арналған бириши бөлимінде Н. А. Баскаковтың, А. С. Морозованың, С. Е. Маловтың филология тарауында ислеген мийнетлерин жоқары бақалау менен былай деп жазған еди: «1935-жыл менен 1937-жылдың арасында бир неше ирет экспедициялар шөлкемлестирилип, көп санлы фольклорлық материаллар жазып алынды, революцияға шекемги жазыушылардың шығармалары топланды. 1939-жылдан баслап қарақалпақ фольклорын жыйнау, революцияға шекемги әдебиятты қайта тиклеу жұмысы қызу қолға алынды. Бул ұақыттан баслап қарақалпақ фольклорының нұсқалары, революцияға шекемги шайырлардың шығармалары бастырылып шығарыла баслады.

1936-жыллардан баслап қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты жөһинде илимий изертлеу басланды. Газета-журналлардың бетлеринде бир қанша мийнетлер басылып шыға баслады. Бул мийнетлердің басылары иретинде автордың «Қарақалпақ поэзиясы хаққында», «Қарақалпақ фольклоры», «Алпамыс» дәстаны, «Қарақалпақ поэзиясы», «Қарақалпақ әдебияты тарийхы жөһинде», Қ. Айымбетов хәм О. Қожуровтың «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» т. б.»¹²¹ ды көрсетиуге болады.

Н. Дәуқараев жоқарыдағы пикирин дауамлап «Бул жұмыстардың өз ұақтында үлкен әһмийетке ийе болуына қарамастан, толып атырған кемшиликлериниң барлығын айтпай кетиуге болмайды. Ең алды менен бул мийнетлер хақыйқый мәнисинде жүргизилген терең изертлеудің жуумағы емес. Булардың көпшилиги дерлик газетаға ылайықлап жазылған улыу-

малық материаллар. Булардың хеш қайсысы қарақалпақ ауыз әдебиаты жөнінде жыйнақты, толық мағлұмат бере алмайды»¹²² дейді.

Солай егип 20—30 жыллардағы қарақалпақ фольклористикасы жағдайына нәзер аударғанымызда оның улыўма туўлыты процесин көзден өткеремиз. Бул дәўирдеги фольклористика тийкарынан жыйнаў хэм оның гейпара үлгилерин басып шығарыў менен шуғылланды. Н. Дәўқараев айтқандай 1936-жыллардан басланған изертлеў жұмыслары жаңа фольклористиканың ең өзиз хэм дәсленки адымлары. Бул биринши хэм шешиўши адамлар рус илимпазлары Н. А. Баскаков, С. Е. Малов, қарақалпақ илимпазлары Н. Даўқараев, Қ. Айымбетов, О. Кожуровлар төрепинен басланды. Қарақалпақ жазыўшылары Асан Бегимов, Мырзағалый Дәрибаев, Жолмурза Аймурзаев, Н. Жапақов, Амет Шамуратов т. б. жаңа фольклористиканың туўлыўын барлық жағынан қоллап қуўатлады.

20—30-жыллардағы Қарақалпақстанның экономикалық хэм мәдени өмиринде тарийхый өзгерислер, социализмнің тырнақ тасының қаланыўы, ауылхожалығының толық коллективизацияланыўы, жаңа хәзирги заман санаат орынларының қурылыўы, транспорт, байланыс орынларының хәзирги заман техникасы менен тәминнелениўи, сол дәўирдеги техникалық прогрестин турмысқа ендирилиўи республиканың шырай—келбетин лүткиллей өзгертип жиберди. Ал республикада тарийхта болмаған мәдени революция иске асты. Бурынғы гөне, диний мектеплер орнына хәзирги заман билимин беретугын мектеплер ашылды, орта билим беретугын техникумлар шөлкемлестирилди, муғаллимлер институты ашылды, илим-изертлеў мәкемелери дүзилди. Қарақалпақстан туўысқан рус, қазақ, өзбек, татар, башқұрт, азербайжан, украин т. б. халықлардың жәрдеми менен өзиниң интеллигенциясын өсирип шығарды. Олар халық хожалығының барлық тараўында туўысқан совет халықларының ўкиллерине сүйенип ис апарды. Коммунистлик партия басшылық еткен халқымыздың мийтиндей дослығы нәтийжесинде Қарақалпақстанда илимий ислер пайда болды. Егерде большевиклер басшылығында социалистлик революция болмағанда, рус хэм туўысқан халықлар жәрдем бермегенде, мектеплер, техникумлар, институтлар ашылмағанда, халқымыздың алфавити, орфографиясы, баспа сөзи болмағанда, миллий қарлар таярланбағанда жаңа жәмийетлик өзгерис, илим пайда болған боларма еди. Әлбетте, болмас еди. Халқымыз және бир неше жыллар қараңғылықта жасар еди.

30-жылларда Қарақалпақстан мийнеткешлери В. И. Ленин дүзген Коммунистлик партияның басшылығында ауыл хожалы-

ғында, санаатта, халық хожалығының басқа тарауларында, әсиресе мәдениетта, искусствода, халық ағарту іслерінде, жаңа пайда болып киятырған илимий іслерде бириңши табысларды қолға киритти. Бул тарийхий, сиясий, экономикаль, мәдений жағдай жөпеде алға қарай рауажланыудың перспективаларын белгилеп берди хәм оған беқкем тийкар салды.

40—50-жыллардағы қарақалпақ фольклористикасы елимиздин беқкем кеширген тарийхий жәмийетлик ўақыялар менеп беқкем байланысқан. 30-жыллардың ақыры, 40-жыллардың басында қарақалпақ фольклорын хәм әдбиятын изертлеу бойынша хәўиж алған жұмыс урыстың басланыўына байланысты 1941-жылдың июнынан баслап тоқтап қалды. Урыс жыллары традициялық фольклордың халық арасында гейнара жанрлары қайта тикленди. Мысалы, эпосты атқаруў жүдә активлести. Қарақалпақ бақсы-жыраўлары халқымыздың әсирлер бойына дөреткен қаҳарманлық эпосын тарийхий жағдай талабына ылайық жырлай баслады. Районларда 30-жыллары шөлкемлестирилген районлық театрларда хызмет ислейтуғын жыраў-бақсылар өз алдына бригада дүзин мийнеткешлерге жыр еситтирди, халықтың өткендеги батырларын, олардың душпанға қарсы гүрестеги мәртликлерин жырлады. Мысалы, Есемурағ жыраў, Орымбай бақсы, Жаңабай бақсылар Қоңыратта Өгиз жыраў, Қыяс жыраў, Ещан бақсылар Шымбай, Кегейли, Қараөзек, Тахтакөпирде, Қаражан бақсы Мойнақта, Жапақ бақсы, Қурбанбай жыраўлар республика масштабында халықтың қаҳарманлық эпосын пропагандалады.

Әсиресе 1941-жылдап баслап армия қатарына алынған солдатларды фронт сапарына узатып салыўда бақсы-жыраўлар өзлериниң бай эпикалық репертуары менен оларға рухий күш берди. Арал станциясынан Чаржаў темир жолына шекем, қайсы бағдарға солдатлар атлапбасын, оларды фронтқа ел қорғау ушын рухландырып жиберилде бақсы-жыраўлар халқымыздың дөстанлардағы батырларын, мәрт жигитлерин оларға мысал етип, солдатларды мәрт болыўға, немец фашистлерин жоқ қылыўға шақырды. Жыраў-бақсылардың атқарған дөстанларындағы Алпамыс пенен Қоблан образы, Юсуп пенен Ахмет, Форуглы менен Бәзирген образалары, Бердақ дөреткен Ерназар образлары өз елин, өз жерин сүйетуғын, душпанды жек көриўшиликке шақыратуғын халық шайырларының қосықлары фронтқа кетип баратырған солдатларға қуўат хәм мәдет болды.

Усы халықлық исте актив қатнасып, күши-жигерин, талантын аямай Қарақалпақстан солдатларын фронтқа узатып салыўда Арал станциясына ямаса Чаржаў бағытына олар менеп бирге концерт берип барғанлардың ишинде Жапақ бақсы, Ещан бақ-

сы, Есемурат жырау, Қыяс жырау, Қаражан бақсы, халық шайырлары Аббас Дабылов, Садық Нурымбетов та бар еді.

Барлық материаллық хәм рухий күш фронт үшін, тосатан топылған немец фашист басқыншыларын ныпқырт стиү үшін жумсалды. Фронт пенеп қатар тылды беккемлеу де, коммунистлик партияның дыққат нәзеринде турды. Қарақалпақ жырау-бақсылары, халық шайырлары тылдағы мийнсткешлерди жоқары мийнет табысына рухландырып халықтың ақыл-нәсият қосықлары дөстанлары менеп пропагандалауы, халықты мартликке, батырлыққа шақырыуы үлкеп оқмийетке ийе болды.

Усы дәуирде Уллы Уатандарлық урыс темасына арналған, мазмұны жағынан оғада бай, формасы жағынан реңбәрең масалық халық поэзиясы дөреді. Олардың тийкарғы идеясы, урыстың тезирек тамам болуы, немец-фашист басқыншыларының ныпқырт етилиуи, айра түскеп жаслардың бир-бирине аман-есен қосылуы, дослық, парахатшылық тыныш жасауды алсау болды. Бул поэзияның дөретиушилер коллектив, халықтың өзи болды. Хәр бир урысқа перзентип жиберген ата-ана, күйеуи күткен келиншек, жигити күткен қыз, фронтта урысып атырған солдат үшін бул поэзия ортақ хәм тууысқан еді.

Уллы Уатандарлық урыс жыллары Қарақалпақстан жазушылары фольклор темасына айрықша кеуил бөлди. Фольклор мотивинде шығармалар жазды. Мысалы, 1942-жылы Н. Даўқараевтың «Алпамыс» дөстаны мотивинде дөретилген «Алпамыс» пьесасы Станиславский атындағы қарақалпақ мәмлекетлик театрында қойылып, тамашагөйлер хәм критика тәрепинен жоқары бақаға ийе болды.

1941-жылы Амет Шамуратов тәрепинен таярланған «Халық ертеклери» басылып шықты. Ал 1944-жылы И. Т. Сағыйтов пенеп Н. Жапақов «Халық батырлары» деген ат пенеп халық дөстанларынан, революцияға шекемги шайырлардың шығармаларынан топлам бастырып шығарды.

1935-жылы шөлкемлестирилген муғаллимер институты, 1941-жылы урыс уақтында Қарақалпақстан педагогикалық институтына айналдырылды. 1944-жылдан ҚҚАССР Совнаркомының қасындағы тил хәм әдебият институты, 1947-жылдан баслап Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының қарамағына берилди. Қандай дәрежеде болса да пединституттың қарақалпақ тил хәм әдебияты кафедрасының, илим-изертлеу институтының тил хәм әдебият бөлимлеринде қарақалпақ филологиясы белгили дәрежеде азда болса фольклор бойынша изертлеу жүргизди. Бул жумысларды 1942—44-жыллары Қарақалпақстан АССР Халық Комиссарлар Совети қасындағы искусство ислеринин басқармасы пачлыниги, 1944-жылдан 1953-жылға

шекем Өзбекстан Илимдер Академиясының Қарақалпақстандағы экономика хәм мәдениет институтының директоры, қосымша көп жыллардан бери қарақалпақ әдебияты кафедрасының баслығы болып қиятырған Н. Даўқараев шөлкемлестирди.

Тек басшылық жұмыс атқарғаны менен емес, ал қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты бойынша терең хәм хәр тәрепке билімли жұмыс атқарыуы себепли Н. Даўқараев бул дәуирде ҳақыйқат қарақалпақ филологиясы бойынша бирден— бир устаз дәрежесине көтерилген еди. Ол 1946-жылы әдебиятшылардан биринши болып «XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты» деген темада кандидатлық диссертация жақлаған еди. Ал, 1951-жылы «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері» деген темада докторлық диссертация жақлады. Ол қарақалпақлардан шыққан биринши доктор еди.

Н. Даўқараев қарақалпақ әдебияты тарийхының, фольклоры тарийхының мәселелерин ислеудің қыйышшылығын халықтың тарийхының еле де изертленбей атырғанында көрди.¹²³ Соның ушында ол атақты тарийхшылар П. П. Иванов хәм С. П. Толстов мийнетлерине айрықша итибар беретугын еди.

Қарақалпақ халқының тарийхын хәм мәдениетин изертлеуде тууысқан республикалардың илимпазлары, әсиресе Илимдер Академиясы жәрдем бериўин даўам етти. 30-жыллары Шығысты изертлеўши көрнекли илимпаз тарийх илимлеринин докторы П. П. Иванов Орта Азия халықларының, соның ишинде қарақалпақ халқының да тарийхы бойынша бир қатар мийнетлерин басып шығарды. Оның 1935-жылы «Қарақалпақлардың тарийхы бойынша материаллар» атлы китапта басылып шыққан «Қарақалпақлардың тарийхының очерки» деген мийнети қарақалпақ халқының революцияға шекемги тарийхы бойынша ең дәслепки илимий мийнетлердин бири болды хәм хәзирге шекем өзиниң әҳмийетин жоғалтқан жоқ.¹²⁴

Қарақалпақ халқының өткендеги тарийхын үйрениўде СССР Илимдер Академиясының 1937-жылы шөлкемлестирилген Сергей Павлович Толстовтын басшылығындағы комплексли Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы Орта Азия халықларының, соның ишинде қарақалпақлардың тарийхының шан басқан бетлерин ашты. Урыс дәуиринде өзиниң жұмысын тоқтатқан экспедиция 1945-жылдан баслап өзиниң жұмысын кең масштабта алып барды.

Орта Азияның тарийхы, этнографиясы, тарийхының сиясий хәм социаллық проблемаларын түсиндириўде С. П. Толстов өз жұмысында фольклор материалларын кең пайдаланады. Ол өзиниң «Древний Хорезм», «По следам древне—Хорезмийской цивилизации» деген мийнетлеринде усы территория-

нын ески дәуірлеринен баслап пайда болған ҳәзирде өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркменлер арасында сақланып киятырған легендалар менен аңызларды қозғайды хәм оларды сөйлетеди. С. П. Толстов халықтың аңыз-әңгимелерин, олардың этногенезин анықлауда, байланысын, көшип-қоныуларын белгилеуде, урыу-қәуимлердин дүзилисин анықлауда, олардың не менен шуғылланғанын, динин, ишамымларын көрсетиуде пайдаланады. Мысалы С. П. Толстов тәрәпинен Топырақ қаладап зүрәт қудайы—Анахита мүсининиң табылуы, қудай мүсинлерин ислеу Хорезмшахлар тәрәпинен Х әсирге шекем дауам еттирилиуи¹²⁶ ислам дининен бурынғы динлерден дерек береди. Ол өзиниң «Древний Хорезм» мийнетинде Хорезм оазиси халықлары арасында сақланған аңызлардың сюжетиниң келип шығу себеpleri жөнинде өз пикирин билдиреди. Хорезмди жайлау, Хорезмге орналасуу ҳаққындағы ески аңызларға С. П. Толстов итибар берип, Хорезм сөзиниң мәнисин гейпара изертлеушилердин айтқанындай кең, сулуу, бурын (хәш ким жасамағап хәм жемис бермеген, адамлар оны гүленткен деген болжауларды былай қойып, ол өзиниң «Древний Хорезм» китабында балықшылық кәсиби менен тири қалған Хорезмнин бирини отырықшыларын сөз етеуғын аңыз ылашықларда жасайтуын балықшылар фәуирин, ең узақ әйемги жәмийет дәуирин сөз етеди¹²⁶—деп келтиреди.

Усы мийнетинде С. П. Толстов көп ғана аңызлардың Әмүдәрьяға байланыслы тарағанып, Әмүдәрьяның тармақларының хәр уақытта өзгериске ушырап турғанлығын хәм бул жағдайлардың реалы ҳақыйқатлыққа байланыслы екенлигин атап өтеди. Мысалы, Әмиүдәрьяның Каспийге қуйғаны ҳаққындағы аңыз тууралы мынадай сөзлер айтылған: «Патша өзиниң айыплы пухараларын Хорезмге жибергенде, Жайхунның үлкен бир тармағынан олар жасасын деп канал өткерип берген. С. П. Толстовтың айтұына қарағанда дәрьяның ағысының өзгерип туруы ҳаққындағы усындай хәм усыған усаған аңызлар реалы ҳақыйқатлық пенен тамырлас. Усы дәрьяның өз жолын бир неше ирет өзгерткени ҳаққындағы илимий фактлерди есапқа алып С. П. Толстов «Фольклор өзине тән жуу-мақлау менен усыған усаған үлкенниң өмиринде болып турауғын әхмийетли координалы өзгерислерди сәулендендирди¹²⁷—деп жазады.

С. П. Толстов өзиниң мийнетлеринде «Қырқ қыз» дәстанының илимий әхмийетин жоқары бағалады. Ол дәстанның О. Кожуров ислеген сөзбе-сөз аудармасы менен танысып көрип, әле Сомова ислеген көркем аударма басылып шықтастан бурын ақ «Қырқ қыз» дәстаны, әсиресе оның ески қатламлары

хаққында айтқан пикирлери илимийлиги хәм тарийхыйлығы менен таң қалдырады.

С. П. Толстовтың байқауынша әйіемги Арал бойларында жасаушы халықлардың фольклорында жәмийетте хаялларды жоқары орынға қойып сүүретлеу дәстүри күшли болған. Бұл дәстүр ески Арал бойы халықларының тарийхый фольклорында өз излерин қалдырған. Византия елшилері VI әсирде Арал теңиз жағаларында хаяллар басқаратугын түрк қәўимлерин ушыратқан.¹²⁸

С. П. Толстов өзиниң мийнетлеринде қарақалпақлардың әйіемги ата-бабалары сак массагет қәўимлери екенин дәлиллен көрсетти хәм ол қарақалпақларды Арал бойының ең ески отырықшылары деп бақалады. Сонлықтанда ол қарақалпақлар «Қырқ қыз» эпосында ески дәўир қатламларын көре билди. Ол «Фракия—массагет мәдениятының традициясы менен қарақалпақ дәстаны «Қырқ қыз» дың әйіемги қатламларының байланысы болуы керек. «Қырқ қыз» да дстальларын сақлау менен амазонстводан пайда болған класслардың өси шығыу системасына байланыслы амазонкалар сюжети әдеўир айқын көринеди хәм онда Томарис хәққындағы массагет эпошының жаңғырығын көриу мүмкин»¹²⁹—деп жазады.

Қарақалпақлардың ата-бабаларының Едил, Жайық бойларында жасауы хәққындағы тарийхый аңыз-әңгимелер С. П. Толстовтың көрсетіуинше, кең территорияда көшпелі оғуз—печенег қәўимлеринин, бөлип алғанда батыс печенеглердин көшип қонып жүриулерин сәўлелендиреди. Батыс печенег группаларының көпшилик бөлегиниң шығысқа қарай қайта жылысуы, оның тастыйықлауынша қарақалпақлардың пайда болуына байланыслы аңыз-әңгимелердеги «Қырым» хәм «Кыши Азия» мотивлери менен байланыслыбол са керек.¹³⁰

Қарақалпақ фольклорының ертедеги тамырларын үйрениуде С. П. Толстовтың мийнетлериниң әҳмийети сонда, ол биришилерден болып қарақалпақларды өзиниң шығысы жағынан Арал бойы халқы екенлигин, оның ата-бабалары усы территорияны ертеде жайлаган сак, массагет, скиф қәўимлері екенлигин тарийхый фактлер менен дәлиллен, соңғы дәўирдеги барып келип, көшип қоныулар, басқа қәўимлер менен араласулар Едил, Жайық, Қырым атамаларын қарақалпақлардың тарийхы, этногенезине қосқанлығын белгилеп берди.

1945-жылдан баслап Хорезм археологиялық хәм этнографиялық экспедициясының составында Т. А. Жданко басшылығында қарақалпақ этнографиялық отряды иследи. Отряд Қарақалпақстанның барлық районларын қамтыды. Олар хәр районда, хәр қыйлы информаторлардан қарақалпақлардың та-

рийхий аңыз—эпигмелерин жазып алды. Т. А. Жданко отряд төрөпинен жыйналган қарақалпақтардың тарихий аңыз—эпигмелерин тийкарынан өзіннің «Очерки исторической этнографии каракалпаков» деген 1950-жылы Москвада басылған кітабында, сондай-ақ «Хорезм оазисіндегі қарақалпақтар», «Қарақалпақтар этникалық тарихының хэм этнографиясының тийкарғы проблемалары» т. б. Хорезм археологиялық хэм этнографиялық экспедициясының мийнетлерінде пайдаланған. Т. А. Жданконың мийнетлерінде қарақалпақтардың Едил, Жайыққа байланыслы, Қазапга байланыслы, Қырымға байланыслы аңызлары сөз етіліп, олардың тарихий тамырлары ашылады. Көпшілік қарақалпақ эпосының орта әсірдегі алтын орда хэм ноғайлы дәуірін сөз етегүғын, бұған «Едите» т. б. эпослардың киретугынын белгілейді.¹³¹

Қарақалпақтар, өзбеклер, қазақтар арасында «Жийдели Байсын» хәққында аңыз кең таралған. Әсіресе «Жийдели Байсын» Хорезмдегі хэм Хорезмнен тыс жердегі қарақалпақтар арасында оғада көп таралған. Усы аңыз хәққында да Т. А. Жданко да сөз етип қарақалпақтардың көшіп қоныуларын үйреніуде бұл атаманын усы Жийдели Байсынга байланыслы аңыздың үлкеп әҳмийетлі екенін, бұл аңызды елде теріңірек үйреніу кереклігін көрсетеді.¹³²

Сондай-ақ Т. А. Жданко бұл кітабында көп ғана урыу атларының келип шығуы хәққында, Жийреніс шешеп, Асанқайғы тууралы, ноғайлылар, Ормамбет бий хәққындағы аңызларды келтиріп, оларды тарихий фактлер менен ашып берді.¹³³

Ол өзіннің «Қаракалпакская эпическая поэма «Қырқ қыз» как историко-этнографический источник» деген жұмысында «Қырқ қыз» дәстапының сюжетіндегі ескі дәуір элементтері, орта әсірге тийісли моментлерді, жаңа дәуір ұақыяларын, хәттеки бизің дәуірміздің қосымталарын ашып беріп, «Қырқ қыз» дәстапының мазмұнында қарақалпақ халқының әйіемгі дәуірден баслап бизің күнмізге шекемгі тарихының гейпара ұақыяларының сәулееленіуін көрсетеді.¹³⁴

1945-жылдың октябрь айында Нөкіс қаласында Өзбекстан Илимлер Академиясының көшпелі сессиясы болып өтті. Усы сессияның қатнасушысы профессор И. Т. Сағыйтов бұл тууралы өзіннің «Қарақалпақ халқының қадарманлық эпосы» деген кітабында былай деп жазады. «Сессияда басқа докладлар менен қатар қарақалпақ фольклоры хэм оның нзертленіуі хәққында О. Қожуровтың доклады, «Ферғана қарақалпақтарының фольклоры» тууралы Х. Т. Зарифовтың доклады тыңланды. О. Қожуров өзіннің докладында қарақалпақ фольклорының

бай екенлигин, оның түрлерин, және қарақалпақ фольклорын жыйнау, басып шығару іс-ісін аяқталып кеткенін айтып берді. Докладшы сол уақыттың өзінде жигирмадан астам халық дәстанларының жазып алынғандығын айтты. Қарақалпақ эпостарына характеристика бергенде О. Кожуров барлық қарақалпақ дәстандарын үш циклге бөліп көрсетті. Бірінші группаға «Қырқ қыз», «Қоблан», «Алпамыс» қусаған хәм басқа да бир қанша қахарманлық дәстанларды киргизип, бул дәстанлар қарақалпақ халқының өзи дереткен дәстанлар деп белгиледи. Екинши группаға «Шәрьяр», «Шийрин шекер» қусаған дәстанлар жатады деди. О. Кожуровтың пикиринше, бул дәстанлардың түп—дереги шығыс халықларынан ауысып келген болыуы тиис. Бул дәстанларда фантастика элементлери басым. Оларда дөу, перий, дууа, сыйқыр қусағанлар көп ушырасады. Бул дәстанлардың қахарманлары өзлеринин гөзлеген мақсетлерине қахарманлық күш жумсау арқалы емес, ал дууаның күши менен жетиседи дейди. Үшинши группаға «Хурлиқа—Хамра», «Ғарип-ашық», «Юсип—Ахмет» хәм «Ғорутлы» дәстаптары жатады. Бул дәстаплар Кожуровтың пикирин бойынша, өзбек хәм түркмеп дәстанлары. О. Кожуров өзинин жоқарыда көрсетилген докладында «Қырқ қыз» хәм «Қоблан» дәстанларына айрықша тоқтап өтеди. «Қырқ қыз» дәстанының бас қахарманлары қызлар болғанлықтан О. Кожуров бул дәстапды ең әйемги дәстап, бундағы сүүретленген уақыялар әйемги матриархат дәуиринин жаңғырығы деп есаплайды. Докладчык «Қоблан» дәстанын қазақша «Қобланды» дәстаны менен салыстырып отырып, қарақалпақша «Қоблан» эпосы қазақшаға қарағанда толығырақ екенин айтады.¹⁸⁵

О. Кожуровтың бул доклады басылмады. ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар фондында сақланады. Шынында да бул доклад өз дәуири ушын да, оннан соң да илимий әҳмийети бар жумыс болып есапланады.

Усы дәуирде яғный 1944-жыллардан баслап Н. Дәуқараев өзинин докторлық диссертациясы үстинде актив жумыс алып барады. Сонын менен бирге ол қарақалпақ фольклорының үлгилерин басып шығаруға да кеуил бөлди. 1940-жыллары жазылып баслаған Садырбай Мәуленов, Шамшет Хожаниязов, Асан Бегимов жазууды иске асырган «Қырқ қыз» дәстанының 1949-жылы биринши ирет қарақалпақ тилинде басылып шығуы үлкен уақыя болды. Дәстанның биринши басылуының, әдебий, илимий редакциясын Н. Дәуқараев, Н. Жапақов, О. Кожуров, Әмет Шамуратов ислеген. Қарақалпақшасынан бир жыл бұрын Уйғын хәм миртемир аудармасында өзбек тилин-

де 1948-жылы басылды. «Қырқ қыз» рус тилинде С. Сомова аудармасында Ташкентте 1949-жылы басылып шықты. «Қырқ қыз» екінші ирет рус тилинде А. Тарковский аудармасында 1951-жылы Москвада басылып шықты. Бул аударма Пүткіл-союзлық масштабта жоқары баға алды. С. Сомова аудармасына Л. И. Климович алғы сөз жазған. А. Тарковский аудармасына Н. Дәуқараев кең түрде соңғы сөз жазған, онда «Қырқ қыз» дастанының идеялық көркемдік өзгешелігі хаққында оның атқарыушысы Қурбанбай жырау тууралы бағалы мағлұматлар бар.

Н. Дәуқараев 1951-жылы Москвада Шығысты изертлеу институтының илимий кеңесинде «Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri» атлы докторлық диссертация жақлады. Сол докторлық диссертациясы үш үлкен бөлімнен туратуғын еді. Бірінші бөлімі—қарақалпақ аңыз екі халық творчествосы, екінші бөлімі—революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты, үшінші бөлімі—қарақалпақ совет әдебияты.

Фольклорға арналған бөлімінде кирисиу хэм жуумақлаудан басқа «Қарақалпақ аңыз әдебиятының тарихый дерекleri», «Қарақалпақ аңыз әдебияты хэм оның айтыушылары», «Қарақалпақ аңыз әдебиятының түрleri хэм тематикасы.» Қарақалпақ совет фольклоры» деген бөлімлерден турады. Н. Дәуқараев бириншилерден болып қарақалпақ фольклорының тарихының қысқаша очеркин сол дәуірде жыйналған материаллар тийкарында рус хэм қоссылас халықлардың тәжірибесине сүйене отырып дүзбекши болды. Дурасында да, ол биринші мәртебе тарихшылардың мийнетлерине сүйенип қарақалпақ аңыз әдебиятының шығармаларының халықтың тарихы менен байланысына нәзер аударды. Ол фольклор шығармаларының пайда болыуында, сақланыуында, рауажланыуында жырау-бақсы, қыссаханлардың, қоссылас халықлар менен мәдени байланыстың әҳмиетин белгилеп берди. Н. Дәуқараев усы мийнетінде фольклордың қарақалпақ материал тийкарында қосықларға, ертеклерге, нақылмақалларға, айтысқа, диний фольклорға, дәстүр жырларына, толғауларға, «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз» қусаған дастанларға биринши илимий анализ жасады қарақалпақ совет фольклоры хаққында өз түсиниклерин жазды қысқасы ол улыума қарақалпақ аңыз әдебиятын үлкен екі жанрға—лирикалық хэм эпикалық жанрға бөлип, қарақалпақ фольклорының барлық жанрлары хаққында түсиник береди.

Хақыйқатында 50-жылға шекем қарақалпақ фольклорының барлық жанрларын толығы менен өз ишине қамтыйтуғын илимий жұмыс жазылмады. Жұмыс обзорлық қысқа планда

жазылса да өз дәуири ушып үлкен жаңалық болды. Н. Дәуқараевтан соң қарақалпақ фольклорын изертлеушің ҳәр бир адам бул жұмысқа нәзер аудармауы мүмкин емес еди. Бул жұмыс-тын қол жазбасы Москвада В. И. Ленин китапханасында, СССР Илимлер Академиясының шығысты изертлеу институ-тының китапханасында ҳәм ӨзССР Илимлер академиясы Қа-рақалпақстан филиалының китапханасында 1951-жылдан бәс-лап сақланды. 1959-жылы рус тилинде Ташкентте «ФАН» бәс-пасында «Очерки дореволюционной каракалпакской литерату-ры» деген ат пенен Н. Дәуқараевтың докторлық жұмысының биринши ҳәм екинши бөлимининң қысқаша варианты басылды. Қарақалпақ ағыз еки халық творчествосына арналған Н. Дәу-қараевтың жұмысының толық варианты 1977-жылы Нөкисте қарақалпақ тилинде басылып шықты.¹³⁶

Солай етип Н. Дәуқараев 50-жыллардың басында Марк-систлик-Ленинлик илимге тийкарланған қарақалпақ совет фольклористикасының тирнақ тасын қалады.

1951-жылы «Қаракалпакский язык» атлы Н. А. Баскаков-тың китабының I томының Москвада басылып шығуы совет дәуириде қарақалпақ фольклорын жыйнаудағы қарақалпақ ҳәм рус тиллеринде басып шығаруудағы оғада үлкен илимий жұмыс болды. Н. А. Баскаков бул материалларды 1926—45 жыллары Қарақалпақстанның барлық районларында ешекли, нияда жүрип көп қыйыншылықлар менен жыйнаған еди. Н. А. Баскаковтың бул мийнети тек қарақалпақ тилин изертлеуде ғана емес, ал оның дәстанлардан басқа барлық жанрларын үйрениуде үлкен әҳмийетке ийе. Китаптын кирис сөзиндеги автордың қарақалпақ фольклорын түрлерге бөлиуи, класси-фикациялауы автордың бул фольклор менен күтә жақсы таныс экенлигин көрсетеди ҳәм фольклорды системалы үйрениу ұа-зыйнасын қояды. Н. А. Баскаковтың бул жұмысы бириншилер-ден болып қарақалпақ фольклорын жыйнау ҳәм бастырып шығарууда ислеген теңи—тайы жоқ мийнет екеннен дерек бе-реді.¹³⁷

Қарақалпақ фольклорын, әдебиятын изертлеуде 40-жыл-лардың ақыры, 50-жыллардың басларында көп ғана қыйын-шылықлар жүз берди. Гейпара критиксымақлар халықты өзи-нің бир неше әсир қаны-жапы менен жасап киятырған «Ал-самыс», «Қоблан», «Мәспатша» дәстанларынан айырмашы болды. Бул дәстанларды халықлық емес, ал халыққа қарсы феодаллық дәстанлар деп атады.¹³⁸ Усының менен бирге қара-қалпақ халқының уллы шайыры Бердаққа жала жабыу қуса-ған дөҳметлерде болды. Булардың белгилли үекиллери А. Са-

вицкий, П. Наренов, А. Муратов қусағанлар едн. Бундай Ғаирлер өзбек эпосы «Алпамыш» тууралы да айтылады.

1954-жылы июньде А. М. Горький атындагы дүнья жүзилик әдебият институты СССР Илимлер академиясының Шығысты изертлеу институты менен бирликте СССР халықларының эпосларын изертлеу мәселелери бойынша пүткілсоюздық жыйналыс өткерди. Жыйналыстың қарарлары СССР халықларының эпосларын жыйнау хәм изертлеу жумысын ен жайдыруу исинде әҳмийетли орын тутты. Жыйналыс бурын исленген жумыслардын жуўмағын қарап қоймастан, эпосларды жыйнау хәм изертлеу бойынша алдагы ўақытта исленетуғын илажлардын бағдарын хәм характерин белгилеп берди. СССР халықларының биринши нәўбетте изертленуўге тийисли эпослық шығармалардын дизинин белгиледи. Сонын ишинде қарақалпақ халқының «Алпамыс», «Қоблан» эпосларын биринши нәўбетте изертлеу ксреклигин көрсетти.¹³⁹

1954-жылдын сентябринде Нөкисте қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша плимий конференция өткерилди. Конференцияда «Революциядан бурынғы қарақалпақ әдебиятының гей-пара проблемалық мәселелери»—деген темада әдебиятшы Б. Исмайловтың доклады тыланды. Ол өз докладыда қарақалпақ эпосларын бағалаудағы ски түрли бағытты эпосларды галаба идеализациялау хәм оларға пигилистлик көз қарас пенен қарау бағытларын критикалады. «Алпамыс», «Маснатша», «Қоблан» эпосларына анализ берди. Конференция өзлик қарарында жоқарыдағы көрсетилген эпослардын тийкарынан халықлық шығармалар екенип көрсетти. Эпосларды жыйнау, олардын халқ арасындағы жаңа вариантларын жазып алуу, оларды Марксизм-Ленинизм көз қарасынан изертлеу жумысын күшейтүүдиң керек скелигин атап көрсетти.¹⁴⁰

Эпослар жыйнау исн бираз жапланды. 1953—58 жыллары Сайыпназар Бекназаров, Генжемурат Есемуратов, Өсербай Хожаниязов, Матен Сейтаниязов, Артық Қаримов тәрепинен атақлы Қурбанбай жыраудан «Ер Зиўар», «Қаншайым», «Менлиқал», «Жақанша», «Салимжан», «Алпамыс» дөстанлары жазып алынды. Мен 1955 жылы Шығысты изертлеу институтының аспиранты болып жүргенде Москвадан Төрткүнге келип Қурбанбай жырау менен ушырасып «Қаншайым» дөстанының биринши вариантын жазып алған едим. Меннен соң 1957 жылы Өсербай Хожаниязов келип Қурбанбай жыраудан «Қаншайымды» қайтадан жазып алған. «Қаншайым» ның Өсербай Хожаниязов жазып алған варианты 1958 жылы өз алдына китап болып шықты. Онан бурын жазып алған варианттым ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжаз-

балар фондында сақланады. Бул еки вариант жыраудың импровизаторлық өзгешелигін үйрениуде үлкен әһмиетке ийе. 1955—58 жыллары Артық Қаримов Қыяс жыраудан «Маспатша», «Алпамыс», дәстанларын жазып алды. Ал Хожамберген Рамбергенов Есемурат жыраудан «Алпамыс», «Шарьяр» дәстанларын жазып алды. Бул қолжазбалардың хәммеспі Өзбекстан ССР Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар фондында сақланады.

1956 жылы сентябрьде Ташкентте СССР Илимлер Академиясының А. М. Горький атындағы дүнья жүзилик әдебияты институты менеп Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының А. С. Пушкин атындағы тил хәм әдебиат институты «Алпамыш» эпосы бойынша регионаллық жыйналыс өткерди. Жыйналысқа Москва, Ленинградтап, союзлық республикалардан бир қанша илимпазлар қатнасып, «Алпамыс» эпосы бойынша илимий докладлар жасады. СССР Илимлер Академиясының корреспондент ағзасы А. Н. Боровков «Алпамыш ҳаққында қахарманлық поэма», өзбек фольклористи Х. Т. Зарифов «Алпамыш эпосының тийкаргы мотивлери», Академик В. М. Жирмунский «Алпамыш эпосының генезиси хәм тарийхы мәселелери», Л. И. Климович «Алпамыш эпосының идеялық мазмуну проблемасы хәм критикалық анализ принциплери», М. И. Богданова «Алпамыш эпосының гейпара көркемлик өзгешеликлери тууралы», Смирнова «Алпамыстың қазақ версиясының қазақтың қахарманлық эпосы традициясына қатнасы ҳаққында», Т. Садықов «Алпамыс» тың қазақша версиялары», И. Т. Сагитов «Алпамыс» тың қарақалпақша версиясының характеристикасы», А. А. Валитова «Алпамыш» ның татарша прозалық ерте версиясы атлы докладлар жасады. Булардан басқа «Алпамыш» бойынша Х. С. Сулайманов, Ш. М. Абдуллаева, И. Жаббаров, Л. М. Пеньковский, М. Шейхзада, М. Афзаловлар шығып сөйлеген. Булардың докладлары хәм шығып сөйлеулеринен тезиси басылып шықты.¹⁴¹

Усы болып өткен жыйналыс «Алпамыс» эпосының барлық миллий версияларының ҳақыйқат халықлық дәретпе екенлигин тастыйықлады. Соның менен Орта Азия хәм Қазақстан халықларының эпослық мийрасын терең изертлеу мәселеси қойылды. Бул жыйналыс тек эпосты ғана емес, ал улыўма СССР халықлары фольклорын үйрениуде үлкен ўақия болды.

1956—58 жыллары Қурбанбай жыраудан жазылып алынған «Меңликал», «Қаншайым», «Ерзиўар» дәстанлары басылып шықты. Буларды баспаға М. Сейтғиязов, Ө. Хожаниязов, С. Бекназаров, Г. Есемуратовлар таярлаған еди. 1957—58 жыллары А. Қаримовтың таярлауында Қыяс жыраудан жазып

алынған «Алпамыс», «Маспатша» дәстанлары өз алдына кітап болып басылып шықты.¹⁴²

40-жыллардан бастап фольклордың ири жанры—дәстанлар менен бірге майда жанрлары да жыйнала бастады. Бул жұмыс Н. Баскаков тәрбиесімен 20-жыллардың екінші ярымында басталған еді. Біз оны жоқарыда көрсетіп өттік.

1936—1946 жыллары, Қ. Мамбетназаровтың көрсетуімен, Шымбайдағы педтехникумның студенттері Қ. Баймуратов, Р. Бабаназаров, Б. Ғайыпов, Қ. Тажимуратов, Төрткүл музыкалық училищесінің оқытушысы Қ. Палымбетов, Шорахан ауыл хожалық техникумының студенттері О. Айтмағанбетов, М. Нурманов, Б. Байдашов, сондай ақ шайыр хәм әдебиетшілер Қ. Айымбетов, О. Қожуров, С. Бекназаровлар Шымбай хәм Төрткүл районларының территорияларынан 150 деп аслам халық ертеклерін жазып алады. 1945—50 жыллары Қ. Бердимуратов, жазыушылар Т. Сейтмамутов, С. Бекназаров Шымбай, Қонырат, Тахтакөшір, Кегейли, Қараөзек районларының территориясынан 100 ге жақын қарақалпақ аңыз-өгімелері менен ертеклерін жыйнайды. Усылар менен бір қатарда жазыушы И. Юсупов 1945—56 жыллары Шымбай району территориясынан қарақалпақ халқының арасына кең таралған Искендер Зулхарнайын, Афлатун, Аластун, Мир Алишер, Хусайын Байқара (Султан Сүйін) хаққында 17 легенданы жазып алып ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар фондына тапсырған.¹⁴³

1949 жылы ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан экономика хәм мәдениет институтының грифи менен 1940 жылы басылған ертеклер толықтырылып өз алдына кітап болып басылып шықты. Ертеклердің екінші кітабы 1956 жылы усы институттың илимий хызметкерлері Қ. Айымбетов, Г. Есемуратов, А. Қаримовлардың таярлауында басылды. 1959-жылы қарақалпақ ертеклерінің шыққан ски кітабынан алып И. Майоров хәм Волковлардың аудармалары менен бірінші ирет рус тилинде жекке кітап болып басылып шықты.¹⁴⁴

40—50 жылларда қарақалпақ халық қосықларын, нақыл-мақалларын, ертеклерін, аңыз, әнгімелерін т. б. жыйнауда Н. Дәуқараев, А. Бегимов, О. Қожуров, Қ. Айымбетовлар менен бірге Д. Қасымов, Х. Палымбетов, К. Бердимуратов, Р. Хожамбергенов т. б. әхмийетли жұмыс алып барды.¹⁴⁵

Бірінші ирет қарақалпақ нақыл-мақаллары 1949-жылы Қ. Айымбетовтың таярлауында өз алдына кітапша болып басылды. Екінші ирет бул кітапта біраз толықтырыулар менен 1956-жылы басылды.

1956-жылы Нөкесте қарақалпақ тилинде қарақалпақ поэ-

зиясының антологиясы басылып шықты. Усы антологияның фольклор бөлімінде баспаға таярлағанлар Қ. Айымбетов, Г. Есемуратов. Онда бесік жыры, қау жар, беташар, байт, жаңылтпаш, жұмбақтар, «Қазы ийшан», «Қыз Мұнайым», «Ақбозат», «Бармекен», «Кеттім әрманлы», «Жыламайын ба» хәм «Қырқ қыз» дәстанынан үзінді басылған.¹⁴⁶

Н. Дәуқараевтың ізертлеулерін былай қойғанда 40—50-жыллары қарақалпақ фольклоры бойынша бір қанша мақалалар, рецензиялар баспа сөзде жәрияланды. Қ. Айымбетов 1941-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 31 май санында «Халықтың жырау бақсылары», Ж. Аймурзаев 1941-жылы «Жас Ленини» газетасының 3 апрель санында «Халық ертектері хәм қосықлары», И. Сагитовтың 1946-жылы «Жеңіс байрағы» атлы альманахта басылған «Қырқ қыз» дәстаны туура-лы мақаласы Л. Климовичтің «Қырқ қыз» дың 1949-жылы Ташкенттегі русша баспасына «Қырқ қыз» эпосы хаққында деген мақаласы, Х. Батырбековтың 1950-жылғы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 13 марттағы санындағы «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» атлы рецензиясы, Б. Исмаиловтың «Советская Каракалпакия» газетасының 1954, 14 санындағы «Изучать устное народное творчество» мақаласы және де оның «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1955-жылдың, 180 санындағы «Қарақалпақ эпосларының гейпара мәселелері хаққында» мақаласы С. Ахметовтың «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1955-жыл 5-октябрь санындағы «Қырқ қыз» эпосының халықтығының айырым мәселелері деген мақаласы басылды. Сондай ақ И. Т. Сагитов «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1955, 231 санында «Қарақалпақ халық творчествасы терең ізертлейік», сол газетаның 1957-жылы, №162, санында «Халық әдебиятың жыйпаудағы ұазыйпаларымыз» атлы мақалалар басылып шықты.

1954-жылы мен пединститутта іслеп атырған ұақытта ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан комплексли илим ізертлеу институтының рекомендацнясы бойынша Москвадағы Шығыстың ізертлеу институтының аспирантурасына оқыуға бардым. Кируі экзаменлерін тапсырганнан кейін 1954-жылдың октябрінен бастап мен сол институттың аспиранты болдым. Менің илимий басшым етип, сол институттың старший илимий хызметкері, филология илимлерінің кандидаты ески түрк жазба естеліклер бойынша маманлығы бар Айсулуы Абдурахмановна Валитованы бекитті. Кандидатлық тема етип менің өзімнің қолеуім бойынша «Қырқ қыз» дәстанының идеялық хәм көркемлік өзгешелигін бекитті. Тюркология секторының баслығы, хәм мемиздин ұстазымыз хәм консультантымыз, атақлы илимпаз Евгений Эдуардович Бертельс еді. Мен

аспирант болып жүрiн, Қурбанбай жырау менен ушырасып, бириншi мәртебе 1955-жылы «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» хәзирги «Әмудәрья» журналының №3 санында «Қырқ қыз» «дәстанының жырышы» атлы мақаламды жазған едим. Усы жылдан бастап мен де өзимди қарақалпақ фольклористикасына араластым деп есаплайман. Сол журналдың 1957-жыл №5 санында мениң «Қырқ қыз» дәстанының көркемлик өзгешелиги» деген мақалам дағазаланды. Мен 1958-жылы жоқарыда аты аталған диссертациямды жақлаған едим. Бул кандидатлық диссертация қарақалпақ фольклорына тиккелей арналған биринши диссертация болды.

Н. Дәуқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарихының очерклерi» мийнети менеп бирге қарақалпақ фольклорын үйренiуде рус фольклористлериниң мийнетлери, әсиресе түркия халықлардың фольклоры менеп шұғылланған В. М. Жирмунскийдин, А. К. Боровковтын Л. И. Климовичтин т. б. мийнетлери үлкен әхмийетке ийе болды. Соның менен бирге қарақалпақ фольклорының үйренилиуине өзбек фольклористи Х. Т. Зарифовтын мийнетлери, қазақ жазыушысы, қазақ фольклорын пзертлеуши М. О. Аўезовтын мийнетлери үлкен тәсир етти. Әсиресе Х. Т. Зарифов өзиниң бай тәжирийбеси менен қарақалпақ фольклористлерине үлкен жәрдем көрсетти.

1947-жылы Москвада рус тилинде В. М. Жирмунский менеп Зарифовтың «Узбекский народный героический эпос» китабының басылып шығыуы, әсиресе 1958-жылы Москвада «Вопросы изучения эпоса народов СССР» атлы томның басылып шығыуы, онда В. С. Чичеровтын, В. М. Жирмунскийдин, А. К. Боровковтын Орта Азия хәм Қазақстан халықларының эпосының үйренилиуи бойынша проблемалық мақалаларының жәрияланыуы СССР халықлары фольклористикасында үлкен теориялық бурылыс болды. Олар өзлериниң мақалаларында қарақалпақ эпосының мәселелерин де сөз етти. Мысалы, В. И. Чичеров өзиниң «Вопросы изучения эпоса народов СССР» деген мақаласында СССР Халықлары эпосының көп гана проблемалық мәселелерине тоқтап, қарақалпақ эпосына тийисли мынадай бир мәселени ортаға таслаған еди. «Миллий өзгешелик сюжетлери улыуыма, қақарманлары хәр қыйлы дәстапларда гана көринип қоймастан, бир қақарман хәққында сөз ететуғын деретпелерде де жүзеге келеди. Әййемги дәуирде пайда болып, хәр қыйлы халықлар тәрәпинен исленген бундай эпос бәрхам миллий өзгешеликке ийе, оның идеясы менен образлары терең халықлық болып есапланады. Буган мысал ушын «Горғулы» эпосын айтыуға болады. Бул орайында бир ат Кер оғлы, Гургули, Гороғлы болған бул эпос азербайжанларда да, өзбеклерде де.

Қазақтарда да, қарақалпақтарда да, түркменлерде де, тәжик-лерде де, курдларда да, т. б. халықтарда белгилі.¹⁴⁷

Сол кітапта В. И. Жирмунский «Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии» деген мақаласында Орта Азия халықтарының көплеген эпосларын тилге алады, олар хаққында өз бақаларын билдиреди. Олардың арасында «Манас», «Алпамыс», «Юсуп-Ахмет», «Ғоруғай», «Едиге» т. б. эпослар бар. Ол ұсы мақаласында бұрын белгилі болмаған «Қырқ қыз» дәстанының урыс дәуірінде Курбанбай жыраудан жазылып алынғанын, бұнын фольклорлық материалдарды жыйнауда үлкеп жаналық болғанын, «Қырқ қыз» дәстанының 20 мың қосық қатарларынап туратуғынын, Гулайым баслаған Қырқ қыздың, өзинин сүйиклиси Хорезм батыры Арыслан менен басқышылар қалмақ ханы Суртайша, Қызыл баслардың хукимдары Надиршадан өз халқын азат еткенин жазады. Миуели қаласының батыры, қырқ батыр қыздың сардары Гулайым хаққындағы гүрринде Қарақалпақстанда, Хорезмде хәм Түркменстанда хәр қыйлы белгилі бир орышларды атаған «Қыз қала» хаққындағы ески эпсаналар сәуленген. Бирақта эпоста сәуленген тарийхий уақыялар әдеуир соңғы дәуирге тийисли хәм (басқада көпшилик Орта Азия эпосының дәретпелери сыяқлы) XV—XVIII әсирлердеги қалмақлардың урыслары менен байланыслы, соның менен бирге (Қызыл баслардың тарийхий хукимдары) Персия жаулап алыушысы Надиршахтың Хорезмге топылысы менен байланыслы.¹⁴⁸

В. М. Жирмунский пикирин дауам етип, эпикалық поэманың соңғы дәуірде дәретилиуи романтикалық мотивлердин (Гулайым менен Арысланның мухаббаты, зулым Надиршах тәрәпинен куудаланған, Арысланның қарындасы, сулыу Алтынай образы), сондай ақ айрықша үлкеп орын ийлеген халық юмори шопан Журын кәлдин хәм Сайеке шунақтың Гулайым сулыуға поэманың пүтин бириши бөлимин алып туратуғын күлкили үйлениу тойы менен тастыйықлапады¹⁴⁹ деп көрсетеди.

Дурысында да академик Виктор Максимович Жирмунскийдин «Қырқ қыз» дәстанының дәрәуи хаққындағы пикирлери, оның дәстанның мазмуның тарийх пенен байланыстырулары оғада бақалы пикир екенин айтыу керек.

В. М. Жирмунскийдин ұсы хәм соңғы жұмысларындағы «Едиге» дәстаны хаққында пикирлери де үлкеп илимий қызығушылық туудырады. «Едиге» дәстанының көп ғана түркий халықтардағы версиялары, соның ишинде қарақалпақ версиясы, олардың сюжет қурылысы, тарийх пенен байланысы, халық фантазиясына толы екенлиги, сондай ақ тарийхий уақыялардың онда изи сақланған менен, халық фантазиясында үлкеп өзгерислер менен көркем сүүретленетуғыны хаққында

жазады. Ол «Едиге» дәстаны хаққында үлкен изертлеу жұмысын жазды.¹⁵⁰

В. М. Жирмунский ислеп шыққан салыстырып изертлеудің үш түрі: 1. тарийхый-генетикалық, 2. тарийхый-типологиялық 3. халықлардың тарийхый жақтан жақынлығы хәм олардың жәмийетлик раўажлануы жағдайларының пәтийжесинде пайда болған халық аралық мәдений байланысларды, тәсір етиўди, «өзлестирип алыўды белгилейтуғын салыстырыў». ¹⁵¹ Бул пикирди, теорияны автор славян эпослары материалында айтса да түркий халықлардың эпосларын салыстырып изертлеуде де үлкен роль ойпады.

50 жылларда Орта Азия хәм Қазақстандағы түркий тиллес халықлардың эпосын изертлеуде Александр Константинович Боровковтың хызметлери айрықша үлкен. Ол өзиниң мийнетлериинде түркий-тиллес халықлардың эпосының халықлығы, класслығы, көркемлик өзгешеликлери туўралы оғада бақалы пикирлерди қалдырды.

Жоқарыда аталған «Вопросы изучения эпоса народов СССР» деген китапта оның көлемли «Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана» деген мақаласы басылған. Онда ол қазақ, өзбек, түркмен т. б. эпосларына анализ жасайды. Сонда ол қарақалпақлардың «Маспатша» хәм «Қоблан» дәстанлары хаққында бақалы пикирлерди келтиреді. Мысалы, ол «Маспатша» дәстаны хаққында «Қарақалпақ романтикалық пэмасы «Маспатша» да сегиз буўынлы соңғы турақлы рифмасы жоқ үш қатардан туратуғын қахарманлық пэмалар ушын улыўма тәп болған қосықлар үш қатары онбир буўынлы хәм төрт қатарлы сегиз буўынлы биринши, еквинши хәм төртинши қатарлары уйқасып келетуғын қосықлар менен алмасып келеди. Қосықтың бундай хәр қыйлы размери хәм формалары айтылажақ поэтикалық ой пикирдиң характерине қарап белгиленеди. Олар соның менен қарақалпақ эпосының раўажлануында, оның қоңсы өзбек, түркмен әдебиятларының творчестволық усулларын қабыл етиўиин де нәтийжеси болып есапланады¹⁵² — деп жазады. Жоқарыдағы қатарлардан қарақалпақ эпосына характерли поэтика көз алдымызға келеди.

Сол жұмысында қарақалпақ эпосы «Қоблан»ның сюжет қурылысы менен мазмунын толық ашып береді, қатнасатуғын қахарманлардың хәммесиниң атын атап, олардың дәстандағы хәрәкетлерин, қатнасықларын түсиндиреди, дәстан материалы тийкарында олардың характерин ашып береді. Оның пикиринше, қарақалпақ версиясының сюжети қазақ версиясына қарағанда қоспалы хәм өзиниң бир неше қахарманларын хәм эпизодларды киргизген, Қоблан менен Қараманның өз ара қатнас-

дары пүткіллей басқаша сүўретленген. Қарақалпақ версиясында Қоблан ханның жеке әскери емес, ал Қара-қыпшақ урыуының үкіли және оның қорғаушысы. Поэмада хан менен батырдың өз ара қатнастары ашып көрсетиледі. Мысалы, ол дәстандағы:

Ипанба залым сөзіне,
Қан қуылысын көзіне,
Ақшахапдай ол залым,
Душпан, балам, әзіце.—

деген сөзлерді айтыу менен «Көшпелі патриархал феодаллық жәмийет жағдайында халық батырды урыу группасынан бөліп қарамаған, бұл традициялық эпикалық дәретпелердің тиілік белгиси болса керек. «Ақ сүйек» сұлтанларды, Шығыс әулады ханларды идеализациялау хан — феодаллық эпоста рауажланады». Оның ойынша «Эпикалық Ұақытты» соңғы қалмақ шабыуылы дәуіріне өткеріп, халық өзінің ескі эпикалық батырларын сыртқы басмы алыушыларға қарсы гүрескерлер сыпатында сақлап қалған». А. Қ. Боровковтың байқауынша, батыр менен оның 40 жигитінің арасындағы қатнасықтар хәр қыйлы сүўретленеді. Мысалы, бір дәстанларда, соның ишінде қарақалпақ дәстаны «Қолбан»да 40 жигит бөлініп қаралмай, батыр урысқа атланып баратырғанда оның қасында болады, урыстарына қатнасады, бірақ олардың қатнасы айырым көрсетілмей, барлық дыққат батырдың, ямаса басқа бас қахарманлардың әтирапына топланады. Гейде қырқ жигит батырдың күшиі, қахарманлығын айырып көрсетіп турады, мысалы, Қобланның жигиттері Барсакелмеске кетіп баратырғанда жолдың қыйыншылығына шыдай алмай Қобланнан олар үйлеріне қайтаруыды сорады.¹⁵³

А. Қ. Боровковтың сол мақаласында қазақ, қарақалпақ, ноғайларға ортақ «Едиге» дәстаны, ол хаққындағы пикирлері де үлкен дыққат аударды. Ол эпикалық Едиге менен тарийхый Едигени бөліп қарауды қояды. Оның пикиринше «Поэманың сюжети өш алыушы батыр Едигенің зулым Тохтамыс ханға гүресіп, бұл гүрес хақыйқатында болғанлықтан, тарийхый Ұақыяларға тек узақтан туўра келиўи менен көрсетиледи». Ол өз пикирин даўам етип «Эпикалық поэмада Едиге гумансыз идеализацияланады, әулийенің баласы етип көрсетиледи. Бала Ұақтында ол ханның қәҳеринен сақланады, жас Ұақтында Едиге Тохтамыс ханның жылқышысы, шопаны болады. Сонылықтаңда қарақалпақларда Едиге жылқышылардың пийри деп есапланады, т. б. Бірақта Алтын орданың Ұақытша хуқимдары, рус хәм басқа да Шығыс Европа халықларының қатан хәм зулым душпанының образын идеализациялау хеш қандай да тарийхый Едигеге халық бақасының жуўмағы болуы мүмкин

емес, ал бул хандық-феодалдық орталықта, маңғыт-погай улусында тууылған.»¹⁵⁴

А. К. Боровковтың «Едиге»ге тек тарихый хәм эпикалық планда жантасып қоймастан, класслық көз-қарастанда қатнас жасауы айрықша қызығушылық туұдырады.

Автордың қазақ эпосындағы Шора батыр ҳаққындағы айтқаплары қарақалпақша «Шора батыр» дәстанының тоғдириң белгилеуде де үлкен әҳмийети бар деп ойлайман. «Эпикалық қаҳарманлардың атларып тарихый мектеп» рухында тарихый адамлардың атлары менен байланыстыруға урыныу көпшилик жағдайда атлардың сыртқы уасалығына тийкарланған т. б. Қазақтың эпикалық Шора батырын 1546-жылы өлтирилген рус жылнамаларында ушырасатуғып тарихый Чора Парикович пенен усастырып жүр. Бирақта рус жылнамаларында 1500-жыллар шамасында Азов жағалары далалары чайкасының баслығы, рус елшилерине, купецлерине топылып турған басқа Чора (Қара Чора) еске түсириледи. Қазанның поэмада еске түсирилиуи, жоқарыда айтылгандай, соңғы дәуирдеги қайта дүзетиулердин жемиси болыуы мүмкин, себеби поэманың мазмуны Қазан хандығы уақыялары менен ҳеш қандай да үйлеспейди.»¹⁵⁵

Жоқарыдағы аталған «Вопросы изучения эпоса народов СССР» китабында М. И. Климович өзиниң «Заметки об эпическом творчестве народов Советского Востока» деген мақаласын жәриялаған. Ол өзиниң бул жұмысында «Гөрүғлы», «Алпамыс», «Қозы-көрпеш» эпосларының совет Шығысы халықларын фольклорында ушырасатуғынын, олардың вариантлық, версиялық өзгешеликлерине, идеялық мазмунына, көркемлик айрықшалықларына тоқтайды. Бул мақаласында ол Қурбанбай жырау хәм оның устазы Халмурат ҳаққында,¹⁵⁶ «Алпамыс»тың Диваев бастырган 1902-жылғы Жийемурат жырау варианты тууралы,¹⁵⁷ «қалмақ» сөзи ҳаққында Қурбанбай жырау хәм Н. Дәуқараевтың пикирлери жөнниде¹⁵⁸ Н. Нарснотың қарақалпақ «Алпамысын» надурис критикалағаны тууралы,¹⁵⁹ Қурбанбай жырауда Ултан таз образының басқаша жасалуы¹⁶⁰ ҳаққында пикирлер бар.

Оның бул мақаласында 1902 жылы басылған қарақалпақша «Алпамыс»тың Жийемурат жырау вариантыдағы Алпамыс пенен Қаражанның дос болыуында Қаражанның мусылман болыуын исламның төсийри деп, буны халықлық емес элементлерге жатқарады. Усы варианттың тили арабизм хәм парсизмлер менен толы деп көрсетеди. Әлбетте, жоқарыдағы пикирлердин автордың жеке баҳасы деген менен таласлы екенин де айтыу керек. Бул тууралы иркилип, қарақалпақ эпосын изертлеуши И. Т. Сагитов өз китабында Климовичтың тастыйықлау-

ларына қосылмайтуғынын жазған еді.¹⁶¹ Биз де И. Т. Сагитовтың пикирине қосыламыз. Улыұма алғанда, Л. И. Қлимовичтің «Қырқ қыз» дәстаны, Қурбанбай жырау хаққындағы оялары мақуллауға турады.

1956 жылы Қурбанбай жыраудың сексен жыллық мерекесі белгиленди. Юбилей алдында аўылларда, қалаларда, оқыу орынларында оның творчествосына арналған әдебий кешелер, лекциялар өткерилди. Жыраудың «Қырқ қыз» дәстанын қайтадан рус, өзбек, қарақалпақ тиллеринде басып шығаруы мәселеси қолға алынды. Қурбанбай Тәжибаевтың 80 жасқа шығуы мүнәсипети менен оған Қарақалпақстан АССР хәм Өзбекстан ССР Жоқарғы Советлериниң Указы менен «Өзбекстан ССР халық жыршысы», «Қарақалпақстан АССР халық жыршысы» құрметли атақлары берилди. Ол сол жылы СССР Жоқарғы Совети Президиумының Указы менен Мийнет Қызыл Байрақ Ордени менен наградланды.

«Литературная газета» Қурбанбай Тәжибаевтың юбилейине арналған редакциялық мақалада «Тематикасы жағынан ҳәр түрли көп дәстанлар менен бизди таныстырған Қурбанбай Тәжибаев талантлы жырау сыпатында қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлар, түркменлер арасында мәлим хәм үлкен сүйиўшиликке ийе. Революцияға дейин-ақ ол қолына қобыз алып Түркстанның ушы-қыйры жоқ далаларында узақ хәм қыйын жолларды гезип жүрген уақытта тек өзбек хәм қарақалпақ жырауларынан ғана емес, соның менен бирге халықтан үлкен творчестволық мектепти өтти»¹⁶² деп жазады. «Правда» газетасы да өзиниң мәденият бойынша хроникасында Қурбанбай жыраудың юбилейиниң болып өткенин белгилеу менен, оның қарақалпақлардың тарийхына байланыслы дәстанларды жырлайтуғынын хабарлайды.¹⁶³

Қурбанбай Тәжибаев 1958 жылдың 26 июлинде қайтыс болды. Оның бизге қалдырған бай эпикалық мийрасы өзиниң қунлылығы жағынан қарақалпақ аўызеки халық творчествосы тарийхында оғада үлкен әҳмийетли орынды ийелейди.

1959 жылы Москвада В. Шафранников тәрәпинен жыйналған В. Беляевтың алғы сөзи менен «Қарақалпақские народные песни» атлы халық намаларының топламы шықты. Топламға халық бақсыларынан жазып алынған 84 нама киргизилген. Тап усы жылы А. Халимов тәрәпинен топланған Акбаровтың алғы сөзи менен Ташкентте «Қарақалпақ халық намалары»— деген ат пенен екінши үлкен топлам басылып шықты. Бул топламға 140 жақын қарақалпақ халық намалары кирген. Бул еки лам-тиїкарынан бақсылардың дуўтарда халық сөзине айтылатуғын намалары кирген. Олардың ишинде, Жуман бақсы, Ешан бақсы, Жапақ бақсы, Айтжан Хожалепесов, Ибрайым

Патуллаевлардан жазылып алынған халық намалары бар. Сондай ақ В. Шафранниковтың топلامында Қомпанейцтиң Қыяс жыраўдан жазып алған «Көз айдын», «Зарлы», «Хаў-жар» намалары киргизилген. Солай етип, бул еки топламнан қобыз намалары орын алмады дерлик. Айырым кемшиликлерине қарамастан бул еки топлам халық намаларының халық сөзи текстери менен жыйналыўы, ноталастырылып, системаластырылыўы, текстлер менен қарақалпақ хәм рус тилинде баспа сөзде биринши ирет үлкен көлемде жариялануўы қарақалпақ халқының мәдениет тарийхындағы үлкен ўақыя болып есапланады. В. Шафранниковтың топلامы ҳаққында кеўил аударарлық пикирлер шет елдерде де пайда болды.¹⁶⁴

Қарақалпақ халық намаларының тәбияты, өзине тән қәсийетлери ҳаққында еки топламға жазылған алғы сөзлерде де бахалы пикирлер айтылғап. Белгили совет музыка изертлеўишиси В. Беляев өзинин В. Шафранниковтың топلامына жазған алғы сөзинде топламға кирген хәр түрли қосықлардың ишинде лирикалық қосықлар менен эпикалық жырлардың басым екенлиги көрсетилип, эпикалық жырлардың «Ғарин ашық», «Саятхан—Хамра», «Юсуп-Ахмет», «Алпамыс», «Ғоруғлы» т. б. дәстанлардан алынғаплығы айтылады. Бул жазып алынған материаллардың музыкалық, әдебий хәм тарийхый жақтан үлкен әҳмийети барлығы айтылыў менен қарақалпақ вокальлық халық творчествосы өзинин қурылысы жағынан монолитлиги менен айрылатуғынын оның барлық түрлеринин тийкары қосық куплетлеринен туратуғынлығы көрсетиледи. В. Беляев қарақалпақлардағы жыраў атамасының қазақларға жақын екенин, эпикалық творчествоның стили бойынша қарақалпақлар қазақлар менен жақынласатуғынын атап көрсетеди. Қарақалпақлардағы «бахсы»ның түркмен «бахшы»лары менен усас екенлиги, қарақалпақлардың вокальлық искусствосының стили түркменлердикине жақынласатуғыны айтылады. Қарақалпақ халық музыкалық творчествосы вокальлық жағынан, сондай ақ инструменталлық жағынан түркмен халық музыкалық творчествосына жақын деп жазады.¹⁶⁵ В. Беляев ол усы жақынлықларды атаў менен қарақалпақ халық намаларының оригиналлығына оның характерли миллий белгилерине ең тийкарғы дыққатын аўдарады. Әсиресе бул қәсийетлер, оның пикиринше, мыналар арқалы көринеди. Мысалы, хәр қыйлы бәлентликтеги сеслердиң бирикпесиниң келисимлиги (ладовый склад), фригийский лад интонациясының көп болуўы, сондай ақ сийрегирек сәкунды көбейтилген интервалдың қолланылыўы, қосық мелодияларының саз даўыслы речитативлик характери, мелодиялық хәрекетиниң пәслеп кетиўи, нақыраттың (припев) типлик формаларының қолланылыўы, қосық қатарларындағы

соңғы сөзлердің қалейінше жетіліскен нақыраттар менен куплеттің соңында көбінесе тәкирарланыуы, гейпара қосықтарда көп ғала лирикалық қосықтардың хәуижин жаңпадырыу үшін намаға салып айтатуғын басланғыш дауыстардың болыуы.¹⁶⁶ В. Беляевтың В. Шафранников толғамын үйреніп, қарақалпақ халық қосықтарына берген бағасы, оның ең характерли моментлерин айқын сөз етеди, қарақалпақ халық намаларының спецификалық өзгешеликлерин тужырымлы ашып береді. Ал ол қобызда атқарылатуғын «Көз айдын» намасына тоқтап, қобыз намаларының дууғтар намасына қарағанда ескилігін көрсетип, қобызды квартлық стройға жатқарады.¹⁶⁷

«Қарақалпақ халық намалары» атлы Л. Халимов толғаған жыйнақтың И. А. Акбаров жазған алғы сөзінде де қарақалпақ халық намаларының атқарыушылары, саз инструментлери, намалардың басқа қосылас халықтардың намалары менен үнлесілігі хәққында, халық намаларының жыйпадыуы, өзгешелигі хәққында жақсы пикирлер айтылған. Сондай ақ традициялық халық намаларынан пайдаланыу менен жаңа музыкалық шығармалар дәретиу проблемасына да кеңілі бөлінді. Қирис сөзде халық турмысы, жергиликли феодалдардың хәм ватша хәмелдарларының зорлығына қарсы гүрес хәм тууылған жер тәбиятының гөззал картиналары қарақалпақ халқының өткен дәуірде дәреткен қосықтарында, инструменталлық музыкаларында толық сөулеленгени айтылады. Мақаланың авторы қарақалпақ халық намаларын еки топтарға, дәстан хәм қосықтарға бөледі. Әсіресе, қарақалпақтардың өтмиштегі музыкалық искусствосында жекке адамның атқарыу формасының көбирек рауажланғанын атап көрсетеді. Алғы сөзде қарақалпақ халқының әдебий хәм музыкалық творчествосы Орта Азия хәм Қазақстан халықтарының искусствосы менен тығыз байланыста рауажланды хәм рауажланбақта деген дурыс жуу-мақ исленеді. Фольклордың музыкалық байлығы қарақалпақ музыка мәдениетін рауажландырыу үшін тийкар болды деп келтиреді. Халық қосықтарының музыкалық өзгешеликлерин өз еткенде терциялар бойынша (көбиресе кишкене терциялар бойынша) көтерілиуші хәм төмен түсіуші атлаулар, үлкейтілген секундарның болыуы, қосықтың басында, орта бөлегінде бирнеше тактлар дауамына бууынның айтыла берилиуі менен наманың атқарылыуында глиссанда, форшлаг, секвенцияның орын алатуғыплығы мақуллапады.¹⁶⁸

И. А. Акбаров қобыз тарларының квартаға сазланатуғыны, қобыз сесиннің бир ярым, еки октава болатуғынлығы жөнінде хызығарлы пикир айтады. Ол XVII әсирде жасаған музыка изертлеушісі Дервиш Алийдин қобызды ески сазларға жатқарып, онда өзіне тән бир тембрдің бар екенлігін айтқанын ма-

қуллап, қобыздың XIV әспрлерде қолланылған музыка әспабы екені тууралы факт келтиреди.¹⁰⁹

Солай етип 50 жыллардағы қарақалпақ фольклористикасының улыўма жағдайы усиндай болды. Жуўмақлап айтқанда бул дәуирде Н. Даўқараевтың докторлық диссертациясындағы фольклорға арналған бөлним хэм 1959 жылы оның фольклорға хэм революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты мәселелерине арналған мийнетиниң қысқа вариантының русша «Очерки истории дореволюционной каракалпакской литературы» деген ат пенен Ташкентте ӨзССР Илимлер Академиясының баспасында жарық көриўи дурысында да қарақалпақ фольклористикасының ең биринши илимий тийкарын қурады. Әлбетте, Н. Даўқараевтың бул мийнетинде де тәбийий түрде қарақалпақ фольклористикасының барлық мәселелерине жуўап жоқ еди. Дәслепки обзор түриндеги биринши қарақалпақ фольклоры бойынша бул илимий мийнеттин әҳмийети оғада зор. Ал басқа да бул дәуирде жазылған илимий мақалалар, қарақалпақ фольклорының текстлериниң жоқарыдағы көрсетилгенлериниң басылып шығарыўи усн дәуирде исленген жумыслардың жуўмағы болды. Деген менен қарақалпақ фольклоры терең, шынтлап, хәр тәрсплемге изертлеў, хэм фольклористика тараўында квалификациялы кадрларды таярлаў бул еле алдағы үлкен ўазыйна болып қалды.

1959 жылдың ақырында ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының дүзилиўи Қарақалпақстанда илимниң раўажланыўында, илимий кадрлардың кең планда таярланыўында үлкен бурылыс жасады. 1959 жылдың октябрь айында жаңадан дүзилген филиалдың составындағы жана тарийх хэм тил хэм әдебият институтының структурасында өз алдына қарақалпақ фольклоры секторы шөлкемлестирилди. Бул секторды басқарыўды институт дирекциясы маған тапсырды. Биринши шөлкемлестирилген филиалдың председатели М. Қ. Нурмухамедов, институтымыздың директоры Я. М. Досумов еди. Биринши дүзилген қарақалпақ фольклоры секторында менен басқа Қ. Мамбетназаров, Б. Ҳакимиязов, Ө. Ерполатов, Н. Жамалов, Н. Камалов, Ж. Абдикеримов, М. Низаматдинов, А. Тажимуратов, Т. Шийетуллаевлар қосылды.

Фольклор секторының алдында үш үлкен ўазыйпа турды. Халықтың арасынан фольклор материалларын жыйнаў, фольклор текстлерин басып шығарыў хэм қарақалпақ фольклоры бойынша изертлеў жазыў хэм оларды баспа сөзде дағазалаў.

Усы ўақытқа шекем фольклор дөретпелеринин айрымларының тек бир вариантын жыйнаў дәстүр еди. Енди олардың мүмкин болғанша барлық вариантын хэм улыўма қарақалпақ

фольклорының бұрын жазылмаған барлық жанрдағы түрлерін жазып алыу мәселесі қойылды. Бул жұмыс 1959 жылдан бастап қызғын қолға алынды, хәр жылы республика районларына фольклорлық экспедиция шөлкемлестірілді. Жоқарыдағы аталған фольклор секторының хызметкерлери қарақалпақ фольклорының барлық жанрлары бойынша материал жыйнауға киритти. 3—4 жылдың ишинде қарақалпақ фольклорының хәр қыйлы жанрларынан бай материаллар жыйналды. Усылардан дәстанларды бөлип алғанда Қ. Мәмбетназаров, Н. Камалов, А. Жамалов тәрeпинен жазып алған «Алпамыс» дәстанының Қарам жырау варианты, усы «Алпамыс» дәстанының Қ. Мақсетов тәрeпинен жазылған Арзымбет жырау варианты, А. Жамалов тәрeпинен жазылған Таңирберген варианты, «Қоблан» дәстанының Қ. Мақсетов тәрeпинен жазылған Арзымбет жырау варианты, Ережеп жырау варианты, Қ. Мақсетов хәм Қ. Мәмбетназаров тәрeпинен жазып алынған Дәулетмурат жырау варианты, Қарам жырау варианты, А. Жамалов жазған Асқар жырау варианты. Ж. Абдикеримов, Қ. Мәмбетназаров, Қ. Мақсетов жазған Жәнибек Асқаров варианты, А. Алиев хәм Қайыпназаровлар жазып алған «Маснатша» дәстанының Қайыпназар жырау варианты, Қ. Мақсетов хәм Қ. Мәмбетназаровлар тәрeпинен жазылған «Бозуғлан» дәстанының Қайыпназар жырау варианты, Қ. Мәмбетназаров тәрeпинен жазылған «Бозуғланның» Қыяс жырау варианты, «Шарьяр»дың Қ. Мақсетов жазып алған Өтепнияз жырау варианты, Қ. Мәмбетназаров жазған Қыяс жырау варианты, Р. Хожамбергенов жазған Есемурат жырау варианты, Қ. Мәмбетназаров тәрeпинен жазылған Жумабай жырау варианты хәм Жанназар жырау вариантлары, «Ашық Нәжелтин» Қ. Мақсетов жазып алған Қаражан бақсы варианты, Қ. Мақсетов жазып алған «Қырқ қыз» дәстанының Қыяс жырау варианты жыйналды хәм ӨзССР Илимдер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар фондына тапсырылды.

60—70 жыллары фольклор секторының хызметкерлери Мақсетов, Мәмбетназаров, Жамалов, Абдикеримов, Н. Камалов, Ерполатов, Алимов, Низаматдинов, Ниетуллаев, Хошниязов, Байниязовлар тәрeпинен Есемурат жыраудан, Жапақ бақсыдан, Мадрейим бақсыдан, Нарбай бақсыдан, Өтепнияз жыраудан, Жумабай жыраудан, Амет бақсыдан, Бекмурат бақсыдан т. б. «Едиге», «Шора», «Горуғлы», «Гәрип ашық», «Юсуп-Ахмет», «Шарьяр», «Аўезхан», «Бәзирген», «Қырмандәли», «Саятхан — Хамра», «Хурлиха — Хамра», «Юсуп — Злиха», «Дәулетнирбек», «Қарабек» т. б. дәстаплар жазып алып, филиалдың қолжазбалар фондына тапсырылды.

Дәстанлардан басқа ертеклерди жыйнау бойынша да үлкей

жумыс исленди. Сөз етилген дәуірде ертеклерди жыйнауда Қалбай Мамбетназаров менен бирге А. Қаримов, Т. Ниетуллаев, Ө. Ерполатов, А. Алимов, А. Төреевлар үлкен жумыс иследи. Олар Қоңырат, Хожели, Мойнақ, Шымбай, Тахтакөпир, Кегейли районларында болған экспедицияда 500 ге шамалас халық ертеклери менен легендаларын жазып алады. Фольклор секторы ашылғаннан кейин 20 жыл дауамында республикалық арқа хәм қубла районларына бирнеше ирет шөлкемлестирилген экспедициялар нәтижесинде бирнеше жүзлеген ертек, аңыз-өнгимелер жыйналды. Бул жумыстың барысына қарақалпақ ертеклериниң жыйнаушысы хәм изертлеушиси Қ. Мамбетназаров басшылық етти. Онын айтыуынша филиалдын қолжазбалар фондында хәзир 1000 га жақын ертек бойынша қолжазбалар бар.¹⁷⁰

Оның пикиринше, қарақалпақ ертеклериң жыйнау дәуириниң дәслепки жылларында көпшилик жыйнаушылар ертекти ертекшиден еситиуи бойынша өзлериңше қурап жазып алған. Усылар менен қатар ертекте ертекинниң кимнен еситкенн ямаса кимнен жазып алғанлары тууралы мағлұмат бермейди. Бул бир жағдай болса, екиншиден, айырым ертеклер бай сюжетке ийе болған менен көркемлик жағынан төмен қурылған. Бул жағдай айырым жыйнаушылардың ертекти ертекинниң айттып бериуи бойынша жазбай, өзлериңн еситкенлери бойынша жай баянлаулар менен жазғаплығынап хәм ертекти шала билетурын адамлардан да жазып алғаннан болуында мүмкин.¹⁷¹

Қ. Мамбетназаров ертеклерди жыйнау бойынша пикирин дауам етип, соңғы жыллары тиккелей фольклор менен шуғылланушы илимий хызметкерлер ертекти жазып алыу менен қатар ертекилердин өмири хәм репертуарларың толық жазып алыуды қолга алды, — деп көрсетеди. Сонын менен бирге ол булардан Камал Абибулласев (Шымбай), Даулетияр Қасымов (Тахтакөпир), Тилеунияз Алланиязов (Хожели) хәм тағы басқалардың репертуарлары менен творчестволық өмирбаянлары жазылып алынғанын айтып өтеди.¹⁷²

Қарақалпақ нақыл-мақалларың изертлеуши Т. Ниетуллаев 1959-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының ашылуы менен өз алдына қарақалпақ фольклор секторының шөлкемлестирилиуи, ауызеки халық творчествосының барлық түрлери бойынша тереннен үйрениуге тағы да кең жол ашты. Әсиресе 1959 — 70 жыллар аралығында филология илимлериниң докторы, профессор Қ. Мақсетовтың басшылығында Өзбекстан ССР ының Андижан, Наманган, Фергана, Самарканд областларында, сондай ақ Қарақалпақстан автономиялы республикасының барлық районларында өткерилген

фольклорлық экспедициялар оғала жемисли болды, — деп көрсетеді.¹⁷³

Оның көрсетуінің экспедиция қатнасушылары Қ. Мәмбетназаров, А. Алимов, Н. Камалов, Ө. Қожықбаев, Ж. Хошаниязов, Ө. Ерпولاتов, А. Жамалов т. б. тәрепнен қарақалпақ ауызекі халық творчествосының барлық үлгілері бойынша бай материалдар топланды, деп келтіріледі. Жыйналған материалдардың ішінде нақыл-мақаллар хәм терме-толғаулар менен совет дәуірінде дөреп атырған жаңа нақыл-мақаллар афоризмлерде мол деп тастыйықлайды. Және де ол ұсақ уақытқа алып барылған жұмыстарды көрсетип, усыларға қоса фольклор секторының илимий хызметкерлері хәр жылы планлы түрде республиканың белгилі бір зонасында илимий командировкаларда болып, айырым мәселелерди анықлау, толықтыру, хәр жанрды өз алдына жазып алыу, айырым нақыл-мақаллардың вариантлары, диалектлік өзгешеліктерінің пайда болуу дәуірі, тарихий жағдайлар менен байланысуу мәселелері усаған белгілеріне шекем анықлау нәзерде татылғанын белгілеп өтеді.

Сонын менен қатар, — дейди фольклор секторының жыйнау жұмысына тоқтап, ауызекі халық творчествосын жыйнауға республиканың барлық мектеп оқыушылары, мұғаллимдер коллективі менен айрым өз бетинше қызығушылар көп жәрдем көрсетип, хәр жылы сектордың адресине оқыушылар менен мұғаллимдерден хәр түрлі қызықлы сораулар, өзлері жыйнаған бағалы материаллар келип түседі, 1962 жылы Т. Гепжемуратов (Тахтакөпір) «Турмыс салт қосықлары хәм нақыл-мақаллары», усы жылы Ө. Шарибаев (Нөкіс) «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» деген ат пенен 1331 нақыл-мақалды жыйнап, оны өз бетинше, алфавит бойынша тәртіпестирген. Азат Абдиқалиқов (Нөкіс) «Қарақалпақ нақыл-мақаллары», Ө. Нурғалиев (Шоманай) «Қарақалпақ нақыллары», 1963 жылы А. Құлымбетов (Хожели) «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» деп алфавит бойынша системаластырып, жыйнаған топламларын тапсырды, — деп жазады.¹⁷⁴

Қарақалпақ жумбақларын жыйнаған хәм пзертлеген А. Алимов олардың жыйналыуы хаққында тоқтап, жумбақларды жыйнаудың жаңа дәуірі 1960 жылы ӨзССР Илимдер Академиясының қарақалпақ филиалы тарих тил, әдебиет институтында фольклор секторының шөлкестіріуіне байланысты бір қатар фольклорлық экспедициялар жүргізіу дәуірінде республикамыздың барлық районларында болып, халық творчествосының барлық жанрлары қатарында бір қанша жумбақларды сектордың хызметкерлері тәрепнен республикамыздың Қонырат, Хожели, Мойнақ, Төрткүл, Беруний, Амударья

районларынан көп ғана жумбақлар топланды деп келтиріп, ол өзі 1961-жылдан берлі республикамыздың барлық районларында болып 5000 нан астам жумбақ жыйнағанын көрсетеді.¹⁷²

Соның менен бірге, ол жумбақтарды жыйнау мәселесіне иркілсіз, жумбақтар ел арасында оғада көп хәм олар тынымсыз дәреде рауажланып кетеді. Ел арасынан жумбақтарды жыйнауда «Жеткиншек» газетасы, мектеп оқыушылары жақыннан жәрдем берді. Әсіресе, Мойнақтағы 8-Март, Қоңыраттағы Пушкин, Шевченко, Төрткүлдеги Нариманов, Берунийдеги Мақтұмқұлы, Нөкістеги Қ. Маркс, М. Горький атындағы мектептердин оқыушылары хәм жеке информаторлардан Шоманайлы Б. Арқаров, Қоңыратлы, М. Жалалов, кегейлиши Қалыйлаев, мойнақты Марзия кемпір, шымбайлы А. Абдикалықовлардын атларын айрықша атап өтеміз деп жазады.¹⁷⁶

Қарақалпақ дәстүр жырлары, айтысты жыйнауда да үлкен жұмыстар ісленді. Фольклор секторының илимий хызметкері М. Низаматдинов республика районларында болып бул тарауда бай материал жыйнады. Ол хәм 1960 жылдан баслап институт коллективі жыйнаған айтыс бойынша материалларды жыйнап көп томлыққа топлады. М. Низаматдиновтың көрсетуін бойынша дәстүр жырларын, айтыстарды жыйнауда 1949-жылдан баслап С. К. Камалов, А. Каримов, Қ. Максетов, А. Төреев, Т. Абдимуратов, Т. Бегжанов, Н. Камалов, Т. Генжемуратов, А. Бекмуратова, А. Жамалов, У. Шалекенов, Ж. Абдиқаримов, Б. Хакимпийзов, Н. Жапақов, Қ. Мамбетназаров, А. Абдимуратов, Қосбергенов, И. Юсупов қатнасақан.¹⁷⁷

Фольклор секторының бұрынғы хызметкері, қарақалпақ халық қосықлары хәм салт жырларын жыйнаушы А. Тәжимуратов үлкен мийнет іследи. Ол архивте сақланған усы темадағы материалды көп томлықтың бесінші томына жыйнап топлады. Оның көрсетуінше қарақалпақ халық қосықтарын, салт жырларын жыйнауда фольклор секторының хызметкерлері менен Нөкіс мәмлкетлик университетинин студенттери, филологлар үлкен жәрдем көрсеткен. Ол өз кітабында жыйнауға себеп болған өзі хәм басқалар менен бірге 242 деректі, материалдың қимнен қим жазып алғанын белгілеп өтеді.¹⁷⁸

Бәллі алғанда қарақалпақ совет фольклоры материалларын жыйнауда Н. Камалов, Ө. Ерполатов, М. Низаматдинов басқаларға қарағанда өз алдына жұмыс алып барды, себебі олардын илим ізертлеу жұмыстары бул дәуір менен тиккелей байланысы еді.

Содай етип 1959-жылдан баслап илимий хызметкерлер, студенттер, ұлыма фольклорды сүйнушілер тәреппен жыйналған материаллар ӨзССР Илимдер Академиясы Қарақалпақстан филиалының қолжазбалар фондында сақланатуғын қарақалпақ

фольклоры секторының ағзалары тәрәпинен жыйналған бай материалды толықтырды. Өзіннің жанрлық жақтан болсын, вариантлық жақтан болсын, тематикалық жақтан болсын терең мазмун хәм бай формалары менен қарақалпақ фольклоры бойынша 1959-жылдан 1980-жылға шекемги жыйналған фольклорлық материаллар қарақалпақ фольклорының көптомлығының текстлерин баспаға таярлауға мүмкиншилик берди.

ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының ашылыуы, оның составында 1959-жылдан тил хәм әдебиет институтының дүзилиуи, институт структурасында фольклор секторының жұмыс алып барыуы фольклор текстлерин басыуға хәм қарақалпақ фольклоры бойынша плим-изертлеу жұмысларын жазыу хәм басып шығарыуға, сондай-ақ квалификациялы фольклористлерди тәрбиялау исинде жаңа этапты ашты.

1958-жылы С. Бекназаров хәм Г. Есемуратов Қурбанбай жыраудың «Ер Зийұар» дәстанын бастырып шығарды. Дәстанның алдына Г. Есемуратовтың қысқаша кирис сөзи берилген. 1958-жылы А. Қаримов Қыяс жыраудан өзи жазып алған «Мәспатша» дәстанын бастырып шығарды. 1959-жылы А. Пахратдинов қысқаша алғы сөз бенен Амет Шамуратов тәрәпинен Қуламет жыраудан жазылып алынған «Шарьяр» дәстанын бастырды. 1959-жылы «Қарақалпақские народные сказки» деген ат пенен Нөкисте «Қарақалпақстан» баспасында қарақалпақ ертеклери рус тилинде басылды.

1960-жылы атақлы Есемурат жыраудан Рамберген Хожамбергенов жазып алған «Алпамыс» дәстанының үлкен варианты басылып шықты. Кітапты баспаға Қ. Мақсетов хәм Қ. Мамбетназаров таярлаған, кітапқа «Алпамыс» дәстаны тууралы алғы сөз хәм атқарыушылары тууралы мақала жазған Қ. Мақсетов, түсиник сөзлерин жазған Қ. Мамбетназаров, 1960-жылы биринши мәртебе «Ғәрип-ашық» дәстаны басылып шықты. Дәстанды жазып алған хәм баспаға таярлаған Хожамурат Тажимуратов. Дәстанға қысқаша алғы сөзди Т. Сейтжанов хәм А. Қаримов жазған. Баспа сөзде сол жылы «Совет Қарақалпақстаны» газетасында Қ. Айымбетов, Қ. Мақсетов, И. Юсуповлардың дәстанның баспасы жөнннде критикалық мақаласы басылды. Деген менен кемшиликлерине қарамастан бул вариант белгилл дәрежеде әҳмийетке ийе. Тажимуратовтың хабарлауына қарағанда ол бул нұсқаны Ешан бақсы хәм Қудайберген бақсылардың аўзынан жазып алған. Сондай-ақ дәстанды баспаға таярлауда өмиринше «Ғәрип ашық» ты қысса қылып оқыған Хожелиши Балтабай қыссахан менен бирге отырып дәстанның текстин көзден өткерген.¹⁷⁹

1961-жылы Қыяс жыраудан Қ. Мамбетназаров тәрәпинен жазылып алынған «Бозуғлан» дәстаны биринши рет Нөкисте

«Қарақалпақстан» баспасында қарақалпақ тилинде басылып шықты. Баспаға бұл дәстанды таярлағандар Қ. Мақсетов хәм Қ. Мәмбетназаров. Дәстанның идеясын хәм көркемлігін, дәуірлеш сөз ететугып алғы сөз жазғанлар да баспаға таярлаушылар 1962-жылы биринши мәртебе Қ. Мақсетов, Н. Камалов хәм Қ. Мәмбетназаров таярлауында хәм олардың алғы сөзи менен «Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары» өз алдына Нөкисте қарақалпақ тилинде китап болып басылып шықты. Баспа сөзде усы топламға бағалы рецензия шықты. Бул мақаланы жазған Москвалы илимпаз А. А. Валитова еди.¹⁸⁰

1962-жылы биринши ирет Қурбанбай жыраудан С. Маўленов, Ш. Хожаниязов жазып алған «Қурбанбек» дәстаны қарақалпақ тилинде Нөкисте басылып шықты. Дәстанды баспаға таярлағандар Қ. Мақсетов, У. Ерполатов, А. Жамалов, Б. Акимиязов. Қурбанбай жыраудың бул дәстанына алғы сөзди Қ. Мақсетов жазған.¹⁸¹

1963-жылы биринши мәртебе Нөкисте қарақалпақ тилинде «Горуғлы» дәстаны басылды. Бул дәстанда Бекмурат бақсы Жуманиязовтан жазылған «Қырмандели», Нарбай бақсы Көшекеновтан жазылған «Бәзирген» бөлимлери бар. «Қырмандели»ни жазып алған Өтеп Ерполатов «Бәзирген»ди жазып алған Ж. Абдикаримов. Қитанты баспаға таярлағандар Қ. Мақсетов, Қ. Мәмбетназаров, Ө. Ерполатов. Дәстанға алғы сөз жазған Қ. Мақсетов,¹⁸² Бекмурат хәм Нарбай бақсылардың өмирбаянлары ҳақында мағлыұмат берген Ө. Ерполатов хәм Қ. Мәмбетназаров.¹⁸³

1963-жылы киши жастағы балаларға арнап С. Аббазов хәм А. Алимов жумбақлардың топламын қарақалпақ тилинде Нөкисте бастырын шығарды.

1965-жылы А. Тажимуратов «Қарақалпақ халық қосықлары» атлы китапты Нөкисте қарақалпақ тилинде бастырып шығарды.

Китаптың көлемлиги де, оған кирген қосықлардың тематикалық хәр қыйлылығы да үлкен дыққат аударады. Китапқа автор қосықларды «Турмыс-салт қосықлары», «Бесик жыры хәм балалар қосықлары», «Қызлар қосықлары», «Мухаббат қосықлары», «Муң-шер қосықлары», «Нәсият қосықлары», «Ойын-дәлкек қосықлары», «Динди эшкаралаушы қосықлар», «Толғаулар хәм термелер», «Тарийхий қосықлар», «Жоқары қарақалпақлардағы халық қосықлары» деген атамалар менен киргизеди. Китаптың көлеми 21 баспа табақтап асады. Автордың жоқарыдағы бөлиу структурасы тематикалық, жанрлық, дәуірлік жағынан араласып кетиуине қарамастан сол дәуір ушын үлкен ис болды. Китаптың алдына автор 82 бет көлеминде үл-

кеп алғы сөз жазды. Бул оның қарақалпақ халық қосықларына арналған кандидаттық диссертациясының мазмұны еді. Әлбетте, А. Тажимуратовтың бірінші жазған илим-изертлеу жұмыты болғанлықтан қосықтарды классификациялауда болсын, оларды анализдеуде болсын біраз кемшиликтер ушырасқаны айқын. Деген менен «Қарақалпақ халық қосықтары» бойынша бірінші ирет бұндай топтаманың дүзилиішінде хәм ол тууралы изертлеу жазыудағы оның хызметлерин жоқары бақалауымыз керек.¹⁸⁴

1965-жылы Нөкисте қарақалпақ тилинде Қ. Мәмбетпазаров тәрәпинен «Қарақалпақ халық ертеклери»нің жаңа үлкеп топ-ламы басылып шықты.

1968-жылы «Қарақалпақстан» баспасында рус тилинде «Ди-ковины Аму» аты менен қарақалпақ ертеклери басылды. Көле-ми 18 баспа табақты құрайтұғын бул топламға М. Шевердин, И. Шевердина аўдарған ертеклер менен бирге 1959-жылы ер-теклердин русша басылуындағы А. Волков хәм И. Майоров аўдармалары да бул топламға пайдаланған. Қарақалпақ ер-теклериниң бул баспасын әдеўир толық хәм сапалы баспалар қатарына жатқарыуға болады. Китаптың алдында М. Шевер-дин тәрәпинен жазылған кирис сөз бар.¹⁸⁵

1970-жылы Амударья журналының №7 санында Ҳарбай бақсыдан мен тәрәпинен жазып алынған «Дәўлетярбек» дөста-ны басылды. Дөстапның алдында оның дөреген дәўири миллий версиялары улыўма дөстанның мазмұны хәм идеясын ашып бе-ретуғын бизиң мақала бар.

1970-жылы Нөкисте рус тилинде бірінші мәртебе Б. При-валов аўдармасында «Анекдоты омирбека» деген ат менен ки-тап басылып шықты. Бул китаптың ақырында «Анекдоты» омир-бека и некоторые вопросы сатирико-юмористического фолькло-ра» деген Б. Приваловтың мақаласы бар. Бул китап 1977-жылы екінши ирет те басылды.¹⁸⁶

Тилекке қарсы ол өзиниң бул мақаласында 1962-жылы ба-сылған хәм оған Өмирбектиң анекдотлары кирген «Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары» атлы китапты еслей де алмай-ды.

1970-жылы Нөкисте қарақалпақ тилинде балаларға арнал-ған жумбақлардың А. Алимов таярлаған топламы басылып шы-ғады.

1971-жылы С. Северцов аўдармасында рус тилинде «Шарь-яр» дөстаны басылып шықты. С. Северцов аўдармасын «пере-ложение» деп атап, қарақалпақша тексттиң көлеминен русша аўдарманың көлемин 5 есе көбейткен, дөстапның қара сөзинде қосық қатарларына өзинше айналдырған. Қысқасы ол «Шарь-

яр» дастанын түпнускадай емес, ал өзинше баянлаган. Дәстанға И. Юсупов қысқаша кирис сөз жазган.¹⁸⁷

1967-жылы Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты дирекциясы ӨзКП Қарақалпақстан обкомына қарақалпақ фольклорының 20 томлығын басып шығарыў ҳаққында усыныс қойды. Бул усыныс мақулланды хәм жоғарғы органлар тәрәпинен тастыйықланды. «Қарақалпақстан» баспасы «Қарақалпақ фольклоры»ның көп томлығын 1977-жылдан баслап илапға киргизе баслады, «Қарақалпақ фольклоры»ның редколлегиясы атынан мен тәрәпинен жазылған I томға «Қириспе» де көп томлықтың аҳмийетин, оның басылыўының мақсетин, мазмунин баянлаган едик. Сол «Қириспе»нин ақырында мынадай сөзлер бар: «Көп томлықты басып шығарыўда тийкары мақсети—көпшилик оқыўшылар жәмийетинин қарақалпақ фольклорының тутас, толық үлгилер менен таныстырыў, халқымыздын аўызеки творчествосын мәнгилестириў, оларды илимизертлеў жумысына қосыў, усының нәтийжесинде халқымыздын эстетикалық талгамының раўажланыўына үлес қосыў болып есапланады».¹⁸⁸

«Қарақалпақ фольклорының» I—II томларын «Қарақалпақстан» баспасы 1977-жылы басып шығарды. I—II томларға «Қарақалпақ ертеклери» киргизилген. Еки томға 150 ден аслам ҳәр қыйлы жанрдағы қарақалпақ ертеклери киргизилген. Томларды баспаға таярлаган, ертеклер бойынша изертлеў жумысларды жүргизген филология илимлеринин кандидаты Қалбай Мамбетназаров. Усы I—II томның редакциясын Н. Жапақов, Қ. Мақсетов, И. Сагитов алып барды. Еки томның ақырында Қ. Мамбетназаров тәрәпинен дүзилген томларға кирген ертеклер бойынша түсник бар.¹⁸⁹ Көп томлықты беზეўге художник Қарим Молутов қатнасты.

Қарақалпақ фольклорының ертеклерге арналған биринин китабына оның баҳасы менен қоса геїлара кемшиликлерин көрсеткен «Совет Қарақалпақстаны» газетасының 1979-жылы 20 май санында Т. Жумамуратовтың «Ертеклер де ел гезиниси» мақаласы басылды.

Көп томлықтың III томы 1978-жылы басылды хәм қарақалпақ халық жумбақларына арналды. Бул томды баспаға таярлаган қарақалпақ жумбақлары бойынша изертлеў жүргизген филология илимлеринин кандидаты Асен Алимов. III томға табиғат қубылысына, адамға, ҳайўанлар дуньясына, өсимликлер дуньясына, услап тутқан затларға байланыслы жумбақлар, жумбақлар айтыслары кирген. Булар революциядан бурынғы дәўирге харақтерин болса, ал совет дәўиринде дөреген жумбақларда томнан өзинин ҳәр қыйлы тематикасы бойынша орын алған.

Томның редакциясын Қ. Мақсетов алып барған. III томға алғы сөзді А. Алимов жазды.¹⁹⁰

«Қарақалпақ фольклоры»ның IV томы нақыл-мақалларға арналды хәм бул том 1978-жылы басылды. Томды баспаға таярлаған нақыл-мақаллар бойынша изертлеу жұмысын жүргізген Төребай Нийетуллаев. Нақыл-мақаллар томда тематикалық бөлиниўлер менен орналастырылған. Традициялық нақыл-мақаллардан басқа шайырлардың дидактикалық қатарлары, совет дәуиринде дөреген нақыл-мақал, афоризмлер, терме-толғаулар томға киргизилген. Томның алдына Т. Нийетуллаевтың қарақалпақ нақыл-мақаллары жөнинде статьясы берилген.¹⁹¹

Томның редакциясын Қ. Мақсетов алып барған.

Көп томлықтың V томы қарақалпақ халық қосықларына арналған. Бул томды баспаға таярлаған, қарақалпақ қосықлары бойынша изертлеу алып барған Аденбай Тажимуратов. Кітапта халық қосықларының барлық түрлеринен үлгилер бар. Кітапқа А. Тажимуратов кирис сөз хәм таллау жазған.¹⁹²

«Қарақалпақ фольклоры»ның 1980-жылы басылған VI томы «Қырқ қыз» дәстанына арналған. Дәстанды баспаға таярлаушылар Қ. Мақсетов, Н. Жапақов, Т. Нийетуллаев. Дәстанға алғы сөзді Қ. Мақсетов жазған.¹⁹³ Хәммеге белгили «Қырқ қыз» дәстанының бул вариантын Қурбанбай жыраудан Асан Бегимов, Сәдирбай Маўланов, Шамшет Хожаниязовлар жазып алған. Бул дәстанның Қурбанбай жырау вариантынан басқа «Қырқ қыз»дың Қыяс жырау варианты да бар.

Қарақалпақ фольклорының көптомлығын басыу аңсат ис емес еди. Дурысында да бул исти бизлер Қазақстан хәм Орта Азия масштабында биринши болып басладық. Хәқыйқатында бул иске үлкен таярлық хәм жетерли қәнигелик керек еди. Бул бизге жетиспейтуғын еди. Сонлықтан хәр бир томға кирген материаллардың сапасы, хәр бир томға илимий аппарат дүзиу мәселесинде кемшиликлерден аўлақ болмадық.

Усы мақсет пенен қарақалпақ фольклорын баспаға пухта таярлау мәселеси нәзерде тутылып 1981 — 85 жылларда илимий жұмыс иретинде ӨзССР Илимлер Академиясының рәсмий илим-изертлеу планына киргизилди. Бул жұмыстың илимий басшысы қылып филология илимлеринин докторы, профессор Қ. Мақсетов белгиленди. Көптомлықты таярлау жұмысын тийкарынан ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н. Дәуқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты фольклор секторының хызметкерлери алып барды. 1981-жылдан баслап көптомлықтың жаңа редколлегиясы, кейин ала жууаңлы редакторлары дүзилди. Шөлкемлестириўшилик хәм баспа ислерине бизлерге Қарақалпақстан областьлық партия комитети жәрдем берип отырды.

1981-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның VII томы «Алпамыс» басылып шықты. Бул Өгиз жыраудан Қаллы Айымбетов жазып алған, дәстанның ең жақсы вариантларының бири есепланады. Баспаға таярлағанлар Қ. Байниязов пен Нағмет Айымбетов. Дәстанның кейинде гейпара сөзлерге түсиник берилген.¹⁹⁴ Бул «Алпамыс»тың Өгиз жырау вариантының үшінші басылыуы.

Көптомлықтың «Қоблан» дәстанына арналған VIII томы да 1981-жылы басылып шықты. «Қоблан» дәстанының бул варианты атақлы Есемурат жырау Нурабыллаевтан жазып алынған. Жазып алғанлар Н. Жапақов, С. Мәуленов. Бул дәстанның үшінші басылыуы. Дәстанды баспаға таярлағанлар Н. Жапақов Қ. Мәмбетназаров, Қ. Байниязов. Дәстанның текстіндеги гейпара сөзлерге түсиник берилген.¹⁹⁵ Бул «Қоблан»ның ең жақсы варианты.

«Қарақалпақ фольклоры»ның IX томын «Ер Зиуар», «Қаншайым», «Қурбанбек» дәстанлары құрайды. Бул том 1981-жылы басылып шықты. Қурбанбай жыраудың «Ер Зиуар» дәстаны С. Бекназаров, Г. Есемуратов, «Қаншайым» дәстаны Ө. Хожаниязов, «Қурбанбек» дәстаны С. Маўлепов, Ш. Хожаниязовлар тәрәпинен жазып алынған. Жоқарыдағы дәстанларды баспаға таярлаған, алғы сөз хәм түсиник сөзлерин жазған Қ. Мақсетов, Г. Есемуратов, А. Қожықбаев.¹⁹⁶ Жоқарыдағы үш дәстан да скинши ирет басылып атыр.

Көптомлықтың 1982-жылы басылған X томы «Маспатша» дәстанына арналған. «Маспатша» дәстанының бул варианты Артық Қаримов тәрәпинен Қыяс жыраудан жазып алынған. Дәстанды баспаға таярлаған, алғы сөз хәм түсиник сөзлерин жазған Қ. Мәмбетназаров, А. Қаримов, Т. Нийетуллаев.¹⁹⁷ «Маспатша» дәстанының бул варианты ең жақсы вариант есепланады.

1982-жылы «Айтыс»тың XI томды құрайтуғын биринши китабы басылды. Томды баспаға таярлаған М. Низаматдинов. Бул томға тийқарынан «Турмыс салт айтыслары» хәм «Шешенлик айтыслары» деген еки үлкен тарау кирген. Алғы сөз хәм түсиник сөзден басқа хәр бир тексттиң алдында оның мәнисин, құрылысын, мазмунын, әҳмийетин баянлайтуғын пикирлер келтирилген.¹⁹⁸

Айтыстың 1983-жылы басылған екинши китабы қарақалпақ фольклорының XII томын құрайды. Бул томды баспаға таярлаған М. Низаматдинов. Бул томның мазмунын «Қарақалпақ халық дәстанларындағы айтыслар», «Қарақалпақ классик шайырларының айтыслары», «Совет дәуириндеги айтыслар» деген бөлимлер құрайды. Айтыстың жоқарыдағы түрлерин бойынша текст пенен бирге автордың ол тууралы жеке пикирлерин ара-

ласып келеди.¹⁹⁹ Қарақалпақ ауыз әдебиаты хәм жазба әдебиатындағы айтыс жапры бойынша автордың жеке пикири бар. XII том ҳаққында Қ. Байниязов «Совет Қарақалпақстаны» газетасында критикалық мақала жазды. Ол рецензияда кеуил аударатуғын орындар, есапқа алатуғын моментлер аз емес.²⁰⁰ Соның менен бирге баспасөзде «Айтыс»тың еки томын мақуллаған улыўма жоқары бақалаған да пикирлер болды.

1984-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның XIII томы басылып шықты. Бул томға «Шарьяр» дэстаны кирип, оған Қуламет жыраў хәм Өтенияз жыраў вариантлары жиберилди. Қуламет жыраў вариантын жазып алған Әмет Шамуратов, Өтенияз жыраў вариантын жазып алған Қ. Мақсетов. Томды баспаға таярлаган хәм алғы сөз, жыраўлар ҳаққында мағлыўмат, түсиник сөзлерин жазған Қ. Мақсетов.²⁰¹

«Ғарип — ашық» хәм Саятхан — Ҳамра» дэстанлары 1985-жылы басылып «Қарақалпақ фольклоры»ның XIV томын қурады. «Ғарип — ашық» дэстаны Х. Тажимуратов тәрәпинен Ещан бақсы хәм Қудайберген бақсылардан жазып алынған, «Саятхан — Ҳамра» Минаж Матсапаевтап жазылып алынған вариант. Баспаға А. Алимов, Қ. Мақсетов, Х. Тажимуратов, А. Қаримов, Т. Нийетуллаев, М. Низаматдинов таярлаган. Алғы сөзди А. Алимов жазған.²⁰²

1986-жылы көп томлықтың өз ишине «Горуғлы» эпосын алған XV томы басылды. Бул томға «Горуғлы»ның «Әўезхан», «Әўез үйленген», «Арап Рейхан», «Қырмандэли», «Базирген» бэлимлери кирген. Усы томды баспаға таярлаган, алғы сөз хәм түсиник сөзлерин жазған М. Низаматдинов.²⁰³ «Қырмандэли» бақсы Мадирейим Матчановтан А. Жамалов, «Базирген» Ещан бақсыдан А. Абибуллаев, «Әўезхан» Сапарнияз қыссахнан М. Низаматдинов, «Әўез үйленген», «Арап Рейхан» Нарбай бақсыдан Ж. Абдиқаримов жазып алған еди.

1987-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның XVI томы басылып шықты. Бул томға «Юсуп-Ахмет», «Юсуп-Злиха», «Ашық Нэжел», «Хүрлиха-Ҳамра» дэстанлары кирген. «Юсуп-Ахмет» дэстаны бақсы Әмет Тарийковтап Қ. Мақсетов тәрәпинен жазып алынған. «Юсуп-Злиха» дэстанының қолжазбасы Кегейлиден А. Алимов тәрәпинен табылған. «Ашық-Нэжел» дэстаны Қ. Мақсетов тәрәпинен Қаражан бақсы Қабыловтан жазылған. Бул үлгини Бердақ ислеген, Бердақтың қызы Хүрлиман үйренип алып айтып жүрген, кейин бул дэстанды баласы Қаражанға үйреткен. Бердақ бақлаўларға қарағанда Хорезм өзбеклери хәм түркмен арасында қолжазба хәм ауызша тараған бул дэстанның қарақалпақша версиясын дөретип, өзи жырлап өткен. «Хүрлихан-Ҳамра» дэстаны Қоңыратлы Орынбай бақсының шәкирти Мадирейим бақсыдан А. Жамалов тәрәпинен Қоңырат-

тағы фольклорлық экспедиция ұақтында жазылып алынған едн. XVI томды баспаға таярлағанлар Қ. Мақсетов, А. Алымов. Томның алғы сөзи А. Алымов тәрeпiнен жазылды.²⁰⁴

1987-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның XVII томы да басылып шықты. Бул томға Курбанбай жыраудан жазылып алынған «Шийрин-Шекер», «Жас келел», «Ерқосай» дэстанлары кирген. Усы дэстанларды жыраудан жазып алғанлар С. Мәуленов хэм Ш. Хожаниязов. «Хажы-Гирей» дэстаны С. Бекназаров тәрeпiнен Курбанбай жыраудан жазылып алынған еди. Бул дэстанда XVII томға киргизилген. Томды баспаға таярлағанлар Қ. Мақсетов, Н. Жапақов, Қ. Мамбетназаров, Т. Нистуллаев, Ж. Хошиязов, Е. Ерназаров. Баспаға таярлаушылар тәрeпiнен алғы сөз хэм түсиник сөзлер жазылған.²⁰⁵

«Қарақалпақ фольклоры»ның қалған XVIII, XIX, XX томлары да 1988 — 89 жыллары басылып шығарылады. Солай етип қарақалпақ фольклористлериниң узақ жыллар дауамына коллективлик мийнетиниң пәтiйжесинде халқымыздың фольклорлық сайланды үлгилери 20 томда жарық көреди. Текстологиялық ямаса илимий аппараттағы гейпара пуқсааларына қарамастан қарақалпақ фольклорының бул көп томлығы қарақалпақ фольклористлериниң оғада үлкен фундаменталь жұмысларына есапланады.

50-жыллардың ақыры, 60-жыллардың басында Қарақалпақстан филиалының хэм филиалдың составында тарийх, тил хэм әдебият институтының дүзилуи менен, әсиресе сол институттың фольклор секторының пайда болуына байланыссы қарақалпақ фольклоры бойынша кишигирим мақалалар жазуудан китаптар, монографиялар, изертлеулер жазуу хэм оларды китап түринде басып шығаруу басланды. Сонлықтан биз бул обзорымызда қарақалпақ фольклористлери Қ. Айымбетовтың, И. Сагитовтың, Е. Жапақовтың, Қ. Мақсетовтың, Қ. Мәмбетназаровтың, Т. Нистуллаевтың, Н. Камаловтың, А. Тәжимуратовтың, А. Алымовтың, М. Низаматдиновтың, Ж. Хошиязовтың, К. Алламбергеновтың т. б. бир қанша мақалалары жарық көргенлигин, олардың қарақалпақ фольклористикасы ушып үлкен әхмийетиниң бар екенлигин атап өтемиз.

Бул жұмыста биз тийкарынан монографиялық изертлеулерге шолуу жасаймыз.

1962-жылы биринши ирет қарақалпақ тилинде қарақалпақ фольклорына тикелей арналған китаптар басылып шыға бастады. Буган сол жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрген Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ қахарманлық дэстаны «Қырқ қыз» китабын атауға болады. Китап кирисиу хэм жуу-мақтан басқа «Қарақалпақ қахарманлық дэстаны «Қырқ қыз» дэстанының идеялық бағыты», «Дэстанның көркемлик өзгеше-

ликлери хаққында», «Дэстанның жыршысы тууралы» деген бөлимлерден турады. Бул китап автордың 1957-жылы жазылып чыгарылган кандидаттық диссертациясының қысқартылған варианты. Бул китапқа баспа сөзде филология илиминин докторы И. Т. Сагитовтың уламлы рецензиясы басылып шықты.²⁰⁶

1962-жылы Ташкентте рус тилинде И. Т. Сагитовтың «Қарақалпақский героический эпос» атлы монографиясы басылып шықты. Китап «Қарақалпақ эпосына улыма характеристика» (эпостың классификациясы, жыраулар, эпос хэм тарийх, эпосты дәуирлерге бөлү), эпостың дәрелий дәуири, қарақалпақ эпосының тийкаргы өзгешеликлери, қарақалпақ эпосының көркемлик өзгешеликлери, «Қоблан», («Қобланпың қарақалпақша вариантылары», қазақша варианты), «Алпамыс» («Алпамыстың» миллий версияларының уасалығы хэм айырмашылықтары), «Қырқ қыз» (оның өзине тән хэм көркемлик өзгешелиги) қусарган төрт баптап турады. Бул китап автордың усы атамалағы докторлық диссертациясының ең қысқаша мазмуны еди.²⁰⁷ И. Т. Сагитовтың бул китабы қарақалпақ тилинде тозғығы менен «Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы» деген ат пенен Нәкисте «Қарақалпақстан» баспасында 1963-жыл басылып шықты. Китап илимий жәмийетшилик төрепинен баспа сөзде жоқары баха алды. Н. Дәуқараевтан кейин «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз» дәстанларын кең изертлеген И. Т. Сагитов болды.

Қ Айымбетов өзинин 1963-жылы басылган «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынап очерклер» деген китабының «Қарақалпақ совет драматургиясының пайда болуы дереклери хэм дәслепки драмалар» деген бөлиминен «Қарақалпақ халқының өткендеги қыз узатқандағы, келин түсиргендеги той-тамаша, сейиллерде айтылатуғын жырлар, той баслау, ҳау жар айтысуы, беташар, қыз-жигит айтыслары, халықтың жырау-бақсылары, қыссаханлар, халық дәстүрлери, масқарапаз, қу-ұыршақ театрлары кирген — бул ойындар өткендеги халықтың өмир тиришилигинде үлкен әҳмийетке ийе болған. Буны сол заманның ойын-зауығы, сахна өнери, театры, драмасы деуге болады... — деп жазады хэм «Той баслау», «Жууап», «Қырқ жигит ойыны», «Халық жырау-бақсылары», «Халық дәстанлары», «Қыссаханлар» деген бөлим берин, булардың театрга, драмаға дерек болғанын көрсетеди.²⁰⁸

1965-жылы Ташкентте «Фан» баспасында Қ. Мақсетовтың қарақалпақ тилинде «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» деген китабы басылып шықты. Китаптың редакциясын филология илимлеринин докторы И. Т. Сагитов ислеген. Китап кирисну хэм жуумақтан басқа «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының жанрлық өзгешеликлери», «Идеялық

хэм көркемлик өзгешеликтери», «Композициялық қурылысы хэм образлары», «Қақарманлық дэстанлардың сүүретлеу қураалары», «Қақарманлық дэстанлардағы проза», «Қарақалпақ халық поэзиясында қосық дәреттүүшилик мәселесине» қусаған баплардан турады. Китапқа баспа сөзде унамлы рецензиялар басылып шықты.²⁰⁰ Бул китап автордың докторлық диссертациясының тийкаргы мазмұнын сәулетендиретуғын еди.

1966-жылы Ташкентте «Фан» баспасында, рус тилинде басылған Т. Алланазаровтың «Қарақалпақский советский театр» деген китабының «Қарақалпақ совет драматургиясының хэм театрының мизлий дереклери» деген бөлимінде халық дәстүрлери, «Қаўжар», «Көрмизлик», «Беташар», «Қыз сыңсыу», «Жоқлау», «Қыз айттырыу», «Келин түсирю», «Қыз узатыу» кең түрде баянланады. Сондай ақ бул китапта балалар ойындары «Тебиспек», «Илметахия», «Ат ойын», «Байге», «Ылақ», «Ешек жаўрын», «Шурқас», «Топ», «Тикпе таяқ», «Аңғалақ», «Суў қалақ», «Суў серписпек», «Жүзиспек», «Сүнгиспек», «Жарыспақ», соныл менен бирге «Қаўыл-қаўыл», «Үй-үй», «Маңлай шертпек», «Табыспақ», «Жаңылтпаш», «Түлкишек», «Қамыс қыйма», «Соқыр теке», «Айналма дүрре», «Жумбақ», «Әуелемен-дүуелемен», «Хәкке қайда», «Бәдик», «Қудагай», «Ярамазан», «Қырқ жигит», «Ага бий» т. б. ҳақында сөз стилин олардың этнографиялық, фольклорлық қасийетлери, театрлық элементлери жөнинде айтылады.

Сондай ақ китапта халық дэстанларын, жыраў-бақсы искуствосын анализлеп ондағы драма хэм театр элементлери ашып береди. Қ. Айымбетов баслаған пикирди тереңлестиреди хэм ҳәр жақлама ашып береди.²¹⁰

1966-жылы Насретдин Камалов «Жалынлы жыллар» деген китапта бастырып шығарды. Бул китапта биринши мәртебе урыс дәўириндеги қарақалпақ халық қосықларынан үлгилер берилген. Бул қосықларды Н. Камалов фольклорлық экспедицияда болған ўақтында жыйнаған еди. Топлам «Тылдағы мийнеткешлердин қосықлары», «Саўаштағы жаўынгерлердин қосықлары» деген еки бөлимнен турады. Оған барлығы болып 46 қосық кирген. Китаптың алдына «Уллы Уатандарлық урыс дәўириндеги қарақалпақ халық қосықлары ҳақында» деген Н. Камаловтың усы дәўирдин қосықларының өзгешелиги, идеясы, көркемдигин ашып беретуғын көземли мақаласы берилген.²¹¹

1968-жылы қарақалпақ фольклористикасына үлкен үлес болған Қ. Айымбетовтың «Халық даналығы» атлы китабы басылып шықты. Бул китап оның докторлық диссертациясының тийкаргы мазмұны еди.²¹²

1970-жылы Қ. Мақсетовтың «Халық бақсысы» атлы китап-

шасы басылып шықты. Бунда атақлы Жапақ бақы Шамуратовтың өмири хэм творчествосы хаққында сөз етиледи.²¹³

Қ. Мақсетовтың 1971-жылы басылған «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» атлы фольклордың теориялық мәселелерине арналған кітабында Маркс, Энгельс, Лениннің хэм А. М. Горькийдің фольклор хаққындғы ойлары, фольклордың халықлығы хэм классификациясы мәселелери, фольклордағы традиция хэм импровизация, көркем метод проблемалары туўралы сөз болады.²¹⁴ Баспа сөзде кітаптың әҳмийети хаққында викирлер айтылған.²¹⁵

1974-жылы «Қарақалпақстан» баспасы Исмайыл Қурбанбаевтың «Қарақалпақ балалар әдебиятының тарийхының очерки» атлы кітабын басып шығарды. Автор халық қосықларын, жаңылтпаш, нақыл-мақаллар, жумбақлар, ертекерлер, эпослардың балалар әдебиятына қатнасы проблемасын көтереди хэм бул мәселени айдын, анық шешип береді.²¹⁶

Фольклор менен әдебияттың байланысы фольклористикадағы үлкен әҳмийетли мәселелердің бири. 1975-жылы Қ. Мақсетовтың «Фольклор хэм әдебият» атлы кітабы басылып шықты. Қирисиў бөлимінде әдебияттың фольклор менен әйлемги дәуірлерден байланыс мәселелерине нәзер аударылады. XVIII — XX әсирлердеги қарақалпақ әдебияты ўәкиллери Жийен, Күнхожа, Ажибияз, Өтеш, Омарлардың қарақалпақ фольклорына сүйенгенлиги, фольклорды творчестволық жол менен пайдаланғанлығы конкрет мысаллар менен көрсетиледи. Кітапта «Бердақ хэм фольклор», «Аяпбергенин творчествосындағы фольклоризм», «Ж. Аймурзаевтың «Айгүл — Абат» пьесасында фольклорлық мотивлер», «И. Юсуповтың «Гилемши хаял хаққында хақыйқаттық» поэмасында халық поэзиясының элементлери», «С. Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» пьесасының халықлығы», «Т. Жумамуратовтың «Макарня сулыў» қыссасының халықлық белгилери», «Эпос хэм драма», «Беруний хэм фольклор» деген бөлимлер бар. Кітаптың жуўмақлаў бөлимінде автор фольклор менен әдебияттың байланысыў жолларын өзінше көрсетип береді. Кітап баспасөзде унамлы баҳалды.²¹⁷

1976-жылы искусствовед Т. Адамбаеваның «Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы» атлы кандидаттық диссертациясы сыпатында питкерилген баҳалы монографиясы басылып шықты. Кітап қирисиў хэм жуўмақтан басқа «Қарақалпақ халқының қосық дәретпелери», «Қарақалпақ халқының сазлары хэм саз әсбаплари», «Қарақалпақ музыкасының атқарыўшылары», «Қарақалпақ музыкасының туўысқан халық музыкасы менен байланысы» бөлимлеринен турады. Әсиресе бул

китабында автор атақлы Муўса бақсы творчествосын хәртәрәп-леме хәм терең изертлейди. Т. Адамбаевның бул китабының фольклористлар ушын әһмиyeti оғада үлкен. Китапта музыка-лық фольклор менен сөзлик фольклор байланысы айрықша қызығышылық туўдырады.²¹⁸

• Қурбанбай Тәжибаевтың творчествосына арналған, улыўма қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының көркемлик өзгешели-гин сөз ететуғын Қ. Мақсетовтың 1976-жылы Ташкенттеги рус тилинде «Фан» баспасында «Қаракалпакский эпос» атлы кита-бы басылып шықты. Китапта Қурбанбай жыраўдың өмири хәм творчествосы сөз стилиўи менен онын атқарған «Қырк қыз», «Ер Зийўар», «Қаншайым», «Менлиқал», «Қурбанбек», «Жана-дил», «Балтекей батыр», «Алпамыс», «Ерсайым», «Жаҳаншир», «Салимжан», «Илимхал», «Хатам — Тай», «Хаджи — Гирей», «Ер қосай», «Бозамап», «Шийрин — Шекер» дәстанлары ана-лизленеди. Китаптың жуўмақтан басқа кирисиў бөлимин «Ху-дожественные особенности каракалпакского героического эпоса» деген үлкен бап қурап турады. Бул автордың жыраўдың 100 жыллығына арнап жазған мийнети еди. Китап илимий жәмийетшилик тәрәпинен жоқары баҳаланды.²¹⁹ Бул китаптың редакциясын академик М. К. Нурмухамедов ислеген еди.

1977-жылы Ташкентте «Фан» баспасында қарақалпақ фольк-лористлериниң коллективлик жумысы биринши нрет рус тилин-де «Қарақалпақ фольклоры тарийхының очеркleri» («Очерки по истории каракалпакского фольклора») басылды. Бул мий-неттиң басылыўы көп жыллар қарақалпақ фольклористлериниң изертлеген жумысларының нәтийжеси болды. Китаптың кирис сөзи, дәстанлар хәм совет фольклоры бөлимин Қ. Мақсетов, ертеклер, легендалар, аңыз-әңгимелер, анекдотлар бөлимин Қ. Мамбетназаров, дәстүр жырлары, жоқлаў, айтымларды Н. Жапақов, лирикалық қосықлар хәм жумбақларды А. Алимов, нақыл-мақал, терме-толғаўларды Т. Ниетуллаев, тарийхий қо-сықларды А. Қожықбаев, урыстан кейинги халық поэзиясын М. Низаматдинов, айтысты Ж. Хошниязов, урыстан буринғы халық поэзиясын Ө. Ерполатов, урыс дәўириниң халық поэзиясын Н. Камалов жазған. «Очерклер»диң жуўаплы редакторы Қ. Мақ-сетов. Ҳақыйқатында бул коллективлик илимий мийнет қара-қалпақ фольклористикасы тарийхындағы оғада үлкен әдип-болды, қарақалпақ фольклоры жанрларын терең хәм хәртәрәп-леме изертлеўге жана бағдар берди, қарақалпақ фольклорын терең, илимий көз қарастан изертлеўге тийкар салды. Гейпара кемшиликлерине қарамастан бул илимий мийнетти қарақалпақ фольклорын изертлеўдеги ең тийкарғы жумыслардың бири деп есаплаўға болады.

1977-жылы Нәжим Дәўқараевтың шығармаларының толық

жыйнағының 2-томы басылып шықты. Бул том толығы менен қарақалпақ аўызеки халық творчествосына арналған еди. Томды баспаға таярлаўшылар Жаңабай Нарымбетов, Қырқбай Байниязов ҳәм Исмайыл Қурбанбаевлар үлкеи жұмыс ислеген. Бул тараў Н. Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклерин» атлы докторлық диссертациясының биринши бөлими еди. 1959-жылы рус тилинде басылған «Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы, ямаса 1961-жылы қарақалпақ тилинде басылған «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклерин» атлы Н. Дәўқараевтың мийнетлерине қарағанда 1977-жылы басылған 2-томдағы қарақалпақ аўыз еки әдебиятына арналған материал өзинин толықлығы менен айырылып турады.²²⁰ 1959 ҳәм 1961-жылғы басналарда фольклор қысқартылып берилген еди.

Соплықтан 1977-жылғы Н. Дәўқараевтың шығармаларының толық жыйнағының 2-томындағы қарақалпақ аўызеки халық творчествосына байланыслы басылған мийнетин қарақалпақ фольклорын үйрениўдеги ең тийкарғы дереклердин бири деп қараўға болады ҳәм қарақалпақ фольклорын изертлеўде Н. Дәўқараевтың усы баспасып биринши гезекте нәзерде тутқан дурыс.

Н. Дәўқараевтың бул мийнетинин әҳмийети, мазмуны, қарақалпақ фольклористикасындағы орны Н. Дәўқараевқа арналған бөлимде кеңирек ашып бериледи.

1977-жылы Қ. Айымбетовтың «Қарақалпақ фольклоры» атлы жәрдемши оқыў қуралы сыпатында университеттин филология факультетине арналған китабы басылып шықты. Китап автордың өзи өлгеннен кейин Қырқбай Байниязов ҳәм Әдилбай Қожыбаевлар тәрәпинен баспаға таярланып жарық көрди. Киптапта тийкарынан қарақалпақ фольклорының түрлеринен турмыс салт дәстүр жырлары, ертеклер, нақыл-мақаллар, айтыслар, тарийхий жырлар, қыссахан шайырлар, қарақалпақ совет фольклоры ҳаққында бақалы мағлыұматлар бар. Киптаптың басында Марксизм — Ленинизм классиклеринин А. М. Горькийдин фольклор ҳаққындағы пикирлери келтирилген.²²¹ Ал Қарақалпақ фольклорының ең тийкарғы үлкеи бөлими — дәстанлар, жыраў-бақсылар ҳаққында ҳеш нәрсе жоқ. Таярлаўшыларда бул туўралы ҳеш нәрсе ескертпеген. Бул ҳаққында Қ. Айымбетовқа арналған бөлимде кеңирек тоқтаймыз.

1978-жылы Қаллы Айымбетовтың «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» китабы «Қарақалпақстан» баспасында басылды. Киптапта бурын бирнеше ирет автор тәрәпинен басылған қарақалпақ нақыл-мақаллары тексти бар. Автордың китабына кирген «Термелер», «Фразеологиялар», «Нақыл-мақаллар сөзлиги» «Жүйели сөзлер», «Хәзирги заман юморлары», «Абуль Фараж-

лары», «Қарақалпақ фольклорының дәретіушілері хәм атқарыушылары», «Фольклор хәм әдебиат», «Жуўмақ» қусаған жоқарыда көрсетілгенлердің хәммесин Қ. Мақсетов жазған. Сабақлықтағы «Рус революцияшыл демократлары В. Г. Белинский, А. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов фольклор ҳақында», «Қарақалпақ фольклорының жыйналыуы, изертлеиу тарийхынан», «Қарақалпақ халық қосықлары, той жырлары, айтымлар, айтыс, жумбақлар, жаңылтпашлар, совет дәуириндеги фольклор, әдебиатлар дизими А. Тажимуратов тәрәпинен жазылған. «Ертеклер», «Анекдотлар» ға Қ. Мамбетназаровтың «Нақыл-мақаллар» бөлмине Т. Ниетұллаевтың материаллары пайдаланылды. 1979-жылдан баслап «Қарақалпақ фольклоры» сабақлығы Нөкис университетинин филология факультетинин студентлеринин ең зәрүр оқыу қуралы болып хызмет етип келеди.

Әлбетте биринши дүзилген оқыу қуралы болғанлықтан хәм оның үстине еки автор жазғанлықтан сабақлықта, гейпара қөтекемшиликтиң болыуы, гүмансыз. Булардың хәммеси қлесен баспаларында дүзетилиуи зәрүр. Өз ўақтында баспасөзде китап ҳақында упамлы пикирдің айтылғанн атап өткен жөн.²²⁴

Қ. Айымбетовтың 70 жыллық мерекесине арналып 1979-жылы «Фольклоршы Қаллы Айымбетов» атлы Қ. Султановтың «Қарақалпақстан» баспасында брошюрасы басылып шықты. Бул брошюрада Қаллы Айымбетовтың өмири, хызмети, әдебий, илимий, педагогикалық жұмыслары ҳақында баҳалы пикирлер айтылған. Тийкарынан қарақалпақ фольклорын совет дәуиринде ең дәслепки жыйнаушы бастырып шығарыушы, изертлеуши сыпатында Қ. Айымбетовқа өзише тийнсли баҳасын берген.²²⁵

Оразақ Бекбаўлиевтың 1979-жылы «Қарақалпақстан» баспасында «Қаҳарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхий лингвистикалық характеристикасы» деген китабы басылып шықты. Автордың бул китабы қарақалпақ қаҳарманлық эпосының тилин изертлеуде үлкен әҳмийетке ийе. Ол эпостағы араб-парсы лексикасын ашып олардың мәнисин түсиндириу менен бир қатарда, тил тарийхына байланыслы олардың пайда болыу жағдайларына, тарийхий аспектлерине де кеўил аўдарды. Ол қаҳарманлық эпостың тилинде 2500 жақын сөзди пөзерде тутып 5000 ға жақын мысал келтирип, олардың араб-парсы лексикасына қатнасын белгилейди. Бул оғада үлкен хәм машақатлы хәм баҳалы жұмыс. О. Бекбаўлиевтың бул сөзликке жазған көлемли тарийхий лингвистикалық очеркиде жоқары илимий дәрежеде хәм терең излениушлик пенен жазылған.²²⁰ Бул китапқа кирген араб-парсы сөзлерин берийде бир кемшликке жол қойылған. Араб-парсы сөзлеринин қарақалпақша айтылыуы берилген де, ал арабша-парсыша айтылыуы берил-

меген. Буны айтып отырғанымыздыц себеби. Көпшлик, хәтте барлық араб-парсы тилинен қарақалпақ тилине кирген сөзләр өзгертипкиреп айтылады. Оған салыстырмалы түрде тупнысқаларын бергенде оғада орынлы болар еди.

1980-жылы Әдилбай Қожықбаевтыц «тарийхий қосықлар» атлы брошюрасы «Қарақалпақстан» баспасында басылып шықты. Бунда тарийхий қосықлардың хәм апызлардың тарийхий ўақыялар тийкарында пайда болыўы, раўажланыўы хәм оларда тарийхий шынылықтыц сөз етилиўи менен оның аўызеки халық дәрәтлелериниц басқа түрлерине байланысы ҳаққындағы мәселелерде сөз етиледи. Бул китапшада «Ормамбет бий», «Қарақалпақ», «Ноғайлы», «Байсынга», «Жети үйге бир беллар», «Аўезхан», «Қоңырат», «Асқар батыр», «Өтеш батыр», «Мордиқар», «Залым Яўмыт», «Хан зулымы», «Шайдаков» т. б. тарийхий қосықлар анализленеди.²²⁷ Тарийхий қосықлардың өзгешелигин үйрениўде бул китапша белгили дәрәжеде қызыныўшылық туўдырады.

Қарақалпақ ертеклерине арналған биринши монографиялык басылыўы 1981-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрген Қалбай Мамбетназаровтын «Қарақалпақ ертеклери ҳаққында» китабы менен белгиленеди. Китап «Қирисиў» хәм «Жуўмақ» тап басқа «Қарақалпақ ертеклериниц жаирлық белгилери», «Қыялы ертеклер», «Хайўанлар ҳаққында ертеклер», «Турмыс ертеклери», «Турмыс ертеклериндеги халық сатиралары», «Қарақалпақ ертеклериниц көркемлик өзгешеликлерин» деген бөлимлерден турады. Қ. Мамбетназаров узақ жыллар даўамында қарақалпақ ертеклерин жыйнаў, басып шығарыў, изертлеў жумыслары менен шуғылланып келеди. Бул монографиясында ол қарақалпақ ертеклериниц изертлениву тарийхий, олардың жаирлық хәм идеялық өзгешеликлерин, олардың туысқан халықлар ертеклери менен усаслығын хәм байланысын, қарақалпақ ертеклериндеги образлар менен көркем тил мәселелерин ашып береди.²²⁸ Автордын бул китабы қарақалпақ ертеклери бойынша оғада баҳалы изертлеў жумысы екенин айтыў керск.

Төрөбай Ниетуллаевтын «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» монографиясы 1982-жылы «Қарақалпақстан» баспасында басылып шықты. Бул китапта усы жаир бойынша биринши көлемли жазылған илимий мийнет. Бунда биринши гезекте қарақалпақ нақыл-мақалларының анализин көрмиз. Автордың қарақалпақ нақыл-мақалларының көркемлик өзгешелигин ашыўы, олардын қурылысы, рифмалар, көркем сўўретлеў қураллары, көркем фигуралары, тили ҳаққындағы пикирлери айрықша баҳалы.²²⁹ Т. Ниетуллаев қарақалпақ нақыл-мақалларын жыйнаўда, басып шығарыўда үлкен жумыс иследи. Оның китабында қарақалпақ

пақыл-мақалларының жыйналыуы, басылыуы хәм изертлениуи ҳаққында баҳалы мағлұматлар бар.

М. К. Нурмухамедов өзиниң буринғы басылған китапларында, сондай-ақ оларды жыйнақтастырған 1982-жылы Ташкентте рус тилинде «Гафур Гулам» баспасында «Судьбы народов — судьбы культур» деген китабында XVIII—XIX—XX әсирдин басында рус илмпазларының қарақалпақ фольклорын жыйнаўда, бастырып шығарыўда ислеген хызметлери ҳаққында мағлұматлары үлкен әҳмийетке ийе.²³⁰

М. К. Нурмухамедовтың 1983-жылы Ташкентте «Фан» баспасында шыққан «Сказки А. С. Пушкина и фольклор народов Средней Азии» брошюрасы тек Пушкин творчествосын изертлеўде ғана емес, ол Орта Азия халықларының, соның ишинде қарақалпақ фольклорының да Пушкин творчествосына шығыс халықлары фольклоры сыпатында қоспалы тәсийри ҳаққында сөз етеди. Сондай-ақ автордың бул китапшасы әдебият пенен фольклордың, соның менен хәр қыйлы халықлар фольклорының байланысы, өз ара тәсийри ҳаққындағы мәселелерди ортаға таслайды. Буны биринши гезекте А. С. Пушкинның «Салтанатна ҳаққында ертеклер» шығармасы тийкарында анализлейди.²³¹

И. Т. Сагитовтың 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасында шыққан «Әдебият хәм фольклор» атлы мақалалар топламында автордың «Әдебий мийрасларымыздың түүесилмес байлығы» деген ат пенен берилген мақаласында «Ерзийўар», «Шарьяр», «Маспатша», «Ер Қосай», «Бозуғлан» дәстанларының идеялық мазмуны, халықлығы ҳаққында пикир жүритилген.²³²

Асен Алымовтың 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасында шыққан «Қарақалпақ лироэпикалық дәстанлары» атлы китабы «Хурлиқа-Ҳамра», «Юсуп-Злиха», «Фархад-Шийрин», «Саятхан-Ҳамра», «Ашық-Пәжел», «Ғорин-ашиқ» дәстанларын өзинше анализлейди, лироэпикалық дәстанларын дәретиў хәм қәлиплесиў жағдайларын сөз етеди. Китапнада лироэпикалық дәстанлардың композивциялық өзгешелиги, көркем образдылығы, дәстанларды атқарыўдағы шеберлик хәм өмиршеңлик, дәстанның жаңарыуы усаған мәселелер сөз етиледі.²³³ Китапқа унамлы рецензия да басылды.²³⁴ Бирақ қарақалпақ лироэпикалық дәстанларының пайда болыуы, олардың тууысқан халықлар версиялары менен байланысы, қарақалпақ версиясының олардан айырмашалығы миллий спецификасы тереқ илим изертлеў жұмысларын талап етеди.

1983-жылы Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ жыраў-бақсылары» китабы басылып шықты. Буган автордың 60—70—80 жыл-

лар дауымына жырау-бақсылар хақында жазған мақалалары кирген. Кітапта Соппаслы Сыпыра жырау, Нурабылла жырау, Шанқот жырау, Бекмурат жырау, Қурбанбай жырау, Есемурат жырау, Қыяс жырау, Қуламет жырау, Жалақ бақсы, Ешан бақсы Қаражан бақсы, Әмет бақсы, Генжебай бақсылардың творчестволық портретлери исленген.²⁵⁵ Кітап жөнннде бир қанша унамлы рецензиялар басылды.²⁵⁶

1984-жылы Л. С. Толстованың Москвада рус тилинде «Исторические предания Южного Приаралья» деген кітабы басылып шықты. Бул мийнетте көп жыллардан бери жыйналған фольклорлық хэм этнографиялық материаллар тийкарында сондай-ақ көп сандағы илимий әдебиятты үйреніу менен қарақалпақлардың, өзбеклердің, қазақлардың, түркменлердің аңыз әңгіме, әпсаналарының тарийх пенен байланысы мәселеси сөз етиледі. Бул кітапта көп ғана урыўлардың, қәўимлердің, класслардың келип шығыуы хақындағы легендалар матриархат дәуириндеги сак-массажет аңызлары, Томарис хэм Зарина хақындағы аңызлар, Гүлдирсин хэм «Қырық қыз» қала хақындағы аңызлар Алтын Орда, Ноғайлы дәуирине байланыссы әпсаналар, «Қорқы ата», «Едиге», «Ер Шора», «Қоблан», «Ерқосай», «Едил», «Жайық», «Ормамбет бий», «Жийдели Байсын» ның т. б. тарийх пенен байланыс мәслелери анализленеди.

«Қырық қыз»дағы қахарманлар, «Хаяллар патшалығы хақында ертеке» (Қаразин), сондай-ақ Арыўхан, Ақшолпан хақындағы аңызлар матриархат мәселесин изертлеуде автордың дыққат орайында турады. Л. С. Толстова Арал бойы халықларының аңыз, әңгіме, әпсана эпосларында әйемги дәуирлерден хәзирги дәуирге шекемги усы территорияда жасаушы халықлардың тарийхының изин көреді. Кітап фольклористлер ушын, оғада баҳалы дерек болып ссапланады.²⁵⁷

Қарақалпақ фольклорының тарийхий тамырларын изертлеуде С. Камаловтың, Р. Қосбергеновтың, Х. Есбергеновтың, М. Тилеумуратовтың В. Ягоднишина, Е. Бийжановтың, М. Мамбетуллаевтың т. б. мийнетлеринин әҳмийети оғада үлкен.

Дурысында да фольклористика тек лингвистика менен ғана смес, ал тарийх, этнография, искусствоведение менен де тығыз байланысады. Оның басқа пәндер менен де қатнасы бар.

Сарыгүл Баҳадырованың 1984-жылы «Қарақалпақстан» баспасында рус тилинде «Фольклор и каракалпакская советская проза» деген кітабы басылып шықты. Бунда оның усы үлкен темаға арнаған көп жыллық мийнетинин нәтижелери берилген. Жұмыс тийкарынан үлкен үш баптан турады, оларда «Фольклор хэм қарақалпақ жазба әдебияты», «Фольклор хэм

қарақалпақ совет прозасында социалисттик реализмнің қәлиплесіуі», «Фольклор хәм хәзирги қарақалпақ прозасы» қусаған мәселелер сөз етиледі. Усы мәселелердің ишине қарақалпақ әдебияты материалы тийкарында совет дәуиринде қарақалпақ фольклоры менен хәзирги қарақалпақ прозасына тийисли бөлғын байланыстың, өз ара қатнастың творчестволық усыллары апарилзленеди. Мысалы, фольклор хәм индивидуаллық творчество, жаңа жәмийет хәм жаңа әдебият, аўызша баянлаўдың прозаның қәлиплесіуіндеги роли, хәзирги үлкен прозаны дәретиўде халықтың тарийхый ядының әҳмийети, фольклор хәм социалисттик реализмнің қәлиплесіуі заңлылығы, фольклорлық характерден миллий характерге, миллийликтен интернационаллыққа өтиў басқышлары т. б. Буннан басқа автордың жумысында сюжет, тип, характер проблемалары да көтерилген тема бойынша изертлениледі.²²³ Бул жумыс гейнара пикир алысыўды талап етуғын орынларына, айрым кемшиликлерине қарамастан қарақалпақ әдебият тапыў илиминдеги баҳалы хәм терең изертлеў жумыстарынан есапланады.

1987-жылғы Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ әдебиятының туўсақан халықлар әдебиятлары менен байланысы» китабында қарақалпақ фольклорын жыйнаған, аўдарған, бастырған рус илимпазлары, жазыўшықтары ҳаққында, А. С. Пушкин ертеклериниң қарақалпақ фольклоры менен жақынлығы, қарақалпақ хәм Хорезмнің фольклорлық хәм әдебий байланысы, қарақалпақ фольклорының қазақ, тәжик, татар, башқұрт, түркмен, ногай фольклоры менен басланыс мәселелери де қысқаша сөз етиледі.²²⁹

1988-жылға шекем қарақалпақ фольклорына қатнасы бар илимий мийнетлердің басылғанларының қысқаша резюме формасындағы характеристикасы усындай. Улыўма алғанда жарыланған жумыслардың хәммесиниң қарақалпақ фольклористикасы үшін әҳмийетли екенин айтыў керек. Соның менен бирге илим-изертлеў жумысындағы үстиртинлик, баянлаўшылық, союз хәм дүнья масштабындағы әдебияттан пайдаланбаўшылық бар, илимий теренлик, жоқары эрудия елс жетиспейди. Жоқары талап дәрежесинде илимий мийнетлер дәретиўди алдағы жуўапкерли ұазыўна сыпатында қойыўымыз керек.

Қарақалпақ фольклористикасы тараўында қәнигели илимий кадрлар таярлаўда да бираз жетискенликлеримиз бар. 60—80-жыллар даўамында қарақалпақ фольклоры бойынша И. Сагитов, Қ. Айымбетов, Қ. Мақсетов докторлық диссертацияларын жақлады, ал А. Алимов, Қ. Мәмбетназаров, Н. Камалов, А. Алиев, М. Низаматдинов, Т. Ниегуллаев, А. Тәжимуратов, Ж. Хошаниязов, К. Алламбергенов кандидатлық диссертациялар жақла-

ды. Солай етип, көп миллетли совет фольклористикасының беленбейтуғын бир бөлеги қарақалпақ фольклористикасының илимий кадрлары пайда болды. Усы 20 жыл дауамында қарақалпақ фольклористикасы өзиниң қәлипесий ҳәм раўажлануў дәўирин бастан кеширип отыр. Бул жетискенликлердиң ҳәм үстәли социалистлик дүзимниң, коммунистлик партияның басшылығының туўысқан халықлар илимпазларының қоллап қуўатлауының арқасында болды.

ШОҚАН ВАЛИХАНОВ ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ ҲАҚЫНДА

Шоқан Валиханов 1835-жылы Арқа Қазақстанның Қушмурын қорғанында Аблай ханның әулады Султан Шыңғыс семьясында тууылады.²⁴⁰ Оның жаслығындағы тәрбиясында әкеси менен бирге кемпир апасы Айғанымның орны айрықша болды. Ол кемпир апасынан көп халық ертеклерин, аңызларын еситкен. Ол Қушмурындағы мектепте дәслеп араб жазуын, шығыс халықларының тиллерин үйрене баслайды. Ҳақыйқатында Султанның балалары көп тиллерди билиўи керек еди. Олардың үйлерине рус художниклери, инженерлери, геологлары көп келип туратуғын еди. Олар Шоқанда рус әдебияты ҳәм искусствосына қызығыўшылықты оятты. Кемпир апасы Айғаным, әкеси Шыңғыс та баласына рус билимин бергиси келетуғын еди. Оның әкеси Шыңғыс рус тилин жақсы билген. Билимди рус адамлары менен қатнаста болған. Шоқан жаслайып халық поэзиясына қызыққан, ҳәтте ол «Қозы Көрпеш-Баян сулуў», «Еркокше» дәстанларын жазып, өзиниң муғаллими Н. Ф. Костылецкийге тапсырған.

1847-жылы ол 11 жасында Омскидеги Сибирь Кадет корпусына оқыўға киреди. Усы оқыў орнында тез ўақыттын ишинде, ол рус тилин үйренип алады. Оған әдебиятшы-востоковед. Қазан университетиниң шығыс факультетин питкорген Н. Ф. Костылецкий үлкен тәсир жасады. Ол усы оқыў орнында Г. Н. Потанин менен досласады. Корпустың 2 класында Шоқан Пушкин, Гоголь, Герценниң шығармаларын оқыйды. Кейин ала ол Руссо, Корлейль, Диккенс, Теккерей шығармалары менен тапасады. Шоқан оқып жүрген ўақтында сүүрет салуў ислери менен де шугылланады. Ол әскерий билимлерден басқа тарийх, география, физика, химия, арифметика, алгебра, геометрия-тригонометрия, черчепие сабақларын өткен, француз тилин үйренген.

1953-жылы 18 жасында Кадет корпусын питкерип шығады. Ол өзиниң алдына белгисиз Азияны изертлеў ўазыйпасын қоя-

ды. Оның илиминин жетиклигин С. Ф. Дуров, И. П. Семенов—Тянь-Шанский, Г. Н. Потанин, Н. М. Ядринцевлер жоқары бағалайды. Ол корпусты пүткергеннен кейин Сибирь казак аскеринин 6—кавалерия полкнинин офицери болып белгиленеди. Ал бир жылдан кейин Батыс — Сибирь, Қазақстанның Арқа хәм Шығыс районларын басқаруыи генерал Гасфорттың адъютанты, соның менен бирге үлкенин Бас басқармасының айрықша тапсырма орынлайтуғын офицери болып белгиленеди. Офицер, чиновниклердин жаман ислери Шоқанға жақпады. Ол бул тууралы өзинин Петербурттағы дослары Ф. М. Достоевскийге, А. Н. Майковқа, В. С. Курочкинге т. б. жазған хатларында көрсетеди.

1855-жылы Гасфорттың Орайлық Қазақстан, Жетисуу, Тарбағатай бойлап ислеген саяхатына қатнасып Шоқан биринши ирет казак халқының тарийхын, турмысын изертлеуди баслады. Шоқанның статистика, казаклардың ески дәстүрлерин хәм дини бойынша материаллары генерал Гасфортты да қызықтырды. Ол да бул материалларды жоқары бағалайды. 1856-жылы оған иоручик атағы бериледи. Валихановтын илимий хызметинин ен жайыуына 1856-жылғы Хоментовский баслаған ири әскерий илимий экспедиция кең жол ашты. Бул экспедицияның мақсети қырғыз халқы менен танысуу, Ыссық—көл бассейнин картаға түсирюу еди. Бул экспедицияға П. П. Семенов—Тянь-Шанский де қатнаскан еди. Валиханов бул жерде қырғызлардың тилин, аңыз, әңгимелерин үйренеди. Оның Семенов—Тянь-Шанский менен танысууы үлкен орын ийлеп, Валихановтың келешектеги пүткил илимий ислерине бағдар берди.

1856-жылдың августында Ш. Валиханов Кульджа қаласына рәсмий шақырық пенен барады. Жолда ол Батыс Қытайдын көп районларын көреди. Кульждада болып қытайлар менен сөйлесиу жүргизеди, ски елдин сауда қатнасықларын жақсылауға, дослық байланысын бекемлеуге үлес қосады. Кульждада 3 ай болып Омскиге қайтып келеди.

1857-жылы Шоқан Валиханов Алатау қырғызларына саяхат етеди. Бул онын Қашғарға жасайтуғын экспедициясының алды еди. Усы саяхатында Валиханов қырғыз халқының тарийхы, этнографиясы, халық поэзиясы менен жақыннан танысты. Усы ўақытта ол атақлы қырғыз эпосы «Манас» пенен танысады, биринши, илимий жазу жүргизеди, гейпара бөлимлерин рус тилине аударады. Ол «Манас» ты даланың «Иллиада» сы, қырғызлардың фольклорының «энциклопедиялық топламы» деп көрсетеди. Ол «Манас» тап «Көкөтайдың өлими хәм оның асламы» бөлимин рус тилине аударған.

1858—59 жыллары оның атын шығарған Қашғарияға исле-

ген саяхаты болды. Ш. Валиханов Шығыс Түркстанды илимий ізертлеудің баслағанлардың бири болды. Ол Қашғарда он ай төрт күн болады. Қашғарға барыу, онда материал жыйнау оған бір неше ирет өлім қауіпін туұдырады. Барлық қыйыншылықтарға көніп бұл үлкенің тарихы, этнографиясы, искусствосы бойынша көп материаллар жыйнады. 1859-жылы Қашғардан Алма-Атаға (Верный) оннан кейін Омскиге келип, жыйнаған материалларды жуұмақластырып ислеу меңен шугылланады. Көп қыйыншылықты бастан кеширгенликтен Қашғар саяхатынан кейін Ш. Валихановтың ден саулығы нашарлай баслады. Петербург үшін бұл саяхат материаллары оғада үлкен әхмийетке ийе болды.

Ол Қашғарда болған уақтында бақалы Шығыс қолжазбаларын жыйнады. Олардың ишинде «Сутук-Буграханның тарихы», «Туглук-Темірханның тарихы», «Хожалар тарихы» хәм т. б. бар еди. Ол Қашғар саяхатының жуұмағы иретинде Алтыашардың ямаса Қытайдың Нан-Лу провинциясының шығыстағы 6 қаласының аұқалы» деген үлкен мийнетин деретти. Оның бұл мийнети сиясий жақтан үлкен әхмийетке ийе болыу менен бирге, Россия-Қытай қатнасықларын жақсылауда да үлкен роль ойнады.

Ш. Валиханов 1859-жылдың гүзинде Петербургқа келеди. Ол бұл жерде рус илимпазлары, жазыушылары, әскерий хәм мәмлекетлик хызметкерлер менен танысады. Рус илимпазлары оны ержүрек саяхатшы, хақыйқат ізертлеуши, Орта Азия Қазақстан халықларының тарихын, өмирин ен жақсы билиуши деп есаплап, бұл мәселеде оған айрықша исеним билдиреди.

Петрашевең найыр С. Ф. Дуров Валихановтың дүниага көз қарасының раўажланыуында, қәлиплесуинде үлкен орын тутты. Шоқан ұллы рус жазыушысы Ф. М. Достоевскийдин досты еди. Дуров пенен де, Достоевский менен де олардың каторгада — Омскиде болғанында Шоқан танысқап, соннан баслап өмириниң ақырына шекем олар менен байлапысын үзбеген.

1859—61 жыллары Шоқан Валиханов Петербургта болды. Ол бир неше жерде иследи. Генштапта, азиат департаментинде, университетте, география жәмийетинде жумыс апарды. Орта Азия, Шығыс Түркстан бойынша, Қытай қалаларына карталар сызды, ізертлеу жазды, бұл жумысларға рус илимпазлары менен бирге қатнасты.

1861-жылы денсаулығының төменлеуине байланысы врачлардың кеңеси менен Петербургтан туўған жерине қайтады. Шоқан Валихановтың көзқарасында қазақтың патриархаль — феодаллық жәмийетин критикалау, патшаның колониаль сиясатын әшкаралау, исламның реакциялық мәнісін ашып таслау, рус хәм қазақ халықларының дослығына бекем исеним

билдириу, жасаудың жоқарғы формасы хаққында ойлар орын алды. Алдыңғы қатардағы руслардың уллы ойшыларының идеясын қабыллап Ш. Валиханов өзи де қазақ халқының уллы ағартыушысы, демократы, оқымыслысы дәрежесине көтерілди. Шоқанның дуньяға материалистлик көз қарасы Белинский, Чернышевский, Герценнің тәлийматы тийкарында қәлиллести.

Ш. Валихановтың депсаулығының жағдайы жақсыланбады. Ол 1865-жылдың апрелинде қайтыс болды.

Ш. Валихановтың қарақалпақ фольклорын изертлеуши сыпатында мийнети үлкеп. Бул мәселени терең изертлеуимиз керек. Хақыйқатында қазақ—қарақалпақ фольклорлық байланыслары өзіннің ески тамырлары менен узақ дәуірлерди қамтыйды. Еки тууысқан халықтың жақынлығы менен усаслығы олардың нақыл-мақалларында, дәстүр жырларында, ертеклеринде, Жийренше шешен, Асан қайғыға, Қорқыт атаға байланыслы аңызларында, Аялар көсе менен Хожанасыраддиннің анекдотларында, «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Шора» қусанған хәр қайсысы өз алдына еле халық болмай бирге жасаған бир дәуірлерде дәреген эпосларда, т. б. фольклордың түрлеринде айқын көринеди.

Қазақлар менен қарақалпақлардың тилинің жақынлығы, тарийхий тәғдиринің бирлиги, күн кеширеуиниң, дәстүр хәм традицияларының усаслығы олардың фольклорының бирин-бирин баытыуына, бир-бирин менен байланысының күшейиуине үлкеп мүмкиншилик туудырды. Қарақалпақ хәм қазақ фольклоры басқа түрк халықлары сыяқлы ески заманнан қәлиллескен дәстүр тийкарында рауажланып келеди. Бул традицияны сақлаушылар хәм рауажландырушылар халықтың белгиле жыршылары қарақалпақ жырау-бақылары, қазақ жыршылары менен шайырлары халық арасынан шыққан көркем сөз шеберлерин — «шешен», «ертескин», «қосықшы», «әнши», «сазенде», «күйши», «жууабый» т. б.

XVIII әсирдің ақырында, XIX әсирдің биринши ярымында XX әсирдің басында рус илимпазлары қазақ хәм қарақалпақ фольклорын үйренюде әһийетли жұмысларды иследи. Қарақалпақ фольклорын үйреню бойынша Д. Гладышевтың, Муравиннің, П. Рычковтың, Н. Остраумовтың, А. Диваевтың т. б. мийнетлерин хұрмет пенен тилге аламыз.

Солар менен қатарда атақлы қазақ илимпазы, рус шығысты таныу—мектебинің ұәкили Ш. Валихановтың қарақалпақ фольклоры бойынша мийнетлери үлкеп қызығушылық туудырады. Қарақалпақ эпосының биринши жазып алынуы хәм мазмұнының басылып шығуы Ш. Валихановтың аты менен байланысды. Бул жөнинде «Едиге» дәстанын көрсетип өтну мүмкин. Бул жұмыслар илимпаздың қарақалпақлар арасында

бир неше прет болғаннан кейин орынланған еди. Сол Ұақытта ол қарақалпақтар арасындағы жыраулардан «Ер қосай» дәстанын жазып алған еди. Қурбанбай жырау айтқан «Ерқосай» дәстанының мазмұны да тап Валиханов айтқан мазмұнға туұра келеді.

Қарақалпақ әдебиетшілері Ш. Валиханов дәстүрін дауамлап көп ғана қарақалпақ дәстандарын, соның ишінде «Едиге» иң де 1903-жылы Шымбайдағы Бекимбет жыраудан И. А. Беляев, 1934-жылы Ерилат жыраудан Қ. Айымбетов жазып алған варианттарынан басқа Өтенияз жырау, Есемурат жырау, Қыяс жырау, Жанназар жырау, Жумабай жырау варианттарын жыйнады.

Қарақалпақ эпосдары, қарақалпақтар, жыр, қобыз, Сыпыра жырау қаққындағы Ш. Валихановтың пикирлері 1904-жылы Санкт Петербургта Н. И. Веселовский редакциясында басылған «Записки императорского русского географического общества по отделению этнографии» деген кітаптың XXIX томында басылған.²¹¹ Ш. Валиханов өзінің бұл жұмысында эпосларда жиі ушырасып отыратуғын қақарманлардың, соның ишінде «Ерқосай» дағы Ерқосай менен Ерқоқшениң атлары тарийхқа байланыспаса да үлкен қызығышылық туұдыратуғынын айтады. Ол «Бұл рапсодия (Ш. Валиханов дала эпосын ұсылай да атайды М. Қ.) ески дала жауынгерлерінің барлық тактикасы менен стратегиясын толық баян еткенліктен өзіне тартатуғындылығы да тек соның ұшы».²¹² деп жазады.

Ш. Валиханов дала халықтарының эпосын, оның өзгешелігін былайынша оғада дұрыс көрсетіп береді. «Жыр—рапсодия» деген мәнін аңлатады. Жырламақ феили—речитатив пенен сөйлемек деген сөз. Барлық дала жырлары әдетте қобыздың жәрдеминде речитатив пенен айтылады. Әдетте жырдың предметі ески дәуірде қайсы бір белгілі халық батырының өмірі менен жеңістері болады. Бұнда ескеретүгін бір нәрсе, батырдың өмір ұақыялары менен жеңістері, қысқасы барлық баянлауды құрайтуғын нәрсе проза менен айтылып, қосықтар болса поэмадың қақарманы ямаса ондағы бас қатнасыушылардың біреуі сөйлейтуғын ұақытта ғана қолланылады.²¹³

Жоқарыдағы оның эпос ұақыяларының батырдың өмірі хәм жеңістеріне құрылуы қаққындағы пикирі менен, эпостағы проза менен қосықтың қолланыу орнын белгілеу пикирлері де халқымыздың эпосын оғада жақсы билетуғынын, эпосқа терең анализ жасағанын көрсетіп турады. Сондай-ақ эпостың қобыз бенен айтылуы, атқарыудағы речитативлік қубылыс қарақалпақ эпосына характерлі өзгешеліктер.

Сондай-ақ Ш. Валихановтың түрк халықтарында, әсіресе қарақарпақларда көп ушырасатуғын халықтың музыкалық ин-

струмент — қобызды айтқан жери, оны баян еткен жери үлкен қызығыштылық туғырады. Оның келтирілуіне қобыз екі тарлы инструмент болып, тарлары аттың қылыпан исленеди. Тарлы инструменттер менен салыстырғанда оның жоқарысында перделер жоқ, корпусы дөңгелек фигуралы, услайтуғын жери ийілген, тарлар оған жетпейди, ҳәр қыйлы дауыс шығарады. Улыўма алғанда ол дауысы онша жақғырып шықпаса да бул оғада қыйын ҳәм унамлы инструмент.²⁴⁴

Ш. Валиханов жоқарыда аталған мийпетинде қарақалпақ жыраўларының туп атасы, көплеген түрк халықларының поэзиясында ушырасатуғын XIV әсирдин уллы жыраўы Соппаслы Сыпыра жыраў ҳаққында сөз етеди. Бул легендарлық жыраў биринши әпсанада 160 жасқа, скинши әпсанада 360 жасқа шығып, өлер алдында Алтын Орданың соңғы ханларының бири Тоқтамысты көреді. Ол Тоқтамыстан тартынбастан расын айттып жыр айтады. Ш. Валиханов оның «Қартыңман» жырының мазмунын келтиреді. Жыраўдың Нурадинди мақтаған жерин еситкенде Тоқтамысханның ашыўы келип айтқан «Мырылдама» деген сөзин мысалға алады.²⁴⁵

Ш. Валиханов турки тиллес халықлардың көбисине ортақ, әсиресе қарақалпақлар менен қазақлар арасында кең тараған Жийренше шешен менен Асан қайғыға жоқары баға берип, ногайлы қәуиминиң бирлеспеси тусындағы жасаған философлар деп атайды.

Ол қарақалпақлардың арасында ең атақлы талантлы жыраўларын тыңлаған, халықтың толыпатырған ҳәр қыйлы дәстүр жырлары өз көзи менен көрген, қарақалпақлардың этнографиясы бойынша материаллар жыйнаған. Усы халықтың арасында болып оның қосықты жақсы көретуғыны ҳәм айрықша айтатуғыны жөнинде Валихановтың мынадай көпке таныс, атақлы жуўмақлаў сөзи бар: «Қосық дүньяны гезип жүрип, бир күни Сырдың арғы тәрепиндеги қарақалпақлардың қонысына қонақ болыўға ирилген. Көрмеген ҳәм еситпеген қонақтың келгени ҳаққындағы хабар оқтың тезлигиндей барлық тәрепке тарал кеткен. Есапсыз көп санлы қарақалпақлар бахытлы аўылға жыйналып ҳайран қаларлық қонақты кеш баслануўдан таң атқанша, қосық шаршағанша ҳәм уйықлаўға жатқанша тыңлаған. Саз дауыслы қонақтың мыңлаған гүрриңлерин, ҳикаяларын, қосықларын, тарийхларын көп санлы қарақалпақлар есинде сақлаған... Сонлықтан да қарақалпақлар саҳрадағы биринши шайырлар ҳәм қосықшылар болып есапланады.²⁴⁶

Қарақалпақ жыраў-бақсыларының шеберлиги ҳаққында, әсиресе олардың репертуары, айтыў манерасы, айтылыў уақты бақсы-жыраўды қарақалпақларда бурында тыңлаў дәстүри

кештин баслауынан таң атқанша» деп дурыс көрсетилген. Усы ескиден киятырған жырау-бақсыларды тыңлау, дәстүрлі бизн эсиримиздин 30-жылларына дейін дауам етип келди.

Қарақалпақ әдебиетшілары Ш. Валиханов қалдырған бахалы илимий мийрасты құрмет пенен тилге алады, оларды илим-изертлеу жұмысында актив пайдаланады.²⁴⁷ Қарақалпақ әдебиет таныу илиминин баслаушыларының бири Н. Дәуқараев, Ш. Валихановтың қарақалпақлар арасында болып «Едиге», «Ерқосай» қусаған дөстанларды жазып алғаны, Асап қайғы, Жийренше шешен, Сыпыра жырау ҳаққында қысқа мағлыұмат бергені, қарақалпақлардың қосық искуствосына қызығыушылығы жөниндеги пикирлерин 50-жыллары бириншилерден болып өз мийнетинде атап көрсеткен еди.²⁴⁸

Белгили илимпаз рус — қарақалпақ мәдениет қатнасықларының тарийхий дереклерин терен изертлеуши М. К. Нурмухамедов XIX әсирдин ортасында жасаған атақлы қазақ илимпазы Ш. Валихановтың мийнетлерин жоқары бахалап, «Қарақалпақларға алдыңғы рус мәдениетінің тәсири белгили қазақ илимпазы, демократ-ағартыушысы Ш. Валиханов арқалы да болғанын айтыуға болады»²⁴⁹ — деп жазады.

Солай етип, Шоқан Валихановтың қарақалпақлар ҳаққында, оның бай эпосы хәм қаҳарманлары туұралы, қарақалпақ халық поэзиясы, оның структурасы хәм өзгешеликкери, халықтың музыкалық инструментлери жөнинде, сондай-ақ халық арасынан шыққан талант ийелери жыраулар, дана кисилер туұралы айтқан бахалы пикирлери, үлкен жыйнаушылық хәм изертлеушилик ислери қарақалпақ фольклористикасы ушин оғада әҳмийетли. Бул оның рухий хәм илимий дүньясының кеңлигинеи, басқа халықларға, олардың мәдениетіне құрмет пенен қарайтуғын кең диапозонлығынан дерек береді. Ш. Валиханов қарақалпақ фольклорын биринши изертлеушилер қатарына жатады, қарақалпақ фольклоры бойынша жазып алған материаллары менен илимий пикирлери, бизге қалдырған барлық илимий мийрасы сыяқлы, айрықша қәдирли.

А. А. ДИВАЕВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ.

Абубәкир Ахмеджанович Диваевтың өмири хәм творчествосы еле тереннен изертленип болған жоқ. Оның өмири хәм творчествосына тийисли материаллардың ишинде 1964-жылы Алматада Басылған А. А. Диваевтың халық аўзынан жазып алған және жыйнаған нұсқаларынан құрастырылған «казахская народная поэзия» — деген китабы А. А. Диваевтың фольклорист сыпатында хызметлерин кең түрде баян етеди.²⁵⁰ Усы аты аталған китаптағы С. Н. Смирнованың «А. А. Диваев—фольклорист» очерки, Х. Т. Зарифовтың «Шаршамас алым хәм ағартыушы»

атлы мақалалары А. А. Диваевтың ұсы өмірбаянын жазуға тийкар етип алынды.²⁵¹

А. А. Диваев 1855-жылы 19-декабрде Оренбургта тууылады. Миллети башкұрт. Балалық ғақытлары қазақлар арасында өткен. Ол Оренбургтагы Неплюев корпусының азиат бөлімінде, шығыс тиллери бойынша аудармашы етип таярлайтуғын жерде билим алады. Буны питкерип шыққанлар Россияның шетки далаларында, уездлик басқармаларында хызметке орналасатуғын еди. Опың қазақ арасында өсиуи, қазақлар менен қарым-қатнасы, қазақ тилин жақсы үйренип алыуына мүмкиншиллик туудыды. Соңғы ғақытларда опың қазақ фольклоры хэм этнографиясы менен шуғылланыуға да тилди жақсы билиуи үлкеп тийкар салды.

21 жасында, яғнай 1876-жылдың ақырында Ташкент қаласындағы әскерий-халықлық басқармаға (военно-народное управление) жұмысқа орналасады. А. А. Диваевтың Туркистанда жасауи хэм опың жұмысының характери қазақ тилинен басқа қарақалпақ, өзбек, қырғыз, тәжик тиллеринде жақсы билиуе ийтермеледи. Ғақыйқатында бир турк тили системасына киретуғын башкұрт ушын бул тиллерди билиуи онша айтарлықтай қыйыншылық туудырмайтуғын еди.

А. А. Диваев рус тилин жүдә жақсы билген хэм еркип ийелеген, ұсы тийкарда рус хэм батыс Европа илимий әдебияты менен жақсы таныс болды.

Аулие-ата уездикни участкалық надзиратели, соңынан Сырдарья обласының генерал-губернаторының айрықша түслтик қазақ даласын Арал теңизине шекем гезип шықты, ол тапсырмалар бойынша киши хызметкери, дилмаш А. А. Диваев сонда қазақтың да, қырғыздың да, өзбектин де қарақалпақтың да ең құрметли мийманы болды. Ол халықтың тұрмысы менен дәстүри менен поэзиясы менен жақыннан танысты. Халықтың толып атырган дәстәулары менен қосықларына ертеклери менен аңызларына, нақыллары менен жумбақларына, айтыслары менен дәстүр жырларына хәуеси келди. Онда халықтың бай ауызски поэтикалық творчествосын изертлеуе қызығуишылық оянды. Ол 1883-жылдап баслап Туркистанда ұсы жерде жасауи халықтардың этнографиясына, фольклорына байланыслы материаллар жыйнай баслады.

1884-жылы Сырдарья обласының генерал-губернаторы Н. И. Гродсков Сырдарья обласындағы қырғызлардың (қарақырғызлардың) сол дәуірдеги юридикалық дәстүрлеринин жыйнағын дүзиу мақсетинде қазақ хэм қырғызлардың дәстүр хуқықы бойынша мағлұматлар жыйнауды планластырган. Бул жағдай жас А. А. Диваевтың илимий жұмыслар менен шу-

ғылланыуына оғада бир қолайлық туўдырды. Н. И. Гродековтың тапсырмасы бойынша хызмет орнындағы адамлар тек юридикалық материаллардан басқа тарийхий дэстанлар, қолжазбалар олардың қахарманлық дэстанлар, диний инанымлар, тымсаллар жумбақлар, нақыл-мақаллар, айтымлар қақында да материаллар жыйнауы керек болған.

А. А. Диваев бул жыйнау жұмысына бириншилерден болып актив қатнасады. Ол В. П. Наливкин тэрепинен дүзилген жыйнаудың программасы менен танысып шығады, оны басшылыққа алады. Ол тарийхшы хэм филолог Н. И. Гродековтың тапсырмасы менен жыйнау ислерине қатнасқан А. Н. Вышнегорский менен жақынап таныс болады. А. А. Диваевтың белгилн тюркологлар менен танысуы оның келешектеги этнографиялық хэм фольклористикалық жұмысының тематикасын хэм методикасын белгилеуге жәрдемін тийгизеди. Ол В. П. Наливкинни программаасына сүйене отырып көп ғана фольклорлық материалларды жыйнайды. А. А. Диваев тэрепинен жыйналған материаллардың гейпара бөлими 1887-жылы Ташкентте басылған Н. И. Гродековтың «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области» китабының биринши томына киреди. Онда «яр-яр», «аўжар», жылаудың, нақыл-мақаллардың гейпара суретлери берилген. Ал жыйнаған материалларының қалғанларын «Сырдарья областының статистикасы ушын материаллардың жыйнақларында» 1891, 1897, 1902, 1904, 1905, 1907 — жыллары басылып шығады. А. А. Диваев тэрепинен жыйналған хэм оригиналда, рус тилинде бастырылып шығарылған фольклорлық хэм этнографиялық материаллар белгилн рус тюркологлары В. В. Радлов, Н. Ф. Катанов тэрепинен жоқары бағалапады.

А. А. Диваевтың этнография хэм фольклор бойынша материаллары 1892-жылы «Туркестанские ведомости», 1894-жылы «Окрайна» газеталарында, 1895-жылы «Средняя Азия» атлы альманахларда басылады. Ал 90-жыллардың орталарында «Записки Восточного отдела русского археологического общества», «Известия общества археологии, истории и этнографии», «Известия Туркестанского отдела русского географического общества», «Записки русского географического общества» қусатан илимий журналлардың бетлеринде оның материаллары басылады.

А. А. Диваев Ташкенттеги татар мектебинин директоры болып ислейди. Усы ўақыттан баслап ол өзинин илимий жұмысын педагогикалық жұмыс пенен байланыстырып апарды. Бирақта оның хызметинде илимий жұмыслар тийкаргы орынды иелейди.

1915-жылы Шығысты изертлеушілер А. А. Диваевтың илимий хызметлеринин 25 жылга толганын белгилейди. 1916-жылы «Живая старина» журналында В. А. Гордлевский өзинин статьясында А. А. Диваевтың Фольклор хэм этнография тарауындағы хызметлерине жоқары бақа береді.

Октябрь революциясы А. А. Диваевтың илимий жумысларына үлкен қозғау салды. Ол 1918-жылдан баслан Ташкентте ашылған Орта Азия «СаГУ» университетинде хэм Туркестан Шығыс институтында қазақлардың этнографиясы хэм филологиясы бойынша лекция курсы оқыйды. Шығыс институтының қырғыз тили, қырғыз этнографиясы бойынша кафедрасы А. А. Диваевтың басшылығында студент жасларды фольклорлық, этнографиялық материалларды жыйнауға бағдарлайды. Солай етип, А. А. Диваев дегерегине фольклор хэм этнографияға қызығыушы жаслар толанады. 1920-жылы ол экспедиция шөлкестирип, жаслар менен бирге қазақ поэзиясы бойынша үлкен материал жыйлайды. 1921-жылы Диваев Турк республикасы наркомпросы қасындағы қырғыз илимий комиссиясының ағзасы болып тастыйықланады. Солай етип оның ушыи еле де жасларды экспедициялық жыйнау исине тартыудың кең мүмкиншилиги пайда болады. 1920-жылы А. А. Диваев басшылығында Сырдарьяға, Жетисууға шөлкестирілген этнографиялық хэм фольклорлық экспедиция нәтийжесинде бай материал жыйналады. А. А. Диваев оларды 1922-жылдың гүзине тошлап, системаластырады. Бул материаллар сегиз мың бетлик дала жазыуларып қурайды.

А. А. Диваевтың жыйнаған, топлаған материаллары, статьялары «Туркестанское слово», «Народный Университет», «Труды общества изучения Киргизского края», «Бюллетень», «Просвещение», «Известия», «Билим очаги» қусаған журналларда, топламларда, жыйнақларда басылып турды.

1922-жылы ол тәрепинен жыйналған, ізленип табылған қазақ эпосының ең жақсы үлгилери — «Алламыс батыр», «Қобланды батыр», «Қамбыр батыр» басылып шығады.

Ол илимий хэм педагогикалық жумыслар менен бир қатарда жәмийетлик ислерге де актив қатнасады. Туркестан республикасының мәдениет-ағартыу мекемелерин қайта қурыу, мәселелерине, экономикалық советтин жумысына, Право институтының ислерине де араласады. Ол қалыңды бийкар етиу бойынша қарар ислеген Айрықша комиссияның жумысына, «тузем тиллерин үйрениу бойынша реформа комиссиясы» нын ислерине қатнасады. А. А. Диваев. Туркестан совнаркомының қасында илимий консультант болып хызмет атқарады.

Х. Т. Зарифов айткандай Орта Азия халықларының, айрық-

ша қазақтардың фольклоры менен этнографиясын үйрениу А. А. Диваевтың өмірлік иси болды. (175 бет).

А. А. Диваевтың мийнетлерин жариялауға «Сборник материалов для статистики Сыр-Даринской области» тийкары баса орны болды.

Ол 100 ден аслам илимий мийнетлердин авторы. Ол бир неше дестанларды, ертеклерди, поэмаларды, гүрриңлерди, легендаларды, нақыл мақалларды, жумбақларды, бесик жыры, мухаббат қосықларын айтысларын, дәстүр қосықларын, халық ойындарын, жоқлауды, жылауды, айтымларды, диний қосықтарды, түс жорықтарды, халық медицинасы бойынша мағлыұматларды дағазалады, бастырып шығарды.

Х. Т. Зарифов белгилеп өткеніндей, оның ең негизги хызметі соннан ибарат ол Орта Азия фольклоры хәм этнографиясы бойынша көп материаллар жыйнады хәм басып шығарды. Булар көпшиликке бай илимий дерек болып хызмет етеди. (176 бет).

Диваев көплеген фольклорлық хәм этнографиялық материалларды жыйнап, оларды баспаға таярлауды системаға түсириу менен олар ушын кең түрдеги илимий таллаулар ескертүүлөр, түсиниклер жазғап. Хәқыйқатында оның мийнетлери илимий объективлик пенен айырылып турады.

Қазақтардың, өзбеклердин, қарақалпақтардың әсиресе қазақтардың, тилин, турмысын, дәстүрлерин жақсы билген А. А. Диваевта үйренилетуғын объектке усталық пенен қатнас жасау, демократизм айрықша көзге тасланады. Оның басқа халықлар тилин, фольклорын, этнографиясын үйрениуге қызығушылығын жыйнаған хәм басып шығарған хәр бир материалдың сапалылығы арқалы-ақ бағалауға болады.

Белгиле өзбек фольклористи Х. Т. Зарифов өзиниң Диваевқа арналған мақаласында «А. А. Диваев Орта Азия этнография илими хәм фольклористикасының тийкарып салған илимпазлардың бири болып есапланады». (176-бет) — деп жазған еди.

Диваев тек этнографияны хәм фольклорды изертлеу менен шекленбеген еди. Оның халық хожалығының тарихы хәққында, өзбек хәм қазақ халықларының әдебияты тууралы, олардың ауыз еки халық творчествосы дәретпелериниң аудармаларын ислеуи, материаллар дағазалауи, мақалалар жазыуи елеули ұақия болды. Диваев жыйнаған материаллардың көпшилигин дерлик өзи рус тилине шеберлик пенен аударды. Хәқыйқатында бул оның ең үлкен хызметлеринен есапланады.

Х. Т. Зарифов жоқарыдағы пикирлерин дауамлап «Советлер Союзындағы хәм шет елдердеги қазақ, өзбек хәм қарақалпақ хәқарманлық эпосын үйрениу мәселелери менен бул тараудағы

илимий жуўмақлар менен шугылланышы ҳазирги тюркологлар Диваевтың бай мийрасын атлап өтиўи мүмкин емес» (177-бет) деп жазады.

Совет фольклористлери Диваевтың мийрасын көздиң қарашығындай сақлап, оны терең үйрениў менен ол баслаған исти актив даўам етиў үстинде ислеп атыр. Орта Азия халықларының эпосларының ишинде «Алпамыс» эпосы айрықша орын ийелейди. «Алпамыс» тың ең үлкен толық вариантлары өзбеклерде, қарақалпақларда, қазақларда бар. «Алпамыс» дәстаны басқа да түрк халықларында ушарасады. Бул Орта Азия халықларының ең уллы эпосының қарақалпақша версиясы биринши рет 1902-жылы Диваев тәрәпинен Ташкентте қарақалпақ хәм рус тиллеринде бастырылған еди. 20 жылдан кейин 1922-жылы эпостың қазақша версиясы «Алпамыс батыр» басылды.

А. А. Диваев бурынғы Түркстан үскенесиниң ең ири агартыўшысы болды. Ол қазақларды, өзбеклерди, татарларды, қарақалпақларды т. б. халықларды, алдыңғы халықлардың биринши гезекте руслардың алдыңғы мәдениатын ийеләўге шақырды. 1904-жылы Ташкентте оның тиккелей қатнасыўы менен Мусульман интеллигенциясының биринши ҳәўескерлер театры шөлкемлестирилди.

Диваевтың билимлендириў тараўындағы, сондай ақ Орта Азия халықларының арасында рус илми хәм мәдениатының алдыңғы прогрессив идеяларын турмысқа емдириўдеги жемисли ислери уллы Октябрь Социалистлик революциясынан кейин ғана толық иске асты.

В. И. Ленин тәрәпинен қол қойылған Ташкентте биринши ирет жоқары оқыў орны—мәмлекетлик университеттин шөлкемлестирилиўи ҳаққындағы декрет А. А. Диваевта үлкен активликти пайда етти, Орта Азия халықларына жоқары квалификациялы кадрларды таярлаўға бириншилерден болып қатнасыўға мүмкиншилик туўдырды.

Диваев университеттин хәм Шығыс институтының Ташкентте шөлкемлесиўине актив қатнасқан. Ол усы еки жоқары оқыў орнында тюркология кафедрасының ашылыўына, биринши гезекте қазақ этнографиясы, қазақ тили кафедрасының ашылыўына тиккелей қатнасады. Ол қартайыўына хәм бул предметлерди сол ўақытларда оқытыўдың қыйынлығына қарамастан, биринши күнлерден өмириниң ақырына шекем бул оқыў орындарында қызығыўшылық пенеп жумыс алып барды.

Ол Орта Азия халықлары үшін этнография хәм фольклористика тараўында илимий кадрларды таярлаўда бар күшин аямастан сарп етти.

Диваев 1933-жылы Ташкентте 78 жасында дүньядан өтти.

А. А. Диваевтың өзі жазған мақалаларында, сондай-ақ С. Н. Смирнованың очеркинде оның фольклор жанларының хәммеси бойынша жыйнау жүргізгені көрсетіледі. Ол Перовский, Қазалы, Чимкент, Аулие—Ата, Ташкент, Черняевский Петро—Александровск (Турткуль) т. б. орындарда болып материалдар жыйнаған. Ол көпшілік халық арасында материал жыйнау менен бірге ең, ири қазақ жыршылары менен ұшырасып олардың аузынан ири халық эпосларын жазып алған. Чимкенттиң қасындағы Қаратау деген жерде түслик Қазақстанның ең ири ақыны Майкөт Сандыбаев пенен ұшырасады. Оның қазақ халқының мың жыллық тарихын сөз ететұғын бай эпикалық репертуарынан үлгілер жазады. Усы жерде ақын Майлыхожадан Алдар көсе, Жийренше шешен, Шығайбай хаққында әңгімелер жазып алған. Сол жыйнау исин жүргізіп жүргенде гейпара ийелери бермеген қолжазбалардың копиясын алыуға тырысады.

Диваев материалларды көпшілік жағдайда өз қолы менен басқалардың жәрдемі менен де жыйнаған. Жыйнаған материаллардың вариантлары менен, әсіресе олардың анықлығы менен айрықша қызыққан.

Ол жыйналған материаллардың барлығын топлап соңғы жыллары өз алдына бір-еки жанрларды қосып жыйнақ қылып баспақшы болған. Оның планы бойынша мынадай жыйнақтар көзде тудылған: 1. Хайуанат дүниәсы эпосы, 2. Былинный (дәстан, посма, жыр, толғау М. Қ.) эпос, 3. Ертеклик эпос, 4. Легендалар, аңызлар, әпсаналар, 5. Нақыл-мақаллар, жумбақтар, жерлеу дәстүри, той дәстүри, айтыс, тақпақ, пәтия т. б.

Диваев фольклорлық хәм этнографиялық текстлерди өзгеріпестен беріудің тәрәптары болған. Соның нәтижесинде айырым үлгілерди рус тилине аударғанда аударылмайтуғын сөзлерди, түсиниклерди, атамаларды өз күйинше беріп оларға таллау берген. Тексти таллау Диваевтың илимий жұмысларының ең характерли белгилеринің бири болған. Сонлықтан оның қайсы материалын оқымайық онда бағалы хәм қызықлы таллауды ұшыратамыз.

А. А. Диваевтың халық творчествосы хәм этнография бойынша жыйнаған материалларының бағалылығы жөнинде атақты рус илимпазлары П. М. Мелиоранский, Н. В. Бартольд, А. Н. Самойлович, С. Ф. Ольденбург т. б. айрықша атап өтеди, оның жетиліскен тюрколог екенін белгілейди. Оның материал жыйнаушыларды пайдалануы, ямаса аудармадағы гейпара кемшиликлердиң былай қойғанда өз заманластары, ири рус илимпазларынан үлкен баға алғанын айтыу керек.

Диваевтың илимий көз қарасы хәм методы рус Шығысты

изертлеу илиминин жолы тийкарында қәлиплести. Ол халыққа, әсиресе мийнеткеш халыққа, оның рухый мәдениятына, творчествосына айрықша құрмет пенен қарады. Халық поэзиясында ол коллективлик ақылды, коллективлик сезимди, коллективлик творчествоны көрди. Мысалы, ол нақыл-мақаллар ҳаққында «Басқа халықлардағыдай ақ қазақ нақыл-мақаллары узақ әсирлер даўамында дәретилип ҳәм ысылып отырған ҳәм олар коллективлик халық ақылының ләтнйжеси болып есапланады» (24 бет) — деп жазады. Диваев халық поэзиясының әлиўайы халық тәрәпинен дәретилетуғыны ҳаққында, импровизация процесинде жырышының, жыраўдың яки ақышның туўрыдап—туўры халық пенен жақыннан байланыста болатуғынын бир неше мәртбе тәкирарлайды.

Диваев халық поэзиясының бир неше әсирлер даўамында көп әўладлар тәрәпинен дәретилетуғынын, мысалы, «Қобланды» эпосының дәрелиўин қазақлар менен қырғызлар өзлериң ески дәстүрлерин, язычествоны таслап исламға өткен дәўири менен байланыстырады. (24 бет)

Ол фольклордың характерли өзгешеликлериниң бири коллективлик тәбиятында екенин көрсетиў менен бунның дәлилиниң айрықша көриниси көп вариантлықта екенин белгилеп өтеди. Ол қазақ эпосларының да, қазақ ертеклериниң де ҳәр қайсысының бир неше вариантларын қосып жыйнаған.

Диваев творчествосына, әсиресе оның фольклористика тараўындағы хызметлерине терен анализ берген С. И. Смирнова Диваевтың эпосларды, фольклордың басқа түрлерин изертлеуде салыстырмалы методты пайдаланыўдың кереклигин айтқанын, оның өзлестирнў теориясының упамсыз тәрәпин мақулламағанын, ҳәр бир халық өзиниң дәретпесин өзи дәрететуғынығын, бирақта бунда бир халық екнши халықтап тәсирленетуғынын белгилеп өткенин көрсетеди. (25—26 бетлер).

1902-жылы Ташкентте Абубакир Диваев тәрәпинен Төрткүлде жасаўшы қарақалпақ жыраўы Жийемураттан жазылып алынған «Алламыс» дәстанының «Сборник материалов для статистики Сыр—Дарьинской области» деген жыйнақтың X томында (3-48 бетлер) басылып шығыўы, сол қарақалпақша тексттиң А. Диваев қолы менен рус тилине аўдарылыўы, гейпара кемшилликлерине қарамастан, фольклористика тараўындағы оғада үлкен ўақыя болды.

«Алламыс» дәстанының Жийемурат жыраў вариантының өзгешеликleri мазмунынан көришип турады. Мысалы, оның басланыўы «Бурынғы өткен заманда, Жийделли Байсын елинде, Байбөрц, Байсары еки теңлес бай еди, төрт түлиги сай еди байлығында минн жоқ, бир перзентиниң дәртинен есиктен төрге

қарар күни жоқ» деп келтиреді. «Әулие қоймай түнеді, қақтан тилек стеди, йығлап йүргенде еки бай үәде етти», — 1 беі: «үәде етти» дегені екеуінің ақлай қуда болыуы еді. Олардың хаялларының хәмледар болыуы дәстанда былай сүүретленеді: «Алғаларына яқынлық етти, көз яшы қабул болды, бойына хәмле пнтти, тоқғыз ай он бир күн көтерди, қабыртқасы қампайды, бүйіркәси томпайды, киндиги төмен өрледі, көзи жерди көрмеді, айы күни мән болды». Дәстанның басынан-ақ «қатылы», сөзінің орнына «алғаны» қолланылды.

Дәстанда перзентли болыу тойы былай тәрипленеді: «Қотта байрам той берди. Тоқсаппан бие сойдырып, төрткүлдеп ошақ қаздырды, алтын қабақ аттырды, палуан жигит туттырды, отыз күн ойын, қырқ күн той етти. Балалардың атып қәлендерлер қояды. Жети қәлендер, гайып ерен қырқ шилтенлер балаларға ат қойғанда «Гүлпаршын Алпамысқа жушты болсын» деген сөзлер айтылған. «Тар йолда тайғақ көшіүде» пирлер мәдеткер болатугыплығы өскертилген.

Еки байдың дәстанның басында мынадай келисим сөзлері бар: «Уғыл дерге уғыл берди, қыз дерге қыз берди, екеуіміз қуда болдық, ғаррылық қарсы келгенде, жигитлик желіп өткенде елде көтте байрам, тойлар бар, қара қасқа ат мипсек, ат қуйрығын төрт түйсек, қартайғанда кокбар, ылақ тартыссақ қалай болар екен дийишти».

Той болды, тойда ылақ шабыс болды, «Байсарының урыуынан аз еді, Байсары Байбөриден зорлық көрди». «Қалса көңил, шықса жан» — деген Байсарының қудасынан көңили қалды». Бағрын сууық жерге беріп, жети күн далаға шықпай қана болып ятып, «Бир салым тузымды хәм бермейін, бул ялғаншы дүньяда Байбөри байның сирә йүзин көрмейін» — деп Байсынан көшип кетти. Жолда Байсарының алғаны Алтыншаш ғаррысына қарап:

Хауа жаусын айдын көллер сел болсын,
Йылдан жылға бул дәулетің мол болсын,
Сөхәр уақта тоқсан нарға жүн артып,
Баршының атасы сизге йол болсын.

Айыл тарттың дал бедеуінің белине,
Қулақ салғыд меп муңлының тилине,
Сөхәр уақта тоқсан нарға жүн салып,
Сен барасаң қандай шахның елине.

Байсары бұған былай жууап береді:

Маңлайыңда қойылғанды қәлем қаш,
Қорлық менен өтмейди екен ишкен аш.

Көрген қорлығымды баян әйлейин,
Нөмлік тартып йығлай берме Алтыншаш.

Бұндай қатарлар Өгиз жырау вариантында жоқ. Қытапта басылуында «Дәлли көңлим» деген «Дүлде көңлим» болып қәте басылған. Байсынанн көшіп баратырғанда Баршының айтауғын Өгиз жырау вариантындағы қосығы Жийемурат жырауда жоқ. Ал Жийемурат жыраудағы Алтыншаштың Байсарыға айтқан қосық жуабындағы «Қайтқыл наймыт енди абырой барлықта, яман болур дин билместин қорлығы» қусаған сөзлер Өгиз жырау вариантында ұшыраспайды.

Байсары Тайшаханнның пухарасы болды «бир кемиси сол болды, қурымсақ атанды» деливеди Жийемурат жырауда.

Жийемурат жырау вариантында қахарманлық эпосқа тән болған көркем тиркеслер ұшырасады. Мысалы, «Алқысса арадан йетти йыл өтти», «Гулбаршының яшы онтөртке йетти», «Ал ендиги хабарды кимнен ешитти, Тайша қалмақтан ешитин». Тайшаханнан тоғыз жаушы, Қаражаннан тоғыз жаушы «Он сегіз қалмақ бедеуге минди, байдың ордасына жүрис қылды. Тайшаның яхшы ўәзир, тоғыз жаушысының басшысын Көкаман қасқа дер еди. Олар Байсарыбай тиккен ақ ордаға келди».

Ол сыртта турып:

«Бедеўмен таудан асқалы,
Турмағын бизден жасқенип,
Бұл үйде бенде бармекен,
Биз бенен хабарласқалы,
Бедеў сүринген қара тас,
Ақты көзден қайлы жас,
Ақ үйде бенде бар болса,
Шыққыл үйден, хабарлас».

Көкаманнның аўзынан айтылған жаушының сөзинин кири-сиңи Жийемурат жырауда мынадай өзгешелік пенен бериледи:

«Лағлы мәржан сәделти,
Душманға бердик әделти,
Арада жаушы жүрлеклик,
Көтқудалардан себелти».

Диваев бастырған текстте гейнара қәтеликер ұшырасып отырады. Мысалы, дөстанларда ұшырасатуғын «Ақ гиреўке көз ойнақ сеплемге келгенмен» тиркеси «Ақ гиреўке көз ойнап солетликке келгенмен» деп надұрыс берилип кеткен. Жаушының сөзлеринде басқа да түсиниксиз қатарлар кетип қалған. Мыса-

лы «еки мусылман баласын айыпламаққа келгенмен, айыплас-
тырмақ елшиден» деген сөзлердің құрылысы, мәнісі басқаша
болыуы керек.

Өгіз жырауда келген елшилердің сөзін еситкенсоң Байса-
ры ауырып, жер бауырлап жатады, Баршын «Жаным ата қай-
срлерип ауырды» десе, Жийемурат жырауда еситиуден «Гау-
харымсаң сенсең менің қарағым, сен болмасаң ким болар қал
сорарым, Тайшаханнан сизге жаушы келипти, Қаражан менен
екеуи талас болыпты, қайсысына қөлеп кеуил бересен...» дейди.
Бұл гәп Өгіз жырауда кейин айтылады. Еки вариантта бул
жердеги айтылған қосықларда мазмун сақланған менен форма-
лары басқаша құрастырылған.

Мысалы, Жийемурат жырауда бар Алтыншаштың:

«Сәхәр Ұақта атаңа жүк арттырдың,
Дни билемген қалмақларға тарттырдың,
Көшпе дийип зор йығладым елимде,
Мунда келип қанша дүнья арттырдың.

деген сөзлери Өгіз жырауда жоқ.

Баршынның жаушыларға шығып хабарласыуы Өгіз жырау-
да кең сүүретленеди, ал Жийемурат жырауда қысқа. «Баршын
шашырап орпынан турды, қыналы беллерип бууды, кийиктей
мойнын бурды, Баршын дилбар еки қолын алдына қаусырып,
Тайшаханнан келген жаушыға сөйлеп турған секилли» деп бе-
риледи.

Баршынның жүуабы Өгіз жырауда қарағанда Жийемурат
жырауда қысқа, 6 ай маулеті былай келтириледі.

Арадан алты ай өткенше,
Арығы болса семиртсин,
Семизи болса тапласын,
Ақ найзасын саптасын,
Зерли тоным кийемей,
Мутаңбан есим жылман,
Ғырк күншилик байраққа,
Мунды болған Баршын мен,
Байраққа басым қояман.

Өгіз жырау т. б. жырауларда Қаражан менен Тайшахан-
ның Баршынға таласы жаушыға дейин болады. Жийемурат
жырауда жаушыдап кейин болады. «Сен нетесең, сен нетесең
деп алып лашкер көп пенеп, дүбирлеген топ пенен екеуи жау
болып, тоғыз жолдың дәрбентине қарас 19 келабатыр, қызыл
шекпен толып атыр, ақ шатыр көк шатыр дәрбентке барып құ-
рылып атыр. Майданда сауаш болды, ат баурынан хан болды,
үзенгиден сел болды, жылғаңның қара сайлары тас көпир яңлы

йол болды. Өз-өзинен қырғын болды, сол Баршып себепли болды, га ипан, га инанман. Арадан төрт ай өткенше қалмақлар өзди-өзі қырғын болды» деген сөзлер бар.

Құлтай тоқсан құлдың басы еди, ол шубарды Алпамысқа усыныс етти.

Шубар тууралы «Бир шамал минбесе, бенде минген емес еди» деди. Шубардың ойы, Байшубар сөзі «я мени бир ср минер, я шамал жел минер, қайсы бахадур мени минсе, құйрығымнап тартып турғызған киси минер» — деп сұұретленеди дәстанда.

Құлтай баба «Көп жылқыны үстиннен тоғытып айдайын, соллардан биреүйин сайларсаң» — деди.

«Жалы құлағынан асқан, төрт аяғын тең басқан, құйрығында бир қолтық сексеуілдің ақ бүршиги жал кекшине жабысқан» Байшубар атлардың ең кейшінде көрінди.

«Байшубар Алпамыс жатқан ақ тастың үстиннен жортып өте берди. Алпамыс билегине күшин жыйды, шашырап орнынан турды. Алпамыс сұлтан айне онтөрт яшында, аттың құйрығынан жолбарыстай пәнже салды. Алпамыс деген алып еди, жәниұар байшубар нардайын тизин бүкти, қан жылап құлағын тикти, үш мәртебе зор салды, Алпамыс жибермеді. Алпамыс алып зорлығыл билдирди». Өгиз жырауда Байшубар Алпамысқа күш бермей бир танап жерге сүйреп кетеди».

Тилладан ерди салды,
Жилектен айылын шалды,
Полаттан дабыд теңкерид,
Астындағы байшубарын,
Басы менен тең көрип,
Құлтай атлы бабадан жууап алып,
Минди бедеудин белине (12).

Сапар қылды майданда,
Тайша қалмақ елине,
Онда-мунда ел менен
Бул заманда тил менен.

Ақша йүзин солдырып,
Ғамға көңлин толтырып,
Баршын жанның йолында,
Минген шубары болдырып.

Қаражанның Алпамысты күтиүинде Жийемурат жыраудың айрықша бир өзине тәп шеберлик пенен баянлауып көремиз: «Қаражан сәхәрдің пайыз уақтында жатқан екен, бир аттың дүбири құлағына келди, көңиллери еңиренип, жерлер саза берип Қаражан шашырап турды.—Я қырда мың кол княтыр, я

мың қолға татытуғын ер киятыр, ақ сауытым кийейин, ат қуйрығын түйейин, ким хәм болса, Қаражан атым құрымаса бир шетинен қыйғышлап аш бөридей тийейин. «Ийттиң аузы ала болса да бөри көрсе биригер» деген деп ҳәрким ел-еллерине қайтты. Қаражаң бул дүбирди көре билмеди. Алды думан, арты қараңғы, ат құлағын көрмейтуғын зимистан».

Сонда тиксинген атының себебинен Қаражан «Не көрдің қара ат не көрдің» монологин айтады. Алпамысқа көзи түскен Қаражан «Қараса йүзи қубажа, көзи алажа, өзи бир онторт яшар тамаша, бир кекили алтыннан, бир кекили гүмистен әйне онторт яшында Алпамысты көрди». Өгиз жырауда Алпамыс Қаражанға торғайдай көринеди, Қаражаң Алпамысты көрип «Уай, заңғар, сүпли өзбек, я дууағой, я жадигой, алайын жаңыңды, төгейин қаңыңды» деп

Хауа жаусын айдын көллер сел болсын,
Йылдан йылға аз дәулетим мол болсын,
Өмирим болып сендей бала көрмедим,
Уғры сынлы, қайсар сынлы йол болсын

Бәлент дерлер бул қалмақтың тағыны,
Сейис биледи бул бедеудің табыны,
Қайсы елден қандай елге барасаң,
Ним боларсаң сен қыллы көт ябылы.

Алпамыс оған өзинің Байсыннан екенлигин, Байбөринің улы екенлигин, жұптысы Баршыңды ізлеп киятырғанын айтады. Қаражан оған

«Ашыұлансам мен аларман жаңыңды,
Тәниннен төгейин қызыл қаңыңды,
Қайта бергид сорлы келген жолыңа,
Алалмассаң келген Баршын жаңыңды»

дейди Алпамыс Қаражанға:

«Көзиңди алартып мени жәйсеңбе,
Өзиңди мәрт, мени нәмәрт дейсеңбе,
Бул майданда төкаббырлық сөйлеме,
Сол сөзиңнен бизни қорқар дейсеңбе?» —

— деп жууап береді. «Сен таккабырлық етип сөйлеме, алыспақ керекпе, шабыспақ керекпе?» — деди Алпамыс. Қаражан турып «Атыссам мылтық өтер, я шабыссам қылыш кесер, атысқанды, шабысқанды қояйын, сол сорлы менен алыссам нетар, атыспақ алты атаңның басына, алыспақ керек» — деди. Алпамыс мәртлик етип «Сениң сақалыңның ағы, ағалығың тағы бар» —

деп Қаражанға нәубет берді. Қаражан жолбарыстай пәнже салды. Жети қәлендер нирлери жәрдем берген Алпамыс қозғалмады».

«Алпамыс қудаға, йети камил пийрине йығлап, Қаражанның камарына қол салды, таўлап, таўлап көтерип ийпине салды. Махкамырақ қысты, аўзынан, мурнынан қан кетти». (17)

Қаражан Алпамысқа қарап:

Ялғыз едим, бир бедеўге ес болдым,
Ялғаншыда гәрип көңлим хош көрдім,
Қуданы бир билдім, расулини хақ,
Бес ғана күн сизиң менен дос болдым.
«Диним мусулманды бирдур қудайым» —

— деп жалбыранады. Алпамыс «кел муны өлтирген менен қара йер толар дейсең бе» — деді. Әуелі қорыққанынан, кейиннен ырасына кәлима шаҳадатны айтып испиханы қылышны ортасына қойып, қушақласып дос болды».

Қаражан досты Алпамысты бир неше күн үйінде мийман етип, алтыншы күні Қаражан Алпамысқа сениң келгениңди билдирип Баршынан сүйинши алайын деп, Байшубар атқа минип, Баршыға келеді. Әдеп оған Баршын хабарласпайды, кейиннен Қаражан Алпамыстың атын айтқансон «Баршыжан балқып, айдайын шалқып, майданға йүкирип шықты. Астыңа қараса Байшубар атын көрді. Үстине қараса қайнатқан темир реңли, сықылы йоқ қурбетли, бурын билмеген қара қалмақты көрді. Баршышжан көрип «Уах — дарийха» деп Байшубар атыны шырамытып, көңли бузылды, көзинен яш тизилип:»

Мойныма таққаным тилладан тумар,
Мен йығладым кеше күндиз зар-зар
Бойтананнан мендей апаң айналсын,
Қаплан өлип оља болған Байшубар.

Мен йығладым көзге яшым кел болып,
Артым жапқан қолаң шашым жүн болып,
Көзгененнен оља болған Байшубар,
Қаплан өлип қалған медим тул болып.

Мен қарасам бейиштеп туўған ай еди,
Султан амап дийип көңлим жай еди,
Көзгененнен айналайын Байшубар,
Мен кеткенде қысыр емген тай еди.

Қаражан Алпамыстың «Йолбарыстай пәнже салғанын», «Бүркиттейин таўлап урғанын», «Қуданы бир, расулини хақ билип» Алпамыс пенен қорыққанынан дос болғанын айтады. Баршын сүйиншиге «Алтын түймели шекпенди ийнине жабады». Қара-

жан Тайшахан төрепинен үйге салынған Баршының ата-аналарын босаттырады.

Баршын Қаражаннан Алпамыстың «батыр аңқау, ер гөдек» деген бір өзі келиппе, ямаса көп пенен келиппе» — дейди. Сонда Қаражан:

«Ушбу демпен өз демниңи дем деме,
Султаныңды ҳеш батырдан кем деме,
Бул майдаңда қатта сауаш болғанды,
Алпамысты қырқ мың қулдан кем деме.

Соны еситип Баршының айтқан жууабы:

Қара нәрнес көзим бар,
Алмадан қызыл жүзим бар,
Батырым келместен бұрын,
Дин билмеген қалмаққа,
Алдап бир айтқан сөзим бар.
Еңбегей ақлар шашыма,
Рахмиң келсе нетеди,
Көзден аққан яшыма,
Арадан алты ай өткенде,
Өзимди қойғым келеди,
Қырқ күншилиң қайтейин,
Ат байрақтың басыа,
Мишип бедеу желтениң,
Армансыз дауран сүргениң,
Өзим соған тийемен,
Аты озып келгенге,
Қырқ күншилик байрақтан.

Усы ат байраққа ҳемме таярланды, Алпамыстың аты Шубарды Қаражан шабатуғын болды, «Өрилди аттын қуйрығы, өлим ҳақтың буйрығы». — «Йортыулығы йоллар қалды», «ат шомылып терлерге, сыйынды камил пирлерге».

Шубар бойын жасырды. Сезикленген қалмақлардың атбасшысы шубардың қанатлы тулпар екенін сезді.

Җаман екен Қаражан,
Байшубар атты таллатты,
Ошнан ҳәм уста Алпамыс,
Қаназатты баплатты,
Сөгилмесе туяғы,
Қырқылмаса қанаты,
Җаманлатқыр Байшубар,
Йигирма күшлик йолларды,
Йети күнге шақлапты» —

дейди ол.

Буны биллип қалмақлар дем алыс жариялады. 7 күнге, Қа-

ражанның бир уйықласа 7 күн уйықлайтуғынын баласы Дос-
мухамед билетуғын еди. Сумлық пенен уйықлап атқан Қара-
жанның олар қолын байлады, шубарның аяғына төрт гулмыйық
қағып оқпаңға таслап кете берди. Үш күннен кейін Қаражан
оянып пирлердин жәрдеминде шубарға минди, гулмыйықты
алыўды ұмытып кетти.

Қаражанды жолға салған пирлердин (йети камил пирлер-
дин) пәтнясы.

Айналайып андызым,
Маңдайымда қундызым,
Төбемдеги жұлдызым,
Көрискенше нүн яхшы,
Қаражан атлы жан қозым,
Иортқанда йолың болсын деп,
Қыдыр юлдашың болсын деп,
Йурттың басы йолбарысым,
Қараўыл басы қапланым,
Қапланым аман болсын деп,
Ел ағасы султаным,
Жан балам аман болсын деп,
Минген бедеўиң желсин деп,
Өрмансыз даўран сүрсин деп,
Қысметине қалған байшубар,
Байрақтан озып келсин деп,
Баршынжан атлы жан балам,
Султанға жұпты болсын деп,
Баршынжан менен Султанға,
Өзи абырай берсин деп.

Дұрысында да дәстанның ең сулыў сүүретленген жери шубар-
дың шабысын сүүретлеў.

Ағзын ғарректей ашады,
Омыраўдан көбиң шашады,
Ат дәрьядай тасады,
Қаражан қамшы басады,
Дойнағы қызды шубардың —
Нұқып суўлықты басады,
Бир күн тамам йол йурди,
Ал намазшам болғанда,
Қамшығы шабысын қосады,
Қара құптан болғанда,
Көзгененнен хәмдем Байшубар,
Дүгры йолны төтелеп,
Қаражан атлы батырны,
Жаны қызды шубардың,
Қыямайдан далада,
Дүкнп алып қашады,
Дөнли жер келсе емпеңлеп,
Йолға келсе йылмаңлап,
Еки көзи телмеңлеп,

Омыраўын көрсең есиктей,
Мойын ети бесиктей,
Келбетидур йипиктей,
Кеңили сулыў Байшубар,
Базардағы мақпалдай,
Сеңили сулыў жаныўар,
Ойға тиккен ордадай,
Саўрысы сулыў жаныўар,
Молла қыйған қәлемдей,
Қулағы сулыў жаныўар,
Орыстан келген лагендей,
Туяғы сулыў жаныўар,
Жалтыраған қояндай,
Ауызлығы еки ели,
Алты қулаш сайлардан,
Жылдырымның оғындай,
Селк етпестен өтеди.

* * *

Тайшаханнан Тарлан ат
Жайылышты қос қанат,
Песин мезгил болғаңда,
Сағирдеги самалдай,
Тарлан аттың изинен
Хаўлап өтти Шубар ат
Өте берип Байшубар,
Шоқлықтан ауыз басады,
Тарлан ат қалды майрылып...

Ат шабыстағы Қаражан менен оның улы Досмухамед диологи айрықша адамды толқытады, қайғы сезимлері менен беріледі. «Булдыр, булдыр көз ушында көрінген Досмухамедке

Шапқыш бедеу өз дәуірінде табылур,
Батыр жигит ақ сауытын жамылур,
Атны тартқыл ат қалды деп ғам жеме,
Баршындайын елден дилбар табылур.

Бұған баласы:

Жаным ата сөзиңе құлақ салмайман,
Бұл йолларда мен тилиңди алмайман,
Аты озған бек жигитке йол яхшы,
Баршынан басқаны сира алмайман.

«Қаражанның ашығы келди. Байшубарға қамшы урды. Олда қамшы салды, булда қамшы салды. Еки бедеу ярышты. Батырлар қылды налышты».

Дойнақтан шыққан қара таш
Шақмақдайын шағылды,

Жамаллатқыр қара ат
Спра жолды бермеді.
Көп қанада Қаражан,
Үстине кийген ақсауыт.
Төнине сыймай кернеді.
Батыр қолын сермеді.

* * *

Өлдим, өлдим дегенде
Көзгененнен Байшубар
Зөңгіге басын тақады,
Жөниұар жетип барады,
Душманлық қылған уғлының
«Тур дегенде турмадың,
Мені ата демедің» — деп,
Досмухамед атлы уғлының
Бир қолын тас төбеден салады.
Бир қолыны бел баулықтан алады
Тилеп алған перзентин,
Дигирмандай тасларға,
Ялғзын таулап урады,
Досмат уғлын өлтиріп,
Ақ қылышны алады,

* * *

Қанатлы қара тулпарның,
Геллесип кесип алады,
Досты болса сондай болсын,
Ая беклер хәм уғлыны,
Хәм атны өлтиріп;
Батыр туған Қаражан,
Дослықты бәржай келтиріп
Бозлап кетип барады.

Жийемурат жырауда атлардың жолда киятырғанына қарап турған дүрменшилер қаққында сөз болады. «Қаражанның йолына қараған дүрминши: мойнына таққан тилла тумары, сауашта тарқайды атны мянгенниң кумары, боларға болмасқа сөйлей берменизлер, бул келаятқан өзбек шубары. Сол гәлни еситип үйдей болған ақ түйенни үстине шығып батыр Алпамыс қараса келаятқан Байшубар атны көрди. Алпамыс «ат көтерер ағам жоқ» деп шубарға хошемет берип:

Мойныңа таққаным тилладан тумар,
Сени шапқанлардан тарқайды кумар,
Өзиң шауып, өзиң абырай алмасаң,
Көзгененнен айналайын Байшубар.

Алпамыстың Байшубары «уағде еткен қақпалы қара тасқа» ке-

лип, «Алламысты бир айланып жәниўар Байшубар мылтықтай умтылып йықылды.

Ашыўланған Алламысқа Қаражан болған ўақыяның бирин қалдырмастан айтып береді. Баласын да, атын да өлтиргенін айтады. «Бұл сөзине Алламыс досты йығлап, Қаражан досты хәм йығладм».

Шубардың озып келгенин көриўге келген Баршын «орама-лың қыя шалып, көргенлердин ақлын алып, еки бети күндей янып, қашыны қақып, ләбнин тислеп, бир қолыны қаўсырып, яна шыққан мәмесиннің үстине таслап» «Ат келди батыр, көз айдын» монологин айтады. Онда мынадай қатарларды оқы-мыз:

Мойныңа таққан тумарың,
Шапқанда тарқар қумарың,
Келди ме байрақтан шубарың,
Ат келди батыр, көз айдын.

Ат шомылған териңиз,
Саўашта қоллар пириңиз,
Сеннен айналсын шорыңыз,
Ат келди батыр, көз айдын.

Алламыс «Қутлы болса бирге болсын» деп:

Шашма суўынан ишмесин,
Айралық жәбри йетишмесин,
Намахрам көзи түшмесин,
Қайта бер Баршын үйине — дейди.

Алламыс пенен Баршынның қосылыўы былай бериледи:

Қалмақтың елинде Баршынның
Ақ пиқасын шалама-шақки қияды,
Қылды олар аширетти,
Қыз бенен жигит жақылаσσα,
Ким билмейди бұл одетти,
Енеўи қылды сұхбатты,
Сарғайып таңлар атты...

Тайшаханның ўәзирлери ханды аўлап гүресиў шәртин қояды. Сол ўақытта хан алдына шақыртылған Алламыс хан сарайында «өзи оптөрт яшар уғлан, уғлан дегеним ялған, беқиштең шыққан ғұлман» — деп сүўрегленеди.

Алламыс Тайшаханның палўанларын жығып шәртин орындайды. Бирақ қалмақлар «Алламыстың атын, жаў—жарағын алайық, өзін өлтирейик» деп қыял еткен екен. «Байшубар аты алдынан барғаным басады, қапталдан барғаным тебеди, гуўил-дескен көп қалмақты яқынлатпай жүр еди».

«Батыр минди шубар атқа, зейин қойды қалмаққа, ләшкер яман құрсаған, дин билмеген көп қалмақ ийбермеске усаған. Батырдың пес қылығы тутты, қылыштың балдағынан тутып ойланып, гақи шығарып, гақи қайтарып, әуел баҳана өзинен болсын деп тұрар еди. Баяғы патшаның ұэзирі Кокаман қасқа патшадан бийжуәп батырға мылтық атты. Күни питпеген батырға мылтық оғы тиймеди» —

Қылышны суұырып алады,
Шубарға қамшы салады,
Сансыз тұрған қалмақлар,
Араласа қалады,
Үсти-үстине қылыш салады,
Көп қалмақтың басып алады,
Туұры келген қалмақты,
Қақ маңлайдан шабады,
Қапталдан келген қалмақтың,
Геүдесин алып барады.

«Көп сағашлар болады, шапқаңда қылыш тап алды, айралық яманды, ханы менен ханзада, беги менен бегзада, сол ұақытта қалмақлар үлкен қалаға қашып барып қамалды». (46-

Тайшахан урысты баслағаны ушып Кокаманды өлтиртеди.

«Алпамыс батыр Баршын ярына атын байрақтан оздырып, палұанларын йғыш, Тайша қалмақтың елинің әжеллисин өлтирип, еңбеклисин бұлдирип, тоқсан қара пары менен, пар үстінде нуры менен, ақ күйменің ишинде Баршын атлы яры менен, Алпамыс батыр атасы Байсарыбай менен хошаллаяр айттысып, енеси Алтыншаш пенен йыгласып, Қаражан досты менен хошласып, елине сапар әйледи. Ақша йүзлери солдырды, минген нарлары болдырды, алты айшылық, қырқ күншлик йол йурди, йығлан қалған ата-анасы менен йығласып Байсын— Қоңырат елине аман есен келди».

Қатта байрам той қылып, аламанды жыйдырып, ат шаптырды, — далаға, жарын салды қалаға, Баршыпжанны алып келди деп қәммеси таслим қалады... алтын қабақ аттырды, жүйрик атны шаптырды, палұан йигит туттырды. Отыз күн ойын, қырқ күн тойып қылды, құданы бар билди, расулли ҳақ биллип, бул қылған ислерине шукирана қылып, мурад-мақсетине йетти, қәмме мурадына йетти, ұаллақы аглам балсаұаб».

Дәстанның ақырында Жийемурат жыраұдың аўзынан айтылған төмендеги қатарларға қарағанда Жийемураттың шайыр жыраұ екенін көринип турады. Дәстан А. Диваевтың өтінпши бойынша Төрткүлдеги рус патшасының администрациясы тәрепинен жазылғанлықтан ол «патшаның хызметі — қуда хызметі, патшаға хызмет еткенім яхшы» сөзлерин қосқап. Қосық

дидактикалық мазмұны бойынша да, көркемлігі бойынша да шебер құрылған.

Алма башлы, яшыл сопа,
Хәудекнің көлінде яхшы,
Дөңдәң сапты жауһар пышақ,
Беклердің белінде яхшы,
Хәр ким елінде яхшы,
Женен хәм жерінде яхшы
Алпамысты яздырған,
Жийемурат тилинде яхшы,
Ярга болсаң беш күн ашық,
Бийсақал ұақтында яхшы,
Соншаны яхшы дейди,
Сазға келтирди бул бақыш,
Патшаның хызмети қуда хызмети,
Патшаға хызмет еткенім яхшы,
Бул гөплерни айтып турған,
Бекмухамед улы Жийемурат бақыш.

* * *

Пүткіл дүнья эпосының гәзийнесинен минәсин орын алған түркий тиллес халықлардың арасына көп таралған «Алпамыс» дәстанының биринши рет илимий көз қарастан баспа сөзде жәрияланыуы белгили қарақалпақ жырауы Жийемурат жыраудың аты менен байланыслы. Оның аұзынан жазып алынып 1902 жылы Ташкентте басылған «Алпамыс» тың қарақалпақша версиясы бизиң елимиздің илимпазларыға кеннен мәлим.²⁵²

«Алпамыс» тың бул дағазаланған вариантына ирп совет илимпазлары В. М. Жирмунский, А. К. Боровков хәм т. б. итибар береді.²⁵³ Сондай-ақ Жийемурат жырау вариантының терең халықлық көркем дәретпе екенлігі жөннде қазақ илимпазларының да бақалы пикирлери бар. 1956-жылы Ташкентте өткерилген «Алпамыс» бойынша регионаллық жыйналыста қазақ «Алпамыс» ын изертлеуши Турлыбек Сыдыков «Жийемураттың версиясы идеялық мазмұны бойынша халықлық шығарма. Дәстан көркемлігі жағынан Шайхулисламовтың публикациясынан анағурлым жоқары турады хәм Жийемурат жыраудың әдеуір талантлы екенлігіне дәлил болады»²⁵⁴—деп айтқан еді.

Қарақалпақ фольклорын, соның ишинде эпосларын ең дәлепкі изертлеушилердің бири Н. Дәуқараев өзиниң 1950-жыллардың басында жазылған докторлық диссертациясында қарақалпақша «Алпамыс» дәстанының Жийемурат жырау вариантына жоқары баға береді, оның терең халықлығы хәм көркемлігін белгилейди, әсиресе Жийемурат жыраудың шайырлық, импровизаторлық қасиетлерине дыққат аударды, дәстанның

ақырындағы жырау аўзынан айтылған «Алма башли яшыл сопа Хәүдекниң көлинде яқшы» деп басланатуғын қосығына тийкарлана отырып «Буган қарағанда Жийемурат «Алпамыс» поэмасын тек айтыўшы ғана болмаған, соның менен қатар поэмадың усы күнги вариантын биринши мәртебе жазып алған хәм айтта ислеп шыққан адам болып көринеди».²⁵⁵—деп жазады.

«Алпамыс» дәстанының Жийемурат жырау варианты, оның мазмуны, өзгешелиги, әсиресе жыраудың өзи ҳаққында белгили биринши мағлыұмат берген атақлы қарақалпақ фольклорист Қаллы Айымбетов болды. Ол Қурбанбай жыраудың айтқанларына тийкарлана отырып, Жийемурат жыраудың 1836-жылы туўылғанын, 1908-жылы өлгенин, Төрткүл, Шорахан әтирапында өмир сүргенин, қарақалпақлардың қытай урыўы, қайшылы тийресинен скенлигин, оннан «Алпамыс» дәстаны А. Диваев хаты арқалы жазып алынып, Ташкентте 1902-жылы араб әлиппесинде басылып шыққанын, 1925—1930 жыллары Жийемурат жырау вариантының қазақтың «Батырлар жыр» ында бир неше мәртебе баслғанын көрсетеди. Усы пикирин даўам етип Қ. Айымбетов өзиниң «Халық даналығы» атлы китабында «Жийемурат жырау тек дәстан жырлаўшы ғана емес, ол шайыр да болған» деп тастыйықлайды. Соның менен қатар ол А. Диваев баспасының баҳалы жағып көрсетиў менен оның русша аўдармасындағы кемшиликлерди де атап өтеди. Қ. Айымбетовтың усы варианттың көркем тили ҳаққында айтқанлары айрықша дыққат аўдарады. Оның пикиринше «Алпамыс»тың Жийемурат жырау жырлаған, А. Диваев бастырып шығарған бул варианты қарақалпақ әдебиятының әдебий тилиниң тарийхына ең керекли бай материалларды береди».²⁵⁶

Алма-атадағы орайлық архивтен А. Диваев фондын таўып, «Алпамыс» тың 1902-жылы басылған Жийемурат жырау нускасының қол жазбасы менен танысқан И. Т. Сагитов өзиниң «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы» атлы китабында усы текстке өз алдына анализ жасайды.²⁵⁷ Ол ең дәслеп А. Диваевтың дәстанға жазған алғы сөзиндеги шатаслықларға тоқтайды. Бундай шатаслықтың барлығын басқа қарақалпақ илимпазлары да көрсеткен еди. Мысалы, А. Диваевтың дәстан қарақалпақ жырауынан жазылсада «қырғыз», «қазақ поэмасы» деп атаўы, «нағыз қырғыз шығармасы»—деп есаплаўы, «дәстан парсы, араб тиллери менен толған» деўи т. б. И. Т. Сагитов та бул пикирдиң надурис скенлигин басқа илимпазлар сыяқлы ашық көрсетеди. А. Диваевтың бул пикирлерине қарап отырып, қарақалпақ эпосы менен онша таныс емес екенлигин әскертеди.

И. Т. Сагитов бул варианттың қарақалпақша екенин көрсе-

тиў менен гейпара жерлеринде өзбекшеден кйрген «йокаюший», диалект менен берилген сөзлер де бар «екенлигин аңлатып өтеди. И. Т. Сағыйтов бул қол жазбаның 1895-жылы жазылып алынғанын, қол жазба араб ҳарипи менен жазылып 49 бет көлеминде екенлигин, қолжазбаның сыртқы муқабасында «Бурынгы өткен заманда, Жийдели байсып деген елде өткен Алфамыш батырның тәрип ҳикаяты уе әдебиятидур» деп жазылғанын айтып «Буны айтыш берген Төрткүл болысының қарақалпағы, касиби бахши Жийемурат Бекмухамедов» деген сөзлердин де муқабдада жазылғанын келтиреді.²⁵⁸

И. Т. Сағитовта Н. Дәўқарасев ҳәм Қ. Айымбетов сыяқлы «Алма башлы яшыл сона» қосығын келтирип, Жийемураттың өз жанынан қосық шығара алатуғын шайырлығы да болғанлығын белгилеп өтеди. Бирақ ол Жийемураттың дәстанды басқа биреўге жаздырғанын мақуллаў менен «Жийемураттың өзи саўатлы болған, дәстанды өз қолы менен жазып берген екен деген» пикирдин дәлилсиз екенлигин көрсетеди.²⁵⁹

Жийемурат жыраў вариантын «Алпамыс» тын басқа варианттары менен салыстырып, өзгешелигин анықлаған И. Т. Сағыйтов болды. Ол өзинин жоқарыда аты аталған мийнетиңде бул өзгешеликлерди мынадай белгилер менен көрсетеди: Дәстанның тек биринши бөлиминиң көлеми 2000 қатар қосық шамасында берилиўи, гейпара эпизодлар ҳәм қосықлардын түсирилип қалдырылыўы, Байбөри менен Байсарыпың бала сорап сўлийелерге түнеп, жалбарыныўы, 7 қәлендер келип бала менен қыздың атын қойыўы, атастырыўы, Алпамыстың жаўырнына қол урып, қәлендерлердин қол танбасын қалдырыўы, сөйтип көзден ғайып болыўы. Алпамыс менен Қаражанның алдыларына қылыш қойып дос болыўы, Гүлпаршыпның өзи Байшубардын аяғын емлеўи т. б.²⁶⁰

И. Т. Сагитов дәстанның тили ҳаққында, оның көркемлик дәрежесинин жоқары екенлигин айтады, көпшиликке түсиникли қарақалпақ халық тилинин бай сўўретлеў қураллары менен берилгенин атап өтеди, оның тилинде ушырасатуғын гейпара айырмашылық ҳаққында былай деп те ескертеди: «Дәстанның тили көбинесе өзбекшеге—Хорезм диалектине жақын, буның себеби Жийемураттын көбинесе өзбеклер арасында, Қарақалпақстанның түслик шығысында, көпшилиги өзбеклер туратуғын Төрткүл, Шаббаз районларында өмир сүрип, жыраўшылық сткенлигинен болса керек.²⁶¹

Қ. Мамбетназаров, С. Баҳадырова, А. Каримов «Амударья» журналының 1986-жыл №9 санында Жийемурат жыраўдын туўылғанына 150 жыллық мерекесине байланыслы «Жийемурат жыраў» атлы статья жазып, оның өмири ҳәм творчествосы-

на байланыссыз жана материаллар дағазалады хэм жыраудың «Алпамыс» дәстанынан үзинди бастырып шығарды.²⁶²

Хақыйқатында Жийемурат жырау XIX әсирдин еккинши ярымы XX әсирдин басында өмир сүрген ең ири хэм талантлы қарақалпақ жырауларынан есапланады. Оның устазлары атақлы Шанкот, Қалмурат, Қазакбай жыраулар болған. Жийемурат жыраудың эпикалық репертуары устазлары сыяқлы көп ғана терме—толғаулардан басқа, Қурбанбай жыраудың айтыуына қарағанда ири-ири дәстанлардан тұрған. Олардың ишинде «Алпамыс», «Қырқ қыз», «Қоблан», «Шарьяр», «Шора», «Маспатша», «Едиге», «Қурбанбек», «Шийрийшекер», «Ер қосай» т. б. болған. Жийемурат жырау қобызда айтқан, ол қобызда 20 дан аслам қобыз намуаларын шерткен. Оның жыраушылық еткен маканы тек Төрткүл, Шаббаз районлары ғана емес, ал Қарақалпақстанның басқа районлары, сондай-ақ Хорезм хэм Ташауз областларының районлары да болған. Оның термелеринин ишинде Мақтұмқулының қосықлары, «Форуглы» дәстанының қосықлары да болған. Жийемурат жыраудың қазақ арасында болып «Алпамыс» ты жырлағанын хэм жыршылары менен таныс болғанын Қурбанбай жырау гүррин ететуғын еди.

Қурбанбай жыраудан алынған мағлұматларға қарағанда Жийемурат жырау жыраушылыққа жаслығынан қызыққан, ол кишкентайынан қосық айтып, саз шертуіди жақсы көрген. Төрткүл, Шорахан әтиралына келип туратуғын атақлы қарақалпақ жырауларын көп тыңлаған, әсиресе оған Бухарадағы қарақалпақ хэм өзбек жыраулары айрықша тәсир қалдырған. Сонлықтан оның тийкаргы жыраушылық мектеби Бухарадағы атақлы қарақалпақ жыраулары—Шанкот, Халмурат, Қазақбайдың эпикалық хэм музыкалық дәстүри. Бухарадағы қарақалпақ жырау-бақсылары улыўма қарақалпақ жырау-бақсыларын өзбек жыршыларының Булунғыр, Нурата дәстүри менен байлаңыстырушы орай болған. Буны биз Жийемурат жырау творчествосы арқалы да, әсиресе оның ең жақын, ең талантлы шәкирти Қурбанбай жырау творчествосы арқалы да айқын хэм исевимли түрде байқаймыз. Жийемурат жырау өзинин творчествосында қарақалпақ хэм өзбек жырауларының эпикалық хэм музыкалық жақтан да ең жақсы дәстүрлерин бирлестирген. Буны биз оның мийрас етип қалдырған «Алпамыс» дәстанында, әсиресе оның тил құрылысында айрықша сеземиз. Ол ший мәнисинде үлкен талантлы импровизатор жырау болған. Жийемурат жыраудан жазыллып алынып бастырылғаны «Алпамыс» тың басынан баслап қалмақ елинен Баршынды Байсынға әкелип, той қылыуына дейинги ўақыялар. Тийкарынан усы ўақыя сөз етиледи.²⁶³ Дәстанның бастап ақырына шекем

традициялық сюжет бузылмайды. Қара сөзде де, қосықта да бұннан 100 жыл бұрынғы қарақалпақ дәстанын атқарушы жыраулардың тил өзгешелігінің берілуін айрықша қызығушылық туғырады. Соның менен бірге бұннан дәстан тили құрылысының ұлыма алғанда ұзақ сақланатуғынын да көріуге болады. Мысалы, дәстанның басындағы еки бай хаққында «Байбөри, Байсары еки теңлес бай еди, төрт түлиги сай еди» — сөзлери ямаса ексүн де перзентли болғанында берилген той хаққында «Катта байрам той берди. Тоқсаннан бийе сойдырып, төрткүллеп ошақ қаздырды, алтып қабақ аттырды. Дал бедеулер шаптырды, палуан жигит туттырды, отыз күн ойын, қырк күн тойын етті» — дегенге ұсаған сүүретлеулер сонғы вариантлардың қаммесинде де ислетиледи, бирақ орын алмастырылып бериледи. Жийемурат жырауда той балалар туғылғаннан кейин дәрниү берилсе, Өгиз жырауда жети жылдан кейин той хаққында гәп болады. Хәр бир жырауда дәуир өзгешелігінде, хәм творчестволық айырықшалығына да байлапыссы бир эпизод хәр қыйлы сүүретлениуи мүмкин. Мысалы, Жийемурат жырауда тек «Жийдели байсып хаққында сөз болса, Өгиз жырауда оған қоса «Қонырат ели», «Ырғақты урыуы» атамалары қосылады. Конкрет бир жәмийетлик дәуир көз қарасы жырау көз қарасынан орын алмауы мүмкин емес. Мысалы, перзентсиз Байбөри менен Байсары Жийемурат жырауда «Әулийе қоймай түпейди», «хақтан тилек етеди» хәм туғылған балаларының атын, хәтте олардың жұпты болыуын «ғайыптан келген жети қәлендер» айтады. Бул XIX әсирдеги жыраулар дүнья таныуына, көз қарасына характерли, ал бизнің заманласымыз Өгиз жырауда бундай деталлар жоқ. Бул деталь бир жырауда болса, екинши жырауда болмауы да мүмкин. Мысалы, Жийемурат жырауда балалардың туғылыуына дейинги жағдай «алғанларына яқынлық етті, көз яшы қабыл болды, бойына хәмиле питти, тоққыз ай он бир күн көтерди, кабыртқасы қампайды, бүйрекеси томпайды»... делинсе, ал Өгиз жырауда балалардың туғылыуы пайыты «Аршадан бақан көмдирди тилладап жүуен керди, жети күн жатты толғатып, ат басындай ұл тууды, ақ жарылқал күн тууды» делинеди.

Жийемурат жыраудың өзине тән сүүретлеу ұсылы бар. Онда сөз көлеминнің тужырымлы келиуін, сүүретлеу құралларының өзінше пайдаланылыуы, сөзлердің формаларының сол дәуирдің жазба үлгилерине яғный жазба әдебий тил нұсқаларына жақынластыруу тенденциясы сезиледи. Мысалы «Алқиса арадың йетти йыл өтди, мұнда кеткәндө Гулпарчын ети яшында еди, ети йыл өтди, яшы он төртке етди. Ал имдики хабарды кимнен ешитин, Тайша қалмақдан ешитин» деген жақ-

рыдағы сөзлерди хазирги қарақалпақ ағыз еки сөйлеу тилине, онша характерли болмаған «е» орнына «ә», «ш» орнына «ч», «ж» орнына «й», «т» орнына «д», «ендиги» орнына «мдики», «с» орнына «ш» ның ислетилип турғанын көремиз. Қарақалпақ жыраулары бурыннан хазирге шкем «ж» орнына «и», «с» орнына «ш» ны актив ислетип келеди.

Жийемурат жыраўда басқа жыраўларда жаўшыларды сүзретлегенде ушырасатуғын «Бедеў сүринген қыя тас, ақты көзден қанлы жас, ақ үйде бенде бар болсан, шыққыл үйден хабарлаш» пенен бирге бедеў мен таўдан ашқалы, турмағын бизден ясқанып, бұл үйде бенде бармекен биз бенен хабарлашқалы» формасыда ушырасады. Буида менен орнына «мен», турмағыл орнына «турмағын», «хабарласқандай» орнына «хабарлашқалы» формалары ислетилген.

Дастаида, соның ишинде «Алпамыс» та диалог пенен монологларда, хәтте гейде жыраў сөзинде де «лағлы маржан сәдепти, хызметте бағрым қабапты» формасы жийи қолланылады. Ал Жийемурат жыраўда «Лағлы маржан сәдепти, душманға бердик әдепти» формасы актив қолланылады. Сондай-ақ Жийемурат жыраўда да бар басқаларда да ушырасатуғын «қалса қоңил, шықса жан» афоризмн Байсарының Байбөриден кеўли қалған жеринде орынлы ислетиледи.

Алпамыстың Шүбар атын таңлаўы басқа жыраўларға қарағанда Жийемурат жыраўда өз алдына бериледи: «Жалы құлағынан асқан, төрт аяғы тең басқан, қуйрығында бир қолтық сексеўилдиц буршиги жабыскан». Байшубардың «Я мени бир ер минер, я шамал жел минер, қайсы бақадыр мени минсе, қуйрығымнан тартып турғызған кици минер»—деген сөзлери усы вариантқа ғана характерли.

Өгиз жыраў варианты менен салыстырғанда таўда Алпамыс пенен ушырасыў уақыясы да Жийемурат жыраўда өз алдына берилген. Қаражанның күтиўи, «Қаражан сәхәрдин файыз уақтында йатқан екен, бир аттын дубири құлағына келди, көңиллери екрезил, ерлер саза берип Қаражан сачырап орынап турды.—Я қырда мың қол келатур, я қырда мың қолға татыйтұғын ер княтыр, ақ сауытым кейин, ат қуйрығын түяйин, ким хәм болса, Қаражан атым құрымаса, бир шегинеп қыйғышлап ач бөридәй тияйин»,—делинсе, ал Жийемурат жыраўда Қаражанның Алпамыс пенен бирияши көрисиўи, Алпамыстың жас портретн Өгиз жыраўға қарағанда қарама-қарсы планда жырланады: «Йузи қубажа, көзи алажа, өзи бир он төрт яшар тамаша бир кәкили алтыннан, бир кәкили гүмиштеп, әйне он төрт яшында Алпамышны көрди»—дел берилген.

Алпамыс пенен Баршының туўылыўында, Байсары менен Байбөриниң дослығында, кейин ала мәделлесийинде, Байсары-

ның Тайшаханның елiнде жайласуында, Баршынға жаушылар келiуiнде, Алпамыстың шубарды минип, ярын iзлеп дәстеп Қаражан менен ушырасуында, олардың жекпе-жегiнде, ат—шабыста, гүресте, елине Алпамыстың Баршынды алып қайтуында, той қылуында толып атырған дәстүри, сұрбетлеулер Жийемурат жырау вариантында сулуу хәм сол дәуирдин тилиниң колорити менен бериледи. Усы варианттың тили дәстәулер тилини, қарақалпақ фольклоры тилини үйрениуде оғада қымбат бақалы нұсқа болып қалады. Мысалы, феил формаларының сеплеулердин, жанайлардын хәр түрлилиги, «й», «ч», «ш», «ә», «д», «и», «ф» сеслериниң Жийемурат жырау вариантында ислетилуи айырылып турады. XIX әсирдин екнннши ярымындағы дәстәулерда сәулетлеуген қарақалпақ тили материаларын есапқа алмай, усы дәуирдеги қарақалпақ әдебий тили хәққында пикир жүритиу мүмкин емес.

Сонлықтан белгиле қарақалпақ жырауы Жийемурат жыраудан буннан 100 жыл шамасында бурын жазылып алынған А. Диваев тәрәпинен бастырылған «Алпамыс» дәстаны жыраудың жеке шеберлигин үйрениуде ғана емес, қарақалпақ дәстәулериниң тарийхын, тилини үйрениуде, сондай-ақ қарақалпақ әдебий тилиниң тарийхын үйрениуде де ең қадирли нұсқа болып қалады.

И. А. БЕЛЯЕВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ.

Иван Александрович Беляев 1903-жылы Қарақалпақстанға келеди. Ол сол уақытта Петербург университетиниң студенти еди. Ол П. М. Мелиоранскийдин шәкирти болған. Оны қарақалпақ тили бойынша материал жыйнау ушын оның устазы П. М. Мелиоранский жиберген. Хәзиринше қолымызда оның тууылған жылы, жери хәққында материаллар жоқ. Деген менен ол 1903-жылы 20 жаслардан өткеп жас жигит болғанлығы байқалады. Ол гейпара материалларға қарағанда 1920-жылы қайтыс болған.

И. А. Беляевтың өмир баянына байланыслы материаллар шашыранды хәм оғада аз.

И. А. Беляев 1903-жылы Қарақалпақстанға келип, қарақалпақлар арасынан көп ғана фольклорлық материаллар жыйнайды. Ол өзиниң еске түсириулеринде былай деп жазады:

«1903-жылы мен профессор П. М. Мелиоранскийдин шәкирти болып жүрген уақытта Орта хәм Шығыс Азияны изертлесу бойынша Рус комитети мени Сырдарья областының Әмиўдарья бөлимине, сонда Нөкисте, Шымбайда, Қоңыратта турушы көшпеллi түрк халықларының, яғный қарақалпақлардың тилини изертлеу ушын жиберди.

. Түркстанның барлық көшпелі халықтарындағы сыяқлы қарақалпақ халқы арасында да халық бақсы-жыраулары әдеуір бар екен. Олар хәр қандай мереке-жыйындарда, тойларда, ойын зауық болған жерлерде дуу тарға қосып өзлериниң қосықларын, дәстанларын және хәр қыйлы басқа жырдарды айтады екен. Бул қосықлар менен дәстанлар қарақалпақлардың тилин поэзиясын, этнографиясын хәм улыўма жергиликли турмысты изертлеў ушын бай материал береди. Сондықтан: «Қарақалпақлар сахрадағы биринши шайырлар хәм қосықшылар есапланады»—деп этнограф Чокан Валиханов дурыс көрсеткен екен²⁶¹—дейди. Ол өз пикирин даўам етип: «Бул бақсы-жыраулар маған күтә жақсы ықлас пенен кеўил қойып қарады: олар түни менен мениң үйимде болып, өз халқының өткен турмысы туўралы узақ гүррин етип хәм жырлап берип отырды.

Мен сонындай бақсы-жыраулардың арасында еки айға жақын болып, қарақалпақ жырауларының жырлаған хәм айтып бергенлериниң әдеуір бөлегин сауатлы қарақалпақлар арқалы жыйнап алыўға толық мүмкиншилик алдым²⁶⁵ деп жазады.

Жыйнау исиниң қыйынлығын есапқа алғанда қысқа мүддет ишинде И. А. Беляевтың халық арасынан бақалы материалдарды жыйнағаны көринип турады. Ол «мениң қолымда қарақалпақша үш қолжазба бар: «Едиге» жыры, «Қоблан» деген үлкен дәстан хәм қарақалпақлардың «шежиреси», сондай-ақ Мақтумқулының шығармаларынан бирнеше үзиндилер бар».²⁶⁶

Қарақалпақлар арасынан И. А. Беляевтың жыйнаған материалларының гейпаралары 1917-жылы Ашхабадта басылған «Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока» деген топламның 3-шығарылыуында «Едиге» ниң русша Беляев тәрпинең ислеген аўдармасы, «Шыңғысхан хәққында аңыз» русша аўдармасында басылған. И. Т. Сағыйтовтың көрсетуинше, аңыздың мазмуны Бердақтың Шежиресиндеги баянлауға усақ келеди.²⁶⁷ Аты аталған топламның 1917-жылғы 4-шығарылыуында «Едиге» ниң қарақалпақшасы менен «Қоблан» ниң қарақалпақша тексти «Қарақалпақ халқының тауарих етип шығарған хикаяты» Беляевтың таярлауы бойынша киргизилген. И. Беляев «Едиге» дәстанын Шымбайдағы Бекимбет жыраудан жазып алады. Ол бул жырау тууралы мынадай деп жазған еди: «усы Бекмухамедтин (Бекимбеттин Қ. М. өзи сауатсыз хәм мусылманша билимсиз болсада, бирақ өзиниң тууысқан поэзиясын шын кеўилден сүйетуғын киси еди.»²⁶⁸

И. Т. Сағыйтовтың тастыйықлауына «Қарақалпақ халқының тауарих етип шығарған хикаяты» атлы шығарманы И. А. Беляев Қоңыраттағы бір қарақалпақтап жазып алған. Бул шығарма өзинин мазмунына қарағанда Бердақтың «Шежире» поэмасының бір бөлими болса керек.²⁶⁹

Ал «Қоблан» дәстанын болса И. А. Беляев Қыпшақтағы Имамқулы деген қарақалпақ жырауынан жазып алған. Топламда басылғаны Қобланның Көбиклини жецип қайтқанына шекемги жери.

Ленинградтағы Шығысты изертлеу институтының архивінде И. А. Беляевтың «Едиге», «Қоблан», «Баба Раушан», «Юсуябек», «Шежире» сыяқлы қолжазба материаллары сақланған.²⁷⁰ Бул материаллар қарақалпақ эпосып, қарақалпақ әдебиятып үйрепиүде оғада әкмийетли дерек болды хәм болып қалады.

И. А. Беляев 1906-жыллары Ташкентте, Туркстан муғаллимлер семинариясының муғаллими болып ислеген уақытта «Руководство к изучению Сартовского языка» деген мийнет жазған хәм бул мийнет сол жылы Ташкентте басылып шыққан.

1915—16-жыллары Ашхабадта Закаспий илимий архив комиссиясы дүзилди. Бул усынысты Закаспий областының начальниги генерал майор Н. К. Қалмықов қойған еди. Хәқыйқатында бул Туркстан үлкесиндеги биринши илимий архив болды. Комиссияның председатели етип Н. К. Қалмықов жәрдемшиси П. П. Цветков, комиссияның ислерин басқарушы болып Закаспий областының халық училищелеринин инспекторы И. А. Беляев сайланады. Бул фактлерден оның усы жыллары ислеген жумысларының мазмуны ашылады. 1916-жылы дүзилген №2 протоколда кружоктын ағзасы И. А. Беляев қатнасқанлардың дыққатына «Түркмен халқының тарийхынан» докладын оқып еситтирди, делинген. Усының менен бул доклад Ашхабад уездинин Бахарден ауылында турауғын Молла Хожели Мурад Берди улынан жазып алған материалларға тийкарланғанлығы көрсетиледи. Бул доклад бойынша материаллардан үзиндилер «Закаспийская туземная газета» да №70—71 санларында 1915-жылы басылып шығады. И. А. Беляевтың бул түркменлердин тарийхына байланысты мақаласын кружоктың протоколының топламында басып шығаруы уйғарылады. Протоколдың №2 шығарылуына баспаға таярлау хәм редакторлауын И. А. Беляевқа тапсырады, ол буған қайылышылық билдиреди. Кружоктын 2 томламында 23 бет көлеминде «Закаспий областының түркменлеринин тарийхынан» атлы И. А. Беляевтың материаллары басылады. Бунда ол түркмен ханы Кеймуркор, түркменлердин Персияға Надирша-

ға қарсы жүриси, түркмен урыўларының тартысы, түркменлердин шайыры Яғмур ҳаққында, түркменлердин басқа халықлар менен байланысы түркменлердин соңғы ханы Қара оглан сөз етиледі.²⁷¹

И. А. Беляев тилши, ағартыўшы сыпатында бир қанша мийнетлер жазған. Бирақ олардын ҳәммеси анықланбаған. Бизге оның 1913-жылы Ашхабадта басылған «Начальное обучение персидскому языку» китабы, 1913-жылы Ашхабадта басылған «Русско-туркменский словарь» мийнети, сондай-ақ 1915—1916-жыллары Ашхабадта басылып шыққан «Мектеби Закавказийской области 1915—1916 гг.», китаплары белгили.

И. А. Беляев XX әсирдин басында Орта Азия халықларының әдебий, илимий, мәдени ағартыў жумысларына өзінни прогрессив көз-қарасы, творчестволық мийнети менен үлкен үнес қосқан алдыңғы қатардағы рунителлигенциясының ўәкили болып есапланады. қарақалпақ эпосы «Қоблан» бойынша хызметлери айрықша.

Қарақалпақ илимпазлары И. А. Беляевтың мийнетлерин жоқары бағалайды. Мысалы, биз бул туўралы Н. Дәўқараевтың, И. Сағыйтовтың, Қ. Айымбетовтың, С. Камаловтың т. б. китапларында оқымаймыз. И. А. Беляевтың мийнетине объектив хәм дурьс баға берген М. К. Нурмухамедовтың мына сөзлери айрықша итибарлы болды. Ол былай деп жазады: «И. А. Беляев, пожалуй, первый, кто специально стал изучать каракалпакский язык и эпос».²⁷²

Бизге белгили И. А. Беляев 1903-жылы жазып алған «Қоблан» дәстанының бир бабын 1917-жылы бастырып шығарды.²⁷³ Басылған текстте И. А. Беляев тәрәпинен жазылған араб шрифтинде оригиналдың копиясы, қандай да бир себеплер менен И. А. Беляев тәрәпинен исленген рус ҳәрибине түсирилген транскрипция берилмеген. Оригинал менен қоса рус ҳәрибине түсирилген транскрипция Ленинградтағы СССР Илимлер Академиясы Азия халықлары институтының шығысты изертлеўшiler архивинде сақланады.²⁷⁴

«Қоблан» дәстанының усы вариантының оригиналына, транскрипциясына сондай-ақ баспада шыққан бөлимине сср салғанда оның жекке тил өзгешелигиндеги мәселелер ғана емес, ал сонын менен бирге араб шрифти жәрдеми менен қарақалпақ сесинни берилиўи, сол ўақыттағы жазба әдебий тилдин сөз етип отырған текстке тәсири ҳаққындағы мәселелерде ортаға қойылады. Бул текстти жазып алыўшы хәм оны баспада жариялаўшының исинин нәтийжесин ҳәзирги күн көз қарасы менен бағалағанда үлкен жетискенликлери менен бир қатар да айырым кемшиликлерин де сеземиз. Жоқарыдағы сөз

етилейин деп отырған комплекс мәселелердин дәстанның тил өзгешеликлерине қатнасы бар. Сонлықтан автор «Қоблан» дәстанының биринши рет рус илимпазы тәрсиинен жазылып алынып, оның үзиндисиниң дәслеп қарақалпақ тилинде жәрияланыуы «Қоблан» дәстанының қарақалпақ версиясың изертлеуге, биринши из салыныуы деп қарайды. Бул әмийетли истин рус илимпазының атына байлапыссы екезин айрықша қанаатланыушылық сезими менен атап өтеди. И. А. Беляев «Қоблан» дәстаның қарақалпақ жырауынан жазып алыуда, оны баспаға таярлауда үлкеп жұмыс ислеген. Текстниң оригиналы, транскрипциясы менен танысқанда қарақалпақ тилиниң сол ўақыттағы өзгешеликлерине айрықша дыққат бөлингени көринеди. Әсиресе оның рус тилине аударған транскрипциясындағы қарақалпақ тилиндеги сеслердин фонетикалық айырмашылықларың белгилеуи изертлеушилерде айрықша қызығыушылық оятады. Мысалы, қарақалпақ тилиниң сеслик өзгешелигине характерли «ж», «ғ», «е», «ү», «ө», «ў», «ҳ» т. б. сеслерине үлкеп итибар бериледи. Айырым кемшинликлерине қарамастан, «Қоблан» дәстанының тексти бойынша дүзилген транскрипция тийкарынан қарақалпақ тилиниң спецификасы туўралы пүтин бир елес пайда ете алады.

Соның менен бирге, биз «Қоблан» дәстанының жазылыуы, транскрипциясы, баспада таярланған бөлими ҳаққында өзимиздин гейпара пикирлеримизди ортаға салмақшымыз. Бириншиден, жазылыу мәселелерин алайық. Мысалы, «Ер Қоблан»ның қыссасы қарақалпақтың жыры» деп қойылған тема араб шрифты менен жазылған.

Текстниң өзин алып қарағанда араб шрифтының барлық бақалылығын есапқа алғанда да қарақалпақ тилиндеги сеслердин хатқа жеткиликсиз түскенин көремиз. Жоқарыда келтирилгенимиздей «е» ҳәриби «ер» сөзинде араб шрифтындағы «а», «й» жәрдеми менен «о» ҳәриби «Қоблан» сөзинде «у» жәрдеми менен берилген. Сондай-ақ, узы сөздин өзинде-ақ «ы» ның «и» болып берилиуи де қарақалпақ тилиниң ҳақыйқатлығына туўры келмейди. Гап солай ислгенде. Деген менен бул мүмкиншилик қарақалпақ тилиниң өзгешелигин қамтый алмаған. Келтирилип қойған «қысса» сөзи арабша бир «с» ның жәрдеми менен берилген. Таллап отырған гәптиң ишинде бир сөз ғана айтарлықтай дурыс жазылған, мысалы, «қарақалпақ» сөзи, ал басқаларының барлығында дерлик қарақалпақ тилиниң сеслик өзгешеликлерин сақлапалмай, жазылған ҳәрип атлары менен емес, тек механикалық түсиниң оқыу арқалы тексти өзлестириу мүмкин.

Айырым сөзлер оригиналда түсиниксиз жазылыуының нә-

тийжесинде транскрипцияда да, басылғанда да надурьс болып кеткен. Мысалы, қолжазбаның бириши бетинде Қобланың ағасына қарап айтқан бәйтинде «әйлеп едим бу йерлерде мунажат» қатарының кейнинде «Еренлерден болған бизге кәрамат» деген қатар келиуи керек. Бирақ оригиналда «п» ның надурьс жазылыуынан баспада «ератлерден» болып кеткен.²⁷⁵

Автор бул сөздин түп мәнисин түсинбеген болыуы керек. Мысалы, усы сөздин транскрипциясып былай берген: ар—арлардан»²⁷⁶. Қол жазбаның бириши бетинде «Шақан улы Ақшахан» деген тиркесиндеги «Шақан» сөзи еситилиуи тез болғанлықтанба, И. А. Беляев тәрепинен түп нускада да, транскрипциясында да, баспасында да «Шақын» болып жиберилген.²⁷⁷

И. А. Беляев жазып алған «Қоблан» дәстанының тил қурылысында басынан баслап-ақ жазба әдебий тилдин тәсири көрине баслайды. Бирақ гейпара орынларда «ж» ның «й» менен жазылыуы пәтийжесинде сөзлер әбшиш бир формаға айналады. Мысалы дәстанның басындағы «Жупар» деген жердин аты транскрипцияда жүдә дурыс берилген. Ал оригиналда «й» менен берилип, «Йуфар» болған. «Й» ди «ж» орпына қолланыуи революциядан бурынғы қарақалпақ жазыуы ушын әдет болған, традицияға айналған. Бирақ бул бәрқулла қатып қалған порма болмаған менен қарақалпақ әдебий тилини рауажлапыуындағы бир қубылыс болған. Мысалы, «Қоблан» нын бас бетинде-ақ «бу жер» орпына «бу йер», «жылайман» орпына «йығлайман» т. б. ушырасады.

Қарақалпақ дәстанларында батыр ат шапқанда ямаса атланысқа шыққанда «40 күншилик жол», «6 айшылық жол» деген сөзлер жиий ушырасып отырады. Қуртқа Қобланның кетерин Қыдырбайға түсиндирип атырғанда «40 күншилик жолға» ат шапқанын еске түсиреди. «Жол» сөзи оригиналда «йол», транскрипцияда «жол», басылыуында «йол» 53 бет болып келеди. Сондай-ақ текстти оқып атырғанда оригиналдын өзинде қарақалпақ тилине тән болмаған қонсылас қәуимлердин де сөзлери араласады. И. А. Беляевқа «Қоблан» ды жаздырған Имамқулы жырау Қыпшақта жасаған адам, сонын менен бирге оның атқарыуындағы дәстанда Арал өзбеклерине көбирек тән өзгешеликлер ушырап қалады. Мысалы, дәстанның басындағы Қуртқаның сөзинде оригиналда «жети жашар баласы» (I бет) деген сөз ушырасады. Транскрипцияда да усылай «жашар», ал баспасында қандай себеп пенен екен белгисиз, «жасар» болып дурыс берилген. Оригиналдын бириши бетинде Қобланның бәйтинде «мен Барса—келмес шәхәрине» деген сөзинде «бараман» болмай «барамын» бол-

ған. Бұл жағдай бір көз қарастан тез айтылуы да болған ямаса қазақ тилинің тәсири денте есаплау мүмкин. Солағ етип, «Қоблан» дәстанының басында-ақ оның тил өзгешелігінде қонсылас өзбек, қазақ қәуимлеринин тиллеринин элементлерин ушыратамыз. Бұл жағдай қарақалпақ халқының фольклорлық шығармасына басқа қонсылас халықлардың тилинің тек әйтсүир тәсири болып қалмастан, дәстанның дәрелиуі, таралуы, айтылуы жағдайлары менен органикалы байланысқан.

Оригиналдың екінші бетінде Қобланның өзинің хәм жигитлеринин атларының ер-турманлары сөз етиледи. «Алтыннан игар», «сыртына алтын жалатқан гүдары айыл», «тулуға», «шар айна», «мүтре» тууралы айтылады. Бирақ усы затлардың атын атағанда «гүдары айыл» деудин орнына оригиналда «кудра» (2 бет), транскрипцияда да, баспасында да тағ 55 бет усылай бериледи. И. А. Беляевтың «Гүдарыға» берген түсинигинде де усы сөз қәте жазылған.²⁷⁹ Қобланның атының шапқанын сууретлегенде «ғәрректәй аұзын ашады» деген сөз бар. Бұл қол жазбада да (2 бет), транскрипцияда да (15 бет), баспада да (56 бет) «ғарактай» болып надурис берилген хәм И. А. Беляев «ғарақ» ты «арғымақ» деп түсиндиреди, усылай деп түсиндирип, өзи де онын түсинигинин усылай ма, я басқаша болатуғышына гүманланады, түсиниктеп сәл шетирек сорау белгисин қояды.²⁸⁰ Дурысында, «ғәррек» бұл аттың тухымының бир түри емес, ал балалардың қабақтап соққан ойыншығы. Кепкен қабақтың бөлеги дөңселенип, қырқылады да, ортасынан тесилип жип өткерилип байланады. Жипти таулап тартқанда қолдағы жип пружина сыяқлы барып-келип, ортадағы дөңгелек қабақ қатты айналады. Ол қарап турған адамға ашылып-жабылып турған бир құбылысты көрсетеди. Усы ашылуы менен жабылуы көз алдыца аттың шапқан уақыттағы аұзының ашылуы менен жабылуын елеслетеди. Аттын шапқан уақтында шаршап аұзын ашқанын усылай сүуретлеу көпшилик қарақалпақ дәстанларына тән.

«Ғәрректәй аұзын ашады,
Омыраудан көбик шашады»²⁸¹

Қол жазбаның 2 бетінде «батырдың қолында бардур зулқандер» деп жазылған, транскрипцияда усы тәкирарланады. Ал баспасында «батырдың қолында бардур зулфиқар» делинип дүсетилген.²⁸² И. А. Беляевтың жазып алған «Қоблан» дәстанының көлеми қатар есабынан шама менен 1000 қатардай бар. Соның 150 дей ғана қатары басылған. Қалғандары басылмай қалған. 150 қатар басынан баслап ақырына ше-

жем оригинал, транскрипция, баспа бойынша салыстырылып көрилди. Оригинал менен баспа арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Баспада оригиналдың гейпара орынлары дүзетилип жиберилген. Буған қарағанда гейпара түрк сөзлериниң мәнисин түсиндиргенде И. А. Беляевқа түрколог П. М. Мелиоранский тәрәпинен жақыннан жәрдем көрсетилген болыўы керек. Әсиресе ол И. А. Беляев тәрәпинен исленген транскрипциядағы ескертүүлерде ашық, күтә айқын көринеди. Тексттин транскрипцияға түсирилиўи хәм баспаға таярлануўында рус түркологларынын айрықша ишберлиги сезилип турады.

И. А. Беляевтың араб шрифтиндеги қол жазбасы хәм усы қол жазба тийкарында қарақалпақ тилинин өзгешелигиниң аңлатыў ушын исленген транскрипция аз да болса буннан 60 жыл бурынғы қарақалпақ дәстанларынын көркем тили ҳаққында мағлыұмат берип, қарақалпақ фольклористикасына, тилинин тарийхына қосылған үлес болып есапланады. Бул жазбаларды еле де дыққат пенен қарап шығыў, олардың гейпара гүмилжи орынларын мүмкиншилигинше түсиндирнў хәм бул материалларды ҳәзирги әдебият таныў илиминиң объекти иретинде қараў ўазыйпасы турыпты.

Араб шрифтиндеги «Қоблан» ның қол жазбасы арқалы қарақалпақ тилинин лексикалық, фонетикалық, грамматикалық хәм басқа да өзгешеликлерин толық уғып алыў қатты қыйын. Бул қыйыншылықтың айырым моментлерин биз жоқары да атап өттик. Қарақалпақ тилинин өзгешелигин «Қоблан» дәстаны материалы тийкарында ашып бернўге умытылыў И. А. Беляевтың транскрипциясында күтә айқын көринеди. Транскрипция тийкарынан ҳәзирги рус тилинин шрифтары жәрдеми менен дүзилди, „i“, „j“, „l“, „n“ қусаған латын ҳәриплери «ғ» ушын «f», «ж» ушын «ж», «ң» ушын «ц», «ә» хәм «е» ушын «а» қусаған белгилер алынады. Булар транскрипциянын мақсетин бираз жеңиллестирген, улыўма қарақалпақ сөзлериниң дурис жазылыўын тәмийин еткен. Бирақ бул транскрипцияда бүгинги көз қарасынан гейпара кемшиликлер ушырасады. Мысалы, «Қоблан»; «қарақалпақ», «қысса» деген сөзлерди алайық. Олардағы «қ» ҳәриби транскрипцияда «к» етип алынған. Солай етип, бул сөзлер қарақалпақлар ушын түсиникли болған менен басқалар ушын пүткиллей өзгерис пенен бериледи, қарақалпақ тилинин фонетикалық айрықшалығы сақланбайды. «Қ» ның «к» формасында алынуўы қол жазбаның бастан ақырына шекем даўам еткен. Еске түсирип өтетуғын бир нәрсе, араб шрифтиндеги

қол жазбада бұл сес өзинің күтә туұры келетуғын аналогиясын тапқан.

Қарақалпақ тилинде актив қолланылатуғын «ы», «и» транскрипцияда өзинің пайдаланыу орнын тапқан. Транскрипция менен танысқанда бұл мәселеде қанаатланыушылық сезими найда болады.

Сондай-ақ транскрипцияда қарақалпақ тилиндегі қосарлы дауыссызлардың жазылыу жағдайлары да гейпара орындарда есапқа алынбай қалған. Қарақалпақ тилиндегі сөзлерде жийи гезлесетуғын қосарлы дауыссызлардың биреуинің түсип қалыуы тилдің формасын бурмалайды. Мысалы, «Қоблан ның» сөзи «Қобланың», «мусылманның» сөзи «мусылманың» болып жазылған.²⁸³ Гейпара орындарда қосарлы сеслер жазылған. Мысалы, «Аштарханның башына саламат пайда болады».²⁸⁴

Қарақалпақ дәстанларында, соның ишинде «Қоблан» дәстанында да ҳәр бир бәйттин басланыуында «алқысса» сөзин ушыратамыз. Ҳәзирги қарақалпақ жырауларының айтыуына бул сөздің «алқысса», «әлқысса» формаларын гезлестиремиз. Сөз етип отырған тексттин транскрипциясында булай жазылған: «алқысса». Биринши «а» ны «е» деп ямаса «ә» деп оқығанда да, кейинги «а» сөздің пүтин бир дурьс сепиллиуин сақлай алмайды.

Транскрипцияда «ә» ҳәм «е» сеслериниң орпына бир тамга «а» алынған. Бул көп жағдайда оқыған уақытларда шатаслықты пайда етеди. Мысал иретинде транскрипциядан төмендеги сөзлерди келтирейик: «Қырқ йигити йигити қошулуп, атларына алтуннан ігар салды, сыртына арыун жалатқан кудра — ай (гүдары айыл М. К.) салды, ол тулуға, шар айна, бөктарига тақды, мотраға сў күйүп, ігарниң бошина шалды, шаршанба күп Ташкан шаһриниң султаны Кобүклидана атланды».²⁸⁵ Жоқарыдағы келтирилген мысалдың ишиндеги «билән», «ігар» «бөктарига», «мүтреге», «шершенби», «Ташкент» «дәўге» сөзлеринде «ә», «е» ҳәм гейде сийрек «и» сеси араласып, сөзлердин дурьс сөйлениуи бузылыуы мүмкин. Солай етип бир тамганың ҳәр қыйлы сеслерди бериуде ҳәлсиз келетуғыны өз-өзипен түсиникли болып тур.

Гейпара орындарда қарақалпақ тилине характерли болмаған сеслердин алмасып келгенин ушыратамыз. Мысалы, «улуқ» сөзи «улүг», «сааба» ямаса «сахаба» сөзи «сагаба» болып жазылған.²⁸⁶

Батырдың камалға келгенин билдириу үшін қарақалпақ дәстанлары да, соның ишинде сөз етип отырған «Қоблан» дәстанында да «белине камар байлады, мәртликке өзін сайлады»

деген сөзлер бар. «Камар» сөзи транскрипцияда мына формада берилген: «камр». ²⁸⁷ Буны транскрипцияның мүмкиншилиги бойынша қарақалпақ тилин билмейтуғын адамлар: «кемр», «кәмр», «камр», «кямр», деп оқыуы мүмкін. Ал бул сөздин араб шрифтиндеги жазылыуынан да жоқарыдағы келтирилген варианттың биреуін оқыуға болады. Бул жерде айтайын дегенимиз, қарақалпақ дәстанларында жиіи ушырасатуғын «кмар» ямаса «камар» сөзинин транскрипцияда надурьс жазылмағаны қаққында болып отыр.

Транскрипцияның гейпара орынларында қарақалпақ тилиндеги «х» ҳарибиниң орнына «х» қолланылады. Мысалы, «бір—бирига ҳал баріп, қошамат урп жунаді» ²⁸⁸ Жоқарыдағы «х» ҳариби «ҳ» ҳарибинин орнына алмасып, сөзлердин көркем дурьс болып шығыуына пуқсан келтирип тур. «h» ҳариби транскрипцияда актив пайдаланылады, ал гейпара орындарда бундай жағдайдың ушырасыуы таң қалдырады.

Дәстандағы батырлар өзлериниң қыйналған ўақтында әдетте пирлерге сыйынады. Көп ғана пирлердин Шаҳмардан, Қызыр Ильяс, Даўыт, Сулайман т. б. атларын айтып олардан «модет алады». Пирлердин аты ҳәр бир халықтың тилинде ҳәр түрли өзгешелик пенен айтылады. Мысалы, қарақалпақ дәстанларында «дийўанайы Бурық» болып айтылатуғын пирдин аты қандай да болгисиз себеплер менен транскрипцияда «Пурк» ²⁸⁹ болып жазылған, усы бетте «Алаў хожа Камбил пир» деген «Алла қуда Камал—пир» делинген. Сондай-ақ 26 бетте «Бийби пата» деп надурьс жазылған.

«а» ҳарибиниң қатты жуўан, «о» ҳарибиле усаслаў өзбек тилиндегидей еситилетуғыны қарақалпақ тилине айтақаларлықтай характерли емес. Мысалы, «инабат», «қудайым», «шарап» сөзлери «инобат», «қудойим», «шароп» болып транскрипцияда берилген. ²⁹⁰

Сондай-ақ қарақалпақлардың белгили ұй-үскене төсегі «килем» ямаса «гилем» аты «килим» болып бузып жазылған. ²⁹¹

Транскрипцияның айырым орынларында сөздин қосымталарының түсип қалғанлығы байқалады. Мысалы, 40 перийзаттың қыз жеңгеси Ақбилек айым қызларға «Бір қорғаннан кимннн јақжы—Јаман біһаман» деди. ²⁹² «Јаман» сөзиниң кейинде тартым жалғауы түсип қалып тур. Сондай-ақ сол бетте «сылшы» сөзинин орнына «шыншы» болып қәте жазылған.

Ақбилек айымның Қобланға қарап айтқан сөзлериндеги төмендеги қатар дурьс транскрипцияланбаған ҳәм оригиналда да қәте жазылған, «дала жанвар коп онмурума толтуруп» транскрипция, 23 бет. Келтирип отырған бес сөзде гәптин

төрт сөзи еле дурыс жазыўды талап етеди. «Талы», «лағлы» болып дәстанларда жиһи ушырасады, бирақ «тале» ямаса «лалә» формасында еситилмейди. «Жанвар» дегенде дәстанда әдетте айтылыўы «жәўҳар», «коп» «сөзи» «кеп» пе ямаса «көп» пе, усы орында үйлесникиремей турыпты. «Онмүрүм» емес «өңирим» болыўы керек.

Транскрипцияны оқып атырғанда көп ғана сөзлердин қандай бир себеплер менен екени белгисиз, надурис жазылып кеткенин байқайсаң, мысалы 26-бетте «тенлеримизни яхшы еттик» деген сөзлердеги «яхшы» сөзиниң орны «бақыш» болыўы керек. 27-бетте «морд болып табыл қаға ма?» деген сөзлерде «дабыл», «табыл» болып жазылған. 30-бетте «дожал» болып жазылған «тәжжал» болыўы керек. 31-бетте «тажал» деп те жазған. 29-бетте «түгүл ат» деп жазылған, ол «тоқал ат» болыўы керек. Себеби автордын өзинде 32-бетте «туқал аттан қалсалар пәри атына өлим яқшырақ» деп жазады. 35-бетте «берекет тоймас», дурысы «берекет таппас» болыўы керек. 39-бетте «шақбар» деп жазылған, ол «шоқпар» ямаса «шоқбар» деп дурыс жазылғанда дурыс болар еди. 42-бетте «шоқбар» деп дурыс жазылған. 43-бетте «шарафат» сөзи «шарабат» болып жазылған.

Транскрипциянын 45-бетиндеги Қөбикли менен Қобланның айқасындағы гейпара теңеўлер түсиниксиз, надурис жазылған. Мысалы, «білагінің ајбаты мысалы парның кошинға» Күш», «кош» болып берилген. «Мурнынан аққан қанлары ыблысан жанбырда»: барлық қарақалпақ дәстанларында «ыблысан» емес жаўынның атына «абылайсаң» деп айтылады. «Абылайсаң» халық түсинигиндеги бәхәрдеги ең күшли, ең көп жаўатуғын жаўынның аты. Көзден аққан жастың сел-сел болып ағыўы усы күшли жаўын менен күтә образлы теңелсди.

И. А. Беляевтың «Қоблан дәстанының көркемлик өзгешелигине байланыслы тиккелей я қоспалы қағнасы бар жазып алыўынның хәм транскрипцияға түсириўиниң, бизниң пиқиримизше жағдайлары мине усындай. Жоқарыда айтқанымыздай гейпара ушырасқан кемшилликлерине қарамастан, дәстанның бул варианты оның идсялық хәм көркемлик өзгешелигин үйрениўде, дәстанды бағалаўда айрықша орын тутады.

И. А. Беляев жазып алған «Қоблан» дәстанының варианты тил айрықшалықлары менен соңғы ўақытта жазып алынған вариантларынан хәм басылып шыққан Есемурат жыраў вариантынан айырылып турады. Бул айрықшалық бәрипен де бурын И. А. Беляев вариантының тилиниң лексикасы менен грамматикалық қурылысында көринеди.

Алдын ала тастыйықлағанымыз ерси болмас. «Қоблан»

дәстанының бул варианты да тийкарынап қарақалпақ халық тилине тийкарланған аўызеки халық поэзиясының тил өзгешеликтери менен суўғарылған халық дөрөтпеси. Бирақ бул варианттың тилинде дәстанның дөрелиў, таралыў жағынан болсын, атқарылыў ямаса қағазға түсиў жағдайларынан болсын, Октябрь революциясына дейинги көп ғана түрк қәўимлерине ортақ болған тюркизм сөзлерин, ал қазирги күнниң көз қарасынан қарағанда өзбек, қазақ, ҳәм т. б. тиллердиң тәсиринен өткен сөзлерди гезлестиремиз. Олар тек дәстанның тилиниң сөзлик составында ғана емес, ал грамматикалық қурылысында да ушырасады. Қазақ, өзбек ҳәм басқа да түрк тиллериниң тәсириниң қарақалпақ халық поэзиясы тилинде сәўделениўи мәдги бирге жасап киятырған, мәдги мәдени турмыс тараўында органикалық байланыста болған халықлар ушып табиғый нәрсе. Сонлықтан оның пайда болыўын түсиндириўден гөре, фактларып ашып көрсетиў анағурлым бақалы ҳәм әҳмийетли деп есаплаймыз.

Дәстанның тилиндеги басқа халықлар тилиниң элементлерин бир пеше топарларға бөлип, оны ҳәр тәреплеме қараў мүмкин. Биз улыўма жағдайды еске алып, қазирги дәўирдеги тилдиң фактларына тийкарлана отырып, өзбек, қазақ т. б. тиллериниң тәсири нәтийжесинде пайда болған сөзлерге тоқтаймыз. Мүмкиншилигинше бул айрықшалықларды ҳәр қыйлы формалар арқалы көрсетиўге ҳәрекет етемиз.

И. А. Беляев вариантында өзбек тили ҳәм басқа тиллердиң фонетикалық өзгешеликтерине байланыслы қарақалпақ дәстанының тилинде пайда болған сеслик белгилер бар. Бул сеслерди қарақалпақ тилиндеги сеслер менен алмастырыўға болса да, жыраўлар сол сөзлерди дәстүр бойынша өзгертпей айта береди.

а) «й» сесиниң тәсири менен жасалып, қарақалпақ халық дәстанларында, әсиресе сөз етип атырған «Қоблан» дәстанының вариантында оның жәрдеми менен берилетуғын сөзлерди көптеп ушыратамыз. Олар жыраў сөзинде де, персонаждардың сөзлеринде де қолланыла береди. Бул жағынан оның улыўмалық характери бар. Қолланылыўы жағынан олар басқа сөз деп қабыл етилместен, жыраўлар тәрепинен дәстанның көркем тил айрықшалығы деп есапланады. Мысалға мына сөзлерди келтирейик: «Мен йығлайман бир аллага зар-зар «жылайман» емес. Бирақ соңғы жазып алған вариантларда «ийғлайман» да, «жылайман» да бар. «Йығлайман» ның араласыўының себептери оның китабийлығы ҳәм айрықша еситилетуғынына да байланыслы болыўы керек. «Қырық йигит» тиркеси И. А. Беляев вариантында «ж» ҳәриби менен берил-

мей, бирдейине «й» ҳарибини менен жазылган: «Йигит» деп айтылыудың жағдайлары да жоқарыдағы «йығлайман» сөзиндей көп ғана себептер тийкарында болған болса керек. Олардың былай болуына халық дәрежелесинин тарихы ғана толық жууап бериуи мүмкин. «Й» ҳарибинин актив қолланылыуы геройдың жасын еске түсириуде жиий көринеди. Мысалы, «тоққыз йаш», «алтмыш йаш» т. б. «Й» ҳарибиниң тәсириндеги сөзлердин көбисин қарақалпақ тилине характерли «ж» ҳарибини менен алмастыруы мүмкин. Ал гейбиреулерин сөзлик фондқа күтә сиңисип кеткен. Мысалы, «йаратқан» сөзи. Жыраулар «жаратқан» деп те айтады. Бирақ көбинесе «йаратқан» айтылады. Сөз етип отырған вариантта «жанында» деудин орнына «йанында» делинеди. «Йер биләп йексен қыларман» дегенде «жер» де, «жексен» де «й» жәрдеми менен берилип тур. Мысалы, дәстандағы төмендеги теңеулерге дыққат аударайық. «Ақ қараздан пәрен ерур йүзлери, тотыға мегзейди айтқан сөзлери». ²⁹³ Бирақ бир кеуил аударатуғын жери сол сөздин басында «и» сеси менен алмасыу болған менен сөз толығы менен өзбек тилиниң қағыйдаларына тууры келмейди. «Йүзлар» емес «йүзлер», «йигитлар» емес «йигитлер» т. б. Буннан биз «Қоблан» дәстанының бул вариантында қарақалпақ сөзлерине өзбек тилиниң жалғаулары жалғанбаған демекши емеспиз, ал усындай болатуғынып да атап өткимиз келеди. «Йақшы» сөзи қарақалпақлардын сөйлеу тилинде де, дәстанлардын тилинде де актив қолланылады Ал «йаман» сөзинде тек дәстанларда қолланылады деп айтыу қыйын. И. А. Беляев жазып алған «Қоблан» дәстанының бул вариантын да «жаман», «жақсы» сөзи бастан-аяқ «й» арқалы бериледи: «Қыдырбай шалдың баласынан кем туўсақ, бизлерге өлим йақшырақ» ²⁹⁴ т. б. Дәстанда «жылма-жыл» орнына «йылмайыл», «жоқары» орнына «йоқары», «жақында» орнына «йаққында», «жақтан» орнына «йақтан», «жас» орнына «йаш», «жығылды» емес, «йығылды» ҳәм т. б.

Солай етип «й» ҳарибиниң тәсири менен жасалған сөзлер Иманқулы вариантының тил өзгешелигиндеги бир бөлегі болуы менен, оның қолланылыуы бәринен де бурын қоңсы халықлар тилиниң ҳәм жазба тилдин қарақалпақ тилине тәсири деп қарау керек.

б) «Ш» сесиниң жәрдеми менен жасалған сөзлер. «Ш» Иманқулы вариантында «й» сыяқлы күтә актив ислетиледи. «Ш» гейде «й» менен қосылып ямаса жекке қалында белгили түркимдеги сөзлердин структурасын қурайды. Мысалы, «Гүлдей болған бул башымда тәрзим бар». «Қоблан» дәстанының көпшилик вариантларында «бас» болып, солардың ишинде де

«баш» деген сөзди ушыратамыз. «Ш» ның «с» орнына қолланылыуы тек ешейин тәсір болмастан, жыраулар ұшын «ш» ның «с» ға қарағанда музыкалылығы да әҳмийетли болса керек.

Иманқұлы вариантына «Қоблан» ның басқа вариантларына характерли болмаған «ш» хәрибиң қолланылыуы «уруш» сөзінде көринеди. Ол көбінесе хәм тийкарынан «урис» емес—«уруш» деп жырлайды.

Қарақалпақ жыраулары дөстанда айтылып атырған бир ұақыдан екінши ұақыға көшкенде тыңлаушылардың кәулип әўдарыуы ұшын «ендиги сөзди кимнен еситиң» деген сорлау қояды. Бундай сорау қойыу барлық жағдайда бола бөрмейдн. Иманқұлы жырау «еситиң» нин бәрин «ешитиң» етип айтады. Мысалы, «ендиги жуўапты кимден ешитиң» (25 бет). «Ш» хәриби сөз етип отырған вариантта «ташлады», «пиширип», «қошақлап», «қошылып», «ауышып» қусаған феиіл сөзлерде «беш», «таш», «баш», «башқа» т. б. соған усаған сөзлерде актив ислетиледи.

«Ш» хәриби «с» ның орнына басқа сөзлердегидей ақ нақыл сөзлерде де жийи ушырасады. Мысалы, «Атадан жаратсаң бешлерди жарат, жалғызды жаратқанша, ташларды жарат. Биреуи қалса душпанда, төртеуи келер қашыңа, жалғыз жаўда қалғанда, ким келсе қашыңа, ғарға-ғузғын айналады башыңа» Сонда (47 бет), ямаса «өзинди ер билсең, башқаны шер бил» (34 бет). Соның менен бирге гейпара көркем тәкирарлауларда да «ш» хәриби жәрдеми менен жасалған.

Бул кишкене факт тилдеги сөзлер қатып қалған нәрсе емес, олар басқа тиллердеги сеслердин тәсири менен өзгерип, раўажланып отырыуы мүмкин деген жуўмаққа әкседи.

в) «Е» сесинин жәрдеми менен жасалған сөзлер. «Қоблан» дөстанының Иманқұлы вариантының басында мыладай қатарларды оқыймыз: «Не ерлеп батыр ер дөрсесе, ол шәхәрге барып, абырой тауып қайтқан ери йоқ» (10 бет). Жоқарыдағы сөзлерде «жер» сөзи «ер» арқалы берилген. «Е» сесиниң «ж» менен алмасып келиуин «й» дин «ж» менен алмасыуы деп қарауға болар еди, бирақ аз ғана фонетикалық айырмашылықлары бар. Мысалы, мына қатарларға дыққат аўдарайық: «жазылған сәлемге менин хатларым, аллага етишкей менин датларым» (26 бет). Бундағы «етишкей» сөзи «жетискей» дин орнына алмасқан. Бул жерде «е», «ж» менен тиккелей алмаспайды, «ж» ның қатар турыуын талап етеди. Солай етип, тилдеги сеслер бир-бири менен туўрадан-туўра алмаспай-ақ ал түспн қалыуы я қосылыуы менен де сөзлердин анау мынау тияге байланыслы екепин аңлата алады.

г) «Г» сесиниң жәрдеми менен жасалған сөзлер. Имамқулы варианттында да, дәстанның басқа вариантларында да «г» сесиниң жәрдеми менен жасалған сөзлер бар, бирақ олар айта қалғандай көп емес. «Г» сеси бундай жағдайда «у» сеси менен алмасып келеди. Гейде бул алмасыў дәлме-дәл. Мысалы. «Шағыр тағның дәрбентинде», «таў» орнына «тағ», «аўзы» орнына «ағзы». Ал гейде дәлме-дәл емес, қоспалырақ болып келеди Мысалы, «оғлы», «тоғры» т. б.

д) «Ны», «ни» «ның», «ниң», «дан», «ден» жалғауларының жәрдеми менен жасалған сөзлер. «Қоблан» дәстанының Имамқулы вариантында жоқарыдағы атап өткен сеслик өзгешеликлер менен бир қатарда көрсетилип отырған жалғауларда актив пайдаланылады. Революциядан бұрынғы «түркү» жазыўына характерли болған сөзлердиң Имамқулы вариантында ушырасыўы, олардың ҳәр тәреплеме дәстанның көркем тилинде сәулелениўи толып отырған объектив себеплер менен бир қатарда жыраўдың өзинше саўатлы болғанлығына да ғұман туўдырмайды.

«Ны», «ни», «ның», «ниң», «дан», «ден» жалғаулары қарақалпақ дәстанының тилине қоңсы халықлардың тиллериниң тәсири нәтийжесинде өткен менен, олардың гейпаралары «ны», «ның», «деп» мысалы өзбек тилине айта қаларлықтай характерли емес. Даўыссызлар кейпине жалғанатуғын бул жалғаулар қарақалпақ тилиниң сеслик өзгешелиги тийкарында дөреген. Мысалы, «көзгеннен торыша ат, ҳәр бир тағиң үстиле, жылға ташлап ойнады» (19 бет) ямаса «жай булытын ушырсаң жаз күни күз болур, ағып жатқан Аштархан, шийшедей қатып муз болур» (19 бет), ямаса «ким қутылар дәстимден» (41 бет) деген сөзлердеги «ниң», «ны», «ден» жалғаулары қарақалпақ тилиниң сеслик өзгешелигине байланыслы жуўап-жиңишкелиги менен парық етеди. Егер көрсетилген сөзлерде жалғаулар менен дәлме-дәл болғанда мынадай болар еди: ның, ниң, жазның—ёзиниң, «ны—ни» «булытны» емес «булутни», «дәстимден» емес «дәстимдан» т. б.

Бир тәрептен көрсетилген жалғаулар усундай сеслик өзгешеликлер менен берилсе, ал гейпара жағдайларда өзбек тилиндеги жалғаулардан айнымаған формада да ушырасып отырады. Мысалы, «ерден ерниң қоўпи бар» (16-бет) «жаўға барған йигитниң жаў нышаны болады, ханнан қайтқан йигитниң хан нышаны болады қай ериңде жара бар, жаралардан бер хабар» (31-бет), «бу» сөзни айтқанда соң жеңгеси сөзден утылды» (13-бет) т. б.

Солай стип, «ны», «ни», «ның», «ниң», «дан», «ден» жалғаулары «Қоблан» дәстанында белгилли бир формалар пайда

етиў менен қарақалпақ тилиниң спецификасына муўапық гейпара өзгерислерге ушырап, оның грамматикалық структурасын жана формалар менен толықтырады.

Биз гейпара сеслик ҳам формалық өзгешеликлерди сөз еткенимизде революциядан бұрынғы жазыўда ҳам сөйлеўде актив қолланылатуғын тюркизмлерди де түсинемиз. «Қоблан» дәстанының Имамқулы вариантында «түрки» жазыўындағы айрым элементлерди ушыратамыз. Мысалы, «андын соң», «имдинги сөзини» т. б. Түркий тилиниң гейпара көрпислерди дәстанда көмекши фейиллердиң қурылысында анығырақ байқалады. Мысалы, Қобланың ата-анасы жөнинде баян етилгенде мынадай сөзлерди оқыймыз». «Атасы ерди Қыдырбай, апасы ерди Қарасаш аналық» (14-бет), перийлер туўралы «Қырық перийзаттың бир жеңгеси бар ерди, атыны Ақбилек-айым деп ат берүр ерди» (22-бет), «Ақ қағаздан пәрен ерүр йүзлери», Қарамаң ҳам Қуртқа туўралы «Улының аты Қарамаң, қызының атың Қуртқа сулыў дер ерди» (48 бет) т. б.

Сөз етип отырған фейил формаларының қарақалпақ дәстанының тилине араласыўы, бәринен де бұрын турк тилиндеги жазба тил нускаларының тәсири менен деп қараў анағурлым исенимди. Себеби, бул формалар сөйлеў тилиниң нормаларынан гөре, жазыў тилиниң нормаларына параўан бейимлесди. Солай етип, қарақалпақ дәстанының тилине турк тилдес халықларға ортақ болған сөзлер де белгили дәреже де араласқан.

Жазба турк тилиниң тәсиринен бе я өзбек сөйлеў тилиниң тәсиринен бе, қарақалпақ дәстанларында XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының шығармаларында фейил сөзлердиң кейинде көплик «лар», «лер» жалғаўларының жалғанатуғынлығы белгили. Мысалы, сөз етилип отырған «Қоблан» дәстанының Имамқулы вариантында душпанды көрип қашқан Қобланың қырық жигитиниң аўзынан мынадай сөзлерди байқаймыз: «Қашқан қутылар, турған тутылар, турғанға ләнет, қойғанға берекет, бизлерге дөҳмет, бизлерни ертип келген Қобланың жетя мың атасына ләнет.—деп қаштылар» (89 бет). Қобланың елиниң шабылғанын хабарлаған ғаррылардың сөзинде мыналарды ссентемиз: «Анда алар зар-зар йыглап айтылар: «Шағыр хан елимизди шаўып, малы-мүлик, бала-шағаларың жеспир қылып алып кетти.—дедилер» (51 бет) т. б.

«Лар», «лер» көплик жалғаўларының фейиллердиң кейинде келиўи қарақалпақларды сөйлеў тилине характерли болмаған. Әдебий тилдиң раўажланыўы нәтийжесинде оның мұтажлығы сезилип, қарақалпақ әдебий тилине араласыўы әҳмиyeti бар факт болып есапланады.

«Қоблан» дастанындағы гейпара формалар жөнінде топ болғанда «билән» сөзинің де тәғдири хаққында атап өтуі керек. Қарақалпақ дастанларының тилинде әдеттегіше бір сөз бенен екінши сөздің арасын байланыстырып, көмекшилк хызметин атқаратуғын «менен», «пенен» сөйлеу тилиндегідей актив пайдаланыла береди. «Менен» орына гейде бууылардың жыр қатарындағы ығбалына қарап «мен» де қолланылады. Бул жағдай қазақ тилиндегі көмекши сөзлерди еске түсиреди, себеби «менен» орнына «мен» оларда актив қолланылады. «Билән» қарақалпақлардың сөйлеу тилине характерли емес. Жазба әдебий тилдің рауажланыуына байланысты кирген. «Билән» тек жазба әдебиятта ғана ушырасын қоймастан, ауызша атқарылатуғын дастанлардың да тилине өткен. Имамқұлы вариантында «билән» сөзи актив қолланылады. Мысалы, Қобланның Көбиклинің елине кетип баратырғаны тууралы мынадай сөзлер бар:

«Салқын билән жол жүреди,
Сағым билән өндирди» (15-бет)

«Билән» сөзи тек Имамқұлы вариантында ғана емес, ал «Қоблан»ның Есемурат жырау вариантында да бар.

«Қоблан» дастанының Имамқұлы вариантындағы гейпара формалар, өзгешеликлер хаққында қысқаша усы фактлерди айтып өтуди мақул көрлик. Хақыйқатында қарақалпақ дастанларының тилинде өз ара тәсир мәселеси дастаның сөзлик составында хәм грамматикалық қурылысында хәр тәреплеме хәм хәр қыйлы. Биз олардың тек ири баслыларын атап өтуі менен шеклендик.

Усы вариантта қазақ тилиниң де өз-ара тәсириниң элементлерин көриуге болады. Мысалы, Қобланның қарындасы ағасының кетерин билип «ағажан, қайда барасың» (14-бет) дейди. Қобланның қырық жигити «Биз пияда болсақта, мөрттен бурын баралық» (21-бет) деседи. Қырық перийзат Ақбилек жеңгесине қарай «сыншыман деп мақтанасын» дегенди айтады. Көбикли дәудің аузынан Қобланға қарал айтқан сөзинде «қадал аузым харамлап, қәлийме деген неменен» (42-бет) сөзлерди есиртемиз. Солай етип, «барасын», «баралық», «мақтанасын», «немсенен» сөзлерин қарақалпақ дастанына өткен. Соны да атап өтуі керек, Қобланның әкеси «Қыдырбай гарры» деп стырмастан, көбинессе «Қыдырбай шал» делинеди. Қазақ тилинде «гарры» дан гөре «шал» актив қолланылады. «Шал» сөзи қазақ тилине күтә характерли. Қазақ тилинде «Қобланды», қарақалпақ тилинде «Қобланды» әсиресе қарақалпақ дастанларында «Қыдырбай шал» деп алыныуы дастаның дәре-

лиңінде қазақ тилиниң тәсирин көрсетип турады. Қазақ хәм қарақалпақ тиллери өз-ара жақын болғанлықтан олардың өз-ара тәсириниң де анағурлым күшли болғанлығы гүмансыз.

Басқа қонсылас халықлардың тилинен киргеи сөзлер, формалар тийкарынан қарақалпақ дәстанының тилин байытқан хәм раўажландырған. Ол сөзлер дәстанларға тек ғана жыраўлардың қөлеўинше епбөстөи, қарақалпақ дәстанларының әдебий тилиниң раўажланыўына байланыслы. Дәстанлардың жырланыўында, олардың актив тыплаўшылары болған қонсылас туўысқан қазақ, өзбек халықларының тилиниң қандай дәрежеде болса да мүтәжлығына байланыслы сиңискен. Бул процессте субъектив жағдайлардан гөре объектив ҳақыйқатлық анағурлым қүдиретли тәсир еткен.

Сонын менен бирге, қарақалпақ дәстанларының тилинде басқа халықлардың тилиниң элементлери мұдамы қатып қалған форма емес, олар атқарыўшылардың еркине байланыслы гәжет деп табылған хәм солай ямаса ана тилиниң мүмкиншилиги менен де жырлана береди. Еркин импровизация тилдиң мүмкиншилигинен еркин пайдаланыўға мүмкиншилик береди.

Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының сөз байлығы әсирлер бойы топланған халық тилиниң даналық гәзийпесин қурайды. Оның тийкарын түпкиликли сөзлер қураў менен өз ара тәсир пәтийжесинде басқа тиллерден киргеи сөзлер қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының көркем тилиниң мүмкиншилигин кеңейткен. Халық тили тийкарында халық шеберлери тәрепинен дәретилген қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының көркем тили халықтың басынан кеширген тарийхий жағдайлар менен органикалық байланысып, оның өткен дәуирдеги әсирлер бойы ансаған әрманларын иске асырыўда қүдиретли қурал болып хызмет еткен.

Н. А. БАСКАКОВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ.

Николай Александрович Баскаков (1905-жылы туўылған) өз өмириниң көпшилик бөлегин қарақалпақ тилин үйрениўге арнады. Н. А. Баскаковтың қарақалпақ тил илимин. улыўма тюркологияға қосқан үлесин көп ғана илимпазлар жоқары баҳалады. Солардан А. А. Юлдашевтың, Ә. В. Севортяниның, Д. С. Насыров, У. Доспанов А. Бекбергеновтың мақалаларын айрықша атап өтемиз хәм оның өмир баянына хәм тил билимине қосқан үлесине байланыслы баҳа-пикирлери менен де сол материаллар арқалы танысыўға болады.²⁰⁶

Сондай-ақ Қарақалпақстан тилшилериниң Н. А. Баскаковтың туўылғанына 75 жыл толыўына байланыслы баспадан шығарған «Вопросы каракалпакского языкознания» деген

жыйнағында оның өмирбаяны дағазаланған, жұмыстарының дизими, Н. А. Баскаков туғралы әдебиетлар дизими, оның жұмыстарына рецензиялар дизими, құрметли атақлары, құрмет наградалары, халық аралық конгресслерде қатнасуы жөнінде бағалы мағлұматлар берилген.

Буннан ярым әсир бурын В. В. Бартольд, В. А. Гордлевский сыяқты усталарының ұсияты менен Н. А. Баскаков еле Москва университетиниң тарих-этнология факультетиниң студенти болып жүрген ұақытта-ақ қарақалпақ тилин, оның бай фольклорын изертлеу бойынша бағдар алған еди. Ол МГУ диң, тарих-энология факультетиниң студентлери менен илимий экспедиция составында биринши рет 1926-жылы Қарақалпақстанға келеди. Экспедиция ағзалары, соның ишинде Н. А. Баскаков та қарақалпақлардың тили, этнографиясы, фольклоры бойынша материаллар жыйпайды.

Ал 1930-жылы Н. А. Баскаков Москва Университетин пи-тиргеннен кейин, оны Қарақалпақстанға жұмыс ислеуге жи-береди. Ол 1931-жылы Қарақалпақстанда ашылған комплекс-ли илим-изертлеу институтының этнология-лингвистика бөли-мин басқарады. Усы ұақыттың өзінде-ақ ол қарақалпақ тили-ниң практикалық мәселелери менен шуғылланады. Н. А. Бас-каковтың Қарақалпақстанда жасауы, оның қарақалпақ тили менен жақынан шуғылланыуына жәрдем етти. Ол 1931-жылы «Қарақалпақ тилиниң қысқаша грамматикасын» жазып пт-керди хәм бастырып шығарды. Сондай-ақ қарақалпақ тили-ниң алфавити, орфографиясы, фонетикасы, грамматикасы мә-селелерин үйрениуде Н. А. Баскаков актив қатнасты. Ол бул проблемалар туғралы 30-жыллардың басында баспа сөзде бир неше илимий мақалалар дағазалады.

1951—1952-жыллары «Қарақалпақский язык» атлы ски үл-кен томының Москвада басылып шығуы оның қарақалпақ тили менен актив шуғылланыуының нәтижесин көрсетти. Хәқыйқатында да бул мийнети қарақалпақ тили хәм фольк-лоры бойынша да биринши фундаменталлық мийнет болды. Соңғы дәуірдеги Н. А. Баскаковтың қарақалпақ тилиниң мор-фологиясы, синтаксиси, лексикологиясы бойынша жұмыслари да оғада әқмийетли. Ол С. Б. Бекназаров, О. Қожуров пенен биринши рет 1947-жылы Москвада 30 мың сөзди қамтыйтуғын «Русша—қарақалпақша» сөзликти бастырып шығарды. Ал 1958-жылы Н. А. Баскаков, К. Убайдуллаев, Д. С. Насыров пенен бирге 30 мың сөзден туратуғын «Қарақалпақша—рус-ша» сөзликти бастырып шығарды. 1967-жылы оның редак-торлауында 47 мың сөзден туратуғын үлкен «Русша—қара-қалпақша сөзлик» Н. Дауқараев атындағы тарих, тил хәм

әдебиет институтының грифи менен Москвада басылып шықты. Ол соңғы жыллары опомастика, этнонимия, тилдің тарихы, типологиясы бойынша бір қанша мийнетлер дәретти.

Н. А. Баскаков қарақалпақ тил билиминнің баслаушыларының бири, қарақалпақ тил билимине, сондай-ақ совет тюркологиясына оғада бақалы үлес қосқан үлкен илимпаз соның менен бирге ол қарақалпақ филологиясы тарауында бир неше онлаган докторларды кандидатларды таярлап берди. Ол СССР дағы хәм шет елдердеги тил бойынша советлердің ағзасы, илимде көрсеткен хызметлери шын РСФСР дың, Қазақстанның, Түркменстанның, Қарақалпақстанның оған илимде хызмет көрсеткен хұрметли атақлары берилген. СССР дың орден, медаллары менен наградалаған.

Николай Александрович Баскаков илим дүньясына тилши — илимпаз сыпатында танылған. Оның түрк халықларының, соның ишинде қарақалпақ фольклорының үлкен изертлеушиси, жыйнаушысы, бастырып шығарушысы, аудармашысы екенин биз тилге аламыз. Хәқыйқатында оның бул тарауда ислеген жумыслары үлкен қызығушылық туудырады.

Н. А. Баскаков 1935-жылы «Большая Советская Энциклопедия» ушын «Қарақалпақ әдебияты» деген мақала жазған еди. Ол 40-жыллардың ақырында Алтай фольклоры хәм әдебияты бойынша жумыс жазды. Ол соңғы жыллары да фольклор хәм әдебиет мәселелерине актив қатнасып келеди. 1973-жылы басылып шыққан Алтай қахарманлық эпосы «Маадай-Қара» эпосының жууаплы редакторы хызметин атқарды. Сондай-ақ фольклор хәм ески әдебиетти үйрениуде Н. А. Баскаковтың «Игорь полки хәққында сөз» дәстанының материалларындағы тюркизмлер хәққында жазған мақалаларында үлкен дыққат аударды. Мысалға, 1974-жылы «Русская речь» журналының №7 санындағы «О происхождении слова «Колчан», 1976-жылы Варшавада басылған «Тюркизмы-воинская терминология и бытовая лексика в «Слове о полку Игореве» мақаласы сол жылы Весваденде басылған «Половецкие отблески, в «Слове о полку Игореве» деген мақаласы 1978-жылы Москвада «Слове о полку Игореве» деген топламда басылған «Еще о тюркизмах в «Слове о полку Игореве» жумысы, сондай-ақ Будапештте 1976-жылы басылған «К критике Кодекс Куманикус и об одной из не разгаданных загадок» мақалаларын көрсетиуге болады.

Н. А. Баскаковты тюрколог илимпазлар, түрк халықларының атақлы шайырлары, алымлары, дүнья тюркологиясының ири ўәкиллери қызықтырды. Ол булар хәққында мақалалар сериясын дәретти. Булардың хәммесин атап өтпеген менен би-

зин темамызга характерли гейпараларын айтып өтнүгө болады. Ол 1979-жылы Қазанда басылған «Габдулла Тукай» жыйнагына «Великий поэт, демократ и гуманист» атлы мақала жазып киргизди.

1980-жылы 23-майда қарақалпақ фольклоры хәм әдебиятынын үлгилерин актив жыйнаушын, изертлеушын, белгиле аудармашы хәм журналист Орынбек Қожуровтың 70 жылдық юбилейи мүнәсибети менен оның творчестволық ислерин жоқары бахалап республиканың «Советская Қаракалпакия» газетасында «Переводчик, журналист, ученый» мақаласын жазды. Усы мақаласын «Советская тюркология» журналынын 1980 жыл, №6 санында да бастырып шығарды.

Рус тюркологларынын ең жақсы дәстүрлерин дауам еттирүүшиси академик В. А. Гордлевскийдин ең жақсы шәкирти Н. А. Баскаков өмир бойы түрк халықларынын филологиясы менен актив шұғылланып келди. Ол өзиниң мийнетлери менен Советлер Союзында кеңнен танылып қоймастан, шет еллерде де белгиле. Николай Александровичтин илимий жұмысында қарақалпақ тилин изертлеу мәселеси салмақты орын ийелейди. Ол 1926-жылдан хәзирги күнге шекем қарақалпақ тилин изертлеу үстинде ислейди. Соның менен бирге оның ноғай, уйғыр, ойрат, хакасс, алтай тиллери бойынша жазылған бақалы мийнетлери бар. Н. А. Баскаков өзиниң мийнетлери менен совет тил илиминде үлкен үлес қосып қоймастан, Советлер Союзында көп ғана түрк тилинде сөйлейтуғын халықлардың фольклорын үйрениүде көп жұмыслар ислеген. Оның 1948-жылы таулы Алтайда басылған «Алтайский фольклор и литература», 1951-жылы Москвада «Қаракалпакский язык» деп аталатуғын мономенталлық мийнеттин 1 томынын өзигақ буның айқын дәлили болады. Түрк тиллериниң диалектлери хәм лексикасы бойынша жазылған Н. А. Баскаковтын мийнетлери аўызекиси халық творчествосын әдебиятын үйрениүде күтә әҳмийетли.

Н. А. Баскаковтын «Қаракалпакский язык» атлы мийнетиниң 1 томына кирген фольклорлық материаллар тилди изертлеүдеги үлкен әҳмийетин былай қойғанда қарақалпақ фольклорын изертлеүдеги ең үлкен бақалы үлес болып есапланады. Усы мийнеттин алғы сөзинде қарақалпақ тилиниң тарийхына, өзгешеликлерине, сондай-ақ қарақалпақ халқынын поэтикалық творчествосына кеуил бөлинип, онын жанрлары классификацияланады. Н. А. Баскаковтын пикиринше, қарақалпақ тили қыпшақ-ноғай подгруппаға киретуғын монғол жаулап алыуларынан кейин XIII — XV әсирлерде қәлиплескен түрк тиллениң қыпшақ группасына киреди. Қарақалпақ тилин пайда

егкен қыпшақ қәуімлері XI—XIII ғасырларда половецтар менен, XIII—XV ғасырларда Алтын Орда мемлекетиндегі хәм XV ғасырларға дейин үлкен Ноғай ордасындағы қәуімлер менен қәуімлер союзында болған. XV ғасырларда сөз еткен союзлар тийкарында қазақ, өзбек, кейинирек қарақалпақ қәуімлериниң бөлинип шығыўлары байқалады. Н. А. Баскаковтың қарақалпақ тили тарийхына байланыслы бул пикирлері айрықша дыққат аўдарады. Халықтың поэтикалық творчествосында ғасырлар даўамында пайда болған сюжеттердиң хәм формалардың келип шығыў дереклерин түсиндириўде жәрдем береді. Ол өзиниң «Состав лексикки каракалпакского языка и структуры слова» (Н. А. Баскаков. «Состав лексикки каракалпакского языка и структуры слова» Исследования по сравнительной грамматике тюрских языков. IX—лексика. М—1962, 69—100 бетлерди қараңыз) деген мийнетинде жоқарыдағы пикирлерин толықтырыў менен қарақалпақ тилиниң дөрелиў, қәлипlesiў хәм басқа тиллер менен өз-ара байланыс нәтийжесинде байыў жағдайларына терең илимий бағдар береді.

«Қаракалпакский язык» деп аталатуғын жумыстың I-томында қарақалпақ аўыз еки халық творчествосынан дөстанлардан басқа барлық түрлері дерлик орын алған. Хәр бир жанр өз алдына бөлип көрсетилмесе де, хәр бир район аўыл, жеке адамнан жыйналған материаллар пухталық пенен үйренилип орналастырылған.

Н. А. Баскаковтың қарақалпақ фольклоры бойынша ислеген классификациясы конкрет материаллар тийкарында, илимий көз қарастан дурис қурылған. Бул классификация 1939-жылы О. Қожуров хәм Қ. Айымбетовлардың жол-жөнөкей қарақалпақ фольклорын түрлерге бөлиўине салыстырғанда анағурлым хәр жақлама хәм илимийлиги менен айрылып турады. Сонлықтан Н. А. Баскаков классификациясын шын мәнисинде қарақалпақ фольклорының биринши илимий классификациясы деп атаўға болады. ²⁹⁷

Әлбетте, бул классификация өз дәўири ушын үлкен әхмийетке ийе. Оның үстине бул классификация фольклорды өз алдына изертлеў мәнисинде ғана емес, ал усы топламға кирген материалларды дурис илимий көз-қарастан түсиниў жағдайында исленген. Сонлықтан бул классификацияға барлық талаптарды қоя бериў орынсыз. Деген менен бул классификацияның еле де толықтыратуғын, анықлайтуғын орынлары аз емес еди. Буның ушын ўақыт хәм изертлеў жумыслары керек еди.

Қытапта қарақалпақ аўыз еки халық творчествосы төмендегише жанрларға классификацияланады. Барлық фольклор

әдеп шәртли түрде семья—турмыс, тарийхый эпикалық жанрлар болып екиге бөлинеди. Бул автор тәрәпинен шәртли түрде деп алынған менен барлық фольклорлық жанрларды характерли жағынан айырыўды жеңиләстиреди. Семья—турмыс дәстүр фольклорын өз ишинде бөлинетуғын еки түрге бөлип қарайды: (Айтымлар) Буны автор «Заговоры и песни» деп алған (Биз оны «айтымлар» деген шәртли термин менен атаймыз. (М. К.) 1. бәдик, гүлапсан, құрт шақырыў, 2. зикир салыў, 3. ярамазан т. б. Турмысқа байланыслы аўыз еки халық творчествосының түрлери. 1. Ҳайийў, балалар қосықлары, 2. Қызжигитлер қосықлары, жигитлер қосығы, айтыс, жуўап т. б. 3. тойға байланыслы қосықлар (хәўжар, бегашар т. б.) 4. Өлимге байланыслы қосықлар (жоқлаў, жылаў). 5. қосықлар: дослық, лирикалық, муҳаббат, күлки хәм сатиралық т. б. 6. ертеклер, 7. бәйт, 8. Халық творчествосының майда түрлери, нақылмақал, жумбақ, жаңылтпаш, күлки сөз т. б.

Тарийхый эпикалық жанрларды да өзиниң ишинде бир неше түрлерге бөлинетуғын еки бөлимге бөледи: 1-тарийхый қосықлар хәм аңызлар: 1. қосықлар, 2. толғаўлар, 3. термелер, 4. аңыз сөзлер, 11-қаҳарманлық эпос: 1. дуўтар менен атқаратуғын дәстанлар, 2. қобызда атқарылатуғын жырлар.

Н. А. Баскаковтың қарақалпақ фольклорының жанрларын терең үйрениў тийкарында ислеген бул классификациясы гейпара еле де пикир жүритиўге болатуғын тәрәпин есапламағанда да күтә дәл, илимий классификация екенин айтыў керек. Оның үстине бундай бөлиўлер қарақалпақ фольклорының тарийхый жанрларын үйрениўде де үлкен әҳмийетке ийе. Аўыз еки халық творчествосының дәрәтпелерин белгили бир жанрларға бөлмей турып, оларды терең үйрениў қыйын, оның үстине хәр қайсысының спецификалық өзгешеликлеринде аңғарыў аңсатқа түспейди. Усы көз қарастан сөз етилип отырған классификация тексттиң алдына дурыс келтирилген.

Китаптың кирис сөзинде В. И. Ленинниң хәр қандай милләт мәдениятындағы еки бағдар туўралы айтқан пикирлери есапқа алыныў менен қарақалпақ аўыз әдебиятының түрлерин китапқа таллап алыўда көп халық массасының идеологиясын сәўлелендиретуғын түрлери жиберилгени айтылады. Солай етип автор халық аўыз әдебиятының шығармаларына Марксистлик-Ленинлик көз қарастан қатнас жасайды хәр қандай көркем дәрәтпени класслық көз қарастан қарап пайдаланыўды қояды. ²⁹⁸

Сөз етип отырған топламға көбинесе Октябрь социалистлик революциясынан бурын дәрәген фольклорлық шығармалар кир-

ген. Соның менен бирге бул жыйнақ советлик дәуірде дөреген дөрөтпелерди де қамтыған. Николай Александрович өзиниң китапқа жазған кирис сөзинде жаңа түрмыс, жаңа өндирис қатнасықларының пайда болыуы менен дөреген жаңа социалистлик мазмундағы халық дөрөтпелериниң пайда болатуғынлығын законлы қубылыс деп есаплайды. 30-жылларға характерли болған, сол жыллары дөреген «егин ексең илим менен, молығырсаң елиң менен», «машина менен жер айда, егер билсең сонда пайда», «хожалық күшейсе билим гүлленер», қусаған халықтың итибарлы сөзлерин мысал етип келтиреді. Халықтың поэтикалық творчествосының жаңа үлгилериниң пайда болыуында ескиден сақланып киятырған традициялық фольклордың әҳмийетти атап көрсетиледи.²⁹⁹ 1-томға жазылған автордың кирис сөзинде қысқа болса да қарақалпақ халқының поэтикалық творчествосы ҳаққында кеўил аударарлық пикирлер айтылған.

«Қарақалпақский язык» атлы топламға кирген материаллар Қарақалпақстанның барлық районларынан жыйналған, барлығы болып 100 ден аслам информаторлардың айтқанларын өз ишине алады. Тилдиң диалектлик өзгешеликлерин үйрениу мақсетинде гейпара материаллардың районлар бойынша тәкирарланыуына қарамастан китапқа қарақалпақ халық творчествосының ең жақсы үлгилери киргизиледи.

Китапқа көп ғана ертеклер киргизилген. Олардың ишинде «Жүз ауыз өтирик айтқан шопан», «Қорқақ шал», «Ақ сүйек», «Байталдан туўған», «Қарақан патша», «Қырғ өтирик», «Адилхан», «Алтын сазан», «Ханның қызы», «Қойшы», «Алтын тапқан дийхан», «Байдың баласы», «Ақ тауық», «Үш сырда», «Төрт ағайын». «Жийреншениң үйлениуи», «Ханның қызына талас», «Бухара ханы менен Хорезм ханының әңгимеси», «Үйрек пенен бақа», «Жетим бала», «Шайтанды алдаған масқарапаз», «Ялғаншы кәл», «Алдар көсе», «Аўезмурат қорқақ», «Үш қыз», «Балықшы» ертеклери бар. Ат қойылмай киргизилген ертеклердин саны ла көп. Китаптағы ертеклердин әҳмийетлиги тек ғана идеялық мәнилеринде ғана емес, ал соның менен бирге ертеклердин көркемлик өзгешеликлеринин дурыс сақланыуында, халық тили менен дәл берилиуинде, әсиресе жаулы сөйлеу тилинин айрықшалықларының есапқа алыныуында. Бул жағынан автордың фольклорлық шығармаларды жазып алыуда үлги болатуғынын айтыу керек.

Н. А. Баскаковта ертеклер бойынша информаторлардың жасы, миллети, жасаған орны бойынша ҳәр қыйлы, сонлықтан олардың толық я толық емеслиги,, ертеклердин өзине тән ком-

понентлеринин толық қолланыу, қолланбау жағдайлары ушырасады. Соған қарамастан Н. А. Баскаков жыйнаған хәм бастырып шығарған мийнетте ертеқ жапына характерли барлық темадағы ертеқлерди байқайсаң. Олардың ишинде әжайып ҳәдийселер ҳаққында, адам турмысын ҳайуанлар образлары менен сүўретлейтуғын ертеқлер, турмысқа, қыялға байланыслы көп ғана ертеқлер гезлеседи.

Н. А. Баскаков өз китабына үлкен-киши барлығы болып 74 ертеқ киргизген. Ол Тахтакөпир, Қараөзек, Мойнақ, Шымбай, Кегейли, Шоманай, Хожели, Қоңырат, Қыпшақ, Шаббаз, Төрткүл, Тамды районларынан жазылған.

Жазылып алынып бастырылған ертеқлер, олардың идеялық мазмуны, көркемлик өзгешеликтери, жанрлары, образлары сюжет қурылысы өз алдына бир қызықлы изертлеу болар еди. Оған қоса аударма, әсиресе автордың русшаға аударыу техникасы да үлкен дыққат аударады.

Биз бул жұмысымызда сюжети, көркемлик өзгешелиги, образлары менен таң қалдыратуғын бир ертеқ жөнинде тоқтап өтпекшимиз. Бул ертеқ Баскаков тәрпинен Қараөзекте сол ўақытта 20 жасар муғаллим болып ислеитуғын белгили шаһыр Артық Шамуратовтан жазып алынған. Ертеқтин аты «Алтын сазан» деп аталады.³⁰⁹

Ертеқ традициялық форма «Буринғы өткен заманда бир ғарры менен кемпир болған»—деп басланады. Ғаррының бир баласы, пышығы ийти болып, күнде оның шолпысына үш балық түсип соннан күн көреді. Ғаррының шолпысына бир күни алтын балық илинип, оны ханға инамға апарып сарпай алмақшы болады. Бирақ баласы балықты суўға жиберип қойған сон атасы оны урып, үйинен қуўып жибереди. Бала қаңғып кетип баратырса алдынан бир жигит ушырасып оның менен дос болады... Баланың досты жинли болған хан қызын емлеп қызды хәм ханның дунья малын алады. Сөйтип қуўырдақшыға от жаққыш болып жүрген баяғы ғаррының баласын таўып алады. Бар тапқан дуньясын оның менен бөлиседі. Қызды да қылыш пенен кәк ортасынан тең екиге бөлмекши болғанда қыздың аўзынан топ болып қара жылан түседі. Дос болған жигит енди қыз ҳеш ўақытта аўырмайды деп, дуньяны да, қызды да балаға береді. «Маған сен жақсылық етип өлимнен қутқардың, менде саған жақсылық етип алдыңнан шыққаным», я балық боларман, я халық боларман деп көзден ғайып болады. Бала, дос болған жигиттин баяғы өзиниң босатып жиберген алтын балығы екенлигин сол ўақта түсинеңди. Ол жарлыланып қалған ата-анасын таўып, мурды мақсетине жетеди.

Жоқарыда ертектегі сюжеттік құрылыс, образлар, ұақыяның шийеленісіуі, шешіліуі, әжайып хәдйісенін адам турмысына, хәқыйқатлыққа ушластырылыуы, биреуге (хәтте балыққа) жақсылық еткен баланың бахытқа ерисиуі, әпиуайы жарлы адамның күн-көрис турмысы, ханның турмысы, тап-қырлық хәм ойшыллық есен қыйышшылықтың жеңіліуі, досқа болған бийгәрез хызметтин адамды бахытқа бөлеуі—булардың хәммеси сол ертектің идеялық қәсіетлеринен дерек береді. Бул Н. А. Баскаковтың кітабында оғада бахалы ертеклердин басылғанынан хабар береді.

Бул кітаптағы ертеклерде толып атырған хәр қыйлылығы менен таң қалдыратуғын сюжетлерди, образларды, көркем құрастырыуларды, әпиуайы хәм көркем тилди көрсміз.

Әсиресе ертеклердин басланыуы менен тамам болыуы, ямаса бир ұақыядан екінши ұақыяға өтиу ұсыллары автор бастырған кітапта оғада бай формаларда бериледи. Ертеклердин басланыуы традициялық «Бир бар екен, бир жоқ скеп» нең басқа «Баяғыда», «Бурынғы ұақта», «Ерте әйпем заманда», «Бурынғы өткен заманда», «Бурынғы заманда», «Бурында», «Әзеліи заманда», «Бир күни», «Буинан бир неше жыл бурын» «Күнлерден бир күн», «Бир байдын», «Бир гаррының», «Бир патшаның» деген формалардан турады. Ал бир ұақыядан екінши ұақыяға өтиу «Бул ұақыя бул жерде турсын», «Ол кете турсын», «Усы жерде тоқтап алып, елдиги ұақыя былай басланады»—деп кетиледи. Ал соның арасынан ұақыяның сүүретлениуінде толып атырған қыяллаулар, ойлап табыулар, хәркеттин сүүретлениуі, сюжеттин шийеленісіуі, жай фактлердин қыяллы фантазия менен ушласыулары т. б. гезлеседи. Ең ақырыла «Мақсетине жетеди», «Тилеги қабыл мурады хасыл болады», «Мурады муртлайды», «Сөйтип дәуран сүреді», «Ертек усының менен тамам болады», «Қейиниң сап болғаны» ямаса тамам болыуды аңлататуғын, ямаса ұақыяның пикетини көрсететуғын әпиуайы сөзлер менен ақ ертеклер жуўмақластырылады.

Ертеклердин жыйналыуы, қарақалпақ хәм рус тиллеринде бастырылып шығыуы тек илимий ғана емес, ал практикалық, тәрбиялық әхмийетке де ийе. Ертеклер адамлардың қыялы менен толы, бирақ ол қыяллардың турмысқа байланыслылығы соншесли, оны тыңлағанда, я оқығанда қыялды пүткіллей умытасан, хәқыйқат турмыс картинасын көресен. Олардың әстетикалық әхмийети де усында.

Ертеклерден басқа кітапта көп ғана аңыз-әңгимелер күлкі - сөз—анекдотлар ушырайды. Булардан Жийренше шешен

хаққындағы аңызларды, Мүйтен, Самат, Кең танау, Жекен-сал, Барын урыуларының келип шығыуы хаққындағы аңыз-әңгімелерди,³⁰¹ Тамды хаққындағы эпсананы,³⁰² Хожанасыраддин жөниндеги анекдотларды³⁰³, халықтың басқа да күлкили сөзлерин ушыратамыз.³⁰⁴

Әсиресе Н. А. Баскаков Тахтакөпирдеги Бекбаулы Ибраһым улынаи жазып алған мақаллардын ичиндеги ушырасатуғын «қуйрығы жоқ, жалы жоқ, қулаи қалаи күи көрер»—деген Асан қайғы сөзлеринде берген түсиникте «Асан қайғы аңыздағы жыршы, халық творчествосының кеңнен мәлим болған қахарманларының биреуи, оның характерли қасийетлериниң бири мудам қайғырыу, ҳазир ҳеш нәрсе болған жоқ, бирақ болыуы мүмкин деп ғам шегетуғын әсирлер бойына наразалықта жасаған адамның жуумақластырыушы аты³⁰⁵»—деп жазады.

Ертсклерден кейин китапта көп орын алатуғын жанр—қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Ертеклерге қарағанда нақыл-мақалларды хатқа түсириу анағурлым жеңилрек. Деген менен нақыл-мақалларды жыйнау, системаластырыу күтө қыйын турады. Китаптың биринши бети нақыл-мақаллар менен ашылған. Китапқа халық арасында актив айтылатуғын нақыл-мақаллардын көпшилиги дерлик кирген. Нақыллардын көпшилиги Тахтакөпир, Шымбай, Кегейли, Қоңырат районларынан жыйналған. Мысалы, Тахтакөпирли Абат Мырзаш улынан 37, Камал Оразымбет улынан 38, Тажибай Сапарнияз улынан 42, Карим Атажан улынан 60 нақыл жазылса, Шымбайлы Қаллы Айымбет улынан 81, Сарсенбай Нуржан улынан 37 нақыл китапқа кирген. Китапта қайсы районнан болмасын 5—6 нақыл айтпаған информаторлар ушыраспайды.

Н. А. Баскаков жазып алған нақыл-мақаллардың барлығы халықлық мазмуны, көркемлик формасы менен бағалы. Олар тематикалық ҳәрқыйлылығы менен де таң қалдырады. Мысалы, еки қатардан туратуғын «Ер туўған жерине, ийт тойған жерине», «Сағадағы суў ишеди, аяқтағы уў ишеди», «Адам тилинен, мал шақынан байланады» формаларынан басқа төрт қатардан уйқасып келетуғын «Ер басына күн туўса, етиги менен суў кешер, ат басына күн туўса, суўлығы менен суў ишер», «Ат қәдирин билмесең, ашаршылық берер сазанды», «Ас қәдирин билмесең, ашаршылық берер сазанды» қусаған нақыллар менен бир қатарда туратуғын нақылларды да ушыратамыз. Мысалы, «Сезикли секирер», «Аўзы күйген үрип ишеди», «Ойнақлаған бузаў от басар» т. б. Вариантларын ҳәм тақирар-

лауларын қосқанда кітапта барлығы болып 700 ден астам нақыл-мақаллар киритілген хәм русшаға тийкарынан дурыс аударылған. Нақыл-мақалларды рус тилине аударуы оғада қыйын. Мысалы, автор «Сезикли секирер» (19 бет). пақылып «Подозрительный вскакивает» деп аударған. Бунда нақылдың мәніси берилмей турған сыяқлы т. б. Гейпара кемшиликлерге қарамастан Н. А. Баскаков улыўма алғанда қарақалпақ нақыл-мақалларын рус тилине дурыс беріўге ҳәркет еткен.

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары ауызеки халық творчествосының күнделикли турмыста ең актив қолланылатуғын түри. Оларда халықтың ең жақсы ойлары, даналығы, шеберлиги берилген. Н. А. Баскаков жыйнаған нақыллар солардың ең сайландылары болып есапланады.

Халық қосықлары да жыйнақтан әдеуір орын алған. Олардың тематикалық жақтан бай, жанрлық жақтан ҳәр қыйлы түрлерин ушыратамыз. Туўған жер, ұатан темасына арналған «Бозатаў» қосығының берилиўи үлкен қызығыўшылық туўдырады. Бул қосықтың сол варианты сол ўақытта Шымбай қаласында турыўшы Сарсенбай Нуржановтан жазып алынған. Бул қосықтың «Бозатаў дегениң әжеп бир жайды», «Көше-көше көштен әрман қалмады» куплети халықлық варианттан, «Бар едим, жоқ едим дүньяға келдим» куплети Ажиғияз «Бозатаўының өзгертилген варианты. Н. А. Баскаков С. Нуржановтан «Ақсүнгил», «Жаўмыт», «Намабасы», «Жеңгежан» қосықлары жазып алып бастырған (136—137 бетлер). Сондай-ақ Шымбайдан Қаллы Қадыр улынан «Қызларгүл», «Қызыл гүл» қосықларын жазып алған (148—149). Дәрьябай Қурабай улынан «Әрман қалмасын», «Баўен бала», «Көк өгизге», «Суўпыға» қосықлары (162—163 бетлер) жазылып алынып басылған. Кегейли районында турыўшы Рейим Мурза улынан «Сен яр», «Арыўхан» (175—176 бетлер) қосықлары жазып алынып кітаптан орын алған. Кегейлиден Тилек Артық—Қабыл улынан жазып алынған «Қызлар билен», «Жигитке» қосықлары (196—197) басылған. Сол районнан Халмурат Дәўлет улынан жазып алынып басылған «Дарибийке», «Өтехан» (202—203) қосықлары халық қосықларының үлгиси сыпатында берилген.

XIX әсирдин ишинде қарақалпақ халық қосықлары бәйт жанры менен байыды. Олар жазба әдебият тәсири тийкарындз халық арасында тарады хәм өзиниң қурылысы, образлары хәм сүўретлеў қураллары бойынша халық қосықларының дәстүрлерин өз бойына синирди. Бир жағынан жазба әдебият тәсири, екінши жағынан қазалық турмыс бәйттин халық арасына кең тарап айтылыўына мүмкиншилик туўдырады. Халық

арасында «бәйт» термині поэзияның белгилі жанры емес, ал ұлыұма «қосық» мәнісінде де түсінилді. Н. А. Баскаков өз кітабында бәйтті бір қанша информаторлардан жазып алып бастырып шығарды. Олар өзлерінің сулыұлығы менен, қысқалығы хәм образдылығы менен, әниұайы хәм жазба тил элементлерин араластырып беріуи жағынан үлкен қызығыұшылық туұдырды. Улыұма фольклордын жазба әдебиат пенен байланысы мәселесинде де бәйтлер үлкен қозғау салады. Биз мысал ушын Қараөзекте сол ўақытта жасаған атақлы қарақалпақ жыраұы Абдирасули (лақабы кәл бала) ден жазып алынған мынадай бәйт үлгилерин келтириұимизге болады:

Есик алдында шар терек,
Шағлап турыпты дайыжан.
Шақасында бир жигит
Цығлап турыпты дайыжан.

Ямаса:

Шаққана шарбақ ишинде,
Шағлашалы еккимиз,
Таза шыққан тал шыбықтай,
Таулашалы еккимиз.
Шаққана шарбақ ишинде,
Шарық урып жатқан жигит.
Қолын көксийге қойып,
Бир гәззал айтқан жигит.

Н. А. Баскаков сол Абдирасули жыраұдан жоқарыдағылардан басқа «О гәззални кимге айтты», «Ақ қабақ үстинде көрдим бир қилалай қашыны», «Ол көшеден бул көшеге ашылып тур лалазар», «Қырмызы қалпақ ишинде», «Көккене кептер емеспен», «Жананга бардым бир кеше», «Ай сары, шашын сары» (83—84 бетлер) қусаған оғада сулыұ хәм көркем бәйтлерди жазып алып кітапқа киргизген хәм рушалаған.

Бәйтлер шайырлар, жыраұлар, бақсылар, қыссақанлар тәрепинен де кел көпшилик халық массасы тәрепинен де XIX әсирде XX әсирдин басында актив айтылатуғын халық қосықларынан есапланады. Халық арасында

Бәйт, бәйт бақма,
Басында мақпал тақья,
Жигитлер қосық айтқанда.
Қызлар қасын қақья—деген сөзлер бар.

(134-бет)

Кітапқа революциядан бұрын дөреген халық қосықлары менен Совет дәуиринде дөреген халық қосықлары да кирген. Мы-

салы. Кегейлиде туруушы Ешан Төре улынан жазып алынган «Жалқау жолдасқа», сол районнан Ибрайым Сейфулла улынан жазып алынган «Қызларға», «Артельге», жөнсде сол районнан Дилимбет Орымбет улынан жазып алынган «Ийшанға» қосықтары (181—194) усылар қатарына киреди.

Жоқарыда Совет дәуіріне арналған қосықтарда революция жеңгеннен кейінги еркинлик, бадырақ, қалашлардың қууапыуы, жәбдилесиу қаққында шебер поэтикалық қатарлар менен сөз етәледі. Советлик дәуір ушын жат болған үрп-әдет, дәстүрлер, диний түсиниклер, дин ийелери қатты әшкараланды.

Н. А. Баскаковтың Қоңыратта Аялберген Муұсаев пенеп ушырасыуы хәм оннан қосықлар, Жийреншеге байланысды аңызлар жазып алыуы, оларды түп нұсқасында, русша аудармасында өз китабына пайдаланыуы, шайыр творчествосын үйреніуде, оның кең мүмкиншиликлерин анықлауда оғада үлкен ис болатуғынлығы гүмансыз. Аялбергеннен ол «Жийреншениң қулыны жойытылған киснге жәрдемлесіуи», «Жийренше менен қацбақ», «Жийреншениң байыұлы менен сөйлескени» деген аңызларды хәм Бердақтың «Ерназар бий» поэмасын жазып алған (231—239 бетлер). Бул китапқа шайырдың «Еспәмбеттиң ешеги», «Шошқа», «Көлге қаш», «Билен», «Султамурат», «Палымбет», «Яранлар» (239—257 б) деген қосықтары да киргизилген. Булардан басқа шайыр өз аұзынан 22 пақыл жаздырған. Олардың арасында «алып анадан, ат бийеден», «ийтиң ийеси болса, бөриниң қудайы бар», «ауырыу қалса да, әдет қалмайды», «көкиректе ақыл болмаса, көз деген шалбардың еки тесиги», «жасында қылжың болса, үлкейгенде мылжың болады», «көре—көре көсем болады, сөйлей-сөйлсй шешен болады», «қайтып келер есикти қатты жаппа», «өткир пышақ қынға, өтирик сөз ханға» қусаған (241—242 бетлер) нақыллар бар.

Қоңырат районында туруушы шайыр Модирейим Қәлимбет улынан да Н. А. Баскаков бир қанша материаллар жазып алды. Олардың ишинде «Балықшы» деген ертск, «Жоламаңға», «Жоллыбайға» деген қосықлар, онлаған нақыл бар (242—246 бетлер). Китаптың 257—258-бетлеринде берилген Аялбергеннің «Халайықлар келегөрин қара ешегим өле қалды»—деген қосық баспада Модирейим Қәлимбет улының шығармасы деп қәте берилген.

Солай етип, китапқа киргизилген Аялберген Муұсаев материаллары шайырдың фольклорға қатнасын белгилеуде де, революцияға шекемги шайырлардың шығармаларын ядтан бил-

генин аныкклауда, сондай-ак аузынан жазып алган шыгармаларынын тил өзгешелигин көриуде, улыума, шайырдын ауызеки халык творчествосына хэм жазба эдебиетке қатнасын үйрениуде үлкен әхмийетке ийе, оғада уникаль документлерден есапланады.

Халықтың тарихы хэм жаны есапланган қосықлар китапта ел арасындағы таралган вариантлары бойынша көркемлик хэм тил өзгешеликлеринин барлық тәреплери сақланыу менен орын алган.

Китапқа Н. А. Баскаков тәрепинен киргизилген материалдардың ең көпшилигин жумбақлар қурайды. Материалдарды жанрма-жанр айырып бериуи жағынан китаптың авторынын үлкен мийнет сиңиргенни байқауға болады.

Хәр қыйлы информаторлардан жазып алынган китапқа 164 жумбақ киритилген. Бундай көлемде, бундай тематикада, бундай хәр қыйлы көркемликте қарақалпақ жумбақларынын ба-сылыуы хэм рус тилине аударылыуы басқа көрсетилген жанрлар менен бирге Н. А. Баскаков тәрепинен биринши ирет иске асырылды.

Хақықатында да халықтың әсирлер бойына ой өсириуи ушын дәреткен қасыл - газийнесинин бири—жумбақлар. Халқымыздың қапшама терең ойлылығын, жәмийетлик хэм жеке турмыслық жағдайларды дурыс пикирлегенни, жәмийеттеги социаллық, класслық кубылысларға қатнасын билдиргенни, адам билими сол дәуирде жетпеген тәбият кубылысларына, хайуанат дуньясына кеуил бөлгенни, даналықты, сулыулықты, әдилликти ардақлағанын, хәр қыйлы қара күшке қарсы турғанын барлық жағынан шеберлик пенен көрсетеди хэм жас әуладты, келешектин ийесни жасларды тәрбиялауға қурал етеди. Мысалға, Тахтакөпир районында туруушы Тасполат Махай улынан жазылган бир қатар жумбақларды алып қарағанымызда олардың адамды ойландыратуғыны, жумбақлар көп ғана сүүретлеу қураалларынын жәрдеми менен жасалатуғыны көринип турады: «Адамы жоқ үйи бар»—қулып, «Тамга таяқ сүйедим»—шашпау», «Айрым жолдан еки адам киятыр»—мурын, «Үй бағарлық бир ийт бар индемейди, үрмейди, рухсатсыз сол ийттен адам үйге кирмейди» қулып. (26 бет).

Аты жасырылып, уқсатуудын барлық формаларын ислетиуи менен белгили ритмге қурылган, мазмунын ашып бериуде, атып айтыуды талап ететуғын фольклордын ой өсириуи, тапқырлықты оятыуи ушын қолланылатуғын миниатюралық жанрын жумбақлар деймиз.

Н. А. Баскаковтын китабына халык арасында узақ дәуир-

ден айтылып киятырған сайланды традициялық жумбақлар кирген, автор тәрелинен олардың оғада дәл русша аудармасы ислеп берилген.

Қытапқа кирген фольклордың майда хәм актив жанрларының бири—жаңылтпашлар. Олардың жүзге жақыны усы кытапқа кирген хәм формалық жағынан хәр қыйлылығы менен үлкен дыққат аударады. Жаңылтпашлар тийкарынан балалардың тилин жатлықтырыуға хызмет еткен менен ойын хәм күлки менен байланыссы, халықтың аўызеки поэтикалық творчествосының бир түри. Жаңылтпашты көпшилик жағдайда күлки туўдырыу ушын айтады хәм дурыс сөйлеу шәрти бөринен де бурын көзде тутылады. Жаңылтпашқа да уйқас қатарлардың буўын бирлиги характерли. Айрықша жаңылтпаш қатарларында қыйын сөзлердин болыуы шәрт. Овын үстине айтыўда тез пәт пенен айтыу хәм талап етиледи, хәм қыйын сөзлер тәкирарланып отырады. Солай етип, айтыўда қыйынлық хәм күлки туўдыратуғын уйқаслық сөзлер дүркинине жаңылтпашлар деймиз. Мысалы, Сейтназар Қайып улынан жазып алынған «Бас емес, аяқ емес, орта дәрмияпырақ», «Турман ағаның тай байталшасы, тай байталшасы болса да қай байталшасы», «Адамға сөк шөпшеттирмегей, сөк шөпшеттирседе көп шөпшеттирмегей» (41-бет) қусаған жаңылтпашлар жоқарыдағы пикирлеримизди тастыйықлайды.

Жууап айтысы қарақалпақлар арасында революциядан бурын кең таралған. 20—30-жылларға шекем усы дәстүр сақланған. Николай Александрович өзиниң китабына 130 га жақын жууап айтысының үлгилерин киргизген. Олар тийкарынан Қараөзек, Тахтакөпир, Кегейли районларынан жазылып алынған. Солардан 60 қа жақыны Шымбай районынан жыйналған.

Жууап айтысы той-мереке, отырыспаларда қыз-жигитлер арасында айтылатуғын, ким соң келсе бурын келгеннен жууап алыу формасында биймәлел, я мөлелли формада уйқасымлы қатарлар менен импровизация тийкарында атқарылатуғын айтыстың түри. Егер жууап биймәлел болса, қызлар бурын келип жууап сораған жигитлерге мынадай жууап бериги мүмкин:

Тердик бағдың алмасын,
Қаздық гүлдин салмасын,
Бизден жууап сорасаң,
Заманласлар жолдан қалмасын. (168-бет).

Жууапты еки топар айтысты десек те, ойласығын көпшилик болып тоқысады, жууаптын айтыуын я қыз жеңгеси, я жигит-

лерден биреуи айтады. Жууаптын басланыуы мынадай қатарлар менен бериледи.

Жемис бағында,
Хәр ис өзиниң ұағында,
Сөз-сөзден шығар,
Сөйлемеси неден шығар (198-бет).

Биймөлел жууаптардың көпшилиги шешиуи жеңил болып келеди. Мысалы:

Бир жууап бар қызыл гүл,
Бир жууап бар бил-бил,
Бир жууап бар дүл-дүл,
Соның қайсысын аласаң куда бала? (198-бет).

Мәселли жууап айтыслар бойды, сынды, сөзди, отырыс—турысты кемситип жеңиуге айтылады. Олар мысалы:

Мен бир мурып көрдим,
Хәмме мурынлардан бурын,
Қасықтағы асқа тийер,
Ағзыңыздан беш күн бурын. 142-бет.

Ямаса: Мен бир киши көрдим,
Кисилердің тыррықый,
Көп ярашар ағзыңызға,
Ерниниздің жыррықый. т. б. (111—142-бетлер).

Автор жыйнаған хәм бастырып шығарған жууап айтыслары, оның түрлері, формалары, қурылысы хәм көркемлик өзгешеликлері хәққында кең түсиник береді. Жууап айтысы қарақалпақларда айтыстың оригинал бир жанры болып халық ойыи дәлкегине байланысқан. Жууап айтысқа—шайыр, бақсы, жыраулар менен көпшилик халық арасынан шыққан сөзге дилуарлар актив қатнасқан. Оларға «Жууабый» деген ат берген.

Н. А. Баскаков өзиниң китабында дәстүр жырларынан Беташар, Жоқдау қосықларының ең ескі хәм көркем үлгілерин киргизген. Беташардың көп жағдайда жаңа түскен келинге ата-ана, арайыи-тууған, ауыл адамларын таныстыратуғын, арасында күлкили болып келетуғын қатарларын хәмме биледи. Мысалы, усындай хәммеге белгили беташардың түри Қараөзекте туратуғын Акимнияз Өтенияз улынан жазып алынған китаптың 118-бетин қараңыз. Ал, беташардың шайыр-жыраулардың тилинде айтылатуғын түринде келиншекке бағышланған үлкен кириспе бериледи.

Бундай беташарлардың келиншекке бағышланған түри

Қараөзек районында жасаған атақты Абдирасиұли жыраудан Н. А. Баскаков тәрелінен жазып алынған. Мысалы:

Ғайуанаттың белгиси
Ешки болар келиншек,
Еле несин көрмисен,
Тамашаның келиншек?
Бир белгиси жақсының,
Мен айтайын сизлерге,
Тастай ауыр Қаратау,
Зил болады келиншек.
Ғайуанаттың белгиси
Арқар болар келиншек,

Күннен күнге қумарың,
Тарқар болар келиншек,
Еле несин көрмисен,
Тамашаның келиншек?

Бир белгиси жаманның,
Мен айтайын сизлерге,
Сууға салған қабақтай
Қаңқар болур келиншек.
Ғайуанаттың белгиси,
Кийік болур келиншек,
Мында келдің ярасың.
Аяғыңыз келиншек. (82—83-бетлер).

Дәстүр жырларының үлкен бір тарауы—жоқлау қосықтары. Жоқлау қосықтары мазмұны, идеясы, көркемлік өзгешелігі бойынша айырылып тұратуғын, өлген адамды жоғалтуы мәнісінде дәр қыйлы эпитет хәм теңеулер менен жырлайтуғын адамның өмирге наразылығын, қайғы-ғамын билдиретуғын, турмыстың ең ашық хәқыйқатлығын қосық пенен сөз ететуғын қосықлар. Оларды халық «жылау» деп те айтады.

Н. А. Баскаков өзінің кітабында жоқлаудың түрлерін береді. Шымбай районында тұратуғын Самендияз Исмет улынан, ананы жоқлау қосығын киргизсе (49-бет). Қоңырат районының Соркөл ауылында сол уақытта жасайтуғын 62 жасар профессионал жоқлаушы, жылау айтыушы Бийби Айша деген хаялдан 355 қатар ескиден сақланып қиятырған жоқлаудың жылаудың түрлерін жазып алған хәм усы топламға киргизіп, русшаға да аударған.³⁰⁶ Оның пикирише «жерлеу қосықлары» архаикалық образларды хәм теңеулерди сақлаған, собын менен бирге жылау қосықларында қайсы бир өлген адамға арналмасын, өлген адамға қаратылып айтылатуғын «бек», «беглерім» қусаған ески формалар ислетиледи. Өлген адам жылау қосықларында өзінің ийелеген жағдайына қарамастан

белгили хэм бай адам сыпатында сүүрстленеди, сыртқы көриниси жагынап сулуу, ишки қәсийетлери бойынша унамлы болып келеди.³⁰⁷

Ғақыйқатында да усы китапқа кирген жылау қосықларына нәзер аударғанымызда өлген адам образы ҳаққында сөз еткенде «Текшеге гүлин қойдырған, алтын мен қапы ойдырған», «Хансыз бир елди басқарған», «Қарағғыда жол тапқан, қу-пыяда сөз тапқан», «Қарағай саплы, батыр сынлы», «Қулаған алтын туу, ушқан бир ақша қуу», «Алмас қылыш балдақлы», «сом алтын еди арысым», «жарақлы терегим», «қаршыға көз-ли қарағым», «алғыр бүркит қабақлым» сыяқлы сөзлер активлетиледи.

Жоқлау қосықларында өткен дәуірдеги тәғдирге наразылық, хәтте қудайды да айыплаушылық, басқа түскен мусаллатқа қайыл болушылық, мархұмның естелигине садықлық, келешекке оптимизм менен қарау айрықша характерли. Буған Бийби Айша жоқлауынан мынадай қатарларды келтирейик:

Аямаспан үнимди,
Байлады қудай тилимди,
Таудай бир еди тилегим,
Тастай бир еди билегим,
Жасаған Жаббар ийемнен,
Усындай ма еди тилегим?
Тилегимди бермеди.
Көзимниц жасып көрмеди.
Тоқтатайын жүректи,
Мықлап бир услап билекти.
Жауырыным жапқан қара шаш,
Ағарғанша жоқлайын.
Аузымдағы отыз тис,
Сарғайғанша жоқлабын... 228—229-бетлер.

Бәдик Н. А. Баскаков китабында жүдә аз санда берилсе де, оның классикалық үлгиси киргизилген. Ол биришилерден болып бәдикти «заговор» ға жатқарады. Оның балалардың ауырыуын емлеу ушын айтылатуғын дуға, айтым екенин көрсетеди. Ол ашықтан-ашық «Бәдик—Октябрь социалистлик революциясын бурып балалардың ауырыуларына қызылша, қуры өзекке қарсы қарақалпақлардың кең түрде пайдаланған заговоры»³⁰⁸ деп жазады.

Бәдикти көпшилик жағдайда айтыушы кемпирлер болған. Балаларда ойындарында кемпирлерден көргенин ислеп бәле-

ни, аўрыўды келтирмеўди еликлеп, сол бәдик қатарларын тәкирарлайтуғын болған.

Абдирасули жыраўдан Н. А. Баскаков жазып алған 16 куплет, яғный 64 қатар бәдик ески дәўирден сақланып киятырған бул жанрдың үлгилерин көрсетеди. Усы бәдиктеп бир куплет мысал келтирейик:

Гүл-гулапсан гүл емеспе?
Шешеси турған шеңгелге түнемеспе?
Кетерянде, келгенде бу гулапсан,
Артына айналмастай жөнелтпесе?

Көшер болсаң, көш.
Бәдик көшер ойға,
Қос шашбау жараспайма
Талма бойға? (85-бет.)

Бир жағынан хошеметлеу, бир жағынан жеркениў сезимлерге толы бәдик түйини «көш» сөзине қурылыўының өзинде бәдиктин аўрыўды қуўыўға қаратылған бағдары анық қойылған.

Н. А. Баскаковтың қарақалпақ фольклоры бойынша топланған бул мийнети, оның жыйналыўы, баспаға таярланыўы, текстлердиң түп-нұсқасында хәм рус тилине аударылып берилиўи автордың қарамат мийнетиниң нәтийжеси екепин көрсетеди, оның тюркология бойынша жоқары илимий эрудияциясын және бир мәртебе дәлиллейди, В. Радлов, В. Гордлевский т. б. ири рус тюркологларының дәстүрин ҳақыйқат даўам етиўи сыпатында билдирип турады.

Н. А. Баскаковтың улыўма тюркология, сондай ақ қарақалпақ тил билими бойынша дәреткен мийнестери әдебият тарийхы, әсиресе фольклорды үйреннүшилер ушын үлкек мектеп болып есапланады.

* * *

Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының «Фан» баспасы 1984-жылы рус тилинде үлкек совет тюркологи, халықтың фольклорын шаршамастан жыйнаўшы хәм изертисўши Николай Александрович Баскаковтың «Народный театр Хорезма» китабын басып шығарды.

Бул китап халық ойындарын, драмасын, театрын үйрениўде айрықша әҳмийетке ийс. Автордың бул монографиясы Октябрьдеп кейинги дәўирде, яғный 20—30 жыллардағы халық театрының изертленбей қалған жерлерин толықтырыўға арналған хәм сол мақсетте жазылған. Автордың бул дәўир бойынша жыйнаған материаллары қол қуўыршақ театрына, масқарапазларға арналып қоймастан, Хорезмде 30-жылларда

езинин жасауын тоқтатқан, бірақ изертлеу жұмыстарында сәулемениуин таппаған қууыршақ театры (театр марионеток) хаққында да сөз етиледі.

Н. А. Баскаков бул кітабында Хорезм деген түсиникке бир областьты ғана емес, ал барлық оазисги алады. Сонлықтан оның бул кітабы Хорезм өзбеклери менен бир қатарда қарақалпақларға да толық тийисли.

Ол былай деп жазады: «Хорезм дегеннен бизлер кең территориялық Хорезм оазиси ареалын түсинемиз, буган ӨзССР дың Хорезм областы, Қарақалпақстан АССР ы, Туркменстанның Ташауз областы киреди. Бул халық театры искусствосының жанрлары менен дәстүрлеринин изертленип отырған дәуирге усы территория ушын хэммесиниң ортақ болууы менен де байланысly. Сонлықтан бизиң кітабымызға қарақалпақлардың хэм түркменлердиң театры хаққында мағлыұматлар да киреди».³⁰⁹

Қақыйқатында да 20—30-жыллардағы қууыршақшылардың хэм масқарапазлардың составы хэм репертуары кең Хорезм оазиси территориясында жасайтуғын барлық халықлар ушын ортақ болып келетугын еди. Олардың хэммесине халық искусствосының бул түри түсиникли, сүйкимли, тууысқан еди.

Н. А. Баскаковтың бул кітабында пьесалар, қосықлар, халық ауызеки творчествосының түрлери өзбек, қарақалпақ, түркмен тиллеринде берилген. Сол дәуирдеги халық театрының репертуарында фольклорлық шығармалардан басқа өзбек, қарақалпақ, түркмен шайырларының дәретпелери де орын алған еди.

Кітапта Шығыс хэм Батыс мәмлкетлеринин халық театрлары хаққында да бай материаллар келтирилген. Он да биз Қытайдағы, Индиядағы, Индонезиядағы, Польша, Франция, Италиядағы халық театрлары тарийхы менен танысамыз. Сондай ақ, кітапта рус халқының қууыршақ театры хэм скомохлолар искусствосыда эзиниң тийисли орнын ийелеген.

Усы монографияда Хорезм оазисинде кең таралған халық театрының үш түри: 1. Қол қууыршақ театры, 2. Чадыр ҳаёл театры, (чадыр-шатыр, ҳаёл-әрман, қыял ямаса қууыршақ театры), 3, масқарапаз театры хаққында сөз етилип, ҳәр қайсысының репертуары, ҳәрекет ететугын адамлары, атқарушылары туұралы толық характеристика бериледи.

Бул жұмыста халық театры шығармаларының музыкасы хаққында, музыкалық инструментлердиң түрлери жөнинде, сондай ақ театрдың репертуары, оның русша аудармасы жөнинде бақалы мағлыұматларды оқыймыз.

Автордың бул кітабында көрсеткенндей-ақ, бул изерт-

леўдин тийкарғы материаллары 1926, 1928. 1930-жыллары дөслеп Москва Мәмлекетлик университетиниң тарийх-этнология студенти болып жүргенинде, кейинин МГУ дың этнографиялық хәм археологиялық музейиниң илимий хызметкери болып ислеп турганда Қарақалпақстан хәм Хорезмге бир неше ирет келгенинде, экспедициялық изертлеў жүргизгенинде Н. А. Баскаковтын өзи тәрәпинен жыйналған жоқарыда көрсетилген доўир ишинде автор Хийўадағы, Ургеничтеги, Хожелидеги халық театрларының барлық түрлери менен сондай-ақ Шымбайдағы, Қоңыраттағы, Төрткүлдеги қарақалпақ масқарапазларының искусствосы менен көрип танысып шығады. Автор өзиниң көпшилик қолжазбаларын тийкарынан Хийўада, өзбек тилиниң Хорезм диалектинде жүргизеди. Автордың белгилеп өткениндей қарақалпақ масқарапазларының қосықлары, тағы басқа текстлери Шымбайда хәм Қоңыратта өткерилген.³¹⁰

Монографияда мәселениң тарийхы, халық қуўыршақ театрларының Ташкент, Самарканд, Бухара, Қоқанд бойынша жақсы изертленгени, усы ўақытқа шекем Хорезм халық театрының изертленбегени атап көрсетиледи.³¹¹

Соның менен бирге, Н. А. Баскаков Орта Азия халықларының халық театры искусствосы бойынша анаў ямаса мынаў дәрежеде жұмыс жүргизген авторлардан Костенко Л. Р., Крестовский В. В., Лыкошин Н. Н., Самойлович А. Н., Боровков А. К. Гаврилов, М. Ф., Троцкий А. Л., Береполицына Л. Н., Авидов Т., Кадыров М., Рахманов М., Нуржанов Н., т. б. атларын құрмет пенен тилге алады.³¹²

Хорезм халық театрының айрықшалықларын көрсетиў менен ол «Тюрки тиллес халықлардың қуўыршақ театрына характерли спецификалық өзгешеликлерден басқа, оларда басқа халықлардың театрларына усайтуғын көп ғана орынлар бар. Сондай ақ характери хәм қуўыршақлардың составы жағынан техникасы өзгешелеў болған менен парсы қуўыршақ театры, турк халық сая театры «Қара көз» жақын есапланады. Техникасы, сахнаның хәм пьесаның мазмуны бойынша өзбек қуўыршақ театры рус театры Петрушка хәм Европаның қуўыршақ театрлары менен усас.³¹³ Хорезм халық театрының басқа халықлардың халық театрлары менен усас элементлери, сондай ақ тек өзине характерли белгилери автор тәрслинен китапта кен түрде ашып бериледи.

Китаптың авторы 20—30 жылларда Хорезм халық театры ҳаққында баҳалы материаллар жыйнаў менен шугылланып қоймай, өз китабында атап көрсеткениндей, бул театрларды өз көзи менен көриўге, ҳәтте масқарапаз хәм қуўыршақ теа-

тры бойынша гейпара рольлерди атқарыўға мүмкиншиликти тапты.

Оның үйренгенлери сон доклад ушын хэм шығып сөйлеўлерине, иллюстрация ушын пьесаларды көрсетиўлерине жәрдемлесті, солай етип Н. А. Баскаковтың тыңлаўшылары Хорезм халық театры жөнінде түсиник алыўға ерисетуғын еди.

Н. А. Баскаковтың қатнасыўы менен 1929-жылы Москвадағы көркем илимлердин Академиясында Хорезм халық театрының үш түри табыслы көрсетилип өткерилди.

Китапта турк халықларының халық театрларының келип шығыўы хэм оның типлери ҳаққында, олардың әйемги дәўирде хэм орта әсирлерде Египеттин, Қытайдың, Грецияның, Римнің, Европа хэм т. б. шығыс еллеринин халық театрлары менен байланысы туўралы баҳалы материаллар орын алған³¹⁴.

Әсиресе онда түрк халық сая театры «Қара көз» кең түрде баянланады. «Қара көз» театрында жүзге жақын ҳәрекет етиўши адамлар болып, бирақ олардың ишинде тийкарынан еки образ, бириншиси, ақ көпил мөрт, дәлкекшиил қуўыршақ «Қара көз», ал екіншиси, ақыллы билимли, мәдениетли қуўыршақ Хаджейват. Көбирек ушырасатуғын ҳәрекет етиўши образлардан Бей—бай, саўаты аз түрк, Терьяки—тирйекшилер, Мирасйеди өзинин дүньясын ўайран еткен жас түрк, диўана, бүкир, жыртық кийимде, түрк—анатолиядағы есер дийханлар ўәкили, яхуди, папас—Греция дин ўәкили, Франк—европалы болып есапланады.³¹⁵

Түрк халық сая театры «Қара көз» түрки халықлардың ең ески дәўирдеги халық театрларынан есапланып, ҳәзир жоқ болып баратырған, бирақ жақын дәўирлерде жүдә кең таралған халық театрларынан есапланады.

«Чадыр—ҳаёл» қуўыршақ театры «Қара көз» театры менен салыстырғанда принципаллық өзгешеликлерге ийе болып, театрдың бул түри тийкарынан Орта Азияда, айрықша Хорезмде кең таралған.³¹⁶ Автордың көрсеткениндей бул театрдың көрсетиўлери басқа халық театрлары менен салыстырғанда басқаша болып, спектакллери жабылған жайдың ишинде, шыраның жарығында өткерилген. Бул театрдың сахнадағы қуўыршақлары «Қара көз» театрындағыдай тегис, жалпақ болмай, көлеми, басына, геўдесине, қолына аяғына байланған сабақлар арқалы ҳәрекет етеди, қуўыршақшы оны ҳәрекетке келтиреді, себеби сабақтың ушларының хэммеси қуўыршақшының қолындағы таяққа байланған.³¹⁷ «Чадыр ҳаял» театрының баслы ҳәрекет етиўши персонажы—Ясаўыл. Ол турпайы, тәрбия көрмеген. Сыртқы көриниси де характерине сәйкес. Бул көлеми үлкен, ағаштан яки шүберсктен исленилген басы

үлкен, қалпағы бар қууыршақ. Басқа хәрекет етиуіши персонаждардан жин—мурыны үлкен, көзлери касадай, басында шақы бар, қоллары, аяқлары қыйсайып атырған Кувсер дәуди көрсетиуге болады.³¹⁸

«Чадыр ҳаял» театрының пьесалары бир қыйлы болып келеди. Көпшилик жағдайда олар қууыршақлардың қосық ямаса танца менен хұрметли қонақлардың алдына шығыуы болып есапланады. Мысалы «Ясауыл» пьесасының мазмуны мынадай: Ясауыл Карпармонга конференсьеге сценаның алдында отырған артистке Ташкент патшасының ямаса Хийфа ханының басшылығында белгилли қонақлардың келиуи ҳаққында хабарлайды, сахнада оларды көрсететуғын қууыршақлар пайда болады, оннан кейин хәр қыйлы танцалар, қосықлар, ойындар бериледи, акробатлар, жонглерлар, маймыл ойнатыушыларды таныстырып отырады. Китапта пьесаларда ушырасатуғын ҳаяллар хәм еркеклер рольлериниң толық бир галереясы атлары менен бериледи.³¹⁹

Автор өзинин мийнетинде түрк халықларының халық театрының үшінши түри қол қууыршақ театрын кеп түрде баяндайды. Оның қууыршақлары қолына кийдирилген болады хәм бул қууыршақлар тек гана қууыршақшының қолының хәр-дсминде хәрекетке келеди. Театрдың бул түри дунья халықларының көпчилигинде кең таралған. Бул қууыршақ театры Орта Азия халықларында да әзелден белгилли болып, халық арасында кең таралған. Бул театрдың Хорезм вариантының структурасы автор тәрәпинен былай сөз стиледи: «Бул әдеттегише қууыршақшының басына кийдирилген қап хәм белинен орамал менен байланып қойылады. Қаптың жоқарғы бетти төрт қыйлы ағаш рамага бекитилген болады, ол қууыршақшының белиндеги сүйенишке тирелип турады. Бул сахнада бир уақытта еки қууыршақ ойнауы мүмкин, қалғанлары қапшықтың ишиндеги басқа қалтада турады. Әдетте бундай театр еки адам тәрәпинен басқарылады, қапшықтың ишинде тұрған қууыршақшы, қууыршақ ушын айрықша дауыс пенен сөйлесе, екіншиси сыртта турып дән қағады, қууыршақлар менен хәм адамлар менен сөйлеседи. Оны Карпормон конфенсье деп атайды.³²⁰

Қол қууыршақ театрының бас персонаждары Палўан—Қачаль хәм оның ҳаялы Биче—ханум айым, Палўан—Қачаль—батыр кел, характери бойынша Ясауылға жақын, Чадыр ҳаял театрындағы Палўан—Қачаль женил минез, ҳаялларды жақсы көретуғын, тапқыр сөзли, ақылы бар, бирақ оғада турпайы, үлкеп мурын, ала көз, тап Ясауылдай муртлары жоқарыға таулашып қойылған, Биче—ханум айым болса қарапа-

йым халықтан шыққан ҳаял, толық денсли, қара көз, жылмаңлап тұрған, қолайсыз хәрәкәтлери бар. Буннан басқа да екінши дәрежелі образлар ушырасады. Жылан, әждарха ешек т. б. хайуанлар да бар.³²¹

Халық театрының төртинши түрине автор масқарапазлар ойылын жатқарып, оны хәр тәрәплеме анализлейди. Масқарапазлар тек театрға тийисли шығармаларды ғана ойнап қоймастан, дикламация, акробатика, таңца, хәр қыйлы фокуслар жонглёр искусствосы менен де шугылланатуғын адамлар. Автордың дурыс белгилеп өткенидей масқарапазлар өзлеринин искусствосы менен рус скоморохларын еске түспреди хәм соларға усап келеди.³²²

II. А. Баскаков масқарапазлар искусствосын хәр тәрәплеме кең хәм терең анализлейди, олардың репертуарына, атқарылатуғын қысқа «Қасым», «Жилли порхан», «Қассап Хатар», «Ийшан», «Қазақ», «Қачатур армени», «Шаштәрез» т. б. пьесаларына объектив характеристика береди. Соныц менен бирге масқарапазлардың булардан басқа репертуарында хәр қыйлы күлдирги сөзлердин, жаңылтпашлардың, сатиралық қосықлардың, қысқа қызықлы гүрринлердин орын алатуғынын көрсетеди.³²³

Китапта атақлы қарақалпақ масқарапазы Қылышбай творчествосына кең орын берилген. Қылышбай тек қарақалпақлар арасында ғана емес, ал Хорезмде, Хийуаның өзинде өзинин Хийуалы досты Абыл Васпи менен қызықлы ойышлар көрсететугын болған. Китаптын 37—47-бетлеринде қарақалпақ масқарапазының репертуары хаққында кең мағлыұмат бериледи. Мысалы: Қылышбайдың репертуарында «Базардан алын келген көк ешек, бир жағына оғақ арттым, бир жағына қонақ арттым» сыяқлы жаңылтпашлар, адам атына қосылған лақапналар паленше Қара маңлай, паленше Шайбас т. б., ямаса аяқты, мурынды, қолды күлки келтиретуғын сөзлер менен ерсилендирип айтыу «Мурны ат басқан құрбақадай, құлағы қалқандай, аяғы маладай т. б. жиин ушырасып отырады. Қылышбай масқарапаз булардан басқа қарақалпақ халық қосықлары «Бозатау», «Ақсүңгил», «Нама басы», «Айрылса», «Есекке», «Қыз билен» қосықларын дуўтарда айтып өз репертуарына киргизген.³²⁴

Китапта XX әсирдин 20—30-жылларында Хорезмде, Хийуада Қарақалпақстанда жасаған атақлы масқарапазлар тууралы бағалы мағлыұматлар берилген. Қылышбайдан басқа қарақалпақлар арасында атағы жайылған Көмек садау, Худайназар, Айтбай сары, Шаримбет бай, Қалыбай Мелнев қусаған масқарапазлардың аты аталады.³²⁵

Китапта халық театры шығармаларының музыкасы, музыкалық әсбаптары хаққында да бақалы материаллар топланған. Хорезм оазисіндегі халық театрында актив қолланылатығын музыка әсбапларынан қайрақ, дөп, дөбра, накра, ямаса нағара, карнай, баламан, сырлай, қобыз, ғыржек, домбыра, дуғтар, тамбур, олар арқалы атқарылатығын намалардың нота жазыуы берілген.³²⁶

И. А. Баскаков тереппен жыйналып, изертленіп, рус тилине аударылып басылған Хорезм халық театрларының пьесалары «Палұан—Қачаль», «Шадлы—Мурат», «Йолдаш—Ясауыл», «Испандиярхан», «Йолдаш», «Қасым», «Жилли», «Ийшан», «Қассап Хатар», «Қазах», «Хачатур армени», «Акробат», «Шаштөрез», «Илари» ның китаптан орын алыуы бул илимге қосылған жаңалық болып есапланады. Өзбек хәм қарақалпақ фольклористикасының бул оғада бақалы материалы халық драмасы жанрын үйрениуде пүткиллей жаңа бетлерди ашып берди.³²⁷

Усы жұмыстың ақырында бир жүз сексеннен аслам қуұыршақ (қуұыршақ театрында, масқарапазлықта қатнасатуғын) атамалардың дизимпие түспник берілген. Бул атамалар тилшилер, фольклористлер, искусствоведлер, хәтте тарийхшылар ушын да қызығыушылық туудырады.³²⁸

И. А. Баскаковтың бул китабы үлкен фактлық материал тийкарында жазылғанлығы менен бақалы. Ол тек ғана жергиликли, теориялық материалларды пайдаланып қоймастан, усы мәселе бойынша шет ел илимпазларының мийнетлеринен де пухта үйренген. Бул изертлеу Өзбекстан хәм Қарақалпақстан фольклористлери хәм искусствоведлери ушын оғада бақалы хәм зөрүрли китаптардан есапланады. И. А. Баскаковтың халық творчествосын изертлеуге қосқан үлкен үлеси де усы мийнет пенен бақаланады.

И. ДӘУҚАРАЕВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫ

Қарақалпақстанда филология илиминин пайда болыуында хәм рауажланыуында үлкен мийнет сиңирген Нәжим Дәуқараев болды. Ол қарақалпақ әдебият таныу хәм тил билиминин тийкарын салыушылардың бири болып есапланады. Онын шөлкемlestириу искерлиги Автономиялы республикамызда жәмийетлик хәм әдебият илимлеринин гейпара түрлеринин рауажланыуына жол ашты. Ол тек ири илимпаз болып қалмастан, үлкен жазыушы, белгилі жәмийетлик искер еди.

И. Дәуқараевтың барлық өмири хәм творчестволық хызмети партияға, халыққа бағышланды. Оның полаттай ерки,

тынық ақылы, үлкен күш-жигери, мәдениет проблемасына новаторлық пенен қатнас жасауы, илимнің актуаль мәселелерін шешіуде партиялық позициясы хәм басқа да унамлы сыпатлары творчестволық мийнетнің үлгілерін көрсетти.

Оның актив илимий искерлиги айырым адамлардың орынсыз критикасы менен айыпланған Ұақытлары да болды. Бул адамлар Н. Дәуқараевты критикалау аты менен халқымыздың топлаған әдебий мийрасларын жоқ қылуға умтылды. Бул хәдден тыс айыплау жүдә қымбат бахаға түсти. Партия бундай қолайсыз жағдайды өз Ұақтында дурыслады. Н. Дәуқараевтың илимий еслерине дурыс баха беріу менен, қарақалпақ халқының мәдениет тарийхындағы үлкен хызметлерін есалқа алып, оның естелигин мәңгилестирди.

Н. Дәуқараевтың аты Коммунистлик партия тәрбиялап өсирген бизиң халқымыздың даңқлы ул-қызларының аты менен бир қатарда тарийхқа кирди. ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебият институты Н. Дәуқараевтың атына қойылды. Сондай ақ оның атында мектептер, көшелер де бар. Н. Дәуқараевтың илим тарауындағы хәм көркем әдебият бойынша мийнетлери қайта-қайта басылмақта. Оның өмири хәм творчестволық хызметлери жоқары оқыу орындары хәм мектептер ушын арналған оқыу қуралларында, сондай ақ көп ғана илим исертлеу жұмысларында өз сәуленениўин тапқан. Оның бай илимий хәм әдебий мийрасы үлкен қызығыўшылық пенен үйренилмекте.

Н. Дәуқараев 1905-жылы Қарақалпақстанның Қоңырат районында тууылады. Оның балалық хәм жаслық жыллары басланып киятырған XX өсирдин дауыаллы Ұақыялары менен байланыслы. Бул дәуирде Қарақалпақстанда капиталистлик қатнастар раўажлана баслаған еди, усы территорияда биринши мәртебе рабочий адамлардың отряды пайда бола баслады. Пахта тазалау хәм май шығару заводларының пайда болуы менен, сондай-ақ Әмиўдәрьяның оң хәм сол жағаларында басқа да санаат орындарының пайда болуы менен мийнет адамларының алдыңғы қатардағы отрядларының тууылуына тийкар салынды. Россияның революциялық кейиптеги рабочий класының тәсиринде большевиклер баслаған Коммунистлер партиясы менен жақыналасуу жүзеге асты. Октябрь социалистлик революциясы бурынғы жәмийетлик сиясий қурылысты күл-талқан етип қоймастан, барлық класслардың жәмийетлик қатламлардың психологиясында үлкен өзгерис пайда етти. Н. Дәуқараев жаңа турмыс танын 12 жасар бала Ұақтында күтип алды. Ол өзін пүтинлей билим алыуға бағышлады. 1924-жылы Оренбургтағы рабфаққа кирип оқийды. Соған

депін ол ескі мектепте Нағайының, Фызыұлының, Саадийдин, Хафиздин өлмес шығармаларын қызығыушылықпен оқыған сди, қарақалпақ фольклоры үлгілерін, классик әдебиет шығармаларын ядқа билетуғын еди. 1930-жылы Алма-Атадағы мұғаллимлер институтын табыссыз тамамлайды. 1934-жылға шекем Қазақстанда мұғаллимлер институтында хәм техникумында мұғаллим болып ислейди. 30-жыллардың басында актив түрде оның илимий хәм әдебий творчествосы басланады. 1934-жылы Төрткүлде, сол уақыттағы Қарақалпақстанның орайында мұғаллимлер институтының ашылуына байланыссыз Қарақалпақстанға жұмысқа жибериледи. 1935-жылдан 1941-жылға шекем Н. Дәуқараев мұғаллимлер институтында қарақалпақ тили хәм әдебиаты кафедрасын басқарады хәм өмириниң ақырына шекем Қарақалпақстан мәмлекетлик педагогикалық институтының филология факультетинде қарақалпақ әдебиаты бойынша лекция оқыды.

Н. Дәуқарасев Автономиялы республиканың мәдениет турмысына актив қатнасады. Уллы Уатандарлық урыстың қыйын жылларында дөслеп Қарақалпақстан Совет Жазыушылар Союзының жууаплы секретары, кейнинен оның Председатели уазыйпасын атқарады. ҚҚАССР Совнаркомы қасындағы Искусство ислери басқармасының начальниги К. С. Станиславский атындағы мәмлекетлик музыкалы драма театрының директоры болып ислейди.

Ол 1944-жылы толығы менен хәм пүткилсей илим-изертлеу жұмысына өтеди. 1944-жылдан 1953-жылға шекем Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстандағы экономика хәм мәдениет илим-изертлеу институтын басқарады.

Илим-изертлеу жұмыслары менен бир қатарда Н. Дәуқараев үлкен жәмийетлик жұмысларды алып барады. Ол бир неше мәртебе Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР ының Жоқарғы Советиниң депутаты болып сайланады. Партия менен хукиметимиз Н. Дәуқараевтың мийнетлерин жоқары бағалайды. Ол Мийнет Қызыл Байрақ хәм Хұрмет Белгиси орденлери менен, «Мийнетте ерлиги ушын», 1941—1945—Уллы Уатандарлық урыс жылларында «Мийнетте ерлиги ушын» медальлары менен, ӨзССР хәм ҚҚАССР Жоқарғы Совети Президиумының Хұрмет Грамоталары менен бир неше ирет наградланады.

1944-жылы оған халық билимлендириу тарауындағы үлкен хызметлери ушын «Өзбекстан ССР ына мийнети сиңген мұғаллим» атағын береди. Н. Дәуқарасев 1953-жылы 4-июльда творчестволық гүллениу дәуиринде 48 жасында қайтыс болды.

Илим Н. Дәуқараевтың өмиринде хәм творчестволық исин-

де айрықша орын ийелейди. Ол үлкен абыройлы, жоқары талантлы илимпаз еді. Оның қолемінен әдебиет, фольклор, искусство тарауында 100 ден астам басылып шыққан мийнеттері дөреген.

Ол фольклордан баслап қазіргі совет әдебиетін қоса қарақалпақ әдебиеті бойынша фундаменталь мийнетлердің тырнақ тасын қалады. Усыған шекем басқа ізертлеушілер тәрпінеп қарақалпақ әдебиетінің айырым проблемаларын іслеу хәрекеті болды. Бірақ олар бір системаға түспеген шашыранды пикирлер еді. Н. Дәуқараевтың хызметі усы шашыранды пикирлерді жуумақтастырып, тереңлестіріп, үлкен монографиялық ізертлеулер дәрежесіне көтеріу болды. Ол өзінің талантлы илим-ізертлеу жұмыстары менен қарақалпақ әдебиетін ізертлеу проблемасын жоқарғы басқышға көтерді. «XVIII—XIX ғасырлардағы қарақалпақ классик әдебиетінің очерктері» (1946) атлы кандидатлық диссертациясы, «Қарақалпақ әдебиеті тарихының очерктері» (1951) атлы докторлық диссертация, басылған кітаптары, докладлары үлкен теориялық хәм практикалық әҳмийетке ийе. Ол жергилік интеллигенция ұяқиллерінен шыққан филология илими бойынша биринши илим кандидаты, биринши илим докторы болды.

Н. Дәуқараев тәрпінеп қарақалпақ классик шайырларының шығармаларының хәм фольклор дөретпелерінің халықлығы, ауызекі халық творчествосының хәм классик әдебиет шығармаларының идеялық хәм көркемлік бағыты, әдебиеттегі тарих мәселесі, көркем метод проблемалары, әдебиетте алдыңғы қатардағы прогрессив идеяның пайда болыуы, қарақалпақ әдебиетіндегі миллийлік хәм интернационаллық элементтер, қарақалпақ совет жазыушыларының творчествосының халықлығы хәм партиялығы т. б. соған усаған көп ғана теориялық мәселелер ісленип шығылды.

Қарақалпақ әдебиетінің илими пионерінің ізертлеулерінің бәрінен де бұрын әҳмийеті—сол мийнеттер тийкарында пүтін бір жас әдебиетшілер плеядасының соңғы ұақытта үйренгенлігі хәм тәрбияланып шыққанлығы менен көрinedi.

Н. Дәуқараев фольклор хәм революцияға шекемгі әдебиетті жыйнауда, системаға түсіріуде, басып шығарыуда шаршамастан басшылық етті. Ол халық таланттарына, жырау, бақсы хәм халық шайырларына үлкен ғамхорлық көрсетті, және де ол жаңа баслап жазып киятырған жас жазыушылардың ең жақын кеңесгөйі болды.

Н. Дәуқараевтың басылған «Қарақалпақ поэзиясы» (аль-

манах «Дружба народов» книга, 3. (1939) «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты» (Бюллетень АН УзССР №9—10, Ташкент 1945) «Бердақ шайыр» (Нөкис, 1951), «Бердах великий гуманист» (Звезда Востока №1) «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri» тағы басқа көплеген мийнетleri қарақалпақ әдсбияты тарихын үйрениүде тийкарғы дереклерден болып ссапланады.

Н. Дәўқараевтың көркем шығармалары бир неше ирет қарақалпақ, өзбек, рус тиллеринде басылып шықты. Оның шығармаларының толық жыйнағы үш том болып басылып шықты.

Н. Дәўқараев хәр төреплеме билимге ийе илимпаз еди, ол қарақалпақ тил билими тараўында үлкен изертлеў жумысларын алып барды. Тил билими тараўындағы дәл хәм батыл жуўмақлары менен өзиниң устазлары ири совет Шығысты изертлеўшилери Гордлевскийди, Бертельсти, Маловты, Баскаковты еске түсиреди. Бир неше жыл даўамында ол қарақалпақ жазыўшыларып қәлиплестириў устинде шуғылланады, латын алфавитин дүзиўге актив қатнасады, қарақалпақ жазыўларын рус графикасына көшириўде, сондай-ақ қарақалпақ әдебий тилиниң орфографиясын хәм терминологиясын дүзиўге үлкен хызметлер иследи. «Қызыл қарақалпақстан» (1935, №90, 91, 146) газетасында оның алфавитке, орфографияға, әдебий тилге бағышланған «Жаңа орфографияның проекти ҳаққында пикирлер», «Бизниң әдебиятымыз хәм әдебий тилимиз раўажланбақта» т. б. мақалалары дағазаланады.

Н. Дәўқараев басланғыш хәм орта мектеплер ушын бир қанша оқыў қуралларын хәм программаларды дүседи. Олардың ишинде «Қарақалпақ тилиниң грамматикасы» автономиялы республикамыздың мектеплеринде 20 жылдан аслам ең жақсы оқыў қуралы сыпатында хызмет атқарды хәм жападан грамматика дүзиў бойынша оқыў қуралларының тийкары болып отыр.

Әдсбият проблемаларын изертлеўи менен Н. Дәўқараев бизниң Уатанымыздың Шығысты изертлеўшилери ислегепиндей оған байланыслы болған тарих, этнография илимлерин де актив қозғастырады. Усы тараўда ол төрепинен жыйналған хәм жәрияланған материаллар бүгинги күнде де тарих хәм этнография изертлеўшилерин қызықтырады, олар ушын бақалы материал болып ссапланады. Рус Шығысты изертлеўшилери мектебиниң традициясы, Дәўқараевтың илим-изертлеў жумысында да жол көрсетиўши жулдыз болып қалады. Оның академик Гордлевскийдин шокирти болыўы, бизниң хәм мемизниң қәдирданымыз СССР Илимлер Академиясының хабаршы

ағзасы С. П. Толстов пенен бекем дос болыуы буның айқын дәлелли болды.

Н. Дәўқарасв ауызекли халық творчествосының ҳәм революцияға шекемги классик әдебиятының проблемаларын изертлеу менен қарақалпақ халқының жәмийетлик, сиясий, философиялық ойлларына тоқтамай өгиуи мүмкин емес еди. Бул тараўда да ол тәрәпинен көп жұмыслар исленди ҳәм гуманизм сиз қарақалпақ әдебияты тийкарында бул философиялық проблеманы изертлеу биринши мәртебе Н. Дәўқарасвтың ағи менен байланысты ҳәм оған тийисли.

Н. Дәўқарасвтың педагогикалық хызметлери, шәкиртлери оны жақыннан билетуғылардың ядында өшпес из қалдырды. Ол бизни республикамыздың ең тәжирийбесли, ең ҳурметли педагогларынан бири еди. Ол илимий кадрларды, қарақалпақ тили ҳәм әдебияты оқытуғышыларын тәрбиялауда бар жигерин сарп етти. Оның лекциялары ҳәмме тәрәптен қызықлы, идеялық жағы жоқары, теориялық жақтан мазмунлы келетуғын еди. Бизлер оның шәкиртлеримиз, сол ушында есеймиз, устаздың ҳәр бир лекциясы адамды тартатуғынлығы сошселли, көркем сценалық дәрежеде өтсуги еди. Оның ҳәр бир лекциясында қандай да бир жаңалықты өзлестириу менен үлкен эстетикалық ләззет алатуғын едик.

Республикамыздың белгилли илимпазлары, Өзбекстан, ССР Илимлер Академиясының академиклери М. К. Нурмухамедов, С. К. Камалов, Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы И. Т. Сагитов илим докторлары Р. К. Қосбергенов, С. А. Ахметов, т. б. илимге тиккелей Н. Дәўқарасвтың тәсири менен кирип келди. Оның илим тараўындағы үлкен умытылмас мийнетлери, талпынуўлары ешсип кетпеди. Оның инициативасы менен 1944-жылы дүзилген илим изертлеу институты тийкарында ҳәзирги жасап турған Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Қарақалпақта филиалы өсип жетти ҳәм бекемленип атыр. Ол баслаған ис, оның шәкиртлери ҳәм даўамлаушылары тәрәпинен жемисли түрде жүргизилmekte.

Н. Дәўқараев илим-изертлеу жұмысларын жазыушылық творчестволық ислер менен жанлы байланыстыра билди. Бүгиге шекем халықтың жаңа өмир ушын гүреслерин сөз етсуги автордың «Партизанлар» ҳәм «Интернатта» гүррицлери урысқа шекемги дәўирдеги дәретилген қарақалпақ совет прозасының ең жақсы үлгилеринен болып есапланады. Оның «Бийбихан», «Бахытлы мийнет», «Өлимди писент етпеушилер» гүррицлери қарақалпақ совет прозасында белгилли орын ийлейди. Социалистик реализм методын өзлестириуде, жазыушының шеберлигин жетилистрииуде, мазмун социалистик

формасы миллетлик көркем шығармалар дәретіүде, сондай-ақ хәзирги прозамыздың алға қарай рауажланыуында автордың жоқарыда аталған шығармалары проза тарауында белгили роль атқарды.

Ал оның халық дәстаны «Алпамыс» мотивинде жазылған драмасы Қарақалпақ совет драматургиясының ең жақсы шығармаларынан есапланады. Ҳақыйқат талант ийеси, халық турмысын, фольклорды дәстүр хәм тилди жақсы билетуғын Н. Дәуқараев эпос тийкарында халық драмасын дәретти, оған екинши өмир берди.

И. Дәуқараев өзип аўдарма ислеринде де көрсетти. Ол Қарақалпақ тилине рус әдебиятының классиклериниң шығармаларын шеберлик пенен аўдарды хәм қарақалпақ оқыўшыларын Пушкинниң, Крыловтың, Чеховтың т. б. шығармалары менен таныстырды.

Партия хәм халық исине шексиз берилген И. Дәуқараев кең диапазондағы илимпаз болды. Ол хәмме ўақыт рус әдебиятына, рус илимпазларынан үйрениўди ўесият етти, бул мәселеде ол өзи мысал болды, дослық идеясын көздин қарашығындай сақлаўды кеңес етти. Ол жаны хәм қаны менен ҳақыйқат интернационалист еди. СССР халықларының мәдениатына үлкен хұрмет пенен қарайтуғын еди. Өзиниң мийнетлеринде Пушкин, Толстой, Шевченко, Наўаиы, Хамза, Мақтумқулы, Абай тағы басқа да бизиң көп миллетли елимиздин әдебиятының ири ўәкиллерин туўралы шын кеўилден мақтағыш пенен жазды.

Қысқа өмиринде И. Дәуқараев бай илимий, әдебий мийрас қалдырды. Бизлер оның атын хәм ислерин хұрмет пенен еске аламыз, оның естелиги бизиң жүрегимизде мәңги сақланады. Бизиң халқымыздың мәденият тарийхың үйрениўде және де батыллық пенен алға қарай адым атыў—қарақалпақ әдебияттануў илиминиң тийкарын салыўшы Н. Дәуқараевқа миясар естелик болып қалады.

Н. Дәуқараев қарақалпақ фольклоры ҳаққында ең дәслепки илимий мийнетлерди жазған қарақалпақ аўыз әдебиятының тарийхий дереклерин, оның айтыўшыларын, тематикасы менен түрлерин, қарақалпақ совет фольклорын биринши изертлеген илимпаз, қарақалпақ фольклоры тарауында илимий ишкерлериниң салмағы хәм қуны жағынап, толықлығы хәм кеңлиги жағынан Н. Дәуқараев қарақалпақ фольклористикасының жаңа дәўирдеги баслаўшылары есапланады. Ол Марксизм-Ленинизм классиклериниң мийнетлерине сүйене отырып, КПСС тиң әдебият хәм искусство ҳаққындағы қарарларын басшылыққа ала отырып, рус социал-демократларының сон-

дай-ақ рус хәм тууысқан халықлар фольклористлеринин совет дәуириндеги фольклор бойынша мийнетлерни үйрене отырып, бириншилерден болып қарақалпақ фольклоры ҳаққында толық бир үлкен илимий мийнет дәретти.

Бундай қунылы мийнетти дәретнү ушын ол узақ ўақыт жемисли мийнет етти. Оның қарақалпақ фольклоры бойынша дәреспки мийнетлерни 30-жыллары жазылған еди. Н. Дәўқараевтың «Қарақалпақ поэзиясы ҳаққында» деген мақаласы 1936-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» (№ 301, 302) газетасында, «Қарақалпақ фольклоры» 1936-жылы, «Кеңес муғаллими» (№ 115, 116), «Алпамыс» дәстәпи мақаласы, 1938-жылы «Қызыл Қарақалпақстан № 84) газетасында «Қарақалпақ поэзиясы» 1939-жылы, «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы» (№ 3) журналында, «Дружба народов СССР» китабының № 3 сапында, «Литература и искусство Узбекистана» альманахының 1939-жылгы 7—8 санларында, «Қарақалпақ әдебиятының тарийхы жөнинде» мақаласы 1940-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында (№ 293) басылған еди.

50-жыллардың басында Н. Дәўқараев узақ излениү, терең изертлеү, теориялық материаллардан кеңиен пайдаланыү нәтийжесинде докторлық диссертация ушын үлкен «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклерни» атлы көп жыллық илимий мийнеттин биринши китабы қарақалпақ фольклорына, екннши китабы революцияға шекемги әдебиятқа үшинчиси қарақалпақ совет әдебиятына арналған еди.

Автор өлгеннен кейин 1959-жылы оның жоқарыдагы аталған докторлық диссертациясының фольклорға, революцияға шекемги әдебиятқа арналған китаплары қысқартылып бир китап болып рус тилинде Өзбекстан илимлер Академиясының баспасында Ташкентте «Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы» деген ат пенен басылып шықты. 1961-жылы усы китап Нөкисте қарақалпақ тилинде басылып шықты. ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н. Дәўқараев атындагы тарийх, тил хәм әдебият институтының қарақалпақ совет әдебияты бөлнми Н. Дәўқараев шығармаларының төрт томлық академиялық толық жыйнағын баспаға таярлауды планластырды. Оның үш томы басылып қарақалпақ тилинде шықты. Екинши, аўызекни халық творчествосына арналған томы 1977-жылы «Қарақалпақстан» баспасында басылды. Бул томды баспаға таярлағанлар Жанабай Нарымбетов, Қырқбай Байниязов хәм Исмайыл Қурбанбаев. Китапқа улыўма Н. Дәўқараевтың қарақалпақ әдебияты жөнннде мийнетлерине обзор берилген, Ж. Нарымбетовтың алғы сөзи кирген.¹²⁹

Қарақалпақ аўызеки халық творчествосына арналған Н. Дәўқараевтың бул мийнети «Қириспў» деп басқа «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тарийхый дереклери», «Қарақалпақ аўыз әдебияты хәм оның айтыўшылары», «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тематикасы хәм түрлери», «Қарақалпақ совет фольклоры» деген бөлимлерден турады. Китаптың кейининде пайдаланған әдебиятлардың дизими берилген.

Автор китаптың кирисиў бөлиминде Октябрь революциясынан кейин Қарақалпақтап АССР ының дүзилүүи, революция нәтийжесиндеги сиясий жәмийетлик экономикалық хәм мәдени өзгерислерди көрсетиў менен қатар китаптың жазылуў мақсетин «Биз бул китапта тийкарғы кеўилди қарақалпақ аўыз әдебиятына, оның келип шығыў хәм өсиў жолларына, оның шығыўына хәм өсиўине тәсийрип тийгизген сиясий-экономикалық тарийхый жағдайларға, аўыз әдебиятының мазмунына, түрлерине, класслық характерине, тил, стиль қурылысына, айтыўшыларына бөлдик»³³⁰ деп келтиреді.

Бул мийнетти жазыўда автордың жергиликли материаллардан басқа Москва, Ленинград, Ташкент китапханаларының материалларын пайдаланғанын көремиз. Сондай-ақ усы кирис сөзинде Қарақалпақлардың фольклорын изертлеўде XVIII—XIX әсирлерде хызмет еткен Гладышев, Муравин, П. Рычков, Н. Муравьев, Ч. Валиханов, Березин, Н. Остроумов, А. Диваев, А. Россикова, И. Беляев мийнетлерин жоқары бақалайды.³³¹ Соның менеп бирге ол «Әлбетте фольклорлық материалларды жыйнағанда олар ең алды менен патша ҳүкметинин колониялық сиясатын, оны ис жүзинде орынлаўды биринши иретте нәзерде тутты, соған сәйкес келетуғын материалларды көбирек жыйнады хәм оларды көбирек бастырып шығарды».³³²—деп жазады хәм қандай деген менен де Октябрь революциясынан бурын қарақалпақ фольклорының кең көлемде изертленбегенин дурыс көрсетеди.

Өзиниң кирис сөзинде Н. Дәўқараев қарақалпақ фольклорының шынтап изертлениўи Октябрь революциясынан кейин С. Е. Малов, П. П. Иванов, С. П. Толстов, Н. А. Баскаков, Е. Э. Бертельс қусаған рус илимпазларының басшылығында иске асқанлығын, фольклордың хәм әдебияттың үлгилерин жыйнап, бастырып шығарыўда К. Айымбетовтың, У. Кожуровтың, Н. Дәўқараевтың, Ж. Аймурзасвтың, А. Бегимовтың, Х. Тәжимуратовтың И. Сагитовтың, Ә. Шамуратовтың т. б. хызметлерин атап көрсетеди. Әсиресе Н. А. Баскаков, С. Е. Малов, А. С. Морозова, Қ. Айымбетов мийнетлерин айрықша тилге алады. Н. Дәўқараев қарақалпақ фольклоры бойынша биринши ирет баспа сөзде пикирлердиң пайда болыўын 1936-

жылдан деп көрсетеди. Ҳақыйқатында да Н. Дәўқараевтың қарақалпақ фольклорына арналған мақалалары «Қызыл Қарақалпақстан», «Кеңес муғаллими» газеталарында 1936-жылы басылған еди.¹³³

Ол кейин қарақалпақ фольклоры хәм әдебияты бойынша Қ. Айымбетов, О. Қожуровтың, А. Бегимов, Ж. Аймурзаев, С. Бекмуратов, К. Бердимуратовлардың газета-журналларда мақалаларының жарық көргенин атап өтеди. Бул жұмыслардың өз уақтында әхмийетлигин көрсетиў менен Н. Дәўқараев «Ен алды менен бул мийнетлер ҳақыйқат мәнисинде жүргизилген терең изертлеўдин жуўмағы емес. Булардың көпчилиги дерлик газетаға ылайықлап жазылған улыўмалық материаллар. Булардың ҳеш қайсысы қарақалпақ аўыз әдебияты жәһинде жыйнақлы, толық мағлыўмат бере алмайды»,³³⁴—деп атап көрсетеди.

Автор кирис сөзде халықтың тарийхы жазылмағанлықтан әдебият тарийхы жазыўдын қыйыншылықларын көрсетиў менен фольклор ҳаққындағы Маркс, Энгельс, рус революциялық демократлары, Горький, Лениннің пикирлерин басшылыққа алып, Орайлық партия комитетиниң идеология бойынша қарарларына тийкарланып Н. Дәўқараев қарақалпақ фольклорын изертлеўдин ўазыйпаларын белгилеп өтти.

Усы китаптын 1-бабы «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тарийхий дереклери» деген жұмысында автор қарақалпақ халқының тарийхына шолыў жасайды. Бунда ол Павел Петрович Иванов, Сергей Павлович Толстовтың қарақалпақ тарийхы бойынша мийнетлерине сүйене отырып X—XIX әсирлердеги қарақалпақ тарийхының ең әхмийетли ўақыяларын көз алдымызға келтиреди. Ол тарийхшылардың мийнетлерине тийкарлашып, қарақалпақлар X—XII әсирлерде Едил бойын, Арал хәм Каспий тенизи арасындағы далалықта жасаған печенеглер менен бирге болған. Усы дәўирде де олардың Хорезмийлер менен байланысын көрсетеди.³³⁵ X әсирлерде печенеглердин бөлينيўи, олардың жасаған жерин өгиз қәўимлериниң ийелеўи, печенеглердин бир бөлиминин рус далаларына жайғасып, руслар менен аўқамда болыў фактлери келтириледи.³³⁶

XII әсирлерде печенеглердин аўқамына киретуғын урыўлар қыпшақлар менен араласып, Алтын Орда составына киретуғынын, XIV—XV әсирлерде қарақалпақлар ноғайлылар аўқамына киргенлигин хәм соның нәтийжесинде қарақалпақлар менен ноғайлылардың фольклорында буның айқын излеринин сақланғанын Н. Дәўқараев жүдә анық көрсетип береди хәм буған бир қанша белгилли илимпазлардың пикирлерин келтиреди.³³⁷

Ол «Ноғайлылар аўқамында болып, соңнан өз алдына

бөлекленген халықтың биреуі қарақалпақлар... Қарақалпақтың батырлық жырларының барлығы дерлік ноғайлыдан басланады»,³³⁸—деп жазады.

XVI әсирдеп қарақалпақтар халық атағы менен тарихта белгилі. Қарақалпақтар XVI әсирдің орталарында Сырдарьяның төменгі бойларына көшіп келгенлігін, XVII—XVIII әсирлердің дауамында Сырдарьяның бойы, Түркстан, Сығнақ, Сайрам, Ақмешит қалаларының әтирапын, Арал теңизінің жағаларын мәкәп етті.³³⁹

Түрк қәуімлерінің арасына ислам дини VIII—IX әсирлерде тарайды. Ислам дини менен бирге түрк қәуімлеріне араб жазуы да келди. Орта Азияның, Хорезмнің отырықшы халықтарының мәдениеті усы территориядағы халықтарға үлкен тәсир жасады. Ислам дини менен бирге тәңирге, отқа, суғға, тәбиятқа табынуы түркий халықларының дәстүрінде, фольклорында жасады. Булардың хәммесі Н. Дәуқараевтың миннети мен орын алды.³⁴⁰

XVII—XVIII әсирлердегі Орта Азия халықтарына жулғарлардың шабуылы, 1743-жылғы Қарақалпақтардың Россияға қосылуыға умтылуы, қарақалпақтардың Хийға халлығы менен, Араллылар, (өзбеклер) менен байланысы, төменгі қарақалпақтардың XIX әсирдің басында Хийға халлығы қол астына өтуін, сиясий хәм экономикалық қыйыншылықтар, 1873-жылы қарақалпақтардың Россия қол астына өтуі, соның нәтижесінде пайда болған жаңалықтар автордың мийнетиңде жүде исенимди баянлауын тапқан.³⁴¹ Ол «Бурыннан киятырған ертеклер, жырлар соңғы уақытларда түрли тарийхий-сиясий жағдайларға байланыслы хәм солардың тәсийри астында дүзетилип өзгертилип қайта исленди»,³⁴²—деген пикирди айтады.

Хорезмге қарақалпақтар көшіп келгеннен кейін олардың тұрмысында бираз жаңалықтар пайда болды. Диний мешитлер, мектептер ашылды. Онда диний китаптар менен бир қатарда Физули, Бедил, Хожа Хафыз, Науайы шығармалары оқытылды. Соның менен бирге, қарақалпақтар арасына усы уақытлары Ташкентте, Самарқандта, Кабулда, Бухарада басылып шыққан китаптардың тарала баслағанын, солардың ишинде «Юсуп-Ахмет», «Еәрип-ашық», «Саятхан-Хамра», «Ашық Хамра», «Горуғлы», «Юсуп—Зидайха» қусаған дәстанлардың барлығын, Науайы, Физули, Машраб, Мақтумқулы шығармаларының халық арасына таратылғанын, саны аз болғанлықтан копиялары қолдан көширилип таралғанынын, бир қатарлары қайта исленип, қарақалпақ тилине аударылғанын, усының менен бул уақытларда қарақалпақ ауыз әдебия-

тына өзбек, түркмен, тәжик әдебияты тил, стиль, форма жағынан үлкен тәсір етип, жаңа түрлер менен байытқанын жазады.³⁴³

Н. Дәуқараев кітабының «Қарақалпақ аңыз әдебияты хәм оның айтыушылары» деген бабында фольклорға, фольклордың спецификалық өзгешеліклеріне, фольклорды айтыушылардың шеберлік өзгешеліклеріне тоқтап, ол «Айтыушысына қарай бір шығарма хәр жерде хәр түрлі айтылу мүмкін. Хәр бір айтыушы заманның, өз класының, жәмийетінің тилегін есте тутады хәм соған ылайықты айтады. Усынан бір шығарманың бір неше түрі, вариантлары пайда болады»³⁴¹—деп тастыйықлайды. Халықтың арасынан шыққан талантлы жырау-бақылар, «булар аңыз әдебияты хәм дәретіуші хәм қайта іскен толықтырыушы хәм сақлаушылар еді»³⁴⁵ Сондай-ақ шайырлар да аңыз әдебиятының поэзия жанрының хәм дәретіушісі хәм айтыушысы,³⁴⁶—деп көрсетеді ол. Н. Дәуқараевтың көрсетіуінше, «Бақы айтырыу қарақалпақлар Орта Азияға, Хорезмге көшіп келгеннен кейін көбірек рауажланған. Сонлықтан бақылардың репертуарларында, намаларында шығыс халықтарының тәсіри күшли».³⁴⁷ Усы жұмысында автор қарақалпақ бақы-жырауларының устаз хәм шәкіртлік дәстүрі хәққында қарақалпақ жырауларынан Жийен мектеби, Соннасы сыныра жырау мектеби, олардың шәкіртлері, хәр қайсысының эникалық хәм музыкалық репертуары туұралы мағлұмат береді.³⁴⁸ Усы бапта қарақалпақлар арасында бұрында бақы-жырау айтырыудың формасы, бақы-жырау репертуарының халықтың арзыу әрманлары менен байланысы, Усы тийкарда болып отыратуғын өзгеріслер хәққында илимай түсиниклер берілген.³⁴⁹

Автордың фольклорға арналған кітабының үлкен бір бөлігін, «Қарақалпақ аңыз әдебиятының тематикасы хәм түрлері» деген бап құрап турады. Бунда ол қарақалпақлардың басқа да қоныслас халықлар сыяқты өмір тарийхында айрықша орны тутқан мал шаруашылық, аңшылық, балықшылық, дийханшылық хәққында, олардың халық аңыз әдебияты тарийхында тутқан орны туұралы кең түсиник береді. Усыған байланысты ол фольклордағы гейпара характерли үлгілерди мысалға келтиреді.³⁵⁰

Усы баптағы автордың қарақалпақ фольклорын классификациялап, оларды қысқаша анализ жасағаны да үлкен қызығушылық туұғызады. Мысалы: Ол ең дәслеп улыұма фольклорды лирикалық хәм эпикалық жанрлар деп екиге бөледі. Ол лирикалық жанрды 1—қосықлар, 2—салт әдебияты, 3—Аталар сөзи деп үшке бөледі.

1. Қосықларға ол жайдары қосықтары, айтыс хәм жууапты, бәйитти, балалар қосықларын, жумбақты, диний әдебиетти—порханлар қосығы, бәдик, ярамазанды жатқарады. Жайдары қосықларға түпкиликли коллектив характерге ийе болған қосықлар менен бир қатарда Күнхожа, Омар, Жаңабай хәм т. б. шайыр қосықлары («Шопанлар», «Орақшылар», «Не пайда», «Қазы ийшан») келтириледи.³⁵¹ Автор бәйитти XIX әсирде қарақалпақ арасында пайда болғанын көрсетеди. Ол бәйитлерде өзбек тилиниң Хорезм өзбеклериниң тилиниң тәснийи күшли екенни көрсетеди.³⁵² Ал балалар қосықларының ол коллектив болып айтылатуғын, ойынларға қурылғанын, сауал-жууап формасында атқарылатуғынын атап өтеди.³⁵³ Бул бәйитде жумбақлар ҳаққында сөз болып, жумбақлар өзиниң дәслепки шығыуында тез ойлап табыуға мәжбүр етиу уазыйпасын ғана атқарса, соңынан көңил көтериу, тамаша қызық ирегинде де қоллана баслаған³⁵⁴ делинеди. Ол жумбақлардың неше халыққа ортақ болып келетуғынын, миллий айырмашылық болатуғынын, тематикасы бойынша ҳәр түрли затлар, мийнет қураллары, ҳайуанлар, қуслар, әсбаплар от, суу, тәбият қубылыслары, тиришлик буйымлары адам, өсимликлер т.б. жумбақ объектисн болатуғынын, жумбақлар бир гөл, гөйде оннанда көп болып уйқасымлы, уйқасымсыз да келетуғынлығын айтқан.³⁵⁵

Үрип-әдет дәстүрге байланыслы халық дәретпелерин Н. Дәуқараев «Салт әдебиетти» деп атайды. Оған ол «Хайю», «Хау-жар», «Хошласыу», «Бегашар», «Жоқлау» қосықларып жатқарады, олардын мазмунына, формасына, атқарылыу өзгешеликлерине қысқаша түсипик береді.³⁵⁶

«Аталар сөзи»пе ол нақылларды пәтия, толғау термелерди жатқарады. Оның пикиринше, «Нақыллар дара адамның емес, коллективлик пикирди билдирип, соны түсіндирип, түрли характерлерди, социал байланысты, жәмийетлик мораль нормаларын хәм шәртлерди жыйнақлап топлайды.³⁵⁷ Оның пикиринше, мақаллар нақылдан айырылады, олар «бир көринисте ямаса ҳәдийсени баян етип келип жуумақ жасайды».³⁵⁸ Автор толғауды еки түрге бөлип, бириншисин, нақыт-мақаллар тийкарында өсип шыққан, үгит нәсихатты билдиретуғын қысқа жырлар деп атайды. екіншисин, тарийхий ҳәдийселерге байланыслы жырлар «Посқан ел», «Ноғайлы» тилиндеги шығармалар менен көрсетеди.³⁵⁹

Н. Дәуқараев эпикалық жанрға мифлер, ертеклер, аңызлар, поэмалар, дөстанларды киргизип анализлейди. Оның пикиринше, лирикалық жанрлар автор—шайырдың жырлап отырған ҳәдийсеге өзиниң көз-қарасы пикирин көрсетеди, ал эпослық

шығармалар автордың—шайырдың айналасындағы өзін қоршап тұрған дүниеге қарайтуғын көрсетіуі менен қатар тийкаргы ұазыйла ретінде хәдийсени, турмыстың түрлерін шығарманың қахарманлары арқалы, олардың хәрекеті, характерлері, социал қатнастары сүүретлен көрсетеді.³⁶⁰

Ол эпикалық жанларға киретуғын майда жанрлардың хәр қайсысына өзінше түсиник береді. Миф оның пикиринше жәмийетлик тиришилик, турмыс, хәр қыйлы тәбият қубылыслары жөнинде, ойдан үрейлендирип қыял сүриу жолы менен қыяллы эпигмелер дөретіуі.

Ертеклерди ол қыяллы ертеклер, жапыұарлар жөниндеги ертеклер, шынлықты көрсететуғын ертеклер деп бөледі.

Ертеклердин барлығы да халықтың тиришилик турмыс ұшын гүресшең, усы гүрестен шыққан ойып пикиринен туған.³⁶¹ Усы бөлимде автор Қарақалпақ ертеклериниң мазмұнына, образларына, өзгешеликлерине, көркем тилипе қысқаша түсиник береді. Усы бөлимде «Легендалар (аңызлар) өз алдына темаша қылып қаралады. Аңызға «Ауыз әдебиятының өткендеги хәдийселерди шама менен болжап айтқандағы өңгемелерин легенда деймиз»,³⁶²—деген апықлама береді). Оның ойынша, аңызлар тарийхый адамлардың ямаса тарийхый фактлердин тийкарында жасалады, аңызларда қыяллы ойлар, тәбийғый қубылыслар, тарийхый хәдийсе, тарийхый адамлар аралас та келеді.

* * *

Н. Дәўқараев қарақалпақ фольклорын хәм әдебиятын оғанда терең билетуғын үлкен илимпаз еди. Ол әсиресе дөстапларды жыйнауға, бастыруға, изертлеуге, тууысқан халықлар тилдерине аударуу жұмысларына тиккелей қатнасты хәм башшылық етті. Сонын ишинде «Қырқ қыз» дөстанының пүткил союзлық оқыўшыға жетиўинде де оның хызметлери үлкен. Оның қарақалпақ дөстапларының халықтың тарийхы менен байланысын анықлауы халықлығын, идеялылығын, образларын биринши ирет анализлеп берген үлгилери, тууысқан халықлар эпослары менен байланыс бетлерин ашыуы, халық дөстанларының көркем тили, класслығы, социаллық атрактурасы, дөстанлардың дөретилиўинде хәм қәлиплесиўинде жырау-бақсылардың роли хәққинда айтқан дөслепки баҳалы пикирлери қарақалпақ эпосларын үйрениўде үлкен әхмийетке ийе болды.

Н. Дәўқараевтың толық жыйнағының 2-томы пүтини менен фольклорға бағысланады. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1977.

Ол өзиниң усы мийяетиниң тийкаргы бөлимин «поэмалар»ға

арнайды. Ол «поэма» деп әдетте көлемлі, мазмұны терең, ири саялалы хәдійселерди көрсететугын көркем эпослық шығармаларды айтамыз,³⁶³—деп жазады. Эпослық «поэмалар» батырлық, ашықлық, лирикалық аралас түрлері де болады деген пікірди айтады. Ол эпослық поэмаларды батырлық жырлар, дастандар деп екіге бөледі. Батырлар жырына «Қоблан», «Алпамыс», «Қырық қыз» дастандарын киргизип, сларды өз алдына анализлейди. Оның ойынша халқымыздың өткендеги өмірри турмыс тиришлигин, әдет-үрпін, азатлық гүреслерин, айырым ўәкиллериниң дүньяға көз-қарасларын эпослық шығармалардап толығырақ хәм кеңирек көриўге болады. Ол халықтың батырлық жырларын өзиниң ҳәзирги жағдайында көп әсирлердиң даўамында творчестволық қайта ислеўдин, соның менен қатар барлық дәўирдиң хәм әўладлардын пикирин ишине алған жыйнақ деп қараўға болады, деп түсиндиреди. Автор: батырлық жырлар үйленіў, үй турмысы, бала-шаға туўралы, салт-дәстүрлик поэзияның тийкарында келип шыққан»—деп жазады. Ол қарақалпақлардың 200 жыллар даўамында бираз туўық жасаўы нәтижесинде фольклор шығармаларының таза сақланғанын айтады хәм мазмұны бойынша батырлық жырлар патриархал урыўлық трумыс укладында турған қаўимлердиң жәмийетлик турмысын идеялық тилеклерин көрсетеди,—деп тастыйықлайды. Қарақалпақ батырлық жырларының шынылыққа жақын екенин, шамадан тыс, тийкарсыз фантастика хәм мифологиялық арттырыўлар аз екенин көрсетеди». Бул жағынан қарақалпақ халқының батырлық жырларын бир ўақларда болған тарийхий хәдійселердиң әңгимеси деўге болады³⁶⁴ деп жазады ол.

Н. Дәўқараевтың көрсетіўинше, қарақалпақ халқының эпослық шығармаларының қайсысын алсан да, оның мазмұнының қарақалпақ халқының ямаса оның составына кирген этник қаўимлериниң басынан өткен сиясий тарийхын жағдайының изин көриўге³⁶⁵ әсиресе, бул мәседеде «Қонырат», «Қыпшақ», сөзлери менен ол «Ноғайлы» сөзиле қатты итибар берип қарайды. Оның пикиринше қазақ қарақалпақ халықларының бир қатар батырлық жырлары усы ноғайлылар дәўиринде XIV—XVI әсирлерде пайда болған ямаса бурыннан айғылып киятырған сюжетлердиң, ертеклердиң, жырлардың қайта исленген турақлы вариантлары усы ўақытта доретилген.³⁶⁶

Ол ертедеги ел бүлдирген манголлер, басқа да душпанлар, соңғы мийримсиз душпан қалмақлардың атағы менен аталып кеткен. Сонлықтан қарақалпақ батырлық жырларындағы «қалмақ» деген сөзден эпослық атақлы душпанды түсинемиз»,³⁶⁷—деп жазады.

Фольклор шығармасын салыстырып изертлеу, қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз, татар, башқұрт, азербайжан, ноғай әсіресе рус эпосларын қарақалпақ эпослары менен салыстырып изертлеу мәселесіне Н. Дәуқараев айрықша кеңің бөлді. Ол «себеби қарақалпақ ауыз әдебиаты ұсы халықтардың ауыз әдебиаты менен тығыз байланысты, ұзақ Ұақытлар дауамында ауыз әдебиатының шығармалары бір-биринен ауысып араласып келеді»,³⁶⁸—деп жазады. Әлбетте бұның менен, хәр халыққа тән миллий өзгешелікті бийкарламайды. Соның менен бирге ол эпослық шығармалардың тарихый Ұақыяларды көркем баянлағаны менен тарих емеслігі, хәр бір жырау, бақсы эпосты белгилі дәрежеде өз көз қарасына, творчестволық мүмкіншілігіне байланысты өзгертип айтатуғынын батырлық жырлардың сюжет құрылысы менен көрсетіп береді.³⁶⁹

Автор «ел», «жұрт», «халық» сөзлеріне түсінік береді, елдегі урыу басылар, социаллық қатламлар хәм олардың жиклениуі, батырлардың халық тәғдири үшін гүреси, күши, оларда жеке мәптен гөри жәмийетлік мәптің артық турыуы, батырдың дослары, қыз туысқанлары, яры, батырдың душпанлары, олардың қайырлығы, мақкарлығы, ұсылардың батырлық жырда көркем сүүретлениуі қаққында оғада әқмийетли пикирлерди ортаға таслайды.³⁷⁰

«Қоблан» дәстаны автордың жұмысында өз алдына анализленип, ең дәслеп 1903-жылы И. А. Беллев жазып алған вариант пенен 1939-жылы Есемурат жыраудың Н. Жапақов жазып алған вариант қысқаша салыстырылады да Есемурат жырау вариантының мазмұны толық баянланады.³⁷¹ Оннап кейін ол қазақша вариантларының ишинен Нурейис Байғанип вариантына тоқтап, қарақалпақ хәм қазақша «Қоблан»ның айырмашылығын белгілейді.³⁷² Хәр бир версияның өзине тән өзгешеліклерін көрсетиу менен Н. Дәуқараев олардың шығысы жөнінде «Қоблан дәстанының қазақша хәм қарақалпақша вариантларының толып атырған өзгешеліклерінің болыуына қарамастан тийкаргы төркини, тарихый шығысы бар болыуы керек»³⁷³—деп жазады. Қоблан тарихта болған адам дегенди де ол еле изертлеуді талап ететуғын мәселе деп қарайды. Ол «Қоблан» дәстанының пайда болыуы қыпшақтар тарихы менен байланысты болыу керек деп шамалап, дәстанның тұрақты вариантларын Алтын Орданың соңғы дәуірлерінде жарыққа шыққан менен сюжети илгериден киятырған болыуы керек»³⁷⁴—дейди.

Н. Дәуқараев бириңшилерден болып «Қоблан» дәстанының бас қақарманлары Қобланның, Құртқаның, Қансулыұдың, По-

латтын, сондай-ақ дәстанда ушырасатуғын унамсыз қахарманлардың образларын хәр тәрәплеме терең хәм илимий көз қарастан дурыс ашып береді.³⁷⁵

Жумыстың «Алпамыс»қа арналған бөлимінде автор дәстанның 1902-жылы басылған Жийемурат жырау варианты хаққында, совет дәуириде Қ. Айымбетов тәрәпинен жазып алған Өгиз жырау варианты «Алпамыс»тын қазақша, өзбекше хәм т. б. халықлар вариантлары туўралы сөз етиледі. Өгиз жырау вариантынын мазмуны келтирилип, өзбекше, қазақша версиялары менен салыстырылады, айрықшалығы, уасалығы көрсетиледи, хәр бир миллет версиясының өз алдына оригиналь дәретне скейлиги тастыйықланады. Ол дәстанның үш версиясын салыстырып «Қарақалпақша вариантының ески екени хәм басқа вариантларға қарағанда тазарақ сақланғаны көринип турды».³⁷⁶ деп келтиреді.

«Алпамыс» дәстанының келип шығыуы, пайда болыуы хаққында Х. Алимжанның, В. Жирмунскийдің, Х. Т. Зарифовтың пикирлери менен келісидікпиремей, ол «Алпамыс» поэмасының сюжети хәр қандай жақын шығыстан ямаса Батыс Европадан алынған емес, оның сюжети Орта Азияда жасайтуғын халықлардың сыртқы жаўларына, монголлар мәтибийлигине, жунгар қалмақ басқыншыларына қарсы изли-изипен тынбай алып барған гүреслеринен алынған. «Алпамыс» поэмасының Орта Азия вариантларының сюжети, мазмуны, тил, стиль қурылысы жағынан бирине бириниң жақын болыуы, тығыз байланыста болыуы қарым-қатнаста болыуынан деп түсиндириўге болады. Оның турақлы вариантларының жарыққа шыққан дәуири XV—XVI әсирдең арыға кетпейди. Оның жасаған географиялық районы Амударья, Сырдарья бойлары, Арал, Каспий теңизлери, Едил—Жайық дарьялары, Урал таўларының арасындағы аралық, тийкарғы қонысы Орта Азия деп көрсетеді.³⁷⁷

Н. Дәўқараев дәстандағы Алпамыс, Гүлларшын, Құлтай, Хашым, сондай-ақ унамсыз қахарманлардан мостаң мама, қоспалы хәм қарама-қарсы хәрәкетлери менен толы Ултан образларына эпос материалларына тийкарланып объектив илимий характеристика береді. Ол дәстанның көркемлик өзгешелиги жөинде поэма оғада терең мазмун менен қатар үлкен шеберлик, көркемликке ийе. Ол шебер қурастырылған композицияға, биринен-бири шығып ушласып атырған хәдийселерге, оғада бай қахарманлардың характерлери қыйынан қыйыстырылған композиция арқалы көрсетиледи»³⁷⁸ деп жоқары баҳалайды.

«Қырқ қыз» дәстанының анализине тоқтап көлеминиң кеңлиги, мазмунының тереңлиги, қурылысы, тек өзине тән өзгешеликлери хәм хайран қалғандай көркемлиги жағынан «Қырқ

қыз» поэмасы қарақалпақ халқының батырлық жырларының арасында бірінші орынды алады деп жазады³⁷⁹ Н. Дәуқараев. Ол дәстанның көлемінің 25 мың қатар болып, қарақалпақ, рус, өзбек тиллерінде басылып шыққанын, дәстан бойынша бір қанша пикирлердің пайда болғанын көрсетіуі менен, оның мазмұнына, келип шығуы жағдайларына, жырауларына, идеясына, образларына, көркемлік тәрептеріне қысқа болса да тоқталып өтеді.

Ол «Қырқ қыз» дәстанның тийкаргы өзгешеліклерін, сюжетінің оғада ерте заманларды қамтытуғылы, ҳәдийсеге халықтың актив қатнасутуғыны, бас қахарманлардың қызлардан бөлуы, дәстанда сөз стилген хожалық түрлерінің аралас келуі, тобият құбылыстарына, ҳайуанларға исеимінің орын алыуы менен көрсетеді.³⁸⁰

Дәстанның келип шығуы ҳаққындағы оның «Бизин ойымызша, «Қырық қыз» поэмасының тийкаргы нұсқасы оғада ерте заманларда жарыққа шыққан. Поэмада гезлесетуғын көп жағдайлар, оның греклердің мифологиясында гезлесетуғын жауынгер—қызлар—амазонкалар менен ушластырады. Оның сюжети сонынаң қарақалпақ халқының этник составына кирген қәуимлердің ертедеги огуз, сак, печенег аўқамының бирлеспесинде жүрген ўақлардан алынған. Әлбетте аўыз әдебиятының нұсқасы болғанлықтан «Қырқ қыз» поэмасының бизин заманымызда түрли тарийхий жағдайларда атадан балаға аўыз еки түрде ядлау жолы менен өтип, көп өзгерислерге ушырап қайта исленген жаңа варианты жеткен».³⁸¹

Автордың бул пикирине толық қосылуға ҳәм мақуллауға болады. Ҳақыйқатында фольклорлық дәрепениң тобияты ұсындай, Бирақ ол өзиниң усы дурыс пикирине қарсы екінши бир жерде мыладай гүманлы ҳәм делилленбеген пикирди де ортаға таслайды. Оның пикиринше, қандайда болғанда да, «Қырқ қыз» поэмасы жазба әдебияттын нұсқасы. Оны Жийеп Тағай улы қайта ислеп, қайта жазған. Онан соңғы жырауларға да жазба түрінде өткен. Әлбетте баспа сөз жоқ ўақытта шайыр—жыраулар ядлап алып айтыуға мәжбүр болған. Ядлап алып айтып жүрип ҳәр бир айтыушы өзинеше өзгерткен, алып таслап қосқан, сөйтп, ҳәзирги бизин заманымызға Жийемурат Бекмухамед улының қайта ислеген турақлы варианты жеткен, ҳәр бир айтыушы ядлап алып, айтып жүрип өзлеринше өзгерткенликтен жазба әдебияттан көре фольклорлық қәсийетке көбирек ийе болған. Сонлықтан «Қырқ қыз» поэмасын ҳәзирше аўыз әдебиятының шығармасы сыпатында изертлеймиз».³⁸²

Тейшара әдебиятшылар усы қарама-қарсы келетуғын автордың пикиринен бир жағып алады да Н. Дәуқараев.

қыз»ды жазба әдебиеттің нұсқасы дегенін ұсынып алып, кейінгі пікірінше итибар бермейді. Соның нәтижесінде үлкен шатасыққа жол қойылып отыр. Дәстандағы жыраулар қаққындағы мағлұмат анық берілмеген. Хақықатында да дәстанды Жийеннен кейін 100 жыл дауамына ким атқарғаны белгисіз. Жийен дәстанды қандай формада атқарды, бұл еле изертленбеді. Оның үстінде Жийемурат жыраудың турақлы варианты қандай еді. Булар хәммеси уақты менеп анықлауды талап етеді. Бірақ бизге бір нәрсе шубхасыз аяп, олда болса усы «Қырқ қыз» дәстанының ең соңғы атқарушысы Қурбанбай жыраудың турақлы тексти жоқ еді. Ол хәр сапары дәстанды қандай да бир өзгерислер менеп жырлайтуғын еді. Соның ұшын автордың дәстанды «хәр бир айтыушы ядлап алып айтын өзлеринше өзгерткенликтен жазба әдебиеттан гөре фольклорлық қәсийетке көбирек ийе болған»—деген пикиринде жан бар хәм бул «Қырқ қыз» дәстанының бәринен де бурын фольклорлық дәреге екенін дәлилдеп турады. Егер «Қырқ қыз»дың авторын излейтуғын болсақ хәзирше оның Қурбанбай жыраудан басқа авторын табыу қыйын. Бизинше, дәстанды атқарған жыраулардың конкрет түрде творчестволық үлессин қаншама белгилесек те, оларды жазба әдебиеттағыдай автор иретинде көтерю мүмкин емес.

XVII—XVIII әсирлердеги тарихый уақыялардың дәстаннан орын алыуы, 1723-жылғы жуңгарлар, 1740-жылғы Надирша топылыслары Н. Дәуқараев төренинен дурыс көрсетиледи. Арысланның мөканин арқа Хорезм араллылардың ортасы деу менеп қарақалпақлар менеп араллылардың сыртқы жауларға бирлесип гүресю дәстүринин дәстанда сүүретленгенин авторын көрсетюи үлкен қызығышылық тууғызады.³³³ Ол усы бөлимде «Қырқ қыз» дәстанын атқарған жыраулар қаққында да қысқа хәм бақалы мағлұматлар береді.³³⁴

Авторын дәстандағы класслық жиклениушилик мәселеси, мысалы, үстем класс топары менеп жарлы жақыбай арасындағы конфликт тыныш отырған халық пенеп басып алыушылар арасындағы урыс, шексиз патриотизм хәм дослық идеялары, жоқары адамгершилик қәсийетлери, көркем сүүретлеу қураллары қызықтырады. Булар қаққында жұмыста шубхасыз бақалы пикирлер айтылған.³³⁵

Сондай-ақ дәстанның бас қахарманлары Гүлайым, Арыслан, Сарбиназ, Алтынай образлары, халық образы қысқа болса да мысаллар менеп жұмыста дурыс хәм объектив түрде бақаланады.³³⁶

Н. Дәуқараев усы жұмысының «Дәстанлар» бөлимінде «Қоблаң», «Алпамыс», «Қырқ қыз», «Ер қосай», «Бозуғлан»,

«Шора», «Қурбағбек», «Маспатша», «Жазкелен» т. басқалардан дуўтар менен айтатуғын ямаса қыссаханлар оқытуғын көлемли эпослық шығармаларды дэстан деп атайды. Ол дэстанды жоқарыдағы батырлық жырлардан айырып қарайды. Оның пикиринше, батырлық жырлар патриархал—урұўлық қатнасты сөз етсе, дэстанлар феодаллық жәмийетти сөз етеди, батырлық жырларда романтикалық фантастика аз болса дэстанларда қыялйй фантастика, идеализация кең орын алады, батырлық жырларда жәмийеттик мән басым болса, дэстанларда жеке мән басым болады, дэстанлардың көпшилиги батырлық жырларындағыдай тарийхий ҳдийселерге емес, ал қыялйй фантастикалық ертеклердин тийкарында жарыққа шыққан усап көринеди. Батырлық жырларда көбинесе уруў басылары, халық, т-рт түлик мал (сүүретленсе, дэстанларда феодаллар, ханлар, қала, ҳәр қыйлы класс ўекиллери орын алған, батырлық жырларда ислам дини аз орын алса, дэстанларда көбирек орын алады, дэстанларда батырлық жырларға қарағанда қосықтың түрлери көп.³⁸⁷

Ол дэстанларға «Бабараўшан», «Юсуп-Злиха», «Зийнел араб», «Баба қамбар», «Юсуп-Ахмет», «Ғөрүғлы» оның шақашлары «Аўезхан», «Қырмандоли», «Хасан-хан», «Бэзирген», «Кемпир», «Ашық-Хамра», «Хурлиха-Хамра», «Шийрин шекер», «Ғарип-Шасенем» қусаған дөретпелерди жатқарады.

«Бул типтеги дэстанлардың барлығы да қарақалпақ халқының өзиниң дөреткен шығармасы емес, қарақалпақ халқының арасынан XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдин ишинде түркменлер, Хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қол жазба түринде таралған»³⁸⁸ деп жазады ол.

«Соның менен бирге ол «Ғарип ашық», «Саятхан Хамра», «Ғоруглы» усаған дэстанлардың XIX әсирдин ишинде қарақалпақ тилше аўдарылғаны ҳаққында, бурынғы қол жазбалар тийкарында өзгертилди, я өзгертилмей атқарылғаны туўралы айта келип, «бул дэстанлардың көпшилигин бақсылар қарақалпақлардың арасында XIX әсирдин ишинде узақ жасаған түркменниң атақлы бақсысы Сүйеўден хәм Хорезмди өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады»³⁸⁹ деп келтиреди. Ол дэстанлардың тилинде түркмен, азербайжан, өзбек тиллериниң тәсийри оғада күшли ексилгин гейнара дэстанлардың усы тиллердин өзи менен айтылатуғынын көрсетеди.³⁹⁰

Н. Дәўқараев дэстанларды үшке бөледи. Биринши «Бабараўшан», «Юсуп-Злиха», «Зийнел-араб», «Баба-қамбар», қусаған дэстанларды ислам диниң шарият нызамын үгитлейтуғын дэстанлар десе, екнинши «Юсуп-Ахмет», «Ғөрүғлы»,

«Ауезхан», «Қырмандәли», «Бәзирген» қусаған дәстанларды ашықлық хәм батырлық дәстанлары дейди, үшінши «Ашық Ҷамра», «Хұрлиха—Ҷамра», «Ғәрип-Шасанем» дәстанларына ғаза ашықлық жөниндеги поэмалар деп белгилейди. «Ғәрип ашық» дәстанының қарақалпақ арасында кең таралғаны жөнинде айрықша сөз етеди.³⁹¹

Қарақалпақ фольклорының хәм әдебиятының оғада жетик маманы, булар бойынша бириши при фундаменталь илимий мийнет дөреткен Н. Дәуқараев өзиниң сөзи менен айтқанда «қысқа-қысқа» тоқталса да қарақалпақ дәстанлары «Қоблан», «Алламыс», «Қырқ қыз» т. б. эпослар жөнинде бағалы пикирлер қалдырды. Ол тәрәпинен жоқарыдағы көрсетилген дәстанлардың халықлығы, жоқары идеялылығы исленип шығылды, әсиресе олардың өткендеги тарийхий уақылар менен байланысы, қарақалпақ халқының бир неше әсирлик турмысы, күн көриси менен байланысының бетлерин ашып берди. Ол биришилерден болып жоқарыда көрсетилген дәстанлардың образларына объектив характеристика берди, олардың бағалы көркем дөретпе екенин апықлады. Дәстан жанрының раўажланыуында талапты жыраў-бақсылардың творчестволық хызметине жоқары баға берди хәм туўысқап халықлар менен байланыстың бул мәселеде мийўели болатуғының көрсетти.

Н. Дәуқараевтың эпослар бойынша мийнетиниң бағалылығы сонда, бул 50-жыллардың басында дөретилген автордың мийнети соңғы дәуирде эпослар, улыўма фольклористика бойынша илим-изертлеў жумысларының пайда болуўына тийкар салды.

Әлбетте, Н. Дәуқараевтың фольклор бойынша бул жумысы, оның қарақалпақ әдәбияты бойынша докторлық диссертациясының үштен бир бөлеги улыўма илимий шолыў формасында исленген. Деген менен фольклордың майда жанрларына қарағанда дәстанлар бөлимин анағурлым терең исленген илимий жумыс десе болады. Ол 50-жыллардың басында терминлерди өзине қурды. Ол улыўма эпосты «поэмалар» деп алды, қағарманлық эпосты «батырлық жырлар» деп алды, «дәстанларға» жоқарыдағы дөретпелерди жатқарды. «Фольклор» термининиң орнына көбинесе «аўыз әдебияты» терминин ислетти.

Қарақалпақ фольклорының жанрлары бойынша Н. Дәуқараевқа шекем монографиялық илимий мийнет болмады. Ол бириши болып қарақалпақ фольклоры бойынша толық илимий-изертлеў жумысын дөретти хәм барлық жанрларын қамтыды. Сонлықтан оған ҳәр бир жанр, ҳәр бир дөретпе жөнинде өз пикирин айтыўға туўра келди. Усы көз қарастан биз оны совет дәуириндеги қарақалпақ фольклористикасының тийкарын

салыушы иретінде бақалаймыз. Өз-өзінен түсникли Н. Дәу-
қараев изертлеулері бақалы баслама болды, оның өзі айтқан-
дай алда қарақалпақ фольклорын терең хәм хәр тәреплеме
изертлеу ұазыйпасы тұрды. Фольклористиканың хәзирги күнги
мәселелерин шешиўде де оның қалдырган бақалы илимий мий-
расы үлкен әҳмийетке ийе.

* * *

Н. Дәуқараевтың қарақалпақ фольклорына арналған мий-
нетиниң (II-томы) бир бөлимин, «Қарақалпақ совет фолькло-
ры» қурайды. Ол жумысының бул бөлиминде совет дәуириде
фольклордың пайда болыу хәм раўажланыуында Октябрь ре-
волюциясынан басланған социалистлик дүзимниң әҳмийетин
айырықша атап көрсетеди. Ол:

«Хорсзиде келип шықты,
Хұррияттың қуяшы,
Жоқ болдылар сиясатлы,
Хан, ҳәкимлер, жүз басы»

деген мысалды келтиреди.

Қарақалпақстандағы Октябрь социалистлик революциясы
нәтийжесинде бурын тарийхта көрилмеген сиясий, жәмийетлик
экономикалық хәм мәдений өзгерислер халықтың аўыз еки
творчествосының өсиу—өркенлеуине жаңа жол ашып берди.

Хақықатында да Н. Дәуқараев көрсеткендей, қарақалпақ
аўыз әдебиятының тематикасы, мазмуны бурынғыдай ериксиз,
азап-ақырет көрип жүрген қайғылы турмысты жырлау емес,
азатлық алып берген совет хұкиметни, табыслардың гиреуи
болған коммунистлик партияның авангардлық, ролин, халық-
лардың ғамхоры, бахыты, атасы, уллы көсемимиз Ленинди,
қудиретли Совет Армиясып, колхоз қурылысын, социалистлик
сапаатты, гүлленген мәдениетты, сүйикли уллы ұатанымыз—
Советлер Союзып, халықлардың дослығын, бахытлы, шадлы
тыпыш турмысты, Социалистлик Мийнеттиң Қақарманларын
жырлауға арналды.³⁹³

Оның байқауынша, аўыз әдебиятының дәретиўшилери, ай-
тыўшылары баяғыдай гез келген жерде ядтан айта берместен,
ойланып, қайта-қайта дүзетип, турмыс шынлығына тийкарла-
нып, жаңа заман талабына ылайықлы жуўапкершилик пенен
өз дәретпелерин жасады. Бақсы, жыраўлар репертуарында да
жаңа тематика, жаңа мазмундағы шығармалар орын ала бас-
лады, музыка әсбапларына да, намаларына да бираз жаңа-
лықлар кирди.³⁹⁴

Ол қарақалпақ совет фольклоры дегенде биринши гезекте

халық шайырларының творчествосына, әсіресе олардың совет-лик дәуірде дөреген шығармаларына абырықша кеуіл бөледі. Бундәк себеби автор бул ҳаққында онша ашық айтпасада, бириншиден, олардың халыққа, халық поэзиясына жақын тұрыуынан, еккиншиден, дәретіушилигиндеги импровизация, атқарыушылығындағы қыссаханлық, гейпараларында бақсы-жыраулық қосийетлер, үшіншиден, шығармаларының мазмуны, образлары, тилиндеги фольклорға жақын сүүретлеушилик, төртиншиден халық арасына олардың шығармаларының тез таралып апсат ядланып айтылып жүриуи фольклорға жақынластырады, ал шын мәнисиндеги халықлық характер алғанлардың халықлық дәретпеге айналатуғынлығы тәбийғый қубылыс. Бирақ бул халық шайырларының барлық дәретпелери халықлық болып, фольклорға қосыла береди деген сөз емес, әлбетте.

Сонлықтан Н. Дәуқараев белгили қарақалпақ халық шайыры, совет әдебиятының баслаушыларының бири Аяпберген Муўсаевтың барлық қосықларын емес, ал халық арасына тарап кетип халық айтып жүрген, «Бола баслады», «Ленин», «Нәсиҳат», «Мойнақ», «Бере гәрмең», «Яранлар», «Мәтен шайыр» қусаған қосықларын совет фольклорына киргизип анализлейди. Ҳақыйқатында шайырдың жоқарыдағы аталған шығармалары тек қарақалпақ совет әдебияты тарийхында ғана емес, ал өзлериниң барлық критериялары бойынша совет дәуириндеги қарақалпақ фольклоры масштабында да үйреншилиуге болатуғынын айтыу керек.

Н. Дәуқараев өзиниң бул мийнетинде Аяпберген менен бир қатарда совет дәуириндеги қарақалпақ халық творчествосының дәретіушилиери ҳәм атқарыушылары сынатында Аббаз Дабыловтын, Садық Нурымбетовтын, Дәулетияр Қасымовтын, Минаж Матсапаевтын солар менен бир қатарда Есемурат жыраудың, Оразмамедтин, Сағымбайдың, Қошқардың, Нурлыбайдың, Қазақбайдың да дәретпелерин жаңа дәуир фольклорының үлгилери иретинде бақалайды.²⁹³

Аббаз Дабыловтын «Көрип келдим», «Мавзолей», Садық Нурымбетовтын «Қызыл Москва», «Бизниң Уатан», Минаж Матсапаевтын «Өмир өткелин», Дәулетияр Қасымовтын «Ленин», М. Календеровтын «Жетистик» қосықларын ол қарақалпақ совет фольклорының көрнекли шығармалары қатарына жатқарады. Сондай-ақ ол урыстың бұрынғы дәуиринде-ақ қарақалпақ халық шайырлары шығармаларының тематикасы, мазмуны менен қатар олардың түр, стиль, көркемлеу техникасына көркемлик тилине де көп жаңалықлар кирди. Халық шайырларының сана-сезими, билими, улыўма дүнья таныу көз-қарасы артты. Усылардың барлығы ауыз әдебиятының үекиллерин ха-

лық шайырларын жазба поэзияның үекиллериниң дәрежесине жеткерди³⁹⁶ деп көрсетеди.

«Қарақалпақ аңыз әдебиятының гүлленген уақты, халық шайырларының талантының тасқан гези уллы Уатандарлық урыс жыллары болды³⁹⁷—деп көрсетеди ол. Хақыйқатында уллы Уатандарлық урыс жылларында халық шайырлары автор көрсеткешиндей «Қәлемин найза етип, ұатан жауына гәзепленип, оны жек көриўшилик пенеп көп гапа шығармалар жазды. Халықты жаўға қарсы көтерилиўге, жаўды қыйратыў ушын урыс майданында хәм тылда тынбай ислеўге батырлық, мәртлик көрсетиўге шақырды».³⁹⁸

Ол Уллы Уатандарлық урыс дәуириде Аббаз Дабыловдың, Садық Нурымбетовтың халқымыздың Уатанға, партияға шын берилгенлигин, патриотлық сезимин, жаўға қарсы жүрегинде қайнаған ызалы кегин, қахарманлық ислерин жырлаған «Перзентим», «Женген жақсы» қосықларын мақтаныш пенен тилге алады, мысаллар менен анализлейди. Оның пикиринше, Садық шайырдың «Перзентим» қосығы өзиниң терең мазмуны, көркемлик жағынан ұатандарлық урыс жылларындағы қарақалпақ поэзиясының жақсы шығармаларының биреўи деўге болады³⁹⁹ деген еди.

Н. Дәўқараев халық шайырларының үлкен дәретиўшилик ислер менен шуғылланып гана қоймай кең халық массасы арасында, колхозларда, аўылларда, заводларда, жыйналысларда: көпшилик жыйналған жерде өзлериниң қосықларын оқып, халықты жаўыз душпанды тез жеңип, қайтадан тышышлық турмысқа көшиўге шақырған үгитшилер болғанын көрсетеди.⁴⁰⁰

Әябетте, халық шайырлары социалистлик турмыс хақыйқатлығын бирден түсинип кеткен жоқ. Оларды социалистлик қурылысқа ұатанды душпаннан қорғаўға шақырған коммунистлик партияның сиясаты шыпықтырды, өсирди. Халық шайырларының билыми, түсиниги барған сайын кеңейе барды. Оларда халықта белгилі болған қосықларды халық сүйини оқытуғын, тыңлайтуғын «Бақадыр», «Бахтияр» қусаған дастанларды дәретти. Халық шайырларының творчестволық өсиў жолын бақлаған Н. Дәўқараев өзиниң сол мийнетинде «Қарақалпақ халқының аңыз әдебиятын дәретиўшилер—халық шайырлары социализмниң жыршысы болды. Олар бизиң заманымызға ылайық, жана мазмундағы жана шығармалар дәрете баслады. Олар аңыз әдебиятының үекилинен жазба әдебиятының үекилине айланып киятыр⁴⁰¹—деп келтиреди.

Н. Дәўқараевтың қарақалпақ совет фольклорының дәретиўшилерине хәм атқарыўшыларына халық шайырларына арналған пикирлери жана дәўирдеги дөреген аңыз еки халық твор-

тествосының өзине тән өзгешеліктері хаққында жүде бақалы түсиниклер береди хэм совет фольклорының теориялық мәселелерин ислең шығыуда белгили үлес болып есапланады.

Қ. АЙЫМБЕТОВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫ

Қарақалпақ совет филология илими өзиниң пайда болыу хэм қәлиплесіу дәуиринде бир қанша белгили ўәкиллериниң айе. Әспресе оның дәслепки бууыны, баслаушылары өзлериниң творчестволық өмир баянлары менен илимге умтылған жаслар ушын үлкен өрнек болып есапланады. Дәслепки әуладтың аз таярлық пенен үлкен пәрселерди ислегени, олардың энтузиазми, изертлеу жұмысларының биринши үлгилерин көрсетиуиң усындай мәрт адымлар менен хәзирги илимниң республика масштабында тырнағы салынуы бунын айқын дәлили болып саналады. Н. Дәуқараев, О. Кожуров, К. Убайдуллаев, И. Сағыйтов, Ж. Урумбаев, Ж. Досумовлар менен 30-жылларда илим-изертлеу жұмысына араласқан Қалли Айымбетов болды. Әлбетте, жергиликли кадрлардан бундай кирилердиң өсип шығуында рус, өзбек, қазақ, татар, башқурт т. б. халықлардың илимназларының тууысқанлық жәрдеми күшли болды. Партиямыз ис жүзине асырған интернационализм сиясаты кең пайтах елимиздиң экономикалық хэм мәдений рауажланыуда шешиуши роль ойнады. Бирликли совет халқы дос хэм туысқан жасасыу менен халық хожалығының барлық тарауында, сондай-ақ жаңа адамның характериниң қәлиплесіуинде тарийх еситпеген бурылыс жасады. Буну биз мәдениатымыздың көрнекли ўәкиллериниң өмирбаянынан айқын байқаймыз.

Қалли Айымбетов 1908-жылы Қарақалпақстанның Шымбай районы «Бахытлы» совхозының территориясында жарлы-дийхан семьясында тууылды. Қишқантайында ата-анасынан жетим қалып, Шымбай мектеп-интернатында тәрбияланады. Бурын қыйыншылықтың барлық түрин көрген жарлының баласы Октябрь қуяшында бахытқа ериседи. Ол совет мектебинде билим алады. Оның хат оқып, хат танып мийнет искерлигиниң басланыуы 1927-жылда Төрткүл қаласында балалар үйиниң тәрбияшысы болып ислеуинеп көринеди. Қ. Айымбетов 1929-жылы Төрткүлдеги педагогикалық техникумын табыссы питкерип шығады. Бурыннан қатықулақ, әдебиат пенен искусствоны шын жүрегинен сүйетуғын Қалли Айымбетов усы ўақытлардан баслап әдебиат ислерине араласа баслады. 1929—30-жыллары Қалли Айымбетов Областьлық билимлендириу бөлиминиң сиясий хэм ағартыу ислериниң актуаль мәселелерине актив араласады. Оқыу қуралларын, программаларды дүзиу ислерин қозғастырады. Қалли ағаның 1933-жылы Алма-Атада қазақ

педагогикалық институтын тамамлауы, оның творчестволық өмиріндегі үлкен ұақыя болды. Ол усы ұақытлары тил хэм әдебиат илиминн жақсы өзлестирди, филология илиминнн тийкарларын үйренди, көп ғана талантлы қазақ жаслары менен бирге оқыды. Солардын ишинде оның ең жақын досларының биреуи, белгили илимпаз, академик Мухамеджан Қаратаев бар еди.

1933—1941-жыллары Қалли Айымбетов Қарақалпақстанда биринши ирет шөлкемлестирилген илим-изертлеу институтының старший илимий хызметкери, Москвадағы УЧ педгизде қарақалпақ редакциясының баслығы, СССР ЦИК ның қасындағы миллетлер институтының аспиранты, Қарақалпақстан АССР билимлендириу халық комиссары тил хэм әдебиат институтының директоры, Қарақалпақстан Областьлық партия комитетинн лекторы болды. Ол 30-жыллары хәуиж алғап ағартыу, илимий, сиясий, мәдений жумыслардың актив қатнасыушысы болды. Илимий, билимлендириу, китап басып шығарыу жумысларының ең дәслепки шөлкемлестиреушилеринен есапланады. Партия оны қандай жумысқа жибермесин, оларда ол өзиниң бар уқласы уқыбы менен хызмет етиуге хәрекет етти.

Уллы Уатандарлық урыс жылларында Қалли Айымбетов Совет Армиясы қатарында хызмет иследи. Урыстан кейинги жылларда тил хэм әдебиат институтының директорының орынбасары, ҚҚАССР Министрлер Совети қасындағы искусство ислериниң начальниги, Қарақалпақстан Мәмлекетлик педагогикалық институтының старший оқытыушысы, ӨзССР Илимлер Академиясы А. С. Пушкин атындағы тил хэм әдебиат институтының старший илимий хызметкери, педагогикалық институттың қарақалпақ әдебияты кафедрасының баслығы болып иследи.

Қалли Айымбетов қарақалпақ тил илиминнн хэм әдебиятының илиминннн баслаушыларынан есапланады. Оның қарақалпақ тилиннн алфавити, орфографиясы, грамматикасына қосқан үлеси аз емес. Биринши шөлкемлестирилген қарақалпақ мектеплерине оқыу қуралларын дүзиуде де ол кишинн хызметлери үлкен. Сондай-ақ ол бәринен де бурын қарақалпақ әдебиаттануу илиминнн сағасында турды. Өзиннн Н. Дәуқараев, О. Қожуров, И. Сағыйтов, А. Бегимов, А. Шамуратов, М. Дәрибаев қусаған заманласлары менен бирге 30-жылларда қарақалпақ әдебиаттануу илиминнн актуаль мәселелерин шешиуге актив араласты. Ол өзиннн өмириннн ақырына шекем жүзде: аслам илимий, оқыу-методикалық характердеги, публицистикалық материалларды дағазалады. Солай етип ол қарақалпақ әдебиаттануу илимине салмақлы үлес қосты.

Қалли Айымбетов илимий-теориялық жұмыстарын тереңдетіу мақсетінде үзіліксіз іследи. 1955-жылы ол қарақалпақ совет драматургиясы темасына арнап кандидатлық диссертация жазып пиккерип, табыслы жақлап шықты. Ал 1965-жылы «Қарақалпақ жыршылары» деген темада докторлық диссертация жақлады. Ол әдебияттануы илими бойынша республикамызда биринши профессордан есапланады. Илим хәм мәдениет тарауындағы көп жыллық мийнетлери есапқа алынып, Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети Президиумының указы менен оған «Қарақалпақстан АССР ына мийнети синген илим ғайраткери», «мәдениет искери» хұрметли атақлары берилди. Халық алдындағы хызметлерин партиямыз бенен хұкимегимиз жоқары бақалап оның көкирегине «Хұрмет белгиси» орденни тақты. Ол бир неше ирет ӨзССР хәм ҚҚАССР Жоқарғы советлери Президиумының Хұрмет Грамоталары менен наградаланды.

Қалли Айымбетовтың илимий іслерине араласуына Қарақалпақстанға келген рус илимпазлары Н. А. Баскаков, С. Е. Малов, А. К. Боровков т. б. үлкен тәсир жасады. Сондай-ақ оның заманласлары Н. Дәуқараев, О. Кожуров, К. Убайдуллаев, Ж. Урумбаев т. б. басқалар да Қ. Айымбетовтың илимизертлеу жұмыстарына актив араласуын қууатлады. Соңғы ұақытлары ол докторлық диссертация үстинде жұмыс басылап, пәтійжели тамамлануында өзбек фольклористлери, әсиресе профессор Т. Зарифов үлкен тууысқанлық жәрдем көрсетти.

Ол қарақалпақ фольклорын, революцияға шекемги әдебиятын жыйнап, бастырып шығарып изертлеуде, Қарақалпақ совет әдебиятын үйрениуде үлкен жұмыслар іследи. Рус хәм дүнья, тууысқан халықлар әдебиятының үлгилерин қарақалпақ тилине аударууда, сондай-ақ юморлық, сатиралық, публицистикалық, мемуарлық, көркем шығармалар дәретиуде де оның мийнетлери бар.

Қ. Айымбетов қарақалпақ фольклорының ең дәслепки хәм көрнекли изертлеушилеринен бири болып есапланады. Ол 20-жыллардың ақыры, 30-жыллардың басында қарақалпақ ауыз әдебиятының үлгилерин актив жыйнайды. Соның нәгийжесинде 1937-жылы Әгиз жыраудан жазып алған «Алпамыс» дәстанын, Ерполат жыраудан жазып алған «Едиге» дәстанын бастырып шығарды. Ол Уллы Уатандарлық урысқа шекемги дәуирдин өзинде-ақ республика баспа сөзинде қарақалпақ фольклоры, қарақалпақ әдебияты, қарақалпақ халық намалары, халық ойышлары ҳаққында бир неше статьялар дағазалайды. Әсиресе олардың ишинде О. Кожуров пенен бирге жазған «Қарақалпақ әдебиятының түрлери» («Қарақалпақстан әдебияты хәм искус-

ствосы» журналы, 1939-жыл, № 5—6) мақаласы үлкен әхмийетке ийе. 1949-жылы Қ. Айымбетовтың басшылығында «Қарақалпақ халық ертсклери», 1950—56-жыллары «Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары» басылып шықты. 1968-жылы көп жыллардан бери ислеп жүрген жұмыстарының жуўмағы сыпататында, докторлық диссертациясының мазмуны «Халық даналығы» деген ат пенен өз алдына кітап болып басылып шықты. Автор бул кітабында дәстүр жырларына, қосықларға, ертеклерге, легендаларға, жумбақ, жаңылтпаш, нақыл-мақалларға, тарихый жырларға ири жыраўларға, олардың атқаратуғын дәстанларына, «Бақадыр» дәстанына, бақылар, қиссаханалар, революцияға шекем халық шайырлары, совет дәуиридеги қарақалпақ шайырларына қысқа фактлер арқалы бақалы мағлыұматлар береді. Ҳақықатында бул кітап илимий анализ жағыл былай қойғанда, қысқа, тужырымлы, толып атырған бақалы фактлери менен қарақалпақ фольклорын үйрениўдеги ең әхмийетли кітаплардан ссацланады. Бул кітабы менен автор қарақалпақ фольклористикасына үлкен үлес қосты. 1977-жылы «Қарақалпақ фольклоры» деген ат пенен басылып шыққан кітабы «Халық даналығы» кітабының қайта исленген варианты болып, жоқары оқыў орнына қосымша оқыў қуралы сыпататында қарақалпақ фольклорының дәстанлардан басқа жанрларының хәммесин дерлик қысқаша өз ишине алады.

Қ. Айымбетовтың революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятып жийнаўда, бастырып шығарыўда хәм изертлеўде айтарлықтай мийнети бар. Оның актив қатнасыўы менен 1940-жылы «Қарақалпақстан халық творчествосы» атлы коллективлик мийнеттин басылып шығыўы, онда биринши мәртебе Жийенни, Күнхожаның, Әжинияздың, Бердақтың, Өтешиң, Омардың т. б. шығармаларының дағазаланыўы бунин айқын дәлили болды. Ол өзиниң «Халық даналығы», «Қарақалпақ фольклоры» кітапларында Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеши, Қудмурат, Хожанияз, Сапиўра, Қоразбек, Қазы Мәўлик, Мәмбетияз шайыр, Жаңабай шайыр, Сыдық шайыр, Әбдиқәдир шайырлар ҳаққында бақалы мағлыұматлар береді. Әспресе Бердақтың шығармаларының басылыўында илимий өмирбанының тиклениўинде Қ. Айымбетовтың мийнетлери үлкен. Ол 1962-жылы Әжинияздың қосықлар топламып өзбек тилинде бастырып шығарды.

Қарақалпақ совет әдебияты тарихының үйренилиўинде де Қ. Айымбетовтың мийнетлери айрықша аталыўы керек. Ол биринши болып қарақалпақ совет әдебиятының баслаўшыларынан бири Аяпберген Муўсаевты ашқан, оның шығармаларын жазып алып, бастырып шығарған кишилердин биреуи Қ. Айым-

бетовтың үлкен хызметлеринин биреуі 1965-жылы қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыушылардың биреуі Сейфулғабит Мәжитовтың шығармаларына алғы сөз жазып өзи бастырып шығаруы әдебий турмысымыздағы үлкен уақыи болды. Оның Сейфулғабит Мәжитов, Аяпберген Муўсаев, Аббаз Дабылов, Садық Нурымбетов, Дәулетияр Қасымов, Избасар Фазылов, Минаж Матсапаев ҳаққындағы дағазаланған мақалалары қарақалпақ совет әдебиятын изертлеуде үлкен дыққат аўдарады. Қ. Айымбетовтың совет дәуириндеги әдебиятқа ҳәм искусствоға айрықша кеўил бөлип, изертлеу объектине айналдырғаны кандидатлық диссертация сыпатында қарақалпақ совет драматургиясының қәлилеснүн алыўынның өзи үлкен мысал. Усы көп жыллық мийнеттин жемиси сыпатында 1963-жылы оның «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхының очеркleri» атлы мийнети басылып шықты. Бул қарақалпақ совет искусствосы ҳаққында ең дөслепки мийнетлеринен есапланады.

Қ. Айымбетов үлкен аўдармашы сыпатында да көзге түсти. Ол 1936-жылы Мольердиң «Сканенниң хийлеси», В. Житковтың «Маймыл ҳаққында», 1937-жылы А. Н. Островскийдиң «Жарлылық айып емес», 1948-жылы Сафроновтың «Москва характери», К. Симоновтың «Рус мәселеси», 1951-жылы А. С. Пушкинниң «Станция гүзетшиси», 1952-жылы Н. В. Гогольдиң «Ревизор», 1958-жылы ҳинд ертеклериң, 1962-жылы Р. Тагордың «Ганга қызы» шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарады. Бул шығармалардың көпшилиги қарақалпақ театры сахнасына қойылады, қарақалпақ театр искусствосының раўажланыўында рус ҳәм дүнья халықларының сахналық шығармаларын пронагадалаўда буның үлкен әҳмийетке ийе екенин айтыу керек.

Қаллы Айымбетов қарақалпақ совет жазыушыларының ең дөслепки агзаларынан бири болды. Ол әдебий өмирге, әдебий процеске актив қатнасты, әдебият ҳәм искусство тарийхын изертлеу менен бирге ол өзи де бир неше көркем шығармалар жазды. Мысалы, олардан 1960-жылы басылған «Қыйлы-қыйлы қылўалар» атлы юмор-сатиралық топламын, 1966-жылы басылған «Жүйели сөзлер» топламын, сондай-ақ 1967-жылы «Әмиў-дәрья» журналында басылған юмор-сатиралық гүрринлери, 1972-жылы басылған «Өткен күнлерден елеслер» атлы мемуарын ағап көрсетиўге болады. Бул көркем дөретпелер турмыс шындығын көрсетиўи жағышан юморға бай көркемлиги жағынан айрықша қызығышылық туўдырады.

Қаллы аға өзи жанлы әдебият, жанлы тарийх еди. Өткелп уақыяларды майда деталларына шекем есте сақлаўы, оны

дэл айтып бериүи жағынан, күлкени, ўақты хошлықты, юморды жақсы көриүи жағынан басқалардан айырылып туратуғын еди. Ол өзи ядынан тоқып болған ўақия, дослары ҳаққында суўырып салмай формасында юмор тоқыр еди ҳәм оны күлкиле етип айтып бериүи уқыбына ийе еди.

Ол 1973-жылы 65 жасында қайтыс болды.

Қарақалпақ филология илимлериниң баслаўшыларының биреүи, Қарақалпақстан АССР ына мийети сиңген илим ҳәм мәдениет ғайраткери, филология илимлериниң докторы, профессор Қ. Айымбетовтың естелигиң мәңгилестириў мақсетинде республика партия шөлкеми менен ҳүкимети Нөкистеги мәдени-ағартыў техникумын оның атына қойды. Сондай-ақ Шымбайда ҳәм Нөкисте атына көшелер қойыўды уйғарды. Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил ҳәм әдебият институты менен Қарақалпақстан Жазыўшылар Союзы оның мийнетлерин басып шығарыўи үстинде жұмыс алып бармақта.

Оның қалдырган илимий, әдебий мийраслары республикада филология илимлериниң раўажланыўына әҳмийетли тәсир жасамақта. Республика жәмийетшилиги оның, естелигин мудамы ядта сақлайды.

Жергиликли кадрлардан қарақалпақ фольклорын ең дәслеп өз алдына ҳәм тиккелей изертлеўи мәселеси Қ. Айымбетовтың аты менен байланыслы. Қаллы Айымбетов халыққа да, илимге де фольклорды изертлеўи сыпатында танылған. Оның кандидатлық диссертациясы қарақалпақ совет дмаратургиясының пайда болыўына ҳәм раўажланыўына арналған менен докторлық диссертациясы қарақалпақ халық жыраў-бақсыларына, қыссақапларына, шайырларына арналған.

Ол 30-жыллардан баслап қарақалпақ фольклоры бойынша бир қанша статьялар жазды, олар баспа сөзде дағазаланды. Ол мақалаларда қарақалпақ фольклорының анаўи ямаса мыпаўи мәселелери сөз етилди. 60-жыллары ол Ташкенттеги ӨзССР Илимлер Академиясы А. С. Пушкин атындағы тил ҳәм әдебият институтының фольклор секторында старший илимий хызметкер болып жұмысқа орналасып өзиниң докторлық диссертациясы бойынша жұмыс алып барды. Оның жұмысқа орналасыўына ҳәм докторлық диссертация үстинде ислеўине фольклор секторы баслығы, атақлы өзбек фольклористи Х. Т. Зарифов жақыннан жәрдем берди.

Қ. Айымбетовтың усы көп жыллық мийнетиниң жуўмағы докторлық диссертация болып жақланды ҳәм усы жұмыс өз алдына 1968-жылы «Қарақалпақстан» баспасында «Халық даналығы» деген ат пенен басылып шықты. Бул оның барлық фольклор бойынша жүргизилген жұмысының нәтийжеси еди.

13 баспа табақ көлеміндегі бұл кітап кірпісі хәм қосымшалардан басқа 12 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде салт-дәстүр жырлары, екінші бөлімде жайдары қосықтар, үшінші бөлімде ертегілер, легендалар, жумбақ, жаңылтпаштар, төртінші бөлімде пақыл-мақаллар, термелер, бесінші бөлімде айтыстар, алтыншы бөлімде тарихый жырлар, жетінші бөлімде жыраулар, сегізінші бөлімде дәстандар, тоғызыншы бөлімде бақсылар, оныншы бөлімде қыссақаннар, он бірінші бөлімде халық шайырлары, он екінші бөлімде совет дәуіріндегі қарақалпақ халық шайырлары сөз етіледі.

Кітаптың қосымша бөлімінде 54 жырау, 73 бақсы, 52 қыссақанның атлары, туылған хәм өлген жыллары хақында мағлұмат берілген (239—242-бетлер) 31 жырау наması, 28 дуулар наması жөнінде қысқа аңыздар келтіріледі. (243—256 бетлер). Онан басқа бақсы-жыраулардың сүрестері менен қоса, шайырлардың, қыссақаннардың схемада шежіре-кестесі берілген.

Кітаптың бір айырмашылығы бұнда бәріннен де бұрын автордың жеке бақлауы, өзіннің барлық түсінігі, билетуғының хәммесі қағазға түсірілген. Тек гейпара орындарда ғана басқалардың пікірін келтіреді.

Кітаптан «Халық даналығы» деген кіріс бөлімінде қарақалпақ фольклорының жанрлары, олардың пайда болуы хәм соңғы уақытта ізертлену тарихына тоқтайды. Фольклордағы коллективтік творчествоны автор өзіннің жай сөзі менен қарақалпақ ауызеки халық творчествосының материалында былай түсіндіреді: «Халықтың ауызеки әдебиятын заманнан заманға, атадан балаға алып келуші, халық дәретелерін ядлап, оны өзі жасаған заман тилегіне бейімлеп, қайта іслеп, халықтың ауызеки өнерін сөйлеп, айтып, жырлап беруші, бұл өнерге өзіннің өмірін сарп қылушы, халықтың жыршылары: жырау менен бақсылары, қыссақан менен шайырлары, ертекі менен қосықшылары болады» (3—4 бетлер).

Қ. Айымбетов солай етіп «Жыршылар» деген терминге бақсы, жырау, қыссақан, шайыр, қосықшы, ертскіні т.б. фольклорды айтыушы, дәретіуші, атқарушы, сақлаушылардың хәммесін жатқарады. Ол қарақалпақ халқының материаллық хәм мәдени турмысының рауажланыуында Орта Азиядағы қосылас, тууысқан халықтардың роліне айрықша итибар береді. Бұнда В. М. Жирмунскийдің, Ч. Валихановтың бұл мәселеге арнаған пікірлеріне қосылады (4—5 бетлер).

Қ. Айымбетовтың пікірінше қарақалпақ халық жыршылары қарақалпақ ауыз әдебияты менен жазба әдебиятын байластырушы көркем сөз шеберлері, бұрыннан жазба классикалық

эдебияты қәлиплескен, өзбек хәм тәжик эдебиятларына қарағанда қарақалпақ эдебияты өзиниң аўызеки эдебияты тийкарында өсий өнди. Бул мәселеде қырғыз хәм қарақалпақ эдебиятын мысалға алған М. И. Богданованың пикирин мақуллайды (5). Халық шайырларының өз шығармаларын атқарыў өзгешеликлерин көрсете келип, ол «көркем сөзди даўысқа, намаға салып оқыў, айтыў, жырлаў тек халық жыршыларына ғана тән» (6)—деп қарақалпақ эдебиятының тарийхый изертлеўде жазба эдебияттан бурын жыршылық дәстүрине де кеўил бөлиўдиң зәрүр ексини атап өтеди.

Ол қарақалпақларда жыраўдың ески заманларда пайда болғанын көрсетиў менен, жыраўлар көбинесе қобыз бенен батырлық дәстанларды, тарийхый жырларды, толғаўларды, термелерди айтатуғылып белгилеп өтеди. Ал бақсылардың пайда болыўы ҳаққында «қарақалпақлар арасында бақсышылық жыраўларға қарағанда соңлаў тараған болса керек. Халық жыршыларының бақсылық өнери ески Хорезм мәдениатынан, қоңсы өзбек, түркмен халықлары менен қарым-қатнас арқалы пайда болғанын дәлиллеўши факторлар байқалады» (6 бет)—деп келтиреді. Бул мәселеде бул пикирдиң Н. Дәўқараев пикири менен бирлиги көринип турады.

Қ. Айымбетов өзиниң кирис сөзинде қарақалпақ бақсыларының репертуарының өзбек, түркмен бақсылары менен байланысып, соның менен бирге хәр халықтың бақсысының миллий өзгешелигин көрсетеди. Халық жыршыларының ядлап айтатуғын түрин хәм өзинше ислеп, өзинше фольклор дәрәтпелерин жетилистиретуғыптарын да белгилеп өтеди. Халық жыршыларының ишинен өз ядынан шығарып сөз дәрәтиўшилерди шайырлар (7) деп келтиреді. Соның менен бирге усы орында ол қарақалпақ жазба эдебияты менен фольклордың арасындағы өзгешеликлерге итибар береді, аўыз эдебиятының өзгешеликлерине тоқталады.

Оның пикиринше, аўыз эдебияты (фольклорды Қ. Айымбетов көбинесе усылай атайды. М. Қ.) көп әсирлерди басыпан кеширген, көп өзгерислерге ушырап келеди, өденки дәрәтиўшилердиң аты умытылып, жалпы халық мүлкине айналып кетеди. Хәр заманның жыршысы өз үлесин қосады, дәрәтпе узайыўы, кеңейиўи, жетилисиўи мүмкин. Жыршы сөз өнери менен қоса сахна өнерин, музыка өнерин көрсетеди. Аўыз эдебияты дәрәтпесн баспа сөз арқалы емес, жырлаў арқалы таралады. т.б. (7 бет).

Автор бириншилерден болып аўыз эдебияты менен музыкалық фольклорды қоса изертлеў (8) мәселесин қойды. Әсиресе оның фольклордың ҳәзирги совет эдебиятының көп ғана жанр

ларын раўажландырыўда тутқан ролин (8) баҳалаўы да үлкен қызығушылық туўдырады. Усы кирис сөзде қарақалпақ фольклоры үлгилерин жыйпаўда И. А. Беляевтың хәм А. Диваевтың хызметлери аталады. Сондай-ақ автордын ҳазирги совет фольклорының дөретиўшилери, бурынғы шайырлардын дәстүрин даўам еттириўшилери сыпатында «халық дөретнесин үйренип, оны даўамлап, дәстүрин раўажландырып, өз үлесин қосып өз халқына хызмет қылғап халық жыршысының бир түри—халық шайырлары деп аталады —(10) деўи де үлкен теориялық жуўмақ болып есапланады.

Автор кирис сөзиниң ақырында совет халықларының қарым-қатпасының бекемленеўи менен, халық дөретпелериниң жаңа советлик мәдениетқа уласыўы менен, көпмиллетли совет халықларының мәдениатының интернационаллық характерин бекемлейтуғынын (II) көрсетеди.

Китаптың биринши бөлим «Салт-дәстүр жырлары»—деп аталып, онда «Хәужар», «Беташар», «Бәдик», «Гүлапсан», «Бесик жыры», «Ярамазан», «Хошласыў», «Еситтириў», «Кеўил айтыў», «Сыңсыў», «Жоқлаў» сөз етилип, оларға қысқаша характеристика берилип, мысаллар келтириледи, олардың халықтың тарийхы, дәстүрлери, түсиниклери менен байланыслылығы (13—23 бетлер) айтылады.

Екинши бөлим «Жайдары қосық, мийнет қосықлары» деп аталады. Бунда автор балалар ойынына байланыслы «Пәлемпек», «Хәкке қайда», «Түлкишек», «Ҷа түйелер, түйелер», «Әўелемен—дүўелемен» (25) қосықларын келтиреди. Буларды өз алдына балалар қосықлары десе дурыс болар еди. Бирақ бул темаға «Шөгир көл», «Ала ғарға», «Шопыр жыңғыл», «Шарық ийрип», «Жуўери ектим» (26—29) қосықлары жақсы келген. Оларда анализ болмаған менен мысаллардың өзи жүдә характерли. Ал «Болсам», «Шоманай», «Таўып ал», «Қызлар қосығы» (28—29) мийнет қосықлары емес, ал автор белгилегендей мазмуны бойынша ҳәр қыйлы тематикадағы жайдары қосықлар.

Бул бөлимде «Қырқ жигит ойыны», «Бәйт» ҳаққында гөп етиледи. Автордың тастыйықлаўынша «Аўыз әдебиятының бәйт түри қарақалпақларға Хорезм өзбеклериниң аўыз әдебиятынан кирип, қарақалпақлардын қырқ жигит ойынында айтыла туғын репертуарларында соңғы заманларда бекем орын алған. Бунда ески өзбек тилинин нормасы сақланған (30).

Усы бөлимниң ақырында «Қыз Минайым», «Билезигим» қосықлары ҳаққында тоқталып, олардың қарақалпақ халық қосықлары екенлиги айтылып, мысаллар (30—31) келтириледи.

Көрип турғанымыздай бул бөлимде халық қосықлары бел-

гилн бир тематикағада, жапргада толық бөлишип анализленбеген, ал белгилн атамадагы қосықлар араластырылып қысқаша сөз етиледн.

Жұмыстың үшіншн бөлмн «Ертеклер»ге арналған. Қ. Айымбетовтың көрсетуінше қарақалпақ халық ертеклери күтә бай хәм көлемли жанр. «Әсирлер бойы халық дәреткен сөз гәзийнеси ертек—ертедеги халық өмириннн айнасы (33). Оныц айтыўынша «Бир жақсы жери ертеклердин қайсы бирин алып қарамайық, оның реализм—адам өмири, адамның тәбият пенеп түреси, ҳадал мийнеттин ҳәр қандай қыйыншылықлар үстинен жеңисинен ибарат болып отырады» (32).

Ол ертеклерди қыялыи, фантастикалық ертеклер хәм турмысқа байланыслы ертеклер (32)—деп екиге бөледн. Фантастикалық ертеклерди өз-ара екиге бөлип, биреўин—қыялыи ертеклер, екиншисин—ҳайўанлар ҳаққында ертеклер деп атайды. Ал турмысқа байланыслы ертеклерге күнделик турмыс пенен байланысатуғын ертеклерден басқа халықтың тарийхына байланыслы аңызларды, Асан қайғы, Жийренше шешен әңгимелеринде киргизедн. (32—35).

Автордың қыялыи ертеклер, ҳайўанлар ҳаққында ертеклер, турмысқа байланыслы ертеклер (33—34) ҳаққындағы қысқа, туужырымлы пикирлерне толық қосылыўға болады. Ал оның аңызларды ертске жатқарыўы Айдос бий, Ерназар бий, Ережеп тентек т. б., сондай-ақ Жийренше шешен хәм Асан қайғы сөзлеринде ертске киргизиўи ҳақыйқатлыққа туўра келмейди. Ол ертек хәм аңыздың мазмуны хәм характери бойынша еки жанр екенип умытады. Автордың аңызлар ҳаққындағы өзиниң айтқан пикири өзине қарсы. Ол аңызлар ҳаққында «Халық аузында айтылып жүрген аңызлар тек ертек болып сөйленип ғана қоймай, тарийхий ўақыялар хәм шын болған ўақыяның дөгерегинде айтылады (35). «Тарийхий ўақыяның» «Шын болған ўақыяның» дөгерегинде айтылған әңгимелер ертек емес, ал аңыз. Аңыз ертектин бир түри емес, ал өз алдына бөлек бир жанр. Жийренше шешен, Асан қайғы сөзлери де толығы менен ертске емес, аңызларға жатады.

Усы бөлимде Хожа Насыратдин анектодлары ҳаққында, олардың азербайжаннан, өзбеклерден, қарақалпақлар арасына тарағаны жөнинде, сондай-ақ қарақалпақлардағы күлдиригн сөздин шебери—Өмирбек лаққы, Досназар солақай, олардың сөзлериниң өткирлигн, жаўызлықты, әдилсизликти күлдиригн сөзлер менеп Хийўа ханы материалында әшкаралаўы туўралы чинили гәллер айтылады. Бирақ Хожа Насыратдинниң Жийренше шешен, Асан қайғыға тецелиўи, Хожа Насыратдин анек-

потларын аңызлар деп келтирнүде анекдот жанрын шатастырыу (36) гезлеседи.

Сөз етилип отырған бөлімде «Жумбақ», «Жанылтпаш» жанрларына өз алдына қысқа анализ жасалып, олардың фольклордың басқа жанрлары менен байланысы көрсетилип, балалардың ой-өрісін, тилин жатлықтырыуыдағы (37—38) тәрбиялық әхмийети айрықша аталып өтеди. Кітаптын төртинши бөлімінде «Нақыл-мақаллар, термелер» сөз етиледі. Автор нақыл-мақалларға «Халықтың сөйлеу тилинде көп қолланылатуғын, тұжырымлы хәм кең ойды билдиретугын, коллектив тәрепинен дөретилген, айырым дилуарлар-шешенлер тәрепинен исленген көркем сөз өпериниң бир түри нақыл-мақаллар» (39) — деп анықлама береді. Соның менен бирге нақыл-мақаллардың сөйлеу тилинде, әдебий шығармаларда қолланыу жағдайларына да қысқаша түсиник береді. Нақыл-мақалды, нақылдың узынлығы, мақалдың қысқалығы, нақыллардың интернационаллық характери, ал мақалдың миллий өзгешеликке толы болатуғыны ҳаққында (30—40) сөз етеди. Нақыл-мақаллардың халықтың күн көрисі, тарийхы менен байланысы, уақыт өтиуи менен көп нақыл-мақаллардың мәнисиниң өзгеруи, формалық өзгешеликтери ҳаққында қысқа болсада итибарлы сөзлер айтылған.

Усы бөлімде көбирек орын алған халық термелери. Терме—толғау ҳаққында, олардың айтылыуы жөнинде қысқа түсиник бериледи де, айрықша бағалы мысаллар келтириледи. Қалли Айымбетовтың фольклор бойынша мийнетлерииниң қунлылығы—илимий анализин былай қойғанда бағалы мысаллардың көп келтирилиуинде. Ол ҳақыйқатында фольклор текстлериин ядтап билиуи жағынан жанлы энциклопедия еди. Ол мысалға келтирилген термелердиң атын атаудың өзи жеткиликли деп есаплаймыз. Мысалы «Болсан», «Болса», «Өткен сон», «Бардур», «Қуры тил менен алдайды», «Силли түспей суу болмас», «Ҳаял алсан арыуды ал», «Ат аяғы тиймеген ақ қайыршақ сууда бар», «Шағала келмей жаз болмас», «Бир дегенде не жаман», «Не пайда», «Ийтелги қус мақтанса», «Еки жақсы бас қосса», «Өкинбес», «Қараңлар», «Демелер», «Белгиси», «Озар», «Жүрер», «Деседи» т.б. (41—48).

Термелердиң жырау-бақсылар тәрепинен дөстанға түсер алдында айтылатуғыны, өз алдына жанр иретинде қарау керек екенлиги, ҳәзирги күнде де олар тәрбиялық әхмийетин жоғалтпағанын (48 бет) автор оғада дурыс көрсетеди.

«Айтыслар» кітаптың бесинши бөлімин құрайды. Автор шайырлар айтысының тийкарынан қыссақаллар репертуарынан орын алғанын көрсетип, айтысты шешенлер айтысы, қыз-жигит

айтысы—жууап, шайырлар айтысы (49)—деп үшке бөледі, айтыстың профессионаллық қасиетін белгілейді. Ол шешендер айтысына, жууап айтысына тоқтап, олардың өзгешеліктерін түсіндіреді. Әсіресе жууап айтысын «жай жууап, рухсат беріу жууабы, айтыс жууабы», деп хәр қайсысын таныстыруда (51—52) оғада әқмийетли детальлар.

Усы бөлімде шайырлар айтысына әдеуір орып берілген. Ол «өткендегі шайырлардың айтысларынан адамлар менен адам, урыулар менен урыулар арасындағы талас-тартыстар көрініп турады» (53)—деп жазады. Оның кітапқа киргизілген Құлымбет шайыр менен Абубақир, Сейфулғабит пенен Қазы—мәуліктің, Аяпберген менен Мәтәпнің, Садық шайыр менен Рам шайырдың айтысларына арналған (53—59) материаллары, пикирлери фольклор үшін да, әдебиат үшін да қысқа боясада бақалы. Әлбетте, оның «Шайырлардың әдебиаттағы айтыс жанры бұрынлары актив жанр болса да бизнің хәзиргі заманымызда өсиң өне алмады» (59) деуі хәқыйқатлық. Бірақ А. Өтеповтың тек өзи шығарған «Жездежан» қосығын айтыс жанрына жатқарыуға умғылыуы (59) дұрыс еместей көрінеди. Қалай деген менен де бир адамның дөрөтпеси айтыс болыуы мүмкин емес.

«Тарийхый жырлар» кітаптың VI-бөлімі етип берілген. Қ. Айымбетовтың анықтауына «тарийхый жырлар халықтың басынан өткен тарийхый ұақыяларға қурылады» (60), «тарийхый жырлар халық жырылары—жыраулардың, бақсылардың, қыссақанлардың репертуарында кеңнен орын алған» (61). Ол тарийхый жырға «Ормамбет бийдің толғауы», Жийеннің «Посқан ел», Ажинияздың «Бозагау», Бердақтың «Айдос баба», «Ерназар бий», «Амангелди», «Шежире» хәтте Сыдық шайырдың «Заман», «Ақ қапшық», Абдиқадир шайырдың «Қызкеткен», Аяпбергеннің «Бола баслады», Аббаз шайырдың «Ақ бөгет», «Әмиүдәрья», Садық шайырдың «Дауыт көл» шығармаларын жатқарады хәм олардың «халық жырыларының тарийхый жырының үлгисинде жазылған (60—61) — деп тастылықлайды. Олардың ишнен жыраулар, бақсылар, қыссақанлар айтатуғынларында бөліп көрсетеди.

Автор бул бөлімде «Ормамбет бий толғауына әдеуір аялиз жасайды, оның тарийхый тамырларына, әсіресе «Ногайлы» сөзине, ногайлыларға көбирек тоқталып, бул сөздің қарақалпақларға қатнасын анықтап, бул туұралы айтқан Н. Дәуқараевтың, М. Аүезовтың, В. Жирмунскийдің, П. Ивановтың, Т. Жданконың пикирлерин (61—65) келтиреді. Сондай-ақ Жийеннің «Посқан ел» толғауын ол тарийхый жыр сыпатында аналлизлейди, әсіресе оның атқарылыуы, жырланыуы жазба.

әдебий шығарма болуына қарамастан, автор айтқандай, ауыз әдебиятындағы тарихый жыр мысалын береді. Ол ашықтан ашық «өз шығармаларын өзі жазып, халыққа өзі жырлап бергендіктен, оларды жазба әдебиятының үекилі деу менен қатар, халық жыршылары деп те атай аламыз» (67) — деп жазады. Ғақықатында бұл тастыйықлауда «Посқан ел» дін фольклорға жақын гейпара спецификалық өзгешеліктері ашылып көрсетілмесе де, Қ. Айымбетов пикирінде қандайда бір жан бар екепдиги сезилип турады. Дурасында да «Посқан ел» бир жағынап жеке шығарма, Жиеннің дөретпеси болса, екипши жағынан бизиң дәуиримизге ауызеки вариантының жетиуи, тили, стили, мазмуны, образлары бойынша ауызеки халық творчествосына жақынлығы, атқарылыуы бойынша көбинесе жыраулардың репертуарына кириуи тарихый жыр сыпатында фольклорда да үйрениуге мүмкиншилик береді. Мысалы, Сыдық шайырдың китапта сөз етилген «Заман», «Ақ қапшық», Абдиқәдир шайырдың «Қызкеткен» шығармалары (70—73) таи усиндай.

Китаптың VII бөлими «Жыраулар» ең тийкарғы бөдимлерден есапданып, онда қарақалпақ жырауларының халық төрепинен хұрметленетуғыны, олардың халықтың улы менен қызларының Уатанды, елди қорғаудағы ерлик ислерин көркем сөз бепен тәриплейтуғыны айрықша аталып өтиледі. Жырау сөзине мынадай кеңирек түсиник бериледи: Жырау қолына қобыз алып, халықтың әдебий мийрасы болған дөстанларды, тарихый жырларды жырлап, жыйылған көпке тамаша берийуши, өз заманының арзыу-әрманын айтыушы, қобызға қосып ауыз әдебиятының үлгилерин: нақыл, ақыл сөзлер, толғау термелерди пропагандалаушы, сөз шеберн, талант ийеси, хош қауазлы сазенде» (74).

Ол жырау, қобыз сөзиниң келип шығыуы, еске түсирилиуи ҳаққында Дарвиш Али, Қорқыт аға ҳаққындағы қобызға байланыслы аңызды, Лутфи, Науайы, В. Радлов, И. Будаков, Ч. Валиханов, Хайдар Хорезмий, Қопрюлизаде, А. К. Боровков, Махмуд Қашкарый пикирлерин (74—78) келтиреді.

Халық жыршыларының шәкирт таярлау жоллары ҳаққында автордың айтқан пикирлерин, әсиресе белгилн жыраулардың шәкиртлериниң пайда болуы, олардың тәрбия алыуы, жырау менен бақсының шәкирт таярлау өзгешеліктерин жөниндеги (79—81) жазғанлары үлкен қызығыушылық туудырады.

Ол қарақалпақ жыршыларының өмирбаянларына байланыслы материаллардың архивлерде аз сақданып материаллардың жыйналмағанын, жыраулардың ертедегилери жөнинде аңызлар, соңғылары тууралы тек нама атлары сақланғанын

(81) көрсетеди. Оның пикиринше «Жыраулар ҳаққындағы көп-леген мағлыұматларды көргеннен-билгиснен, еситкенлерден, ҳазирги бар жыраулардан жыйнаўға туўра келеди» (81)—де-ги ўақытта бақсы-жыраулар ҳаққында көп мағлыұматлар жый-ген ўазыйпа қойылады. Дурысында да тек усы жол менен соң-налды ҳәм басла сөзде жарық көрди.

Қ. Айымбетов өз билетуғын ҳәм жәрияланған, жыйналған материаллар, тийкарында Шаңкөт (шаңқай) жырау, Жийе му-рат жырау, Нурабылла жырау, Ерполат жырау, Қурбанбай жырау, Төре жырау, Өтспияз жырау, Өгиз жырау, Есемурат жырау, Қурбанбай жырау, Қыяс жыраулардың устазы, репер-туары, қысқаша өмирбаяны ҳаққында (81—103) оғада баҳалы фактлер келтиреді.

Әсиресе оның қарақалпақ жырауларының шайырлық ұқыбы ҳаққындағы ойлары Шаңкөт жырау, Жийе мурат жырау, Нура-былла, Ерполат, Қурбанбай, Есемурат, Қыяс жырауларға тоқ-сағанда көрсетиледи. Шаңкөт жырау, Өгиз жырау, Қурбанбай жырау, Жийе мурат жырау ҳаққында сөз болғанда қарақалпақ жырауларының өзбек бақшылары менен творчестволық байла-нышылары, Бухара, Самарканд әтирапындағы қарақалпақ жы-рауларының қарақалпақ ҳәм өзбек тилинде жырлайтуғыны. еки халықта оларды өз жыршылары деп тастыйықтаған пикир-лер ортаға тасланады. Хәтте Қурбанбай жырау да усы дәстүр-ди даўамлап келгенин, түслик районлардағы өзбеклер оны бақшы, арқа райондағы қарақалпақлар оны жырау деп атаўы Қ. Айымбетов тәрәпинен (95) айқын көрсетиледи.

Биәиң дәуиримиздің уллы жыраулары болған Қурбанбай ҳәм Қыяс жыраулардың автор үлкен импровизаторлық, ша-йырлық күшке ийе болғанын, әзипше дөстан дәретиў мүмкин-шилигин көрсетиў менен, Қыяс жыраудың хат танығанын, дөстанды хатқа түсирип өзи топлағанын, қосықлар дәретип. «Қобыз термелер», топламы басылып шыққанын (100—103) келтиреді.

Солай етип Қ. Айымбетов қысқа түсиниклери, тастыйық-лаўы, келтирген фактлери, ойлары арқалы қарақалпақ жырау-ларының пайда болыўы, жыраушылық хызметлери, репертуары, олардың туўысқан өзбек бақшылары менен қарым қатнасы, репертуар алмасыўы, жыраулардың ұқыбы, импровизаторлығы, шайырлығы, хәтте хат таныўы, соңғы советлик дәуирде көркем өнер дөгереклерине, радиоға, олимпиадаға, илимий жыйнақлыс-ларға қатнасыўы ҳаққында баҳалы материалларды береді.

«Дастанлар» китаптың VIII бөлминде қысқаша анализ етиледи. Қ. Айымбетов дастанларды бурында қарақалпақлар әртеп деп атағаны, кейиннен қонсы халықлардың тәсиринен

дәстан сөзиниң киргенлигин, дәстан парсы сөзи (104) екенлигин жазады. Ол жыраўлар айтатуғын батырлық дәстанлардың ертеде дөрегенлигин қайта-қайта тәкирарлайды. Ал «бақсылар айтатуғын дәстанлар қарақалпақларда соң пайда болғанлықтан, қарақалпақ бақсылары оған айта қаларлықтай өзгерис киргизе алмаған» (104), «тек гана дәстанның ишиндеги «насыр» деп аталатуғын қара сөзинде қарақалпақлардың ҳәзирги сөйләу тилиниң нормасы бираз сезиледи», «дәстан айтқанда бурын Орға Азиядағы көп халықлардың әдебий тили болған чағатай тилиниң яғний ески өзбек тилиниң нормасын сақлап айтыу барлық бақсылар ушын модаға айналып кеткен. Хорезмдеги түркмен бақсылары арқалы кирген «Гөрүғлы» дәстанларының түрли шақаларын қарақалпақ бақсылары айтқанда түркмен сөзлериде ушырасады», «қарақалпақ бақсылары қоцсы халықлардан үйренген дәстанларына нама жағынап бираз өзгерис киргизип, өзлестире билген. Ал оның қосығынын тил жағына айта қалғандай өзгерис киргизбеген» (104—105) — деген автордың сөзлери қарақалпақ бақсыларының репертуарын тереңнен үйрениу арқалы айтылған объектив хәм дурыс пикир. Хәқыйқатында қарақалпақ бақсылары атқарған дәстанларды үйрениуде бул пикирди басшылыққа алыуымыз керек.

Автордың «қарақалпақ бақсыларының дәстан репертуарының Хорезмдеги өзбек, түркмен бақсыларының айтатуғын репертуарларынан кескин айырмасы жоқ деседә болады» (105) — деген тастыйықлауында жан бар екенлиги байқалады. Деген менен бизиң пикиримизше, жоқарыдағы, хәтте автордың өзи де көрсеткен сөзлик, өзгерислерди есапқа алыу менен қарақалпақ бақсыларының ауызша айтып жүрген дәстанларын қарақалпақ миллий версиясы деп атауға тийкар бар.

Жыраўлар жырлайтуғын батырлар дәстаны, автордың көрсетиуинше, көшпели дәуир, урыулық қатнас, халықтың күн көриси, төрт түлик малды сөз етеди, бирақ тийкарғы орынды гүрес, бахырлық урыс, жесир, жер, суу, жайлау ушын таласлар тутады. Ал бақсылардың дәстанында баўбақша, лалазар шәмен гүллер, сайраған бұлбиллер, хән сарайларының салтанаты, сүйиушилик қосықлары болады. Бундағы бас қахарман көбинше өткир сөз күши хәм хийле менен өз мақсетине жететуғынлығы айтылады (105).

Қ. Айымбетов дәстанларға қарақалпақ халқының көп заманлардан киятырған «рухый азығы», «халық өмириниң айнасы», «халықтың өткен өмиринен толын атырған мағлыұмат беретуғын тарийхий сөз байлығы» (106) деп жоқары баға береді.

Оның қарақалпақ фольклорының дөрәуин дәуирлерге шама

менен бөліу классификациясы да үлкен қызығышылық туұдырады: 1. Ең ески дәуір («Шарьяр»), 2. Печенеглер—қыпшақ дәуірі, яғный XI—XII әсир («Қоблан»). 3. Алтын Орда дәуірі, яғный XIII—XV әсир («Едиге», «Шора», «Нуратдин»), 4. Қонырат—Байсын дәуірі, яғный XV—XVI әсир («Алпамыс», «Маспатша»), 5. Бухара—Будынғыр дәуірі, яғный XVI—XVII әсир, («Қырқ қыз», «Бозғулан», «Шийрин—шекер», «Ер Зий-ұар»). 6. Қарақалпақ халық жыршыларының, яғный бақсы, қыссақан хәм шайырларының, шығармалары менен репертуарлары XVII—XX әсирлерди ишине алып, бул дәуір Хорезм дәуірі деп аталады. (107).

Жоқарыдағы шәртли түрде қарақалпақ дәстанларып дәуірлерге бөліу халықтың басынан өткен тарийхындагы уруу-қәлим, жер атларына байланыслы қурылған. Гейпара гүман хәм таргыс туұдыратуғын жерлерин былай қойғанда автордың классификациясы үлкен қызығышылық туұдырады.

Мысалы, Хорезм дәуіріне бақсылар айтатуғын «Юсуп—Ахмед», «Фәрип ашық», «Гөруглы», қыссақанлар оқытуғын «Юсуп—Зилийха», «Хүрли—Зафран» тағы да басқа Шығыс әдебиятының қысса китаплары хәм қарақалпақ халық шайырларының шығармаларының киретуғынын (107) айқын көрсетип береді.

Сондай-ақ ол усы бөлимде Ерполат жыраұдың «Едиге», Өгиз жыраұдың «Алпамыс», Есемурат жыраұдың «Қоблан» Қыяс жыраұдың «Маспатша», Қуламет жыраұдың «Шарьяр», Қурбанбай жыраұдың дәстанлары ҳаққында (108—113) қысқыша анализ жасайды. Олардың тарийхий, идеялық көркемлик баҳасы ҳаққында никир жүргизеді. Қ. Айымбетов қарақалпақ дәстанларып басқа халықлар дәстанлары менен салыстырып изертлеу мәселесин қояды. Әсиресе бул тараўда оның «Қоблан» дәстанын «Игорь полки ҳаққында жыр» шығармасы менен салыстырыўлары (112—114) үлкен қызығышылық туұдырады.

«Қарақалпақ дәстанларындағы көркем үлги қатарлар» деген ат пенен усы бөлимде дәстанның бастан аяғына шекемги ўақыяларды, қаҳарманларды, жанлы-жанўарларды, туўылыўды, ержетіўди, сулыўлықты, батырлықты, гүрести, урысты, дослықты, әдилликти, зулымлықты, айралықты, өлимди, бахытты, бахытсызлықты, муҳаббатты, атты, табысты, тойды, қайғыны, жылаўды, қуўанышты т. б. адам сезимин аңлататуғын дәстанларда қәлиплескен сүўретлеу формалары бар. Мысалы, той ҳаққында «Төрткүлли ошақ ойдырды», мал семизин сойдырды, түрес туўралы «ески батыр урысты, қошқардайын дүгисти». «текедейин тирести» т.б. Автор китабының 113—132 бетлеринде усылардан ең жақсы үлгилер келтиреді.

Сөз етип отырған бөлімнің ақырында автор Аббаз шайырдың «Бақадыр» дәстанына анализ (132—139) жасайды. Дәстаншылық жанрының үлгиси бойынша Аббаз шайырдың «Бақадыр» дәстанын дәретіп әдебиетке үлкен үлес қосқанлығы айтылып, бұнда ауыз әдебиатының үлгілері, жанрлары іслетілгені көрсетіліп, өткелдегі халық шайырларының дәстүрі дауам еткенлігі, «Шеберлік пенен ауыз әдебиатының бай дәстүрін жазба әдебиетке ушластыра билгені» (133) сөз етіледі. Жұмыста бұл дәстанның мазмұны, образлары, тили арқалы дәлилленеді. Ол «Бақадыр»ды «Қарақалпақ совет фольклорының бай жемиси» (138) иретінде де бақалайды, соның менен бирге ол оны жазба әдебиетте да, ең ири хәм бақалы шығармасы екенін бийкарламайды. Автор дәстан ҳаққындағы ойын мынадай сөзлер менен жуўмақлайды: «Аббаз шайыр қарақалпақ ауыз әдебиатының ең көлемлі жанрының бири болған дәстаншылық жанрды усталық пенен бизиң заманымызда дауам етип, үлкен творчестволық мийнеги арқалы «Бақадыр» қусаған күтә көркем дәстанды дәретти» (139).

Китаптың IX бөлімі «Бақсылар» деп аталып, бұлда ең тийкаргы бөлімлерден есапланады. Бұнда қарақалпақ халық жыршыларының бир түри бақсылар екенлігі, олардың дуўтар шерттип қосық, дәстан айтатуғынлығы ескертиледі. Бақсы менен жыраудың айырмашылығын белгилегенде «Жырау жырлады», «Бақсы айтты» деллипетуғынлығы көрсетиледі. Бұл бөлімнің бас бетинде ақ Қ. Айымбетовтың «Қарақалпақлар бақсылықты Хорезмдеги өзбеклерден, түркменлерден үйренген. Бурынан киятырған жыраушылық ҳәпердин үстине бақсылық ҳәнери қосылып, қарақалпақ көркем ҳәнери байыған, жырлайтуғын репертуарлары кеңейген» (140)—деген сөзлери келтирилген.

Әлбетте, қарақалпақ бақсылары, қоңсылас, туўысқан халықлардан үйренгенде қалай болса, солай алмады, сөзинде, сазында творчестволық өзлестириу менен алды, халық қосықтары ырғағын, халық намаларын бұнда шеберлік пенен іслетти. Халық бақсылары да жыраулар сыяқлы дәстанға өтпестен бурын термелер айту дәстүрге ийе. Қ. Айымбетов бұндай термелерге Мақтұмқұлының қосықлары, Ажнинияздың қосықларының киргенлігін белгилеп өтеди (13).

Қ. Айымбетовтың тастыйықлауынша «Қарақалпақ бақсылық өнерин өсиіп раўажландырыуының жолы, сабағы тертеу: 1. Ақымбет бақсы, 2. Еденбай бақсы, 3. Түркменлерден Сүйеу бақсы, 4. Қарақалпақлар менен көптен бері өмир сүрип киятырған Араллы өзбек бақсылары болады». (143)—дейди.

Усы пикирин дауамлап «Сүйеу бақсының, намаларын өз-

дестирип, бақсылық усылын қарақалпақ ишинде даўам етиўши Жапақ бақсы, Ақымбет бақсының намаларын даўам етиўши Муўса бақсы, Есжан бақсылар болады»—(143—144) деп жазады. Өзбек, түркмен, қарақалпақ бақсышылық искусствосының араласып өткеняғи соншелли, мысалы Қ. Айымбетовғын, белгилеўинше қарақалпақ бақсысының баламаншысы өзбек, гиржекшиси түркмен (144) болған.

Сонлықтан ол араллы өзбек бақсыларына, түркмен бақсыларына өз алдына иркилип, қарақалпақ бақсыларының олар менен өз-ара творчестволық байланысын, репертуар алмасыуларын, шөкирт таярлау дәстүрлерин айрықша сөз етеди, «Бақсылар айтатуғын көп намаларға түркмен, өзбек хәм қарақалпақ бақсылары ортақ»—(145) деген пикирди де ортаға таслайды. Бул пикирин ол «Қарақалпақ бақсылары қонсы халықлардың бақсылық өнерин үйренип ғана қоймастан, өз репертуарын, олардағы намаларды творчестволық жақтан қайта ислеп өзлестире билген» (151)—деген сөзлер менен толықтырады.

Қарақалпақ бақсылары өмирбаянын, творчествосын оғанда жақсы билетуғын, Қ. Айымбетов өзиниң китабының 151—168 бетлеринде Ақымбет бақсы, Муўса бақсы, Жұмап бақсы, Ибраһим бақсы, Хұрлиман бақсы, Қаражан бақсы, Айтжан бақсы, Байнияз бақсы, Жапақ бақсы, Есжан бақсы, Қанигул бақсы, Амет бақсы ҳаққында қысқа болса да ең қымбат бағалы фактлерди келтиреди. Ҳақыйқатында автордың жырау бақсылар тууралы бул мағлыұматлары келешек изертлеу жұмыслары ушын тийкар болып қалады.

«Қыссақанлар» ҳаққында мағлыұматлар китаптын X бөлимин қурайды. Бунда автор халық жыршыларының бир түри қыссақанлар менен қосықшыларға тоқтайды. Ол буларға мынадай анықлама береди: «Ел аралап басылған китапларды оқып хәм шайырлардың шығарған мақтауларын, айтысларын хәм қосықларын дауысқа салып айтып жүретуғын, көпшиликке тамаша беретуғын сөз өнериниң ийеси. Халық жыршыларының бири — халықтың қыссақан хәм қосықшылары болады» (169). Оның ойынша «қыссақанлар қарақалпақларда жыраулар менен бақсылардан кейин, яғный жазыу өнеринен кейин пайда болған сөз өнериниң шеберлери» (169)—делинеди.

Қ. Айымбетов қыссақанлардың ишинде қысса китап оқыудан басқа, шайыршылық пенен шуғылланатуғынлардың да болғандығын, үлкен қарақалпақ шайырларының қыссақан болғандығын көрсетеди. Соның менен бирге, ол қыссақанлардың репертуарының басылып шыққан китаплардан басқа, халық

шайырларының шығармаларынан, айтыстарынан, мақтау қосықтарынан туратуғынын (171) жазады.

Ол бұл бөлімде қарақалпақтардың арасында белгилі шайыр хәм қыссақан, Бердақ шығармаларын көширип жазған, өзиде бираз мақтау тәрип қосықларын жазған, өз дәуірінин сауатлы адамы болған Қоразбек (1855—1910), медресе билимине ийе болған өзи шайыр, өзи қыссақан, «Ғарип ашық» дәстанының өз алдына редакциясын дөреткен, қыссаларды көширтип, Шымбайда биринши китап дүкавын ашқан, Шымбай хәм қыз-жигитлер хаққында халық арасына таралып, сүйиүшлик пенен айтылып жүрген қосықлар дөреткен Қазы Маулық (1885—1950), қыссақанлар Мамбетнияз шайыр, Рам шайыр, Қазақбай шайыр, қосықшылар Жаңабай палуан, Аўезмурат шайыр, Избасар Фазылов туўралы, олардың атқарыўшылық кәсибипен басқа жеке дөреткен шығармалары жөинде тужырымлы болса да, бақалы материаллар (175—186) береди.

Революцияга шекемги қарақалпақ халық шайырларының «халық жыршылары» сыпатында сөз стилиўин китаптың XI бөліминде көремиз. Автор өткен дәуірдеги қарақалпақ халық шайырларының жазба әдебият ўәкили болыў менен қосықты ядтан шығарыўы, оны белгилі бир намада ыңлап ямаса сазға қосып айтып берийи, өз шығармалары менен дастан-қыссаларды оқыўы, айғысқа түсийи тағы да басқа аўызекі халық творчествосының элементлеринин олардың творчествосында ушырасыўына байланыслы оларды халық жыршылары есабында да бақалайды хәм буған изертлеў жумысында кеўил аўдарыўды дурыс белгилеп береди.

Ол «Қарақалпақ әдебиятының тарийхын хәм шайырлардың шығармаларын изертлегенде халық шайырлары тек жазба әдебият ўәкиллері сыпатында изертленип келди. Дурыс, олар жазба әдебияттың ўәкили болыўы менен қатар, халық жыршыларының да ўәкили. Усы төрепине де кеўил аўдарыў зәрүр» (187) —деп жазады.

Автор өткендеги қарақалпақ шайырларының көркем дөретесине, хәр қыйлы жоллар менен атқарыўшылық уқыбына аналш жасап, оларды халық жыршыларының бир түри иретинде бақалап, олардың жазба әдебияттың ўәкили екенлигине хеш қандай шубха келтирмей, олардың творчествосының аўызекі әдебиятқа қатнасын «өткендеги қарақалпақ шайырлары хәм шайыр, хәм жыршы, хәм қосықшы, хәм қыссақан болып хәр төреплеме қанийгеликти үйреген» (188) деп айқын көрсетеди.

Китапта Күнхожанын, Ажишияздың, Бердақтың, Өтештин, Құлмураттың, Хожанияздың, Сапураның шайыршылықтан басқа, соған қоса қосықшылығы, қыссақанлығы, бақсылығы, олар

дөрөткөн аңызекки айтыу дәстүрине құрылған хәр қыйлы жанр-дары қосықлар менен, жырлар менен, бул тарауда олардың өмирбаянына байланысly фактлер менен (189—201) айқын баян егиледи. Мысалы, Күнхожаның хан алдында турып ядтан жыр айтысыуы, Бердақтың Қаратүнте бақсышылық етиуи, Ажинияздың дәмсе-дәс Қыз Менеш пенен айтысыуы, Өтештин «Ғарип ашықты» айтыуы т.б.

Китаптың соңғы бөлиминин мазмунында совет дәуириндеги қарақалпақ халық шайырларының жыршылық хызмети (Сказительская деятельность) ҳаққында Аяпберген, Сейфулгабит Мәжитов, Аббаз Дабылов, Садық Нурымбетов, Даулетияр Қасымов, Минаж Матсапаев өмирбаянларын ҳәм творчествосын анализлеу арқалы, ҳәтте қарақалпақ совет әдебиятының сағасында турған Сейфулгабит Мәжитовтың, Аяпберген Муусветың т.б. халық шайырларының творчествосы бир жағынан жазба әдебият шығармасы иретинде баҳаланса, екинши жақтан олар совет дәуириндеги фольклор сыпатында да баҳаланады. Себеби олардың шығарма дөретиу айрықшалығы шығармаларының жапрылық, мазмунлық ҳәм формалық өзгешелиги, әсиресе халық поэзиясына жақынлығы, тийкарынан жыршы (сказитель) сыпатында атқарыушылық өзгешелиги дүнья таныу түсинигин былай қойғанда, усындай жуўмақ ислеуге толық мүмкиншилик береди.

Мысалы, Қ. Айымбетовтың бул тууралы мына пикирине толық қосылыуға болады: «Жуўмақлай келе Аяпберген шайырды еки дүньяны көрген, өткендеги халық шайырларының дәстүрин дауамлаушы, айтыс, тарийхий жыр, мақтау, тәрип жанрлары менен шығарма дөретиуши, Қарақалпақстанда совет властын орнатуға белсене қатпасқан, барлық талантын арнаған қарақалпақ совет әдебиятының ҳәм совет фольклорының ирге тасын қалаушылардың бири деп таниймыз» (214).

Қ. Айымбетовтың 1977-жылы «Қарақалпақ фольклоры» атлы китабы орта мектеп оқыушыларына, университеттин филология факультетинин студентлерине жәрдемши оқыу қуралы иретинде автордың өзи өлгеннен кейин басылып шықты. Китапты баспаға таярлаған Қ. Байниязов ҳәм Ә. Қожықбаев. Бул китапқа кирген барлық сегиз бөлиминин жетп-бөлимин. Турмыс—салт—дәстүр жырлары, Ертеклер, пақыт-мақаллар, айтыслар, тарийхий жырлар, қыссаханлар, шайырлар, қарақалпақ совет фольклоры автордың «Халық даналығы» китабынан тутасы менен алысқан ҳәм автор тәрепинен олардың хәр қайсысына гейпара өзгерислер киргизилген. Бул китапқа қарақалпақ фольклорының майда жанрлары кирип, дөстанлар ҳәм жырау-бақсылар киргизилмеген. Бундан себеби қарақалпақ фольклоры бойынша

сабақлық жазыуы Қаллы Айымбетов пенен маған тапсырылған еді. Дәстанлар хәм жырау-бақсылар, қарақалпақ фольклорының классификациясы, фольклор хәм әдебиат бөлімлерин жазыуы Қ. Айымбетовтың өтинниши бойынша мен пайыма алған едим. Қ. Айымбетов өз үәдесине мууапық жоқарыдағы бөлімлерди жазған. Ол бул кітапқа жаңадан оның жазыуы керек болған «Халық ауыз еки дәретпесине кириспе, Марксизм-Ленинизм классиклери фольклор ҳаққында, рус—революцияшыл демократлары фольклор ҳаққында, совет фольклористика илими хәм оны изертлеу тарийхынан қусаған темалар кирген.»⁴⁰²

Қ. Айымбетов кириспе бөліминде фольклордың характерли өзгешеликлерине тоқтап, ҳазирги фольклористика анықлаған пикирди өзинше былай келтиреди: «Ауыз әдебияты пусқаларын халық дәретеди, ол бир сөз шебери тәрәпинен дәретиледи, авторсыз фольклор дәремейди, ал бирақ заманнан заманға өтик түрли сөз шеберлери арқалы бурығы пайда болған фольклорға қосымталар қосылып, жетилдирип қайта исленеди. Оған ҳәр дәурдин халықлық тилеги қосылып, ең дәслепки дәреткең автордың аты умытылып, жалпы халық мүлкине айналып кетеди».⁴⁰³ Әлбетте, Қ. Айымбетовтың бул пикири революцияға шекемги қарақалпақ фольклорының дәретушилерди ҳаққында дурыс түсиник береди.

Автор Марксизм-Ленинизм классиклери фольклор ҳаққында деген бөлімде Қ. Маркстин жәмийетлик рауажланыуыдың төмен басқышында да ең жақсы көркем дәретпелердин, соның ишинде эпостың пайда болатуғынын айтқан пикирлерин, грек мифологиясын жоқары бақалағанларын қарақалпақ фольклорына байланыстырып келтиреди.⁴⁰⁴

Ол бул бөлімде Ф. Энгельстин «Немец халық кітаплары» деген фольклорға арналған жұмысының мазмунын хәм әҳмиетин көрсетеди. Оннан келтирилген цитатаның ишинен мына сөзлерди алып көрсетиуимиз мүмкин «...Халық кітапларының ұазыйпасы олардың сана-сезимин, ықлас жигерин, ұатанға болған муҳаббатын оятуу, оларға өзлериниң күш-қууатын, ҳуқықын, азатлығын аңлатыу болады».⁴⁰⁵

Сондай ақ бул бөлімде В. И. Ленинниң 1920 жылы Коммунистлик Жаслар Союзының III съездинде пролетар мәдениаты ҳаққында айтқанларын автор қарақалпақ фольклорын үйренууде басшылыққа алыу керек деп көрсетеди. В. Д. Бонч-Бруевичтиң В. И. Ленинниң халық фольклорын жоқары бақалағаны сөзлерин келтиреди.⁴⁰⁶

Рус революцияшыл демократларынан В. Г. Белинскийдин, Н. Г. Чернышевскийдин, Н. А. Добролюбовтың фольклор ҳаққындағы бақалы пикирлерине қысқаша тоқталады.⁴⁰⁷

А. М. Горькийдің СССР Жазыушыларының 1934 жылы I съездиндегі фольклор қаққындағы айтқанлары совет фольклористикасының тийкаргы принциптери иретинде сөз етилген.⁴⁰⁸

Автор «Қарақалпақ халық ауызеки дәретпеси хэм оны тэртлеу тарийхынан» деген бөлимде қарақалпақ фольклорының тарийхының мәселелерин, әсиресе қарақалпақ халқының фольклорының тууысқан Орта Азия халықлары менен қарым-қатнасын, Ч. Валихановтың қарақалпақ ауызеки халық искусствосына берген бақасын, қарақалпақ ауызеки халық творчествосы хэм әдебиятының өзгешеликлерин көрсетеди.⁴⁰⁹

«Турмыс, салт—дәстүр жырлары» деп аталған кітаптың бөлиминде «Халық даналығындағыдай» екиге бөлинип емес, дәстүр жырлары менен жайдары, мийнет қосықлары қосылып бериледи. Егер «Халық даналығында», «Хәўжар», «Беташар», «Бесик жыры», «Ярамазан», «Муң—шер қосықлары», «Еситтириў», «Кеўил айтыў», «Хошласыў», «Сыңсыў», «Салт—дәстүр жырлары» деген бөлимде берилсе, «Қарақалпақ фольклорында» солар менен бир қатарда «Бәдик», «Әрўақ шақырыў», «Айды руза яки Айды құрбап», сыңсыўдың түрлерине, жоқлаўдың түрлерине кеңирек орын бериледи.

«Қарақалпақ фольклорының» ертеклер бөлиминде «Халық даналығы»на қарағанда автор легендаларға кең түрде иркиледи. Әсиресе Жийренше шешен, Асан қайғы, Хожанасыратдийин, Әмирбек лаққы, қобыз, намалары қаққында аңызлар келтирилген.⁴¹⁰

Кітаптың «Нақыллар» бөлиминде автор нақылларға, мақалларға, фразеологиялық идиомларға түсиник береді, нақыллардың атқаратуғын хызметине көбирек тоқталады. Бердақ, Ажинияз сөзлеринин нақылға айналғанын көрсетеди. Соны менен бирге, қарақалпақ нақыл-мақалларының хәр қыйлы формада турмыс қақыйқатлығын хәр қыйлы темада сәўлендиретуғыны анализ етиледи. «Халық даналығы»нда басым берилген термелер бул кітапта да кең сөз етиледи.⁴¹¹

Кітапта «Жумбақлар»ға да әдеўир орын берилген. Негедур бул бөлимде Мамбетнияз шайыр творчествосына анализ берилип кеткен.⁴¹²

Кітаптың «Айтыс» бөлиминде «Халық даналығы»нан айта қаларлық өзгерис жоқ, материал екеўинде де теңдей.⁴¹³

«Тарийхый жырлар» қаққында сөз болғанда автор «Қарақалпақ фольклорында» «Халық даналығы»на қарағанда кеңирек беріўге хәрекет етеди, «Қоблан» дәстаны, «Шежирени» қосады.⁴¹⁴

«Қарақалпақ фольклоры» кітабының бир бөлими «қыссахан—шайырлар» деп аталып, бунда қыссахан—шайырлардың

творчестволық өзгешелігіне тоқталып, «Халық даналығы»на қарағанда кеңірек етіп Қоразбек шайыр, Қазы Маулық, Қоуендер бала, Хожанияз улы, Рам шайыр, Арзы улы, Избасар Фазылов, творчествосына қысқаша анализ жасалады.⁴⁵

Кітаптың соңғы бөлімі «Қарақалпақ совет фольклоры» деп аталып, онда совет дәуірінің фольклорының өзгешеліктері сөз етіледі. Усы бөлімде халықлық болып кеткен шайырлар Сейфулғабит Мәжитов, Аялберген Муусаев, Аббаз шайыр, Садық шайыр, Дәулетияр Қасымов, Минаж Мәтсапаев, Рамберген Хожамбергенов творчествосы анализденеді. Аббаз, Садық творчествосына кең тоқталады. Соның менен бірге Улы Уатандарлық урыс дәуіріндегі қарақалпақ фольклоры да өз анализін тапқан.⁴⁶

Солдай етіп Қ. Айымбетовтың «Халық даналығы» кітабы, сол тийкарда жазылған «Қарақалпақ фольклоры» кітабы бири-бири толықтыратуғын бахалы мийнетлерден есапланады.

1978 -жылы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен Қырқбай Байниязовтың таярлауында Қ. Айымбетовтың «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» атлы кітабы басылып шықты. Кітап бир неше бөлімлерден турады. Олардан «нақыл-мақаллар», «термелер», «фразеологиялар», «нақыл-мақаллар сөзлігі» бөлімлеринен басқа халық арасынан жыйнаған «жүйели сөзлер» атлы юморлары, Абуль—Фарадждан, «Қабус нама»дан үзиндилер берилген. Кітаптың ақырында «Хәзирги заман Өмирбеклері» атлы бөлім берилип, онда хәзирги күндеги күлкили сөздің усталары, бизиң күнимизде дөреген юморлар, анекдотлар туұралы сөз етіледі.

Кітаптың басындағы «нақыл-мақаллар» бөлімінде бурын Қ. Айымбетов тәрәпинен бир неше ирет кітап етип бастырылған, оннан аслам тематикаға бөлінип берилген. Қарақалпақ нақыл-мақалларының тексти берилген.⁴⁷ Ал «Термелер» бөлімде бурынғы басылып жүргенине қарағанда әдеуір толықтырылған, «Не пайда», «Пайда жоқ», «Деседи», «Соң», «Билер», «Мақтанба», «Түңилме», «Тымсал термелер», «Өкинбес», «Болса», «Не жаман», «Мақтанса», «Озар», «Жүрер», «Болар», «Жолдас болсаң жақсыға», «Бар», «Насихат термелер», «Алмас» қусаған қарақалпақ жырауларының репертуарынан бек-бек орын алған термелер берилген.

Автордың басқа мийнетлеринде азлы-көпли шашыранды басылып жүрген «фразеологиялар» хәм «нақыл-мақаллардың сөзлігі»нің берилуі орынлы болған. Хәқыйқатында бул тарауда автордың жеке бақлаулары, жеке пикирлери бар. Булардың бориниң де қарақалпақ паремнологиясын үйренүүде әх-мийетли скенин айтыу керек. Нақыл-мақаллардың сөзлігі бо-

ғынша автор үлкен бір жұмыс жазыуды планластырған еді. Ол усы жұмысында 200 ден аслам нақыл-мақаллардың, термелердің, фразеологизмлердің мәнісін түсіндириуге хәрекет етеді. Автордың усы бөлімде нақылды, мақалды, термени, фразеологизмді айырып қарауы да үлкен қызығушылық туұдырады. Мысалы, ол жұмысының бас бетінде бұған итибар берип қарайды: «Қиснеген аттың үйірін көр, мақтанған жигиттің үйін көр» (мақал), «Кетпен турып, бел турып, соннан қаалдық әлхаббиз» (фразеология), «Ийтлі қонақ жараспас» (фразеология), «Қусшынып тазысындай суұманлап» (фразеология), «Қаршығац уриктиме» (фразеология), «Қисипиң үйінің жығыуыш билсем де, тигиуіні билмеймен» (мақал), «Ийегің қышымай ақ қойсын» (фразеология), «Емшегің испесни», «Асығы алшы турды» (фразеология), «Таўға жемис питипти, жел кетейік немис кетипти» (мақал), «Қысырынды сауып отырман ба», «Қартайса да қаракең шаншар», «Журтқа дәстүр болса қатып арқама мин» (фразеология), «Ерни күйген үрип ишеди», «Ылақ маңырай суұ кешеди» (мақал), «Отқа келген қатынның отыз ауыз сөзи бар» (нақыл), «Өристе мың қойды бир серке баслар», Еллестирмек елшидеп, жаўластырмақ жаўшыдан» (терме).⁴¹⁸

Мысалы, гейпара мақал хәм фразеологизмлердің мәнісін, этимологиясы хәққында берілген автордың пикирлери оларды түсінюде оғада әхмийетли. «Пәйекшиниң соңы дийўана болады» деген мақалда «пәйекши» сөзи хәзирги оқыўшыға түсниксиз. Автордың «революциядан бурын қалалы жерлерде базар күнлери қор-қор шылым деп аталатуғын шылымға темекі салып тутатып, хәр кимге «шылым шек» деп алдына келип өтинип аузына тутып, шеқкенлерден пул жыйнаўды қосни қылған адамлар болған. Оларды пәйекши деп атаған»⁴¹⁹—деген сөзлери жоқарыдағы сөздің мәнісін ашып, мақалды түсінюди аңсатластырады. Сондай-ақ халық арасында «Қысырынды сауып отырман ба» деген фразеологизм бар. Бул гәлтиң келип шығыуып, тарийхий дерегін автор былай түсіндирип береді. «Қарақалпақларда мал асыраған шарўалар сауып атырған сыйыры сүт бермей қалса», «бизниң сыйыр суұ алып кетти» дейди. Бул сөз «сыйыр сүт бермей кетти» дегенди аңлатады. Ал гейбир сыйырлар қысыр қалса да, бирден суұ алып кетпей, бир неше айлар даўамында сүт береді. Қайсы бир шарўа байлар жарлы адамларға қыста сауып пайдаланауы ушып қысыр қалған сыйырларын берген. Жарлы адам байдың қысырын саўғаны ушын байдан гәрезли болған. «Қысырынды сауып отырман ба» деген фразеологиялық сөз тиркеси мине усы жағдай да

айтылып «Мен сеннен гәрезли емеспен» деген мәнисти билдиреди.⁴²⁰

«Бар биреўни сояды, жоқ екеўни сояды» деген мақалдын мәнисин хәмме түсине бермейди. Буның мәнисин Қ. Айымбетов мынадай етип ашып береді: Бул астарлы айтылған мақал сөзи. Байдың қой-ешкиси көп болғаннан кейин үйине қонақ келсе қой-ешкисиниң ишинен сайлап, ишиндеги қысырын сояды, ал жарлы адамлар үйине қонақ келсе, сойыўға қысыр ешкиси болмаған жағдайда қонаққа бууаз малын сойыўға мәжбүр деп тымсал иретинде айтылған. Халық аңызларында бул мақалды Жийреншеңиң сөзлери деп жүрители.⁴²¹

Тууысқан халықлар паремиологиясындағы тәжририйбени есапқа алып, соған тийкарланып, қарақалпақ нақыл-мақалларың тематикалық жақтан классификациялауда қарақалпақ фольклористикасында биринши мәртебе Қ. Айымбетовқа тийисли. Қарақалпақ нақыл-мақалларың тәлим-тәрбияға байланыслы, нақылдың ойын-дәлкек күлдірги түрлери: тил, сөз өнери тууралы, ден саулық, тазалық тууралы, дийханшылық кәсибине байланыслы, шаруашылық кәсибине байланыслы, балықшылық кәсибине байланыслы, аңшылық кәсибине байланыслы, жыл-мәусимлери тууралы, сауда менеп байланыслы, хандар, бийлер тууралы, дин тууралы хәм динге қарсы дөретилген, дидактикалық нақыллар деп тематикалық жақтан 13 түрге бөлип қарайды.⁴²²

Автор өзиниң усы kitapқа кирген «Жүйели сөзлер»: атлы юморларында Жийренше шешеп. Өмирбек лаққы, Ережеп тентек атына байланыслы юморлардан басқа автордың өзи билетуғын халық арасынан жыйнаған көп ғана күлкили, аңыз анекдотлары бар. Олардан «Аңқау бала», «Арба көлигин бар, сен көш», «және бир бауырсақ бер», «көрипбегеймен балам», «Асыққаннан ақ өлермен-ау», «Жармадан бос қалған кемпир», «Сарсаң хәм сақый», «Бир парық бар», «Бес бауырсақ бир гүлше»: «Шам көтерген ҳаял», «Қудай», «Гөжениң жолы», «Сум кемпир», «Үйиңиздиң патшасы жоқпа», «Ишимнен айттым», «Ишин ғыж-ғыж қайпап турған шығар-ау» т. б. бирнешелерин атау мүмкин.⁴²³

«Хәзирги заман юморлары» деген ат пенен kitapқа автор халық арасында таралып жүрген «Өгиз қосқан машина», «Жайсаң ешек минген ғарры», «Дәмсиз сорпа», «Доңыз дузақ», «Көк қауын», «Жиберген хәрбиңди оқытып болдық», «Ликбез», «Трактордын галгалайы сынды», «Ауырған тистен қалай кутылды», «Горқау», «Жоғалпап қоржын», «Музейдеги батырлар» деген юморларды киргизген.⁴²⁴

Kitapтың «Хәзирги заман Өмирбеклери» деген бөлиминде

автор Қалдыбайдың, Мамбеттің, Елмураттың атына байланысты күлкілі сөзлерді келтиреді.⁴²⁵

Автордың Абулфараждан, «Кобуснама» даң аударған ақыл-насият сөзлери де үлкен қызығыштылық туұдырады.⁴²⁶

Солай етип, Қ. Айымбетов қарақалпақ фольклоры үлгилерін жыйнауға, бастырып шығаруға, оның теориялық проблемаларын іслеіп шығаруға оғада үлкен үлес қосқан илямпаз болып есаіланады.

И. Т. САГНТОВ—ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЫН ИЗЕРТЛЕУШИ

Қарақалпақ әдебиаттануы илимп басқа илим тараулары сыяқлы Уллы Октябрь социалистлик революциясынан соң рус әдебиаттануы илиминің бирден-бир тәсирі арқасында пайда болды. Бирақ усыған қарап қарақалпақларда Октябрьге шекем әдебий ой болған жоқ деген жуумаққа келіуге болмайды. Қарақалпақлар да Орта Азияның басқа халықлары сыяқлы усы улақен регионның көп әсирлик мәдениетінің мийрасхорлары болып саналады. Әйіемги, орта әсирлердеги жазба хәм ауызша әдебий естеликлер, Фердаусий, Низамий, Физулий, Науайы, Жамн, Саадийдің өлмес шығармалары, Орта Азияның алымлары Фарабий, Беруний, Хорезмий, Абу-Али ибн-Сино хәм басқалардың илимий мийнетлери белгилі дәрежеде қарақалпақ халқының әдебиатына сөзсіз тәсирін тийгизді. Қарақалпақлардың көп әсирлик халық ауыз екі творчествосында хәм қарақалпақ хлық бақсы-жырауларының хәр тәреппеме творчествосында халық әдебий талғамы хәм эстетикалық көз-қарасы өзинің сәулелениуін тапты. Қарақалпақ халқының XVI-XVIII әсирлерде өз алдына пығайлұы хәм оның өзін-өзі талыуына, өсиуіне байланысly оригиналь қарақалпақ әдебиаты пайда болды. Жийен жыраудың творчествосында халықтың басынан өткен ауыр тарийхий жақыяларды сүұретлеудеги көркем сөздің күши көрсетілген. XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиаты классиклери Құнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм басқалардың өлмес шығармалары мийнеткеш халықтың әрманиларын көрсететуғын әдебий ойдың үлгилери болып табылады. Олардың дәреткен поэтикалық образлары, поэтикалық сөз хаққындағы айтқан пикирлери сол дәуірдеги әдебий ойы сыпатында кеннен үйренілуін керек. Марксистлик-ленинлик эстетика теориясы менен құрадланған қарақалпақ совет әдебиаттануы илим революцияға дейинги әдебий ойдың прогрессив тенденцияларына сүйеңеди.

Әдебиат хаққындағы илиминің әҳмийетли проблемаларын шешіу қарақалпақ совет әдебиат таныуы илиминің пайда бо-

лығы және рауажланыуы менен байланысады. Биринши гезекте умытылып баратырған қарақалпақ фольлорының үлгилерин, өткен әсирдеги қарақалпақ жазыушыларының шығармаларын жыйнау, системаға салыу және жариялау керек болды. Урысқа дейинги дәуирдин өзинде-ақ қарақалпақ әдебиятшыларының үлкен күш салыуы пәтпейжесинде Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар және тағы басқалардың шығармалары, фольклорлық шығармалар басылып шықты. Олар биринши қарақалпақ совет жазыушыларының шығармаларына да критикалық көз қарас пенен қарай баслады. Қарақалпақ тили және әдебияты бойынша биринши сабақлықларды дүзиушилер де республикамыздың әдебиятшылары еди. Бирақ қарақалпақ әдебиятшыларының бул жумысына урыс бир қашпа зыянын тийгизди. Бул жумыс урыстан сонғы дәуирде «Қырық қыз» дәстанының қарақалпақ және рус тиллеринде жарияланыуына, Бердақ шығармаларының кеннен таралыуына және қарақалпақ әдебияты бойынша Н. Дәуқараевтың биринши докторлық диссертациясының питкерилиуине байланысды қайтадан жаңланды.

50-жыллардын басларынан баслап қарақалпақ әдебият таныу илиминин проблемаларын терең және илимий планда изертлеу басланды. Усы жыллардан баслап жоқары қәнигели әдебиятшылар өсип жетилести, әдебияттаныу тарауында ири илимий монографиялық изертлеулер жазылып, басылып шықты. Әдебият таныу және әдебий критика бул дәуирде өз алдына турақты жанр сыпатында қәлиплести, олар әдебияттын улыума рауажланыуына үлкен тәсирин тийгизди. Қарақалпақ әдебиятшылардың үлкен мийнетинин пәтпейжесинде қарақалпақ фольклоры, революцияға дейинги қарақалпақ әдебияты және қарақалпақ совет әдебияты бойынша фундаменталь мийнетлер жазылды, қарақалпақ әдебияты бойынша сабақлықлар басылып шықты. Бул дәуирде қарақалпақ әдебияты бойынша докторлық және кандидатлық диссертациялар жақланды. Әдебият таныу және әдебий критика республиканың әдебий турмысында актив позицияны ийеледи. Әдебият ҳаққындағы илиминин рауажланыуына Автономиялы республикамыз ушын квалификациялы әдебиятшыларды таярлау мәселесин Нәкис университетин менен ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы өз қолларына алды. Қарақалпақ совет әдебияттаныу илиминин баслаушылардың бири профессор, филология илимлеринин докторы ӨзССР Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы, республикалық Бердақ атындағы сыйлықтын лауреаты И. Т. Сагитовтын қарақалпақ әдебияттаныу илиминне қосқан үлесин үлкең. Партия менен мәмлекетимиздин ғәмқорлығысыз бизниң

елимизде илиминің рауажланыуы мүмкин емес. Буны бизиң елимизде илиминің барлық тарауының сопын ишинде әдебиеттануу илиминің мысалында да анық көриўте болады.

Қарақалпақ әдебиеттануу илиминің пайда болууы ҳәм рауажланыуы Н. Дәуқараевтың, Қ. Айымбетовтың, И. Сағитовтың, М. Нурмухамедовтың, Н. Жапақовтың, С. Ахметовтың ҳәм тағы басқалардың атлары менен тығыз байланыслы. Олар рус, өзбек, қазақ илимпазларының жәрдеми арқасында қарақалпақ әдебиеттануу илиминің рауажландырып отырды. Бул илимпазлардың мийнетлерин елимиздин илимий жәмийетшилиги жоқары бағалайды. Солардың бири И. Т. Сағитовтың творчествосы өз алдына апарилеуді талап етеди.

И. Т. Сағитов 1908-жылы ҳазирги Хожели районында гедей-дийхан семьясында тууылды. Оның ата-анасы 1916-жылға шекем гедей-дийхан болған. 1916-жылы баспашылар Сағитовтың семьясын талан-тараж етип, үлкен бүлгиншиликке салады. Буннан кейин оның семьясы Төрткүл районына көшип барыуға мәжбүр болады. Усы жылы И. Т. Сағитовтың әкеси қайтыс болады. Ол шешеси ҳәм ағасы менен Төрткүл қаласына көшип келеди. 1918-жылы оның үлкен ағасы Қызыл Армия қатарына ықтиярлы түрде кирип, Жупайд ханның басқарған контрреволюциялық бандаларына қарсы урыс жүргизеди.

Қәуендерсиз қалған И. Сағитов 1919-жылы Төрткүл қаласындағы балалар үйине орналасады ҳәм сол жерде 1925-жылға шекем оқып тәрбияланады. Ол 1924-жылы комсомол қатарына киреди. 1925-жылдан 1929-жылға шекем Қарақалпақ Областылық комсомол комитетинде жууапкерли жұмыс истейди. Ол 1929-жылы ВКП (б) ағзалығына киреди. 1929—1932-жыллары ол партиялық басшылық жұмыста, дәслеп ВКП (б) Обкомының аппаратында, оннан кейин Қарақалпақ ВКП (б) Қыпшақ ҳәм Кегейли районында хызметлер истейди. 1932—34-жыллары Москвадағы Правда атындағы журналистлердин Коммунистлик институтында оқып, еки жыллық курсып питкереди. 1934-жылдың августынан 1937-жылдың октябрина шекем республикалық «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында дәслеп мәдениет бөлиминің баслығы, соң жууаплы редактор болып хызмет истейди. 1937-жылдың октябрина 1933-жылдың августына шекем Төрткүл қаласындағы Муғаллимлер институтында оқытуушы болып истейди. 1939-жылдың сентябрина 1943-жылдың апрелине шекем Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында дәслеп бөлим баслығы, сонынан директор болып истейди. 1943-жылдың апрелинен 1946-жылдың январына шекем Қарақалпақстан АССР Министрлер Совети жанындағы искусство ислери бөлимиша Басқармасы начальниги болып истейди. Ол 1946-жылдың

январынан 1948-жылдың январына шекем «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының партия турмысы бөлімін басқарады.

1946—1949-жыллары Қазақстан Мәмлкетлік Университетінде сырттан оқып, 1949-жылы филология факультетін табысы тамамлайды. 1949-жылдан 1955-жылдың январына шекем Өзбекстан Илимлер Академиясының Экономика хәм мәдениет илими изертлеу институтында аға илимий хызметкер болып ислейди.

И. Т. Сагитовтың әдебий дәретиушлик хызметі 1924-жылдан басланады. 1928—36-жыллары оның қарақалпақ әдебияты жаққындағы әдебий критикалық мақалалары республикамыздағы «Қызыл Қарақалпақстан», «Советская Каракалпакия» газеталарында басылып шығады.

1936—1939-жыллары Максим Горькийдің «9-январь», «Челкәш», А. С. Пушкиннің «Дийхан қызы», «Дубровский», «Станция гүзетшиси», Чеховтың «Қаплаулы адам» хәм т. б. гүрриңлерин рус тилинен қарақалпақ тилине аударып, олар өз алдына китапша болып басылып шығады. 1940—41-жыллары Д. Фурмановтың «Чапаев», М. Горькийдің «Ана» романларын, Салтыков Шедрипнің «Ертеке» лерин, Тургеновтың гүрриңдер жыйнағын, Шолоховтың «Көтерилген тың» романын рус тилинен қарақалпақ тилине аударды.

Ол Уллы Ұғандарлық урыс жылларының алдында әдебий критикалық мақалалар жазыуға кирисип, қарақалпақ әдебияты жаққында хәм «Бердақ уллы патриот шайыр» деген брошюра жазып, ол 1943-жылы басылып шықты. Усы жыллары 5—6—7 қарақалпақ класслары үшін қарақалпақ әдебиятының оқыулық хәм хрестоматияларын дүзип, Москва, Ташкент қалаларында бастырып шығарады.

1944—46-жыллары қарақалпақ қаҳарманлық эпосы «Қырық қыз» жаққында изертлеу жумысын жазып, оны республикалық газеталарда хәм қарақалпақ Жазыушылар Союзының әдебий альманахларында бастырып шығарады.

1950-жылы қарақалпақ совет әдебияты бойынша Педагогикалық институт хәм педучилищелерге арналған хрестоматиясын баспа жүзінде жәриялайды. Сондай-ақ усы жыллары 10-класслар үшін дүзилген қарақалпақ совет әдебияты жаққындағы оқыулыққа басқа авторлар менен бириге отырып, баспадан шығарады.

1951—55-жыллары қарақалпақ классикалық әдебиятының ири үәкиллеринин бири Бердақ жаққында монография жазып, ол 1958-жылы басылып шығады. 1955-жылы кандидатлық диссертациясын табысы жақлап, филология илимлеринин кандидаты деген илимий дәреже алыуға ериседи.

Ол 1955-жылдың ноябринен 1957-жылдың мартына шекем Өзбекстан Илимлер Академиясында Экономика хэм Моденият институтының директорының орынбасары болып ислейди.

1957-жылдың мартынан 1958-жылдың июлине шекем Қарақалпақстан Комплексли илим-изертлеу институтында старший илимий хызметкер, ал 1958-жылдың июлинен 1959-жылдың ноябрине шекем усы институттың фольклор хэм искусство таныу секторының баслығы болып илейди.

1959-жылдың ноябринен усы күнге шекем Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы Н. Дәуқараев атындағы тарих, тил хэм әдебият институтының революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты бөлимининң баслығы кейин илимий консультант болып ислеп келмекте.

1959—1963-жыллары «Қарақалпақ қақарманлық эпосы» деген үлкен монографиялық мийнет жазып, бул мийнет рус хэм қарақалпақ тиллеринде 1962—1963-жыллары басылып шықты.

Ол 1963-жылы жоқарыдағы темада докторлық диссертациясың табыслы жақлап шықты.

И. Т. Сагитов 1965-жылы қарақалпақ әдебияты бойынша профессорлық илимий атақ алыуға миясар болды.

Ол усы жыллары жергиликли миллий кадрлардан кандидатлық, докторлық илимий дәреже алыуына актив қатнасқан илимназаларымыздың бири болды. И. Т. Сагитовтың илимий басшылығының арқасында онлаған илим кандидаты, соның ишинде оның өзининң үш баласы илим кандидаты дәрежесин алыуға миясар болды.

И. Т. Сагитов тууысқан Өзбекстан, Түркменстан хэм Қырғызстан республикаларында илим кандидатлары хэм докторларын таярлауға актив қатнасты, буларға рәсмий оппонентлик этти.

И. Т. Сагитовтың жарияланған мийнетлери хэм аудармаларының саны 300 ден асып кетти.

1959-жылы И. Т. Сагитовқа жемисли илимий хызметлери ушын Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети Президиумы «Қарақалпақстан АССРына мийнети сиңген илим ғайраткери» хұрметли атағын берди.

1966-жылы февральда ол Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы болып сайланды.

1968-жылы И. Т. Сагитов «Әдебият хэм өмир» деген атпен әдебий критикалық мақалалар жыйнағын, 1974-жылы Бердақтың өмири хэм творчествосы ҳаққында «Сахра бүлбүли» монографиясын басып шығарды.

1977-жылы И. Т. Сагитов Бердақтың 150 жыллығына байланыслы рус хэм қарақалпақ тилинде «Қарақалпақ халқының

уллы шайыры» деген ат пенен еки брошюра басып шығарды.

1983-жылы оның «Әдебиет хәм фольклор» атлы мақалалар топламы Нөкисте қарақалпақ тилинде басылып шықты. Бунда ол В. И. Ленинниц Л. Толстой, ҳаққындағы мақаласын анализлейди, Бердақ, Әжинияз лирикалары жөнине жазады, қарақалпақ поэзиясының рус тилине аудармаларын сөз етеды. Соның менен бирге қарақалпақ нақыл-мақаллары: «Ерзийуар», «Шарьяр», «Мәспатша», «Ерқосай», «Бозуғлан» т. б. дәстанлары ҳаққында автордың бул мийнетинде бақалы никирлери бар.

Ол Уатан алдында ислеген мийнетлери ушын «Хүрмет белгиси» ордени, «1941—45 жыллардағы Советлер Союзының Уллы Уатандарлық урысында айрықша мийнети ушын» медалы, «Мийнетте айрықшалығы ушын» медалы, Ленинниц 100 жыллыгына арналған юбилейлик медалы, Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети Президиумларының Хүрмет Грамоталары менен наградланды.

1978-жылы Бердақтың творчествосын изертлеўдеги хызметлери ушын ол Республикалық Бердақ атындағы сыйлықтын лауреаты болды.

И. Т. Сагитов 1942-жылдан бери СССР Жазыушылар Союзының ағзасы.

И. Т. Сагитовтың аты тек ғана бизиң республикамызда емес, ал басқа республикаларда да кеңнен мәлим. И. Т. Сагитовтың қарақалпақ дәстаны, Бердақ, ҳазирги әдебиет бойынша мийнетлери қарақалпақ әдебияты бойынша сабақлықлары, сондай-ақ оның аудармалары қарақалпақ халқының әдебий мийрасын изертлеўде, сондай-ақ рус классик әдебиятының ең жақсы үлгилерин пропагандалаўда белгиле орынды ийелейди. Ол революцияға дейинги хәм ҳазирги қарақалпақ әдебиятының актуаль проблемалары үстинде жумыс алып барады хәм жоқары квалификациялы илимий кадрларды таярлаўда актив қатнасады.

Белгиле қарақалпақ әдебиятын изертлеўши илимпаз И. Т. Сагитов қарақалпақ эпослары бойынша бақалы илимий мийнет дәретти. Ол 40-жыллардан баслап 60-жылларға шекем қарақалпақ эпослары бойынша 20 ға жақын мақалалар жазды. Олардың барлығы дерлик оның «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы» деген докторлық диссертациясына 1962-жылы Ташкентте қысқаша русша, 1963-жылы Нөкисте «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы» деген китабына киргизилген.

Автордың бул китабы Н. Даўқараев мийнетлеринен кейинги қарақалпақ эпосларын толық хәм басқа халықлар эпослары менен салыстырып изертлеўге қаратылған бақалы мийнет

есапланады. Деген менен автор өз китабының «автордан» деп берген алғы сөзінде «усы күнге шекем халық жырау-бақсыларынан жазып алынған қарақалпақ эпосларының саны 40 тан асады. Және олардың хәр қайсысының бір неше вариантлары бар. Солықтан бизиң бул мийнетимизде қарақалпақ эпосларының барлығына бирдей толық хәм хәр тәрәплеме анализ беріу мүмкин емес нәрсе хәм биз ондай ұазыйпаны алға қойғанымыз да жоқ. Қарақалпақ эпосларының көп санлы шығармаларының ишинен биз тек ец көрнеклилери хәм әҳмийетлилери болған «Қоблан», «Алпамыс», «Қырқ қыз» эпосларына тоқталып, солар туўралы, және олардың хәр түрли вариантлары туўралы өз пикирлеримизди айттық. Соның менен қатар қарақалпақ эпосларының гейпара басқа шығармалары жөнниде де қысқаша мағлыұмат берип өттик. Усының менен бирге биз усы мийнетимизде қарақалпақ эпосын басқа түрк тиллес халықлардың, әсиресе турмысы, мәдениаты хәм тили жағынан бизге жақын хәм қонсы болған өзбек, қазақ, түркмен сыяқлы туўысқан халықлардың эпослары менен салыстырып изертлеўге, бул халықлардың эпослық творчествосындағы улыұмалық, бир-бирине жақын уасалықларды, сондай-ақ олардың хәрқайсысының өзлерине тән болған миллий өзгешеликлериң ашып көрсетіўге умғылдық. Бизиң бул мийнетимиз эпосларды салыстырып изертлеў жөннидеги биринши тәжирийбе болып табылады.⁴²⁷ — деп мийнетиниң тийкарғы бағдарын усылай белгилеген еди.

Китаптың мазмуны «Қирисиў» хәм «Жуўмақлаў» дан басқа «Қарақалпақ эпосының улыұма характеристикасы», «Қоблан», «Алпамыс», «Қырқ қыз» деген баплардан турады.

Автор өзиниң китапқа жазған кирисиў бөлимниде СССР халықларының эпосларының торбиялық хәм билим беріу әҳмийетине тоқтап эпос туўралы, улыұма фольклор ҳаққында М. И. Каливинниң, Л. Леоповтың, М. Соколовтың пикирлерин келтиреди.⁴²⁸ Кейиниң ала Маркс, Энгельс, Ленин, Белинский, Добролюбов, Чернышевский, Горький пикирлеринен үзиндилер келтиреди.⁴²⁹ Әлбетте, келтирилген пикирлердин дурыслығына ҳеш қандай шек келтирместен, хронологиялық жақтан надурыслыққа жол қойғанын айтыўға болады.

Ол қарақалпақ фольклорының, соның ишинде эпослардың әдебиятқа тасийри мәселесине тоқтап, кейин ала қысқаша қарақалпақ эпосларының изертленіу тарийхына, Диваев, Беляев, Мелиоранский, Баскаков, Малов, Айымбетов, Жапақов, Хожаниязов, Маўленов, Бегимов, Шамуратов, Сомова, Қлимович, Тарковский мийнетлерин атап өтеди.⁴³⁰ Усы кирис сөзде ол О. Кожуровтың қарақалпақ дәстанларын үш циклға бөлген-

лигин, «Қырқ қыз», «Қоблан», «Алпамыс» дәстанларын қарақалпақ халқының өзі дөреткен дәстанлар, «Шарьяр», «Шийрин Шекер» қусаған дәстанларды Шығыс халықтарынан ауысып келгендер, ал үшінші группаға киретуғын «Хұрлиха-Қамра», «Ғарип ашық», «Юсуп-Ахмет», «Гөрүғлы» дәстанларын өзбек хәм түркмен дәстанлары деп атайтуғынын көрсетеди хәм бунда хеш бир эпосқа толық анализ берилмегенин көрсетеди.⁴³¹ Усы сөзлер менен шекленип автор О. Кожуров пикирине өз қатнасын билдирмей кетеди. Соның менен бирге, ол Н. Даўқараевтың «Қарақалпақ әдебиятының тарийхы бойынша очерклер» мийнетинин эпосларға арналған бөлиmine тоқтап, онда эпослардың тек бир вариантына анализ жасағанын көрсетип, «Н. Даўқараевтың бул мийнети қарақалпақ эпосларының тарийхын, әхмийетин, идеялық мазмұнын баянлаўға арналған биринши мийнет болып табылады»⁴³²—деп оғада дурыс атап өтеди.

Автор 50-жыллардың басындағы қарақалпақ эпосын бағалаўдағы нигилистлик көз қарасларды көрсетиў менен (Савицкий, Наренов, Муратов) 1954-жылдан баслап эпослары дурыс изертлеўдиң жолға қойылғанын атаўы, оларды жыйнаў, басын шығарыў, изертлеў жумысларының алып барылуында 1953-жылы Ташкенттеги Пүтқилсоюзлық «Алпамыс» бойынша жыйналыстың әхмийетин көрсетиўи жүдә орынлы. Әсиресе соңғы дәуирде түрк халықларының эпосларын хәр тәреплеме хәм терең изертлеўде Союздың ири илимпазларынан есапланған В. М. Жирмунскийдин, А. К. Боровковтың т. б. теориялық мийнетлеринин әхмийети кирисиўде оғада дурыс көрсетиледи.⁴³³ Автор эпосларды салыстырып изертлеўде В. М. Жирмунскийдин тарийхий-генетикалық салыстырыў, тарийхий типологиялық салыстырыў, халықлардың тарийхий жақтан жақынлығын хәм олардың жәмийетлик раўажланыў жағдайларының нәтийжесинде пайда болатуғынын халықаралық мәдени байланысларды «тәсир етиўлерди», ямаса «өзлестирип алыўларды» белгилейтуғын салыстырыўларды басшылыққа алғанлығын айтады.⁴³⁴ Ол теориялық пикирлерге сүйене отырып, «Хеш бир уллы миллет әдебияты басқа халықлардың әдебияты менен жанлы творчестволық байланыс жасамастан раўажланған емес»,⁴³⁵—деп жазады.

Автор «Кирисиў» диң ақырында усы илимий жумысының мақсетин китабында айтылғаннан гөре әдеўир кең түрде қойып «Қарақалпақ халқының арасында хәзирге шекем өмир сүрип, жасап княтырған эпослық материалды илимий монографиялық түринде жуўмақластырыў, оның тарийхий-жәмийетлик тийкарларып анықлаў хәм оны дөреткен, раўажландырған жағдай-

ларды ашып көрсетіңі, қарақалпақ эпосының идеялық мазмұны менен социаллық мотивлери, сондай-ақ оның көркемлик өзгешеликлерин белгилеу ұазыйнасын алға қояды»⁴³⁶ — деп жазады.

Китаптың биринши бабы «Қарақалпақ эпосының улыўма характеристикасы» на бағышланады. Бунда ол ең дөслеп «қарақалпақ эпосының классификациясы» мәселелерин сөз етеди. Оның келтириўинше, эпослар қаҳарманлық эпос, батырлар жырлары, лиро-эпослық ашықлық дөстанлар, ертеклик характердеги дөстанлар, китабы ямаса басқа халықлардан кирген дөстанлар хэм тарийхий жырлар деп бөлинеди.⁴³⁷ Автор эпос, жыр, дөстан деген сөзлерди араластырып пайдаланады. Оның «қарақалпақ эпосларының ишиде көлемлиси де, идеялық хэм көркемлик жағынан бақалысы да қаҳарманлық эпослар»⁴³⁸ дегенине толық қосылыўға болады. Бирақ усы сөзлердин алдында келтирилген «улыўма қарақалпақ эпосларының бир характерли өзгешелиги, бунда, басқа халықлардағыдай таза лиро-эпослық ашықлық дөстанлардың жоқлығы»⁴³⁹ деген пикири таласлылау көринеди. Ерте кирди не, кеш кирди не бул типтеги эпослар қарақалпақларда бар. Автордың «басқа халықлардан өзлестирип алынған» деген «Ғарип ашық», «Хурлиха-Хамра», «Саятхан-Хамра», «Қырмандөли» қусаған дөстанлар қарақалпақлардың қаны-жанына қашшан-ақ синий кеткен. Сондай-ақ «Шарьяр», «Қаншайым», «Шийрин-шекер» дөстанларын «ертеклик дөстанлар» деўи. «Айдос бий», «Дөўлетярбек» дөстанларын «тарийхий жыр» деп атаўлары классификацияның анық екенин көрсетип турады.⁴⁴⁰

Усындай орынларына қарамастан И. Т. Сагитовтың Н. Даўқараевтан кейин өзинше дөстанларға ислеген классификациясы белгили дөрежеде қызығыўшылық туўдырады.

Усы баптың «Халық жыраў-бақсылары» атлы бөлиминде автор илимий өдебиятларға тийкарланып қысқаша жыраў-бақсы, қыссахан шайырларға тоқталады. Н. Даўқараев пикирин даўамлап жыраўлардың ертеде пайда болғанын, бақсылардың соңғы дөўирде дөрегенин, бундай қонсы өзбек, түркмен халықларының тәсириниц болғанлығын тастыйықлайды.⁴⁴¹

Усы бөлимде революциядан бурынғы жыраў-бақсылар творчествосына қарсы класслық тенденция, соның менен бирге олардың творчествосына тән импровизацияда сөз болады.

Автор усы баптың «Эпос хэм тарийх» бөлиминде Н. Даўқараев пикирлерин бираз текирарлаған менен бирге ноғайлар хэм қалмақлар т. б. ҳаққында «Едиге» дөстанының тарийхқа байланысатуғын хэм байланыспайтуғын жерлери ҳаққында пикирлер келтиреди.⁴⁴²

«Қарақалпақ эпосларын дәуірлерге бөліу» деген темашада ол қарақалпақ эпосларының дәреліуі дәуірін екінге бөліп, бірінші дәуірін ноғайлы дәуірі, екінші дәуірін Хорезм дәуірі деп атайды, булардың араласып кететуғынын да ескертеді. Қарақалпақ эпосларының пайда болуы XIII—XV әсірлер деп көрсеткен А. Қ. Боровков пикирлеріне қосылып гейпара эпослық шығармалардың XV әсірден кейінде дәретилиуі мүмкін деп шамалайды.⁴⁴³

Ол усы баптын «Эпослардың дәреліуі процесі» деген бөлімінде эпослардың дәреліуі қаққында пикирлерди тийкарга алып, «Дәслеп жырау бақсылар, шайырлар бир қақарманның ерлик ислериңиң айырым эпизодларын, яғный эпослық поэмалардың бир бөлегин дәреткеп, ал соңынан тыңлаушылардың талабы бойынша, оны таза эпизодлар менен толықтырып, кеңейтип отырған. Солай етип, үлкен эпослық поэмалар пайда болған»⁴⁴¹—деп жазады. Деген менеп гейбир дәстанлар усылай дәретилиуі мүмкін дегенде, бизиң ойымызша дәстанлардың барлығының дәреуін усы формулаға жатқарыуға болмайды, Қурбанбай жырау дәстанларының, Аббаз, Садық дәстанларының дәреліуілері бундай теорияны бийкарлайды. Дәстанлардың талапты жырау бақсы шайырлар тәрепинен пүтин бир шығарма иретинде дәреліуі анағурлым бизиңше, ақылға уғрас келеди. Ал, «алып тасла», «қосыу», «толықтырыу» қусаған жағдайлар соңғы атқарыушылардың творчестволық уқыбына байланыссы үзликсиз болып отыратуғын құбылыс болса керек.

Сөз етилип отырған бапта «Қарақалпақ эпосының тийкаргы өзгешеликлері» деген бөлім берилип, онда алдыңғы бөлімдерде айтылған қақарманлық эпостың басымлығы, лироэпикалық дәстанлардың азлығы тәкирарланады.⁴⁴⁵ Автор қарақалпақ эпосының өзгешеликлеріне, олардың жырау-бақсылар тәрепинен атқарылуы, реализмин, демократизмин, диний тәсірлерге онша берилмеулерин, ҳаял-қызлар образларын батырлар образлары менен тең қойып сүүретлеулерин атап өтеди.⁴⁴⁶

«Эпослық шығармалардың усастьқлары менен айырмашылықтары» деген бөлімде «Алпамыс», «Қоблан», «Шарьяр», «Маспатша», «Қыз Жипек» дәстанларының қарақалпақ, қазақ, өзбек эпосларындағы усастьғын келтириу менен «Едиге», «Ер-қосай», «Ер Шора» пын қарақалпақша вариантларының қазақша версия менеп усастьғын көрсетеди.⁴⁴⁷ Оның қарақалпақ өзбек, түркмен т. б. эпосларының усастьқларын көрсетип «Тууысқан халықтардың эпосларының усастьғы — бул бөрінен де бұрын, олардың тарийхий экономикалық ҳәм мәдени турмысының көп заманлардан бери бир-бири менен тығыз бай-

лашыста болып келгенлігінің нәтижесі болып табылады».⁴⁴⁸
—деген пикирине толық қойылуға болады.

Соның менен бирге автордың қарақалпақ, қазақ, өзбек т. б. халықтардың эпосларының ойымға дәуірдегі негізлерінің бірлігі жаққындағы пикирлері, соңғы заманларда миллий өзгешелік пенен өз бетінше рауажданыуы тууралы ойлары, хәр бир миллет версиясына өзінше айырмашылығы бар миллий шығарма деп тастыйықлаулары қууатлауға болады. 1954—56-жыллардағы «Алпамыс» бойынша конференция материаллары да тийкарынап хәм толығы менен усы бағдарды қууатлаған едн.

Биринши баптын соңғы «Эпослардың көркемлік өзгешеліктері», «эпослардың поэтикалық стили» қусаған бөлімлерінде қарақалпақ эпосының сюжет қурылысы, көркем сүүретлеу құраллары жаққында қысқаша сөз етеди.⁴⁴⁹

И. Т. Сагитовтың кітабының екінши бабы «Қоблан» дәстанына арналған. Ол ең дәслеп дәстанның жыйналыуы хәм басып шығаруы тарихына тоқталады, дәстан жаққында пикир айтқан Н. Дауқараев, А. К. Боровков т. б. атларын атайды. Соның менен бирге «Қоблан»ды «идеясыз», «буржуазиялық» деп мин таққан Қ. Муратовты қатты критикалайды.⁴⁵⁰

Ол «Қоблан» дәстанының қарақалпақша И. А. Беляев, Есемурат Жырау, Карам жырау, Арзымбет жырау, Даулетмурат жырау, Жанибек жырау, Асқар жырау вариантларының мазмунын келтиреді.⁴⁵¹ Және де усы орында қазақша «Қоблан батыр» жырының вариантлары тууралы айта келип, хәзирги басылып жүрген ең толық Марабай-Мергенбай вариантының мазмунына тоқталады. «Қоблан» дының қырым версиясы жаққында да сөз етеди.⁴⁵²

Қарақалпақша «Қоблан», қазақша «Қобланды батыр» дәстанларын салыстырып, олардың мазмунын, идея, сюжет, композиция, образлары бойынша жақынлығын, ұсаслығын көрсетиу менен қазақша вариантларында қарақалпақшадағыдай Ақшахан хәм оның ұезіри Қартхожа бий, Полат сыяқлы персонажлардың жоқ екенлігін, қарақалпақшада Қараман унамлы, ал қазақшада унамсыз, Қобланның Көбиклиге қатнасы да қазақша менен қарақалпақшада хәр қыйлы сүүретленетуғынлығы қазақшада Қоблан қызылбасларға, қалмақларға қарсы урысатуғынлығы, қарақалпақшада қалмақлар менен геуірлерге қарсы урысатуғыны, қазақшада Қоблан Құртқаның үстине Көбиклинің қызы Қарлығаны алатуғынлығы көрсетиледи. Хәр бир миллий версияның өз алдына дәретпе екенлігін изертлеушілердің пикирлері тийкарында тастыйықланады.⁴⁵³

Дәстанның дәреліуі дәуіри қысқаша сөз етилди, автор дәс-

тан XIII—XIV ғасырларда дөреген деген қазақ илимпазларының соңғы пикирлеріне қосылады.⁴⁵⁴ Бірақ «Қоблан» дәстанының дәрілді дәуірін анықлау болжаулардан аспай, еле пәзертленбей атырғанын айтуымыз керек.

Китапта «Қоблан» дәстанының образлары характеристикасы әдеуір орын алған. Қоблан, Құртқа, Полат, Торыша ат Ахшахан, образлары біраз қосымша детальдар хәм мысаллар менен биринши рет Н. Дауқараев анализлеген образларды толықтырады хәм өзінше образларды баянлауды көрсетіп турады.⁴⁵⁵

«Қоблан» дәстанының көркемлік өзгешеліктеріне тоқтап, автор оны «Алпамыс», «Мәспатша» дәстанларына салыстырғанда «таза қақарманлық» дәстан деп атайды. Оның пикирінше «бунда батыр қақарманның образы халық душпанларына қарсы үзліксіз жауынгерлік сауашларда көп мәртебе тәкирарланатуғын мәртлиги ислерде анағурлым толық ашылады.⁴⁵⁶ Екинши өзгешелиги «Қоблан» дәстанының сюжети өзиниң бир тутаслығы менен барлық ўақыялар бир орталық қақарманның Қобланның әтирапына жәмлеилгенлиги менен көзге түседи» деп көрсетиледи.⁴⁵⁷ Үчинши өзгешелиги халық батырының ерлик, мәртдик ислери, оның қақарманлық сыпатлары тек урыста ғана айқын көринеди — деп тастыйқланады.⁴⁵⁸

Автор қысқаша «Қоблан» дәстаны мысалында ўақыяларды сүүретлеуде, образларды бедеуде гиперболаның, гротесктің пайдаланыўын дәстанларға характерли тенеў, эпитетлердиң ислетилетуғынлығын дәстан қара сөз бенен қосықтың араласынан туратуғының дәстанда 7-8 буўынлы қосықлардың көп ушырасып келетуғынын жазады.⁴⁵⁹

«Қоблан» дәстанында басқа қарақалпақ дәстанларына, сондай-ақ қазақша «Қобланды батыр» жырына қусаған усаулықлардың, ортақ элементлердиң болуўына қарамастан «дәстан қарақалпақ халқының өзине тән үлкең өзгешеліктери бар, терең оригиналлық шығарма болып табылады»⁴⁶⁰ деген автордың пикирине толық қосылыўға болады.

Қарақалпақ қақарманлық дәстанлары изертленген бул китаптың әдеуір бөлегин «Алпамыс» дәстанына арналған 3—бап құрайды. Бунда ол ең дәслеп «Алпамыс» дәстанының қарақалпақ, өзбеклер, қазақлар хәм т. б. халықлар арасында оғанда кәниен мәлим екенлиги хәм терең халықлық қасийеттери тууралы көбирек сөз етеди. «Алпамыс» дәстанының өзбеклерде, қазақларда изертленіу тарийхына қысқаша шолуў жасап, қарақалпақ «Алпамыс» ының жыйналыў басылыў, изертленіу жағдайларына әдеуір кеўил бөледі.⁴⁶¹

«Алпамыс» тың Есемурат жырау, Жийемурат жырау, Өгиз

жырау, Қыяс жырау, Қурбанбай жырау, Қарам жырау, Арзымбет жырау, Таңырберген жырау вариантларының мазмұны, өзгешеліктері көрсетіледі.⁴⁶²

Кітаптың ұсы бабында «Алпамыс» дәстанының Фазыл Юлдаш ұлынан жазып алынып, бастырылып жүрген өзбек версиясының мазмұны келтіріледі.⁴⁶³ Дәстанның қазақша версиясының үлгісіне Майкот Аққожаевтан жазылып алынып бастырылып жүрген вариант тилге алынады.⁴⁶⁴

Автор «Алпамыс» тың Қоңырат версиясы деп есаптанатуғын қарақалпақ, өзбек, қазақ версияларының илимпаздардың тастыйықлағанындай бір негізден пайда болғанын мақұллау менен бірге бұны сюжет бірлігі, жер аты, урыу аты, бірлігі қармаптар аты бірлігі менен дәлілдейді.⁴⁶⁵

Ол үш миллет версиясындағы сюжет, мотив, образлар бірліктері ашыу менеп, ұлыма жақынлық ұсастықтардың пайда болуыын үш халықтың арасында тараған Қоңырат урыуына байланыстырып, үш миллет версиясының өзгешеліктеріне иркілип, оларды конкрет фактлер менен көрсетеді.

Оның икиринше, өзбекше, қарақалпақша, қазақша «Алпамыс» тың хәр қыйлы версияларының арасындағы айырмашылықтар олардың тийкарғы сюжетлік линиясында емес, ал көбинесе айырым жекке мотивлерде, образларда гезлеседі. Өзбекше вариантларда Байбөри менен Байсары бір тууысқан ағайынды кисилер деп баянланады, ал қарақалпақшада еки теңлес бай делинеди, ал қазақшада екеуи еки урыу, Байбөри—Қоңырат, Байсары—Шекти болып сүүретленеді. Өзбекшеде екеуиниң жөнжели Байбөриниң Байсарыдан закат алыуы, қарақалпақшада көкпар ойынында, ал қазақшада Сарыбай жалғыз баслы Алпамысқа қизын бергиси келмей қалмақ елине көшип кетеді. Өзбекшеде Баршынға қалмақтың 90 батыры талабады, Қарақалпақшада Тайшахан менен Қаражан талабаң болады, Ал қазақшада Гүлбаршынды қалмақтың ханы Қараман алмақшы болады. Бунда Тайшахан менен Қаражан қаққында сөз жоқ, Қазақша менен қарақалпақшада өзбекшедегидей Қалмақтың 90 батыры, Сурхаил кемпир жоқ. Қарақалпақшада Алпамысты зинданға салатуғын мастан мама бар. Өзбекшеде Баршын төрт шөрт бәйги, гүрес, сары жай, тартыу, теңген атың түснрй, қарақалпақшада бәйги, гүрес. Өзбекшеде Құлттай бирде улы делинсе, бир варпантларда қулы, қарақалпақшада қулы, қазақшада асырап алған улы делинеди. Өзбекшеде Баршын батыр қыз сыпатында да сүүретленеді, ол қалмақ батыры Қараманды өлтпреди, Көкилдашты жыға алмай атырган Алпамысқа «Сен жыға алмасан гүреске өзим шыраман» дейди. «Алпамыс» дәстанының екінши бөлими қазақша хәм

қарақалпақшада ски түрлі уақыя болып сүүретленеди. Алпамыстың зинданда жатып ғаздың қанатына хат жазыуы, Қаражанның Қарлығашқа үйленіуі қазақшада жоқ. Бул жағынан өзбекше хәм қарақалпақша версиялардың күтә жақынлығы, уаслығы сезилип тұрады.⁴⁶⁶

Усы бапта автор Алтай эпосы «Алып-Манаш», Башқурт эпосы «Алпамыша хәм Барсын-Хылуу», Татар халық ертеги «Алпамша» тууралы сөз етип, олардың Алпамыс дәстанына қатнасы ҳаққында пикир жүритеди. Ол «Алып-Манаш» ты уаслығына қарамастан «Алпамыс» тың әйемги тийкары деп тастыйықлау дурсы бола қоярмекең⁴⁶⁷—деген гүман билдиреди, ал башқурт, татар версияларын соңғы дәўирде дөреген прозалық ертеклер деп баҳалайды.⁴⁶⁸

«Алпамыс» тың дөреген дәўири тууралы автор В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, соңын ала А. К. Боровков, Л. И. Климович, П. Даўқарасв т. б. пикирлерин еске алып, олардың ишинде «Алпамыс» эпосы соңғы дәўирлерде, яғный «патриархаллық дүзимнің ыдырау дәўириде пайда болған шығарма»⁴⁶⁹—деп «Алпамыс» эпосының Қоңырат—Байсын редакциясы XVI әсирде Өзбекстанпың түслик жағында, Жийдели—Байсында дүзилген деген В. М. Жирмунскийдиң пикирине қосыламыз⁴⁷⁰—деп жазады. Соның менеп бирге оның «Алпамыс» эпосының қарақалпақша вариантларында көрсетилгенге қарап, биз дәстанның Қоңырат версиясы Өзбекстанның түслик жағында найда болған деген пикирди қууатлаймыз⁴⁷¹—деп тастыйықлайды.

Өзбек фольклористи Х. Т. Зарифов «Алпамыс» ты Қоңырат урыўының эпосы деп, өзбек, қазақ, қарақалпақ халықлары дүзиліп болмастан бурын Сырдарьяның аяқ жағында, Арал теңизине жақын жерде дүзилген дейди.⁴⁷²

«Алпамыс» дәстанының Қоңырат версиясының пайда болыуы ҳаққындағы пикирлер еле болжаўдан аспай атыр. Бул тууралы айтылған пикирлердиң ишиндеги ең салмақлы, хәм қуны В. М. Жирмунскийдиң пикирлерине байланыслы тарийхий планда бул проблеманы өз алдына жаңадан терең хәм хәр тәреплеме изертлеў талап етиледі.

Китапта «Алпамыс» дәстанының идеясы хәм образлары ҳаққында И. Т. Сагитов дәстанның жаңа вариантлары хәм жаңа илим-изертлеў жұмысларының тийкарында бул мәселе тууралы Н. Даўқараевтың докторлық диссертациясында айтылған пикирлерди байытады, анағурлым толықтырады.⁴⁷³

«Алпамыс» дәстанының көркемлик өзгешеликлерине иркилици, оның терең халықлық хәм сулыў дөретилген шығарма екенин айта келип, дәстанның композициясына, халық турмысың, дәстүрлерин кең сүүретлегенине, реализми, лиризмине,

сюжет құрылысы менен образ құрылысына, онда аңыз әдебиетінің көпшілік түрлерінің орын алыуына, хәтте юморына, көркем сүўретлеу қураллары менен қосық құрылысына автор тужырымлы жуўмақлар ислейди.⁴⁷⁴

Китаптың төртінші бабы «Қырқ қыз» дәстанына арналады. Дәслеп автор дәстанның жазын алынып басылыу тарихына, Қурбанбай жыраўдан өмирине тоқталады хәм қысқаша изертленіу жағдайын сөз етеди. Бул бойынша О. Кожуров, Н. Дәўқараев, А. Шамуратов т. б. мийнетлерің көрсетеди.⁴⁷⁵

«Қырқ қыз» дәстанының басқа эпослардан өзгешеликлерің көрсетиу менен ол дәстанның сюжетінің ески заманлардан алынғанын қахарманлардың халық пенен тығыз байланысын, класслардың қарама-қарсылығын қахарманлардың жаўынгер қызлардан болыуын, бастан аяқ қосық пенен дөретиленіні, реализм менен толы болып, қыялы фантасстикалық моментлердің аз болыуын, диний түсниклердің, ырымлардың аз ушырасыуын айрықша атап көрсетеди.⁴⁷⁶

Автор дәстанның идеялық мазмунын анализлей келип, ондағы патриотизм, демократизм, халықлар дослығы идеясын исенимли фактлер менен түсіндиреди.⁴⁷⁷

«Қырқ қыз» дәстанының тарихый ўақыяларға қатнасы ҳаққында айта келип, ол «Дәстанда тарихқа байланыслы еки тема сөз болады. Бириншиси: Орта Азия халықларына қалмақ ханларының жасаған шабыўылы, екінші тема Иран шахы Надиршаның Хийўаны басып алыуы жөніндегі тема. Бул еки тарихый ўақыя дәстанда азлы көпши шынлыққа жақып сөўленеди»⁴⁷⁸ — деп жазады.

Соның менен бирге, автор тарихый ўақыялардың фольклорда оның дөретиўшилерінің көз-қарасы бойынша өз алдына сүўретленетуғынында ескертеди. Әсиресе Орта Азия хәм Қазақстан халықларының, соның ишинде қарақалпақ халқының эпосында XIII—XVIII әсирлер даўамында болып турған қалмақ феодалларының шабыўылы терең из қалдырғаны атап өтиледі.⁴⁷⁹

И. Т. Сагитов «Қырқ қыз» дәстаны бойынша ед биринши илим-изертлеу мақалаларың жазған илимназ дәстанының идеясы, образлары ҳаққындағы оның пикирлері үлкен әҳмийетке ийе.

Автордың дәстаның көркемлик өзгешеликлері ҳаққындағы пикирлері де үлкен қызығушылық туўдырады. Оның пикиринше, дәстаның сюжетінің тийкаргы өзегі—Гүлайымның Суртайшаға қарсы гүресі болып табылады. Ал қалған еки бөлеги, яғнай Журынтаз ўақыясы менен Нәдирша Алтынай ўақыясы дәстаның тийкаргы үш бөлімінің ҳәр қайсысы өз

алдына бөлек әҳмийетке ийе. Дәстанда әйемги заманнан қалған элементлер бар болсада бирақ дәстанның мазмуны, сюжети оның берги заманда дәретилгенни көрсетеди.⁴⁶⁰ Сондай-ақ «Қырқ қыз» дәстанында қақарманлық, улыўма халықлық идеялар күшли берилип, лиризмге, арханзм сөзлерге аз орын берилиўи туўралы айтқан автордың пикирлерин қуўатлаўға болады.

Соның менен бирге автордың бир пикирине екнши пикирини қайшы келегуўи орынлары да гезлеседи. Мысалы, ол дәстанның сюжетиниң бир тегис, избе-из екенлигин айтўи менен «Егерде дәстанның сюжетинен Журынтаз ўақиясын ямаса Алтыннай-Надирша ўақиясын шығарып тасласақта дәстан-дәстан болып қала береди. Дәстанның тек көлеми ғапа киширейеди»⁴⁶¹ — деген пикирине қосылыўға болмайды. Дәстан өз алдына үш бөлимнен турған менен олар бир-бири менен байланысқан. Бул үш ўақияға да дәстанның бас қақарманлары Гулайым менен Арысланның тиккелей қатнасы бар.

«Қырқ қыз» дәстанының қысқаша тили, сўўретлеў қураллары, қосық қурылысы ҳаққында да китапта орынлы айтылған пикирлер бар. Автордың қыз палуанлардың басқа эпосларда да орын алыўи жөиндеги ойлары да исенимли айтылған. Негедур «Қырқ қыз» дәстанының екнши Қыяс жыраў варианты тилге алынсада китаптағы анализге кирмей қалған.⁴⁶²

Улыўма алғанда И. Т. Сағитовтың «Қарақалпақ халқының қақарманлық эпосы» китабы «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз» дәстанлары туўралы Н. Даўқараевтың усы үш дәстанға арналған мийнетнен кейинги дәстанлардың тек қарақалпақ вариантлары ғана емес, ал басқа миллет версиялары менен келген салыстырып, сонғы совет эпос изертлесўшлериниң мийнетлерин пайдаланып жазылған 60-жыллардың басында дәретилген оғада бақалы илимий мийнет болып есапланады.

Н. ЖАПАҚОВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫ

Филология илимлериниң докторы, Өзбекстанға хәм Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери, көрнекли шайыр хәм жәмийетлик искер Наурыз Жапақов 1914-жылы 16-майда бурынғы Түркистан ўлкесиниң Сырдарья областы Әмиўдарья бөлиминиң Қараөзек волостында, хәзирги Тахтақошир районында гедей дийхан семьясында тууылды.

Болажақ шайыр хәм илимпаздың өмир жолы улыўма қарақалпақ халқының тарийхы менен тамырлас. Уллы Октябрь социалистлик революциясынан бурынғы қарақалпақ халқы қандай аўырманлық жағдайларды бастан кеширген болса,

сол улыўма халық басындағы турмыстың шийсленискен бир көринисин Н. Жапақов та бастан кеширеди.

Ол 1926-жылдың гүзінде Төрткүлде ашылған мектеп-интернатқа оқыўға киреди. Мектеп-интернат 1928-жылы бәхәрде Шымбай қаласына көшин барып, жети жыллық «Коммуна» мектебине айналады. Оқыўға қуштарлығы артқан Наурыз Жапақов бир жылда еки класс питкерип, бул мектепти 1930-жылы тамамлап шығады.

Мектептен алған билимин көтериў ушын ол 1930-жылы Қарақалпақстанның орайы Төрткүлге барады. Бирақ бул ўақыт республикада сауатсызлықты сапластыриў исин қолға алып атырған ўақыт еди. Қарақалпақ областьлық Комсомол комитети Н. Жапақовты сол жылы мектептердин бирине муғаллим етип жибереди. Солай етип 1930-жылдың октябринен 1931-жылдың июльине шекем Кегейли районында баслаўыш мектептин муғаллими болып ислейди. Жоқары оқыў орнына барып билим алыў ет тийкарғы мақсетлеринин биринен есапланған жас талант ийсси 1931-жылы Анхабад қаласына барып, Орта Азиялық Зооветеринария институтына оқыўға киреди. Бирақ денсаўлығына байланыслы оқыўды даўам ете алмай, 1931-жылы октябрь айында Шаббаз районында пионер бюросының баслығы болып жумысқа орналасады.

1931-жылдың ақырында Областьлық партия ҳәм Комсомол Комитетлеринин қарары менен «Жас Ленинши» газетасында әдебий хызметкер болып жумыс атқарады. 1932 — 1933-жыллары «Жеткиншек» газетасында жуўаплы секретарь, сонынан редактор болып ислейди. 1933 — 1938-жыллары «Жас Ленинши» газетасында жуўаплы секретарь, 1938—39-жыллары «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында старший әдебий хызметкер, 1939-жылдан 1941-жылға шекем «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы» журналының жуўаплы секретары хызметин атқарады, ал 1941 — 42-жыллары «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында бөлим баслығы болып ислейди.

1942-жылы Қарақалпақстан Областьлық Комсомол Комитетинин биринши секретарьлығына сайланады. 1943 — 47-жыллары Областьлық Партия Комитетинин пропаганда ҳәм агитация бойынша секретары, 1947 — 1952-жыллары Қарақалпақстан АССР Министрлер Советинин Председатели хызметин атқарады. Усы жыллары Чарджау-Қондырат темир жолының қурылысында шөлкемlestириўшилик жумыс алып барады. 1952 — 55-жыллары ВКП (б) Орайлық Комитети жапындағы Жоқарғы партия мектебинин тыңлаўшысы болды. Ол Жоқарғы партия мектебин табыслы питкерип келгеннен кейин 1955-жылдан Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Совети Пре-

зидиумынын Председатели болып сайланады. 1956 — 1959-жыллары Қарақалпақстан АССР Министрлер Советиниң Председатели болып иследи.

II. Жапақов қандай хызметте ислемесин, ол барлық ўақытта творчестволық жұмыслар менен шұғылланып келди. 60-жыллар Н. Жапақовтын илимий творчестволық жұмысқа тиккелей араласыўында үлкен елеўли жыллардың бири болды. Ол 1959 — 61-жыллары Өзбекстан ССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы II. Дәўқараев атындағы тарийх, тил ҳәм әдебият институтының аспиранты болып, 1961-жылы «Аялберген Муўсаевтың творчествосы» деген темада кандидатлық диссертация жақлап, «филология илимлериниң кандидаты» деген илимий дәреже алыўға миясар болды.

1961 — 1967-жыллары Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының А. С. Пушкин атындағы тил ҳәм әдебият институтының старший илимий хызметкери болып иследи. 1967-жылы «Қарақалпақ әдебиятында социалистлик реализмниң сағалары ҳәм қәлиплесиўи» деген темада табыслы диссертация жақлап, «филология илимлериниң докторы» деген илимий дәреже алды. 1967-жылы Өзбекстан ССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил ҳәм әдебият институтының Шығыс қол жазбалар секторының баслығы болып иследи. 1971-жылдан усы институттың фольклор секторының баслығы болып ислеп келди.

Н. Жапақовтын творчестволық жұмысы 30-жыллардан басланады. Ол бул ўақытта лирик шайыр сыпатында көзге түсти. Онын мухаббат, ўатан, партия ҳәм халықлар дослығы ҳаққындағы лирикалық шығармалары менен көлемли поэмалары оқыўшылар жәмийетшилигиниң сүйип оқыўтуғын шығармаларының биринен есапланады. Шайырдың усы бүгинги күнге шекем бир неше топламлары жарық көрип, қарақалпақ совет әдебиятының тарийхынан орып алып отыр. Шайырдың қосықлары республикамыздан тыс туўысқан халықлар тилине аўдарылып, кең китап оқыўшылар жәмийетшилигине белгилди болып киятыр. Онын «Күн» (1940), «Бахытлы заман» (1946), «Уллы рус халқына» (1954), «Бахыт» (1954), «Дослық ҳаққында қосықлар» (1956), «Дослық дәстапы» (1960), «Шадлық пәхамы» (1961), топламлары қарақалпақ тилинде жарық көрсе, «Әмиў бойларында» (Ташкент, 1956), «Тирилер менен бирге» (Ташкент, 1962), топламлары өзбек тилинде, ал «В родном ауле» (1956), «Молодые сердца» (1958), «На берегах Аму» (1960; топламлары рус тилинде шықты.

Н. Жапақовтын шайырлық творчествосының ҳәўиж алыўында, ҳақыйқый лирик шайыр болып жетилисиўинде онын

тынбай излениуи, қарақалпақ әдебияты үлгілерин, сондай-ақ тууысқан халықлардың классик шайырларының шығармаларын көп оқып, үйрениуи, олардың ең жақсы традициялары шебер пайдаланыулары тийкарғы себепши болды. Ол тек шайыр сыпатында танылып қалмастан рус, өзбек, қазақ, украин хәм тағы басқа тууысқан халықлардың шайырларып қарақалпақ тилине аударып, республикамыздың китап оқыушыларына кеннен таныстырып отырды. Ол 1935-жылдан баслап аудармашылық пенен шуғыллашып, А. Науайының «Фархад хәм Шийрин» (Төрткүл 1940), А. С. Пушкиннің «Тутқын» («Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1936, 14-октябрь) М. Ю. Лермонтовтың «Қашқын» («Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы журналы, 1941, № 6), Т. Г. Шевченконың «Уәсият» («Қызыл Қарақалпақстан» 1938, 9-март). Х. Х. Ниязидиң «Қарашаш», Мухимийдин «Көзлерин», А. Сурковтың («Коммунистлердин маршы», «Дослық ҳаққында») хәм тағы басқа жазыушы шайырлардың шығармаларын қарақалпақ тилине аударып, қарақалпақ китап оқыушыларын оларды өз ана тилинде оқыуға миясар етти.

Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосының тарийхында киносценарий дәретиудин ирге тасын қалаушылардың бири Н. Жапақов деп айта аламыз. Оның қарақалпақ халқының турмысынан алып М. Мелкумов пенен бирге жазған «Арал балықшылары» деген киносценарийи 1957-жылы экранда көрсетилип, республикамыздың хәм республикамыздан тыс кино тамашагөйлердин дыққатына миясар болды. «Қырқ-қыз» киносценарийин жазды.

Хәр бир жазыушы шайырдың творчестволық дәретиушилиги менен бирге қәлемлеслеринин творчествосындағы жетискенликлер менен кемшиликлерди көрсетип, пикир алысуға қатнасыуы көркем шығармалардың идеялық хәм көркемлик жақтан жетилисип барыуында ен бир унамлы усуллардың биринен есапланады. Усы мақсетте Н. Жапақов көркем шығармалар дәретиу менен бирге 30-жыллардан баслап күнделikli газета-журнал бетлеринде қәлемлес шайырларының шығармаларына критикалық мақалалар менен қатнасып отырды.

Ол соңғы уақытта творчестволық жұмысының басым бөлегин әдебияттануу илимине қарай бағдарлады. Қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыушылардың биринен есапланатуғын А. Муўсаев, Қ. Әўезов, С. Мәжитов, XIX әсирдин аяғы, XX әсирдин басларында жасаған Әбдиқадир шайыр Бекимбет улы ҳаққында т. б. жазған көп санлы мақалалары менен монографиялық жұмыстары жоқарыдағы жазыушы-ша-

Ырлардын өмири, творчестволық шеберликлери ҳаққында баҳалы илимий мағлұматлар береді.

Әсіресе, Н. Жапақовтың өзбек-совет әдебиятының тийкарын салыушы хәм ең ири ўәкиллериниң бири Хамза Хәкимзада Ниязийдин Қарақалпақстанда болған жылларында оның қарақалпақ әдебияты менен искусствосынын Хамзадан алған творчестволық тәсирлери, сондай-ақ өзбек хәм қарақалпақ әдебиятының өз-ара байланыс мәселесине арналған мақалалары үлкен әҳмийетке ийе. Буган онын уллы өзбек шайыры А. Науайының «Фархад хәм Шийрин» поэмасы ҳаққында («Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1941, №14), «Хамза хәм Аяпберген» (Әмиўдәрья» журналы, 1960, №10), «Өзбек хәм қарақалпақ әдебиятының өз-ара байланыс мәселесине» («Шарқ юлдузи» журналы, 1963, №10), «Хамза Қарақалпақстанда қашан болған?» («Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1964, 20-ноябрь) хәм тағы басқа көп ғана мақалалары буған толық дәлил.

Н. Жапақов ири көлемли бир неше монографиялық мийнетлер дәретиң, қарақалпақ әдебиятына салмақлы үлесин қосқан белгили алымларымыздын бири. Оның «Аяпберген Муўсаевтың творчествосы» (Нөкис, 1964) деген мийнети қарақалпақ совет әдебиятының ири ўәкили Аяпберген шайырдың өмири хәм творчествосына арналған. Н. Жапақов шайырдың шығармаларын ел аўзынан хәм архивлерден сринбей, тынбай қунт пенен жийнап, шайырдың творчествосын хәр тәрәппе изертлей отырып, объектив баҳа береді, оны жаңа өмирдин жыршысы сыпатында жоқары баҳалайды. Әсіресе, Н. Жапақовтың «Социалистлик реализм жолында» (Нөкис, 1967), «Рволюцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси» (Нөкис, 1972) мийнетлери қарақалпақ әдебияты тарийхында үлкен бир проблемалық мәселеге арналып, қарақалпақ совет әдебиятында социалистлик реализм методының түп сағалары фольклорлық хәм классикалық әдебиятымыздағы реалистлик элементлер менен толы шығармалардан басланып, қарақалпақ совет әдебиятында қәлиплескенни исеимли фактлер менен илимий көз қарастан дәлиллен береді. Н. Жапақовтың қарақалпақ әдебиятындағы реализм мәселеси ҳаққындағы пикирлери хәм жуўмақлары белгили совет илимназлары тәрәпинен жоқары баҳа алғанлығын айтып өтиўимиз керек.

Н. Жапақов көп санлы әдебий шығармалар, бир неше монографиялық мийнетлер дәретиў менен бирге, ири көлемли коллективлик монографиялардың да авторы. Мәселен, «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерклери» (Ташкент,

1968), «Революцияға шекемги қарақалпақ фольклоры тарихының очерклері» деген илимий жұмыстардың белгилі бөлімдерін жазыуда актив қатнасты. Сондай-ақ Әбдиқадир шайырдың қосықтар топыламын (А. Қаримов менен бірлікте, Нөкіс, 1966), «Қасым Әуезовтың шығармалары хәм аудармалар топыламын (Ф. Әуезова, А. Әбдиқаликов, Ә. Насруллаевлар менен бірлікте, Нөкіс, 1967) баспадан шығарып, китап оқытшыларын сүйиклі шайырлардың шығармалары менен кешпен танысуына мүмкиншілік берди. Ол усылар менен қатар 19-класслар ушын «Қарақалпақ совет әдебиятының» (хрестоматия, 1973) дүзиўиси.

Н. Жапақов он бестен аслам қосықлар топыламының, жүзден аслам илимий хәм сиясий-жәмийетлик темадағы мақалалар менен бир неше монографиялық мийнетлердин авторы. 1974-жылы оның «Әдебиятымыз хаққында ойлар» деген көлемли мийнети жарық көрди. Ол Қарақалпақ фольклорының тарихына байланыслы «X—XI әсирлердеги қарақалпақ фольклоры» деген тема үстинде жұмыс апарды. Ол қарақалпақ фольклорының көп томлығын баспаға таярлауда үлкен жұмыс иследи. Оның фольклористикаға қосқан үлеси хаққында айрықша сөз етиўге туўра келеди.

Н. Жапақов фольклор шығармаларын жыйнаў, бастырып шығарыў, әсиресе изертлеў тараўында үлкен хызметлер иследи. Оны белгилі фольклорист илимпаз қатарына киргизиўге болады.

М. Горький ўәсиятларып басшылыққа ала отырып, оның 1939-жылы атақлы Есемурат жыраўдан «Қоблан» дэстанын жазып алыўы хәм бул дэстанның қарақалпақ тилинде басылып шығыўы, баспаға таярлаўшы ретинде бир неше ирет қатнасыўы буның айқын дәлили болады.⁴⁸³ Н. Жапақовтың басламасы хәм тиккелей қатнасыўы менен халық дэстанынан үзиндилер, фольклордың динге қарсы үлгилери бастырылып шығарылды.⁴⁸⁴

Н. Жапақов өзинин «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселелери» деген мийнетиинде фольклорға айрықша тоқтап, «Фольклор — бай реалистлик элементлерге ийе» деген өз алдына бөлим берген еди. Бул бөлимде автор фольклордың искусствонын басқа түрлеринин раўажланыўындағы ролин, халық творчествосын үйрениўдеги В. И. Ленин көрсетпелерин, фольклорға М. Горький тәрепинен берилген бадаларды атап өтиў менен «Биз қарақалпақ фольклорындағы реалистлик бағдарларға усы көрсетпелер тийкарында қараймыз. Өйткени, мийнеткеш халықтың орман-үмитлерин, идеясын, турмысын көрсеткен хәм оның мөни ушын

ызмет еткен әдебиет реализм менен сөзсіз байланыссыз әдебиет болады»,⁴⁸⁵ — деп жазады.

Ол қарақалпақ фольклорының аңыз, ертегі, жумбақ, нақыл-мақал, айтыс, дәстүр қосықтары, дөстандардағы реалисттік тәріптерденің конкрет мысаллар арқалы көрсетеді, реалисттік тенденцияны фольклорлық материаллар тийкарында ашып беріуге умтылады. Мысалы, «Гүлдирсин» легендасы тийкарында «Монгол басқыншыларына қарсы халық күресінің тарихий реалы көрінісі, сулыу сәуелеленіуі, сатқыншы, қиялға халық ғезебі, жеккөріушілігі, ондайды душпанлыына жақсы көрмейтуғыны, сатқыншылықтың ақыбеті-қорлықты өлім екені көрсетіледі».⁴⁸⁵

Автор, 1855 — 1856-жыллары Хийуа ханына қарсы қарақалпақ халқының күресіне басшы болған Ерназар алакөзге байланыссыз аңызлар хаққында пикир жүритіп, ондағы реалисттік мотивтерди белгілеп береді.⁴⁸⁷

Автор 1949 хәм 1956-жыллары басылып шыққан қарақалпақ халық ертегілеріне анализ іслеп, ертегілердин «...рууый жақтап халықты тек тасирлендіріп қоймай, олардан халық өз турмысын, тарихий уақыяларды, турмысқа кереклі тәжірибелерди көреді»,⁴⁸⁸ — деп тастыйықлауы «Тапқыш», «Билігір шопан», «Уры хәм жарлы», «Түлки менен қораз» ертегілері менен дәлилденеді.

Ол усы мийнетінде қарақалпақ халық нақыл-мақалларында «Реалисттік элемент аңыз хәм ертегілердеп де анығырақ хәм жыйнақлырақ. Буның себебі, нақыл-мақаллардың өзі халық турмысының тәжірибе жууамағы, көрген-билген нәрселердин жәмлестірілген түйіні, ой-пикир, даналық топламы ретінде болғанлықтап деп түсініу мүмкін»,⁴⁸⁹ — дейди.

Н. Жапақов халық жумбақларында, айтысларында, дәстүр қосықтарының түрлерінде де турмыс шынлығына байланыссыз болғанлықтан реалисттік элементтер ушырасатуғынын мысаллар менен көрсетеді.⁴⁹⁰

Автор бул мийнетінде «Қырық қыз» дәстанындағы реалисттік мотивтерге дәстанның мазмұны, сюжеті, образларын, композициясын, идеясын хәм көркемлік өзгешеліктерін анализлеу менен айрықша итибар береді. Ол дәстан тууралы изертлеушілердин пикирлерін басшылыққа ала отырып, ондағы реалисттік тенденцияны, тарихий шынлықты өзинше ашып беріуге хәрекет етеді. Дәстанның демократиялық, гуманисттік, интернационаллық идеяларын ашыу менен, ондағы терең патриотизм сезімдеріне үлкен дыққат аударарды. Автордың «Дәстандағы ұллы реалисттік бағдардың бири адамды ардақлау, оны жоқары көтеріу, улығлау, адам деген

жоқары, бийік атқа кир жуқтырмай болып есапланады»,⁴⁹¹— деген пикириңе толық қосылуға болады.

«Қырқ қыз» тек қарақалпақ аңызекі халық творчествосында ғана емес, пүткіл әдебиет тарихындағы халқымыздың өткендегі басып өткен тарихын көркем түрде баянлайтуғын оғанда үлкен дәретпе. Бул дэстан халқымызға кеңнен мәлім болуы жағынан да, халыққа сүйіклі хэм тууысқан болып қалуы менен де шын мәнісінде халықлық шығарма. Оның өткен заман шынлығын көркем сүүретлеуи жағынан теңи-тайы жоқ дәретпе екенлігін дүнья танып атыр. Н. Жапақовтың сол мийнетіндегі айтқан мына пикирлери де бизин ойымызды тастыйықлайды: — «Қырқ қыз» дэстаны реалистлик көрніис, мотив, детальларға бай дейтуғынымыздың себеби, дэстанда ұнамлы қахарманлар образы көркемлик жақтан жақсы жетилискен. Бул образлар бир-биринен айырылып, хэр қайсысы өзіннік характери, иси, сөзи, минез-құлқы менен бөлиніп, оқыған, еситкен адамның ядынан шықпастан, удайы турады. Дэстандағы Гүлайым, Сарбиназ, Алтынай, Арслан, Отбасқан образлары усындай образлар қатарына жатады.⁴⁹²

Автор өзіннік «Социалистлик реализм жолында» атлы мийнетінде «Халық творчествосы менен совет әдебиатының байланысы» мәсселесине өз алдына бөлім берип, кең түрде иркиледі.

Автор хэзирги советлик әдебиетта шығарма дәретпүде фольклордан пайдаланыу хакқындағы М. Горький үөсиятларын басшылыққа ала отырып, «фольклор тасқын дәрья, түпсиз тоғиз. Хэр бир жазуышы, шайыр оннан қаншама көркем сөз маржанын терип, керек жерине жаратаман десе, соншама таба алады. Бул коллективлик, пүткіл халықлық көркем өнер хеш қашан тауысылмайды»,⁴⁹³ — деп жазады. Ол қарақалпақ совет әдебиатының рауажланыуында хэм оның социалистлик реализм методына өтиүде шешиүши факторлардың бири — бай фольклор дэстүрин өзлестириү екенін жазады.

Автор С. Мажитовтың «Жарлы гарры дийхан», «Хаяллар күніне», «Қызларға», «Дау болмасын», «Дослық жайы», «Мэрт жақсы», «Ерлер дэркар», «Жигит», А. Муўсаевтың «Нэсият», «Аман бол», «Бере гөрмен», «Қартайғанда», «Беташар», «Ережекке», «Бар екен», А. Дабыловтың «Өткен заман», «Жолдаслар» т. б. С. Нурымбетовтың «Есетсен», «Жаңаберген» т. б. қосықларды фольклор тэсиринде жазылған шығармалар қатарына жатқарады, олардағы фольклорлық тэсир менен жаңа усыл қосындысын анализлеп көрсетеди.⁴⁹⁴

Н. Жапақов бул мийнетінде 20-жыллардағы қарақалпақ поэзиясында аўызекі халық творчествосының дэстүрлерин

актив пайдаланғанын С. Мажитов, А. Муўсаев, А. Дабылов, С. Нурымбетов шығармалары мысалында айқып көрсетип бериў менен бирге, бул ўақытта дөреген шығармаларға фольклорға характерли болған ықшамлылық, ядлаўға қолайлылық, намага салып айтыўға қурылғанлық, ақыл-насият үйретіўшиликке бағдарланғанлық көринип туратуғынлығын белгилеп өтеди. Сол дәўир ушын бул әдебий процесстин унамлы жағын ол «Халыққа сиңискен формада революциялық жаңа идеяны, мақсет-муратты тез жеткерип, халықтың сана-сезимин көтерип, халықты коммунистлик рухта тәрбиялаўда партиямызға қолма-қол жәрдем етиў»,⁴⁶⁶ — деп биледи.

Автор фольклордан пайдаланыўдын традициялық еки бағдарына, унамлы ҳәм унамсыз тенденциясына дурыс көз қарас жүргизеди. М. Горький, В. Маяковский, Д. Бедныйлардын көркем шығармада жаңа идеяны күшейтип, көркем түрде шеберлик пенен бериў ушын фольклордан пайдаланыў усылы менен, фольклорды ескише ҳалында түсиниў, өткен дәўир дәстүрлерин күсеў, жаңа дәўир, жаңа идеялар менен байланыстыра алмай, бурынғы заман масштабында қалып қойыў тенденциясын анализлеп береді ҳәм бириншисиниң екіншиге пүткиллей қарама-қарсы келетуғынын түсиндиреди.⁴⁶⁶

II. Жапақов усы мийнетинде С. Мажитовтын «Хаяллар күнине», «Қызлар» қосығын анализлеп, бул қосықларды фольклордан пайдаланып жазған менен, онда тек үйретіўшилик емес, партиямыздың көрсетпелерине сүйене отырып, философиялық пикир, ой-түйинлерин бергенлиги көрсетиледи. Ол усы пикирлерин даўамлап, «Шайыр халықтың аўызеки поэтикалық өнерин шебер пайдалана отырып, оннан жоқары көтерілип, фольклорды дурыс түсинип, социалистлик реализм көз қарасынан пайдаланыў шайырларды, жазыўшыларды қандай табысқа жеткеретуғынының үлгисин көрсеткен»,⁴⁶⁷ — деп жазады. Сондай-ақ ол халық аўызеки творчествосы дөретпелериндеги мораль ҳәм этикалық мотивлерди мақсетке муўанық шебер пайдаланыў менен С. Мажитов, А. Муўсаев т. б. сол дәўирде баҳалы көркем шығармалар дөреткенин атап өтеди.

Солай стип, Н. Жапақовтын фольклор менен әдебияттын байланысы ҳаққындағы пикирлери ҳәзирги әдебиет ушын фольклордын әҳмийети ҳаққында, фольклорды пайдаланыў жоллары туўралы баҳалы ойларды өз ишине алады.

Н. Жапақов 1959-жылдан өмириниң ақырына шекем илимизертлеў жумысы менен тиккелей шуғылланды. Ол 1971—75-жыллары ӨзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н. Дәўқараев атындағы тарих, тил ҳәм әдебиет институтының фольклор секторының баслығы болып иследи

Ол басланып атырған қарақалпақ фольклорының көп томдығын баспаға таярлау исиіне басшылық етіп актив қатнасты хәм фольклор бойынша мақалалар жазуға киристи. 1977-жылы Ташкентте «ФАН» баспасында биринши рет рус тилинде шыққап «Қарақалпақ фольклорының тарийхының очерклеріне», «Дәстүр қосықлары», «Той баслар», «Хәўжар», «Сынсыў», «Беташар», «Жоқлау», «Айтымлар», «Бәдик», «Гүлапсан», «Ярамазан» ҳаққында жұмыс жазды.¹⁹⁸

Н. Жапақов қарақалпақ фольклоры бойынша жыйналған материалдарға сүйеіе отырып хәм ол туўралы айтылған пикирлерди басшылыққа алыу менен халықтың көп әсирлер дәуамына қәлиплескен дәстүрлері менен традициясы тийкарында дәстүр қосықларының пайда болғанлығын көрсетеди. Ол дәстүр қосықларын үйрениу бойынша А. Баскаковтың, Н. Дәуқараевтың, Қ. Айымбетовтың, Р. Қосбергеновтың, Ә. Тәжимуратовтың т. б. мийнетлерин жоқары бағалады.

Оның пикиринше, дәстүр қосықлары ерте заманларда, патриархал-феодаллық дәуірде пайда болған. Бирақ олар сол күйинде бизге келип жетпеген. Тек ғана олардың гейпаралары революцияға шекемги дәстүр қосықларының составына кирген. Анализ ушын, XIX әсирдин ақыры, XX әсирдин басындағы дәстүр қосықлары алынған. Әлбетте, Н. Жапақовтың бул пикири илимий жақтан әдил хәм объектив айтылғаны түсникли. Оның изертлеу объективне тарийхий жақтан жантасыуы үлкеп әһмийетке ийе.

Ол қарақалпақ дәстүр қосықларының түрлеринин көплегин мойышлау менен, олардың қатарына шопан қосықлары, төрт түлик мал ҳаққында қосықлар, жыл мәўсимлері ҳаққында қосықлар, «Наўрыз» т. б. той дәстүр қосықлары: «Той баслар», «Хәўжар», «Сынсыў», «Беташар», қайғы-ғам қосықлары: «Еситтириу» қосығы, «Жылау-жоқлау», диний түсниклерге байланыслы қосықлар: «Ярамазан», «Бәдик» лерди жатқарады.

Ол бул жұмысында отырыспалардағы жуўап-айтысты, турмыс дәстүр қосықларына киргизип анализлейди. Ол дәстүр қосықларының қазақ, қырғыз, ноғай, әзербайжан т. б. халықларда усасып келетуғынын көрсетеди.

Гейпара дәстүр жырларының өз алдына қолланылмай, фольклордың басқа жанрларында, әсиресе дәстанларда да пайдаланылатуғынын ол көрсетип өтеди.

Н. Жапақов бул статьясында «Той баслар», «Сынсыў», «Хәўжар», «Беташар» той-дәстүр қосықларының мазмұнын, өзгешелигин, поэтикалық қурылысын, идеялық хәм көркемлик

град илимпазлары менен илимий байланыс жасауында да үлкен роль атқарды. Оның бұл мәселеде урыстан кейінгі дәуірде бірінші илим кандидаттарын таярлап шығаруындағы, сондай-ақ СССР Илимдер Академиясының Хорезм археологиялық экспедициясының табысты жұмыс жүргізілуіне көрсеткен қолбасшылығын атап өтуге болады. Н. Жапақовтың соңғы уақытта тиккелей илимий іске араласуы менен оның басшылығы астында бір неше илимий қызметкерлер қарақалпақ әдебиеті және фольклоры тарауында илим ізертлеу жұмыстарын актив алып барды.

Хәр қандай жәмийетлик іскерге, хәр қандай илимпазға халыққа танылуыдан, халықтың құрметіне миясар болуыдан үлкен баға жоқ. Минне, усындай жоқары бағаға Н. Жапақов өзінің көп жыллық ҳадал творчестволық мийнестінің ләтий-жесинде ерйсти.

Н. Жапақовтың тууылған күніне 60 жыл, илимий, әдебий және жәмийетлик іскерлігіне 40 жыл толуына байланысты, оның илимге қосқан көп жыллық қызметлерін есанқа алып, ӨзССР Жоқарғы Совети Президиумының Указы менен «ӨзССР ға қызмет көрсеткен илим ғайраткері» деген құрметли атақ берилди. Ол 1975-жылы март айында 61 жасында қайтыс болды.

Республикада оның естелигін мәңгилестириу үшін бираз жұмыс исленди. Н. Жапақовтың шығармаларының көп томығы басылып шықты.

Н. Жапақов қарақалпақ совет әдебиетіне, әдебиеттану илиминде, сондай-ақ қарақалпақ совет фольклористикасына салмақты үлес қосқан илимпазлардан есапланады.

ЖУУМАҚ

Қарақалпақ фольклористикасының тарихый тамырлары узақ дәуірлерге кетеді. Хәтте басқа да түркий тиллес халықларға ортақ болған бизиң эрамыздан бурын грек тарихшылары сөз еткен сак, массагет қәуимлериниң эпослары усыны көрсетип турады. Сондай-ақ IV — VIII әсир Орхон-Енисей жазба естеликлериндеги Тонькоқ, Қүлтегин ұақылары басқа түркий халықлар менен бирге қарақалпақларға да ортақ. Онда хәзирге дейин сақланып келген эпостын дереклери бар. Берунийдин «Естеликлер» (IX әсир) китабындағы көп ғана аңыз әпгимелер, әсиресе Искендер Зулхарнайын ҳаққындағы аңызлар хәзирге шекем қарақалпақлар арасында сақланып келеди. Махмуд Қашгарийдин «Дивану Луғатит турк» китабындағы көп санлы қосықлар, әсиресе нақыл-мақаллар XI әсирдеги түркий қәуимлер фольклорын көрсетсе, олардын көбиси дерлик хәзирге шекем қарақалпақ фольклорында сақланып келеди. Көп ғана түркий тиллес халықларға ортақ жазба естеликлер, дәстанлар, XI — XIII әсирге шекемги нускалар усы дәуірлердеги фольклор үлгилеринин халық тәрепинен, оның алдынғы қатардағы уллары тәрепинен қәдирленгенлигин, баҳаланғаншын көрсетип турады, қандай дәрежеде болса да фольклорды үйрениўдин жағдайын белгилейди.

XVIII — XIX әсирлерде қарақалпақ шайырлары өз шығармаларында традициялық фольклорлық усыяларды шеберлик пенен пайдаланады. Фольклор дәреткен образларды ардақлайды. Олар өзлеринин көркем шығармалары арқалы фольклорға хұрмет пенен қарайды хәм жоқары баға береді. Әлбетте, узақ дәуірден баслап XIX әсирге шекемги фольклорға, жоқарыдағы атап көрсеткепимиздей, қатнастар қарақалпақ фольклористика илиминин, басқа түркий тиллес халықлар сыяқлы, ен тийкарғы дәреклерин қурап турады.

XVIII әсирден баслап 1917-жылға, яғный Октябрь социалистлик революциясына шекемги дәуір ишинде рус илимпазларынын, саяхатшыларынын, жазыўшыларынын қарақалпақ фольклоры бойынша жыйнаған хәм бастырған үлгилери, әсиресе солардан, А. Диваевтын, А. Беляевтың мийнетлери қа¹

рақаллақ фольклоры үлгілерин илимий көз қарастан үйренүүдин тарийхыныц жаңа бетлерин ашты. Солай етип рус илимпазлары қарақалпақ фольклорын илимий көз қарастан үйренүүдин пионерлери болды.

Октябрь социалистлик революциясының (1917-жылғы Қарақалпақстанда) жәнисен кең пайтах Уатанымыздың басқа халықлары сыяқлы, қарақалпақ халқының тарийхында да жаңа социалистлик дәуирди ашты. Биринши гезекте рус хәм басқа да тууысқан халықлардың жәрдемінде Ленин дүзген Коммунистлик партияның басшылығында Қарақалпақстанда мәдений революция иске асты. Жаңа оқыу орны хәм илимий мәкемелердин дүзилуи менен қарақалпақ халқы өзинин тилин, әдебиятын, тарийхын үйрене баслады. Әсиресе бул мәселеде рус илимпазлары үлкен гамхорлық көрсетти.

Қарақалпақ тилин хәм фольклорын үйренүүде С. Е. Малов, Н. А. Баскаков, тарийхын үйренүүде П. П. Иванов, С. П. Толстов т. б. атларын республика мийнеткешлери мақтаныш пенен тилге алады. Рус илимпазларының қоллап-қууатлауы менен биринши Қарақалпақстан интеллигенциясының үюкыллери өсип жетисти. Бул иске татар, өзбек, қазақ т. б. халықлар илимпазлары да жақыннан жәрдем берди. Қарақалпақ фольклорының, әдебиятының үлгілерин жыйнап қарақалпақ әдебияты бойынша биринши сабақлық дүзген (1925) Сейфулғабит Мажитовтың жұмысларын, кейин ала Қарабай Ермановтың т. б. мийнетлерин тилге аламыз.

30-жылларда көзге түскен илимий хызметкерлерден Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, Ж. Досумов, Ж. Орымбаев, О. Кожуров, И. Сагитов, Т. Сафиев, Т. Бекимбетов т. б. атларын атауға болады. Булардан қарақалпақ фольклорын жыйнау, басып шығару хәм изертлеу исине Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, О. Кожуров, А. Шамуратов, Н. Жапақов актив қатнасты.

Ал қарақалпақ фолькларын хәм әдебияты үлгілерин жыйнауға С. Мауленов хәм Ш. Хожаниязовлар оғада үлкен жұмыс атқарды.

30-жыллары қарақалпақ фольклоры бойынша Н. Дәуқараевтың, Қ. Айымбетовтың, О. Кожуровтың, М. Дәрибаевтың, А. Шамуратовтың т. б. баспа сөзде статьялары жарық көрди.

Урыс дәуиринде фольклорды үйрену бираз үзликке түшти. Деген менен И. Т. Сагитов хәм Н. Жапақовлар бул дәуирде гейпара жұмысларды иске асырды.

Урыстан кейинги дәуирде, 50-жыллардың басында Н. Дәуқараев тәренинен докторлық диссертация ретинде пиккерилген «Қарақалпақ әдебиятының тарийхының очерклери» атлы үш томлық монументаль изертлеудин жазып пиккерилуи қара-

қалпақ фольклорын революцияға шекемги әдебиятын, қарақалпақ совет әдебиятын үйрениўдеги оғада үлкен илимий мийнет болды. Усы мийнеттиң биринши томы фольклорға арналған еди. Ол бул жумысында қарақалпақ фольклорының тарийхына, оның барлық жанрларына, фольклордың атқарыўшыларына, «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз» дәстанларына, қарақалпақ совет фольклорына илимий анализ жасады. Солай етип ол бириншилерден болып 50-жыллардағы қолда бар материаллар тийкарында қарақалпақ фольклоры тарийхының қысқаша очеркини дүзди. Аты аталған мийнеттин 1—2-томларының 1959-жылы русша Ташкентте «Очерки по истории до-революционной каракалпакской литературы», ал 1961-жылы Нөкисте қарақалпақша «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri» аты менен, ал фольклорға арналған томның толық 1977-жылы қарақалпақ тилинде Н. Дәўқараев шығармаларының 2-томын да басылып шығыўы Н. Дәўқараевты қарақалпақ фольклоры бойынша илимий тийкарын салыўшы ретинде көрсетеди. Шынында да Нәжим Дәўқараев совет дәўириндеги қарақалпақ фольклористикасының хәм әдебиятаныў илиминин тийкарын салыўшы болды. Н. Дәўқараевтын усы үлкен илимий мийнети сонги дәўирде фольклористика хәм әдебиятаныў бойынша илимий изертлеўлердин пайда болыўына дерек болды. Өз ўақтында Н. Дәўқараевтын илимий мийнетлериниң жарық көриўинде үлкен қарама-қарсылықтың болғанын да айтыў керек. А. Савицкий, Нөренов, Муратов усағанлар, оларды қоллап қуўатлаўшылар. 50-жыллардың басында қарақалпақ дәстанлары халыққа қарсы дөретпелер, Бердақты халық шайыры емес деўге шекем барды. Н. Дәўқараевты халық душпаны ретинде көрсетиўге урынды. Н. Дәўқараев бул дөҳметлерге шыдамай 47 жасында қайтыс болды. Орынсыз жалалар үлкен илимпаздың ўақытсыз өлиминиң себепши болды. Республиканың илимий жомийетшилиги партия шөлкеминин басшылығында Н. Дәўқараевтын атын хәм илимий мийнетлерин ол өлгеннен кейин мәңгилестирди. Бул ис, әсиресе 1959-жылы ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының ашылыўы менен кеп түрде қолға алынды.

Н. Дәўқараев баслаған илимий жумыслар 60-жыллардың басында жаңа басқышқа көтерилди. Мысалы, тек фольклорды жыйнаўдың, басып шығарыўдың хәм изертлеўдин өзинде кеп масштаблық, системалылық пайда болды. Сонғы шерек әсир ишинде фольклор фонды жаңа материаллар менен толықтырылды, соның нәтийжесинде фольклордың 20 томлығы басылып тамамланыў алдында тур. Хәзирдин өзинде 18 томы бар.

педан шықты. «Қарақалпақ фольклоры тарихының очерктері» рус тилинде басылып шықты. Университет үшін «Қарақалпақ фольклоры» сабақлығы дүзилди. И. Т. Сагитовтың қарақалпақ қахарманлық эпослары, Қ. Айымбетовтың қарақалпақ халық жыршылары (жыраулар, бақсылар, қыссаханлар, майырлар), қарақалпақ фольклоры, Қ. Мақсетовтың қарақалпақ фольклорының проблемалық мәселелеріне арналған мийнеттері басылып шықты. Қарақалпақ фольклорын кейинги кадрлар жердеминде жанрлар бойынша терең изертлеу мәселесі қолға алынды. Мысалы, А. Алиев пенен А. Алымовтың дәстанларға, Қ. Мәмбетназаровтың ертсклерге, Т. Нийстұллаевтың нақыл-мақалларға, А. Тажимуратовтың қосықларға, Н. Камаловтың урыс дәуириде халық поэзиясына, М. Низаматдиновтың урыстан кейинги дәуирдеги халық поэзиясына хәм айтысларға, А. Қожықбасевтың тарихый қосықларға, Ж. Хошаниязовтың «Алпамыс» дәстанының тарихый тамырларына, Қ. Алламбергеновтың айтыс жанрына арналып басылған жұмыслары сонгы ўақыттағы қарақалпақ фольклористикасының табысларынан ссапланады.

Қарақалпақ фольклористлері қарақалпақ фольклорының тарихы, фольклор хәм көркем хәўескерлик бойынша илимизертлеу жұмысларын тамамлады. Оларды басып шығару ўазыйпасы тур. Хәзир қарақалпақ фольклорының туўысқан халықлар фольклоры менен өз-ара байланыс мәселесі исленип атыр.

Алдағы ўақытта халық арасынан еле де фольклор материалдары арасынан еле де фольклор материалдарының бир варианты ғана кирген, қалған ўақытта олардың басқа вариантларын басып шығаруды қолға алу керек. Орынланған изертлеу жұмысларын қарақалпақ фольклорын терең үйренүүдин дәслепки басқышы деп қарап, қарақалпақ фольклорының тарихый, илимий теориялық проблемаларын союз, дүнья илими масштабында терең хәм хәр тәрепке изертлеу мәселелерин иске асыруымыз керек. Бул ўазыйпаларды шешүүде рус тилин, шет тилин, билетуғын квалификациялы жас кадрларды таярлау иси де алда турады. Сол ўақытта биз қарақалпақ фольклористика илимин және де алға раўажландырамыз.

ЕСКЕРТИЎЛЕР

- ¹ «Тумарис» дэставының бул мазмуны Н. М. Маллаевтың «Узбек адабийети тарихи», Ташкент, 1965. 53 бетинде де колтирилген.
- ² С. П. Толстов. По следам древне-Хорезмийской цивилизации, М.—Л. 1948, 22-бет. Города гузов, истерико-этнографические этюды, «Советская этнография», 1947, №3, 99-бет. К вопросу о происхождении каракалпакского народа, краткие сообщения института этнографии, 1947, №2, 72-74-бетлер, «Основные итоги и очередные задачи изучения истории и археологии Каракалпакки и каракалпак», Бюллетень АН УзССР, 1945, №9-10, 10-13 бетлер.
- ³ Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпак, М.-Л. 1950, 101-102 бетлер.
- ⁴ Н. М. Маллаев. Узбек адабийети тарихи. Тошкент, 1965, 54-бет.
- ⁵ Сонда, 54-бет.
- ⁶ Сонда, 56-бет.
- ⁷ Сонда, 56-бет.
- ⁸ Ертедеги эдебият нуқчалары. Алматы, 1967, 47-бет.
- ⁹ Сонда, 47-бет.
- ¹⁰ Сонда, 48-бет.
- ¹¹ Сонда, 50-бет.
- ¹² Сонда, 55-бет.
- ¹³ Сонда, 55-бет.
- ¹⁴ Сонда, 56-бет.
- ¹⁵ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, М, ГИХЛ 1947, стр 9.
- ¹⁶ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов Узбекский народный героический эпос. М. ГИХЛ, 1947, стр 9.
- ¹⁷ Н. М. Маллаев, Узбек адабийети тарихи Тошкент, «Уқитувчи», 1965, стр 78-83
- ¹⁸ Л. П. Гумплев. Древние тюрки. М. изд-во «Наука», 1967, стр 329-336.
- ¹⁹ Ертедеги эдебият. Нуқчалары. Алматы, «Мектеп». баспасы, 1967, 26-56-бетлер.
- ²⁰ Сонда, 12-13.бетлер.
- ²¹ А. Қоңыратбас. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, на тему «Древне-тюркская поэзия и казахский фольклор», Алма-Ата, 1971 стр 22.
- ²² В. В. Бартольд. Томсен и история Средней Азии. Сб. «Памяти о Томсене. К годовщине со дня смерти». Л. изд-во АН СССР, 1928, Л. М. Мелноранский. Памятник в честь Кюль-Тегина. «Записки Восточного отделения Русского археологического общества». Спб. т. XII, 1899. А. Н. Бернштам. Социально-экономический строй Орхон-енисейских тюрок VI—VIII вв. М.-Л изд-во АН СССР, 1951 С. Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М. изд-во «Наука» 1964 и др.

23. Ф. Е. Корш. Древнейший народный стих тюркских племен. Спб, 1909. А. М. Шербак, Соотношение аллитерации рифмов в тюркском стихосложении. ж. «Народы Азии и Африки» 1961, № 2 и др.
24. И. В. Стеблева. Поэзия тюрков VI—VIII веков. М. изд-во «Наука», 1985 стр 61.
25. С. Е. Малов. «Памятники древнетюркской письменности М.-Л. Изд-во АН СССР, 1951 стр 36.
26. Батырлар жыры. Алматы, Қазақтың Мәмлкеттик көркем әдбиет баспасы, 1950, стр 163. Алпамыс. Нәжис, Қарақалпақ. Мәм баспасы 1957/1» стр и. др.
27. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л изд-во АН СССР, 1951, стр 36.
28. Сонда, 36-37 бетлер.
29. Сонда, 27-43-бетлер.
30. И. В. Стеблева. Поэзия тюрков VI—VIII веков, М изд-во Наука» 1985», стр 40-44.
31. Беруний. Избранные произведения, том, III. Ташкент, 1966, 20-21. бетлер.
32. Тезисы докладов. «Беруни и гуманитарные науки» Ташкент 1971 19-23 б.
33. Беруний и гуманитарные науки Ташкент 1972, 18-129 бетлер.
34. «Памятник» Ташкент 1957 XV бет. аударма бунназ буюгына ав-
тордыкки.
35. «Памятники» Ташкент. 1957, XV бет. 8-бет.
36. Сонда, 14-бет.
37. Бул да сонда, 21-бет.
38. Сонда, 24-бет.
39. Сонда, 34-38 бетлер.
40. Сонда, 34-38 бетлер.
41. Сонда 34-38 бетлер.
42. Автордын 1971-72 жыллары Қоңырат районы территориясында экспедицияда болған уақтындағы дала жазыуларынан.
43. Автордың 1971-72 жыллары Қоңырат районы территориясында жүргизген дала жазыуларынан.
44. Автордың 1971-72 жыллары Қоңырат территориясында жүргизилген дала жазыуларынан.
45. Беруний и гуманитарные науки, Ташкент 1972, 7-бет.
46. Беруний, «Памятники», 50-бет.
47. «Памятники» ... , 109-110 бетлер
48. «Памятники» ... 118-бет.
49. Сонда, 204-205 бетлер.
50. «Памятники» ... 205-бет.
51. Беруний и гуманитарные науки, Ташкент, 1972, стр 7.
52. История Узбекской ССР, Ташкент, 1955, том I. книга первая, 165-166-бетлер.
53. Сонда, 223-бет.
54. Сонда 224-бет.
55. «Памятники» ... , 225-бет.
56. Автордын 1972-жылғы Қоңырат-Ленинабад районлары территориясында өткерилген экспедиция уақтындағы дала жазыуларынан.
57. «Памятники» 226-бет.
58. Беруний и гуманитарные науки. Ташкент. 1972 стр. 122 См. статью Шаньязова.
59. С. М. Муталлибов. Девапу лугатити турк, Ташкент, 1960, I том, 15-

39 бетлер А. Н. Кононов. Махмуд Кашгарский и его «Девану лугатит тюрк», журнал «Советская тюркология» № 1, 1972, 3-17-бетлер.

⁶⁰ Н. Жалақов. Әдебиятымыз ҳаққында облар. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1974, 157-168 бетлер. К. Мамбетов. Ерте дәуірдің өдесий естеликлери. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1986, 22-34 бетлер.

⁶¹ Бурж-жұлдыз мәнісинде

⁶² Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос перевод академика, В. В. Вартольда. Издание подготовили В. М. Жирмунский, А. Н. Кононов издательство академии наук СССР, М.-Л, 1962.

⁶³ Девану лугатит түрк. Ўзбекистан ССР Фанлар Академиясы нашрияти. Тошкент, 1960 1961, 1963.

⁶⁴ Юсуп Хас Ҳажиб. Қутадғу билик. Ўзбекистан ССР «Фан» нашрияти Т. 1971.

⁶⁵ Жийев Тағай улы. Посқан ел. Қарақалпақ Мәмлекет баспасы. Нөкис, 1959 ж. Баспага таярлаған, алғы ҳәм түсиник сөзлери жазған А. Қаримов.

⁶⁶ Сонда, 17-бет.

⁶⁷ Жоғарыдағы көрсетилгендей, 21-бет.

⁶⁸ Қунхожа. Қосықлар, Қарақалпақ Мәмлекет баспасы, Нөкис, 1960, 35-бет. Баспага таярлаған ҳәм алғы сөз жазған Б. Исмайылов.

⁶⁹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1965, 43-46-бетлер.

⁷⁰ Сонда, 78-бет.

⁷¹ Сонда, 181-бет.

⁷² Сонда, 49-бет.

⁷³ Өтеш Алшынбай улы. Таңламалы шығармалары қарақалпақ Мәмлекет баспасы, Нөкис, 1962. 136-бет.

⁷⁴ Сонда 13-бет.

⁷⁵ Бердақтың таңламалы шығармаларынан пайдаланған материалдың бетлерин көрсетиу менен шекленеміз.

⁷⁶ Поездка из Орска в Хиву и обратно совершенная в 1740-41, г. г. Гладышевым и Муравинным издана. Н. В. Ханжиковым, спб 1851 г.

⁷⁷ П. Рычков «История Оренбургской губернии», Журнал «Сочинения и переводы» 1759.

⁷⁸ Ч. Валиханов, Сочинения, издаваемые под редак. Н. И. Веселевского «В записках русского географического общества по отделению этнографии», спб 1904, т XXIX.

⁷⁹ Атлас Капитана Н. Муравьева, Москва, 1822.

⁸⁰ Описание Низовьев Сыр-Дарья подполковника Макшеева, С. Петербург, 1856, 56-58-бетлер.

⁸¹ М. Нурмухамедов. Судьбы народов, судьбы культур. Ташкент 1982, 43-бет.

⁸² История ККАССР II-том, Ташкент 1974.

⁸³ Сборник материалов для статистики Сырдарьинский области, том X Ташкент 1902 стр 85.

⁸⁴ Протоколы заседания и сообщений ЧЗКЛАНВ выпуск IV-1917.

⁸⁵ Протоколы Выпуск 3-4.

⁸⁶ Записки Восточного отдела Российского археологического общества. том. IV. 1884.

⁸⁷ Журнал «Научное обозрение», 1899. № 10, 11, 12, 1901. № 10, «Русский вестник», 1902-август, октябрь.

⁸⁸ П. М. Меллиоравский, «Турецкие элементы в языке «Слово о полку Игореве» спб. типография императорской Академии наук, 1902.

⁸⁹ Сол мийнет, XXII-XXV бетлер.

- ⁹⁰. Сонда 63-70 бетлер.
- ⁹¹. Сонда, 139-167 бетлер.
- ⁹². Сонда, 3-16 бетлер.
- ⁹³. В. Гордлевский. Из наблюдений над турецкой песней. Оттиск из **«Этнографического обозрения»** книга 79. Москва, Типография Императорского Московского университета. 1909 г.
- ⁹⁴. В. Гордлевский. Там же.
- ⁹⁵. Сонда, 9-бет.
- ⁹⁶. Сонда, 25-бет.
- ⁹⁷. М. К. Нурмухамедов, «Судьбы народов, судьбы культур», Ташкент, 1982 ж. Китабынын 74-75 бетлерин караныз.
- ⁹⁸. А. Н. Самойлович. «Материалы по Среднеазиатско-турецкой литературе», «Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества», том, 19. 1909, С.-Петербург, 1910, стр. 01-031.
- ⁹⁹. Сонда 78-83 бетлер.
- ¹⁰⁰. Каракалпак халық творчествосы, Төрткүл, 1940, 75 бет.
- ¹⁰¹. М. Нурмухамедов. Судьбы народов, судьбы культур. Ташкент 1982, 68 бет.
- ¹⁰². Д. С. Насыров. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус, 1976, 22-стр.
- ¹⁰³. Сонда, 23-бет.
- ¹⁰⁴. Сонда, 24-бет.
- ¹⁰⁵. Еки қолжазба ӨзССР Илимлер Академиясы Каракалпакстан филиалы китапханасының қолжазбалар фондында сақланады.
- ¹⁰⁶. С. Е. Малов. Заметки о каракалпакском языке. Нукус, 1966 7-8 бетлер.
- ¹⁰⁷. Сонда, 9-бет.
- ¹⁰⁸. Сонда, 10-бет.
- ¹⁰⁹. Д. С. Насыров, көрсетілген кітап, 25-26 бетлер.
- ¹¹⁰. История каракалпакской литературы, Ташкент, изд-во «ФАН» 1981, 39-стр.
- ¹¹¹. Писатели Советской Каракалпакки. Составители С. Ахметов, К. Кулайбергенов. Нукус, 1983, 104-стр.
- ¹¹². Сонда, 181-бет.
- ¹¹³. Едиге. Эпос, Москва, 1937, 11-12-стр.
- ¹¹⁴. Каракалпак халық творчествосы, Төрткүл, 1940, 3-104 бетлер.
- ¹¹⁵. Сонда, 146-208 бетлер.
- ¹¹⁶. Сонда, 27-29 бетлер.
- ¹¹⁷. Сонда, 41-56 бетлер.
- ¹¹⁸. Сонда, 143-212 бетлер.
- ¹¹⁹. Сонда, 214-217 бетлер.
- ¹²⁰. Каракалпак халық ертсклери. Каракалпакгиз. Төрткүл, 1940. 128-бет.
- ¹²¹. Н. Даўқарасв. Шығармаларының толық жыйнағы, «Каракалпакстан» баспасы, Нөкис, 1977 ж. 34-35 бетлер.
- ¹²². Сонда, 35-бет.
- ¹²³. Сонда, 36-бет.
- ¹²⁴. И. Қосымбетов, Каракалпак совет интеллигенциясының тарихынан. «Каракалпакстан» баспасы, Нөкис, 1970, 148-149 бетлер.
- ¹²⁵. С. П. Толстов. По следам древне-Хорезмийской цивилизации М.-Л 1948 186-бет.
- ¹²⁶. С. П. Толстов. Древний Хорезм, М. Изд. МГУ. 1948. стр 43-44-45
- ¹²⁷. Сонда, 44-45, 53-54.
- ¹²⁸. С. П. Толстов. Основные вопросы древней истории Средней Азии, Вестник древней истории, 1938, № 1, 198-бет.
- ¹²⁹. «Основные итоги и очередные задачи изучения истории и археоло-

ғни Каракалпакии и каракалпаков». Бюллетень АН УзССР 1945, № 9-10, 13 бет.

¹²⁹ С. П. Толстов. К вопросу о происхождении каракалпакского народа.

¹³¹ Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Москва.—Ленинград, 1950, 123-134 бетлер.

¹³² Сонда, 131-132 бетлер.

¹³³ Сонда, 128-129 бетлер.

¹³⁴ Т. А. Жданко. Каракалпакская эпическая поэма «Қырк қыз» как историко-этнографический источник, КСИЭ АН СССР, вып. XXX 1959.

¹³⁵ И. Т. Сағйитов. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы, 1963, Нөкіс, 22-23 бетлер.

¹³⁶ Н. Дәуқарасв. Шығармаларының толық жыйпағы, 2-том, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс, 1977, 354-бет.

¹³⁷ П. А. Васкаков, Каракалпакский язык, I том, М, Изд АНА СССР, 1951, 409 стр.

¹³⁸ Н. Наренов. Литературная сущность каракалпакского эпоса «Алпамыш», газета «Советская Каракалпакия», 30 марта 1952.

¹³⁹ В. И. Чичеров. Вопросы изучения эпоса народов СССР, Известия АН СССР, отд. литер. и языка, 1955, выпуск I, 51 бет.

¹⁴⁰ И. Т. Сағитов. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы, Нөкіс, 1963, 24-27 бетлер.

¹⁴¹ Тезиси докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыш» изд. АН СССР, Ташкент 1956.

¹⁴² Очерки по истории каракалпакского фольклора, Ташкент, 1977, 12 стр.

¹⁴³ Қ. Мамбетназаров. Қарақалпақ ертеклери ҳақында. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкіс, 1981, 16-17 бетлер.

¹⁴⁴ Сонда 19-20 бетлер.

¹⁴⁵ Т. Нийетулаев. Қарақалпақ халық пақыл-мақаллары, «Қарақалпақстан» баспасы 1982, 6-бет.

¹⁴⁶ Қарақалпақ поэзиясының антологиясы. «Қарақалпақ Мәмлекетлик баспасы Нөкіс, 1956, 7-38 бетлер.

¹⁴⁷ Вопросы изучения эпоса народов СССР, изд. АН СССР, Москва, 1958, 8-бет.

¹⁴⁸ Сонда 28-бет.

¹⁴⁹ Сонда 28-бет.

¹⁵⁰ В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос, изд. «Наука», Ленинград, 1974, 387-517 бетлерди қараныз.

¹⁵¹ В. М. Жирмунский. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. Журнал «Вопросы литературы», 1958, № 6 118-бет.

¹⁵² Вопросы изучения эпоса народов СССР, изд. АН СССР, Москва, 1958, 69-бет.

¹⁵³ Сонда 96-99 бетлер.

¹⁵⁴ Сонда 77-бет.

¹⁵⁵ Сонда 89-бет.

¹⁵⁶ Сонда 249-бет.

¹⁵⁷ Сонда 277-бет.

¹⁵⁸ Сонда 280-бет.

¹⁵⁹ Сонда, 286-бет.

¹⁶⁰ Сонда 287-бет.

¹⁶¹ И. Т. Сағитов. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. Нөкіс, 1963, 204-бет.

¹⁶² Литературная газета. «Юбилей Курбанбая Тәжибаева» 24-ноябрь, 1956 г.

- ¹⁶³ «Правда» газетасы, 2-январь 1957 ж. №2 (14031).
- ¹⁶⁴ «Әһиүдәрья» журналы, 1962. №1 92-бет. «Лондонда шығатуғын халық аралық журнал қарақалпақ сазлары қаққында» деген мақаланы қараңыз.
- ¹⁶⁵ Қарақалпақские народные песни. Москва, 1959. 7-бет.
- ¹⁶⁶ Сонда, 7-бет.
- ¹⁶⁷ Сонда 18-бет.
- ¹⁶⁸ Қарақалпақ халық намалары, Ташкент, VII том, 1959, 5-7 бетлер.
- ¹⁶⁹ Сонда 16-17 бетлер.
- ¹⁷⁰ К. Мәмбетназаров, Қарақалпақ ертектері қаққында, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс 1981.
- ¹⁷¹ Сонда 18-бет.
- ¹⁷² Сонда 18-бет.
- ¹⁷³ Т. Нийегүллаев, Қарақалпақ нақыл-мақаллары, Нөкіс 1982, 6-7 бетлер.
- ¹⁷⁴ Сонда 7-8 бетлер.
- ¹⁷⁵ Қарақалпақ фольклоры III-том, Нөкіс, 1978, А. Алимовтың алғы сөзін қараныз, 12-бет.
- ¹⁷⁶ Сонда 12-бет.
- ¹⁷⁷ Қарақалпақ фольклоры, Айттылар XI том, I кітап, Нөкіс, 1982, 343-344 бетлер.
- ¹⁷⁸ Қарақалпақ фольклоры, көп томлық, V том, Нөкіс, 1980, 452-467 бетлер.
- ¹⁷⁹ Ғарип-ашық дәстан, Нөкіс, 1960, 4-бет.
- ¹⁸⁰ А. А. Валитова Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары, журнал «Амударья» 1964, №1 қараңыз.
- ¹⁸¹ «Қурбанбек», дәстан, Нөкіс, 1962, 5-17 бетлерди қараныз.
- ¹⁸² «Гөрүғлы», дәстан, Нөкіс, 1963, 7-25 бетлер.
- ¹⁸³ Сонда 129-130 бетлерди қараныз.
- ¹⁸⁴ Қарақалпақ халық қосықлары, Нөкіс, 1965. Усы кітаптағы А. Тәжи-муратовтың «Қарақалпақ халық қосықлары қаққында» статьясын қараныз.
- ¹⁸⁵ Диковини Аму-Қарақалпақские народные сказки, Нукус, 1968. стр. 3-14.
- ¹⁸⁶ Анекдоты Әмирбека, Нукус, 1977. Б. Приваловтың жоқарғы атыларын мақаласын қараныз, 1961. 191-бет.
- ¹⁸⁷ Сказание о Шарьяре. Изд. «Қарақалпақстан» Нукус, 1971. 7-14 бетлер.
- ¹⁸⁸ Қарақалпақ фольклоры. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс 1977. I том 8-б.
- ¹⁸⁹ Қарақалпақ фольклоры Нөкіс. I-том, 353-61-бетлер. II-том, 353-357 б.
- ¹⁹⁰ Қарақалпақ фольклоры Нөкіс, 1978. III том, 7-29 бетлер.
- ¹⁹¹ Қарақалпақ фольклоры Нөкіс, 1978. IV том, 7-19 бетлер.
- ¹⁹² Қарақалпақ фольклоры Нөкіс, 1980. V том 5-26, 452-467 бет.
- ¹⁹³ Қарақалпақ фольклоры Нөкіс, 1980, VI том, 7-41 бетлер.
- ¹⁹⁴ Қарақалпақ фольклоры, Нөкіс, 1981 VII том, 217-218 бетлер.
- ¹⁹⁵ Қарақалпақ фольклоры, Нөкіс 1981, том VIII, 275-бет.
- ¹⁹⁶ Қарақалпақ фольклоры Нөкіс, 1981, IX том, 7-8, 391-394 бетлер.
- ¹⁹⁷ Қарақалпақ фольклоры, Нөкіс, 1982, X том 7-19, 366 бетлер.
- ¹⁹⁸ Қарақалпақ фольклоры, Нөкіс 1982, XI том, 7-344 бетлер.
- ¹⁹⁹ Қарақалпақ фольклоры, Нөкіс, 1983, XII том, 7-369 бетлер.
- ²⁰⁰ «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 24-январь, 1984 жыл.
- ²⁰¹ Қ. Байниязовтың «Жылтырағанның бәри алтын емес», мақаласын қараныз.
- ²⁰² Қарақалпақ фольклоры, Нөкіс, 1984, XIII том, 5-234 бетлер.
- ²⁰³ Қарақалпақ фольклоры «Нөкіс, 1986. XV том, 5-15, 209-212.

- ²⁰⁴ Қарақалпақ фольклоры Нөкис, 1987. XVI том.
- ²⁰⁵ Қарақалпақ фольклоры, XVII т. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1987. 5-302 бетлер.
- ²⁰⁶ И. Т. Сагитов «Қырғ қыз» дәстаны ҳаққында монография. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1964-жыл 22-январь.
- ²⁰⁷ И. Т. Сагитов «Қарақалпақский героический эпос», Ташкент, изд. АН УзССР 1962, под редакцией Максетова К. М. 5-106 стр.
- ²⁰⁸ Қ. Айымбетов. Қарақалпақ совет драматургиясының тарихына очерклер Нөкис, 1963, 3-7 бетлерди қараңыз.
- ²⁰⁹ Ж. Нарымбетов «Заметки об одной монографии» газета «Сов. Қарақалпақия», 13 марта 1966, А. Қаримов, А. Муртазаев «Красота народных дастанов» Вестник КК Фан УзССР, 1966, №1 К. Мамбетназаров, У. Ерполатов, «О поэтике каракалпакского героического эпоса, журнал» «Амударья» №1 1966, т. 6.
- ²¹⁰ Т. Аллапазаров. Қарақалпақской советский театр изд. «Фан» Ташкент, 1966, 10-55 бетлерди қараңыз.
- ²¹¹ Н. Камалов, Жалынлы жыллар қосықлары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1966, 3-48 бетлер.
- ²¹² Қ. Айымбетов «Халық даналығы», «Қарақалпақстан» баспасы, 1968.
- ²¹³ К. Мақсетов. Халық бақсысы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1970.
- ²¹⁴ К. Мақсетов. «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы», Нөкис, 1971.
- ²¹⁵ Қ. Мамбетназаров. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1972, №14. «Фольклор эстетикасы» мақаласын қараңыз.
- ²¹⁶ И. Қурбанбаев. Қарақалпақ балалар әдебиаты тарихының очеркі. Нөкис, 1974, 7-63 бетлер.
- ²¹⁷ А. Пирназаров, Известное творческое взаимодействие, газета «Советская Карақалпақия» 15-апрель 1976; С. Аллаярлов, «Волшебный мир фольклора», 21-августа 1976.
- ²¹⁸ Т. Адамбаева. Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1976.
- ²¹⁹ У. Бекбаулов. Слово об эпосе, газета «Советская Карақалпақия», 26-июня 1976, Т. Мирзаев Қарақалпақ эпосының тахлики, газета «Узбекистан маданияты, 12-ноябрь 1976, У. Бекбаулов «Книга о дастанах, газета «Правда Востока» 8 октября 1976. К. Мамбетназаров «Қарақалпақ эпосы», «Совет Қарақалпақстаны» 5-июль 1977 ж.
- ²²⁰ Н. Даўқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1977, 2 том, 5-354 бетлер.
- ²²¹ Қ. Айымбетов, Қарақалпақ фольклоры «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1977, 3-223 бетлер.
- ²²² Қ. Айымбетов. Қарақалпақ нақыл-мақаллары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1978, 3-29 бетлер.
- ²²³ Қ. Мамбетов, Фольклор хәм әдебиат. Нөкис, 1978, 3-103 бетлер.
- ²²⁴ А. Пирназаров, Учебник по фольклору, газета «Советская Карақалпақия» 21-апреля, 1981.
- ²²⁵ К. Султанов. Фольклоршы Қалли Айымбетов. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979.
- ²²⁶ О. Бекбаулиев. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарихый лингвистикалық характеристикасы, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979, 5-190 бетлер.
- ²²⁷ А. Қожықбаев. Тарихый қосықлар. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1980, 3-56 бетлер.
- ²²⁸ Қ. Мамбетназаров. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис 1981, 3-113 бетлер.

- ²²⁹ Т. Нийегулдаев. Қарақалпақ нақыл-мақаллары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1982, 3-114 бетлер.
- ²³⁰ М. Нурмухамедов. Судьбы народов, судьбы культур. Ташкент, 1982. 25-80 бетлерди қараңыз.
- ²³¹ М. Нурмухамедов. Сказки А. С. Пушкина и фольклор народов Средней Азии. Издательство «Фан», Ташкент 1983, 3-50 бетлер.
- ²³² И. Т. Сағитов «Әдебиет хәм фольклор», «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1983, 94-119 бетлерди қараңыз.
- ²³³ А. Алымов. Қарақалпақ лироэникалық дәстанлары. Нөкис. 1983.
- ²³⁴ С. Бақадырова. Дәстанлар ҳаққында монография «С. ҚҚ. на» газетасы. 20-апрель 1984.
- ²³⁵ Қ. Мақсетов. Қарақалпақ жырау бақсылары, Нөкис, 1983.
- ²³⁶ Қ. Мамбетлазаров, Ж. Хошнйязов. Көркем сөздиң хәм музыкағын ұстаылары хаққында мийнет, «Совет Қарақалпақстаны» газетасы 12-май, 1983; А. Пирназаров. «Қарақалпақские жырау и бакси». журнал «Советская тюркология» №4, 1984.
- ²³⁷ Л. С. Толстова. Исторические предания Южного Приаралья. Издательство «Наука» Москва, 1984.
- ²³⁸ С. Бақадырова. Фольклор и каракалпакская советская проза Илд. «Қарақалпақстан» Нукус, 1984, 3-227 стр.
- ²³⁹ Қ. Мақсетов. Қарақалпақ әдебиятының тууысқан халықлар әдебиетлары менен байланысы. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1987. ж. 3-209 бетлер.
- ²⁴⁰ Ш. Валихановтың өмирбаянына байланыслы материаллар 1958 жылы Алма-Атада рус тилинде басылып шыққан оның таңдамалы 1 томдық шығармаларына Ә. Марғулан тәрелинен жазылған мақаладан алынды. 15-78, бетлерин қараңыз.
- ²⁴¹ Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова «Записки императорского русского географического общества по отделению этнографии» том XXIX, слб, 1907, стр 223-273.
- ²⁴² Сонда 225-бет.
- ²⁴³ Сонда 22-бет.
- ²⁴⁴ Сонда 227-бет.
- ²⁴⁵ Сонда 260-267-бетлер.
- ²⁴⁶ Сонда 223-бет.
- ²⁴⁷ И.Т. Сағыйтовтың, Қ. Алымбетовтың, Б. Исмайлвтың т. б. мийнетлерин қараңыз.
- ²⁴⁸ Н. Дәуқараев. Шығармаларының Толық жыйнағы, II-том, «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1977. 26-27 бетлер.
- ²⁴⁹ М. Нурмухамедов. Судьбы народов судьбы культур. Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, Ташкент, 1982, стр. 43.
- ²⁵⁰ Казахская народная поэзия, Алма-ата. 1964.
- ²⁵¹ Сонда 7-33, 175-181-бетлерди қараңыз.
- ²⁵² Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области, том X. Ташкент, 1902, Алпамыс, 3-48 стр.
- ²⁵³ Вопросы изучения эпоса народов СССР. Москва, 1958. 28-100 бетлер.
- ²⁵⁴ Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыс» «Ташкент», 1955, 44 бет.
- ²⁵⁵ Н. Дәуқараев, Шығармаларының толық жыйнағы, 2 том, Нөкис, 1977. 234-бет.
- ²⁵⁶ Қ. Алымбетов. Халық даналығы, Нөкис, 1968, 85-90 бетлер.
- ²⁵⁷ И. Сағыйтов. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы, Нөкис 1963. 198-204 бетлер.
- ²⁵⁸ Сонда 199-бет.
- ²⁵⁹ Сонда 200-бет.
- ²⁶⁰ Сонда 201-204 бетлер

- ²⁶¹. Сонда 203-бет.
- ²⁶². «Амударья» журналы 1986, №9, 94-104 бетлер.
- ²⁶³. Сонда 3-48 бетлер.
- ²⁶⁴. Протоколы заседаний и сообщений Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, выпуск 3, Ашхабад, 1917, г, 1-39 стр.
- ²⁶⁵. Сонда 1-бет.
- ²⁶⁶. Сонда 10-12 бетлер.
- ²⁶⁷. И. Т. Сагыйтов. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы Некис, 1963. 17-бет.
- ²⁶⁸. Сонда, 4 китап, 1-бет.
- ²⁶⁹. Сагыйтов сонда 18-бет.
- ²⁷⁰. Архив востоковедов института Востоковедения АН СССР, Ленинград, фонд 108, фонд Беляева.
- ²⁷¹. Протоколы, заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, выпуск №2 Ашхабад, 1916-1916, стр—3-4.
- ²⁷². Нурмухамедов М. Судьбы народов, судьбы культур, Ташкент. 1982 стр 73.
- ²⁷³. Протоколы заседания и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, вып, 4-й, Ашхабад 1917.
- ²⁷⁴. Архив востоковедов Института народов Азии АН СССР, Л. Ф. 108.
- ²⁷⁵. Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей Археологии и истории Востока, вып, 4-й Ашхабад, 1917 стр 52.
- ²⁷⁶. Архив востоковедов института народов Азии АН СССР, Л. Ф. 108.
- ²⁷⁷. Сонда 21-бет.
- ²⁷⁸. Кәрсетилген әдебиятларды қараңыз.
- ²⁷⁹. Архив востоковедов, Ф. 108 «Қоблан» транскрипция, 3-бет.
- ²⁸⁰. Сонда 5-бет.
- ²⁸¹. Архив востоковедов ф 108 «Қоблан» транскрипция, стр 15.
- ²⁸². Протоколы ... выпуск 4, стр 57.
- ²⁸³. Архив востоковедов ф, 108, «Қоблан» транскрипция, стр, 10.
- ²⁸⁴. Сонда 10-бет.
- ²⁸⁵. Архив востоковедов ф, 108 «Қоблан» транскрипция, стр 14.
- ²⁸⁶. Сонда 12-бет.
- ²⁸⁷. Сонда 18-бет.
- ²⁸⁸. Архив востоковедов АН СССР, фонд 108 «Қоблан» транскрипция, стр. 20.
- ²⁸⁹. Сонда 20-бет.
- ²⁹⁰. Сонда 20-бет.
- ²⁹¹. Сонда 22-бет.
- ²⁹². Архив востоковедов АН СССР фонд 108 «Қоблан» транскрипция, стр 23.
- ²⁹³. Архив востоковедов АН СССР фонд 108, «Қоблан» транскрипция, стр 24.
- ²⁹⁴. Сонда 29-бет.
- ²⁹⁵. Юлдашев А. А. Николай Александрович Баскаков к 60 летию со дня рождения. Вестник КҚФАН УзССР 1965, №2 стр, 89-93. Севортян Э. В. Николай Александрович Баскаков к 70 летию со дня рождения «Советская тюркология» 1975, №3, стр. 118, сб. Вопросы каракалпакского языкознания, изд. «Қарақалпақстан» Нукус, 1983, стр, 5—11 см, статью «Николай Александрович Баскаков» Д. С. Насырова, У., Доспанова, А. Бекбергенова.

296. Сонда 5-55-бетлер.
297. И. А. Баскаков Каракалпакский язык. Материалы по диалектологическому изд. АН СССР, Москва, 1951. 7-бет.
298. Сонда, 7-8 бетлер.
299. Сонда, 8-бет.
300. Сонда, 111-114 бетлерди қараңыз.
301. Сонда, 30-бет.
302. Сонда, 310-бет.
303. Сонда, 192-бет.
304. Сонда, 130-бет.
305. Сонда, 58-бет.
306. Сонда, 221-231 бетлерди қараңыз.
307. Сонда, 221-222 бетлер.
308. Сонда, 85-бет.
309. Н. А. Баскаков, Народный театр Хорезма. Издательство «Фан» АН УзССР, Ташкент, 1984 г. стр. 3.
310. Сонда, 5-бет.
311. Сонда, 5-бет.
312. Сонда, 5-6 бетлер.
313. Сонда, 7-бет.
314. Сонда, 9-14 бетлер.
315. Сонда, 17-18 бетлер.
316. Сонда, 18-бет.
317. Сонда, 18-бет.
318. Сонда, 19-бет.
319. Сонда, 21-26 бетлер.
320. Сонда, 24-бет.
321. Сонда, 25-26 бетлер.
322. Сонда, 28-бет.
323. Сонда, 37-бет.
324. Сонда, 38-47 бетлер.
325. Сонда, 48-бет.
326. Сонда, 52-62-бетлер.
327. Сонда, 63-108-бетлер.
328. Сонда, 109-125-бетлер.
329. Н. Дәуқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том, «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис, 1977. 5-17 бетлер.
330. Сонда, 23-бет.
331. Сонда, 26-30-бетлер.
332. Сонда, 31-бет.
333. Сонда, 35-бет.
334. Сонда, 35-бет.
335. Сонда, 49-бет.
336. Сонда, 48-бет.
337. Сонда, 65-67-бетлер.
338. Сонда, 18-69-бетлер.
339. Сонда, 78-бет.
340. Сонда, 75-79-бетлер.
341. Сонда, 78-91-бетлер.
342. Сонда, 78-бет.
343. Сонда, 92-бет.
344. Сонда, 95-бет.
345. Сонда, 97-бет.
346. Сонда, 98-бет.
347. Сонда, 100-бет.

348. Сонда, 101-104-бетлер.
 349. Сонда, 104-105-бетлер.
 350. Сонда, 109-126-бетлер.
 351. Сонда, 129-130-бетлер.
 352. Сонда, 135-бет.
 353. Сонда, 136-бет.
 354. Сонда, 138-бет.
 355. Сонда, 138-139-бетлер.
 356. Сонда, 143-155-бетлер.
 357. Сонда, 156-бет.
 358. Сонда, 163-бет.
 359. Сонда, 166-168-бетлер.
 360. Сонда, 170-бет.
 361. Сонда, 173-бет.
 362. Сонда, 184-бет.
 363. Сонда, 185-бет.
 364. Сонда, 188-бет.
 365. Сонда, 188-бет.
 366. Сонда, 190-бет.
 367. Сонда, 190-бет.
 368. Сонда, 191-бет.
 369. Сонда, 192-194-бетлер, 195-204-бетлер.
 370. Сонда, 195-213-бетлер.
 371. Сонда, 216-бет.
 372. Сонда, 216-217-бетлер.
 373. Сонда, 219-бет.
 374. Сонда, 218-бет.
 375. Сонда, 218-291-бетлер.
 376. Сонда, 240-бет.
 377. Сонда, 243-бет.
 378. Сонда, 263-бет.
 379. Сонда, 263-бет.
 380. Сонда, 273-278-бетлер.
 381. Сонда, 280-бет.
 382. Сонда, 289-бет.
 383. Сонда, 282-бет.
 384. Сонда, 285-289-бетлер.
 385. Сонда, 289-298-бетлер.
 386. Сонда, 298-312-бетлер.
 387. Сонда, 313-322-бетлер.
 388. Сонда, 322-бет.
 389. Сонда, 322-бет.
 390. Сонда, 321-бет.
 391. Сонда, 323-324-бетлер.
 392. Н. Дәуқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том, «Қарақал-
 пақстан» баспасы, Нөкис, 1977, 325-бет.
 393. Сонда, 228-бет.
 394. Сонда, 328-бет.
 395. Сонда, 329-336-бетлер.
 396. Сонда, 337-бет.
 397. Сонда, 337-бет.
 398. Сонда, 337-бет.
 399. Сонда, 339-бет.
 400. Сонда, 339-бет.
 401. Сонда, 340-бет.

402. Қаллы Айымбетов. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, 1977. 3-24-беттер.
403. Сонда, 4-бет.
404. Сонда, 5-6-беттер.
405. Сонда, 7-бет.
406. Сонда, 8-бет.
407. Сонда, 9-10-беттер.
408. Сонда, 10-12-беттер.
409. Сонда, 14-15-беттер.
410. Сонда, 75-85-беттер.
411. Сонда, 86-101-беттер.
412. Сонда, 116-117-беттер.
413. Сонда, 118-135-беттер.
414. Сонда, 136-151-беттер.
415. Сонда, 152-170-беттер.
416. Сонда, 171-223-беттер.
417. Қ. Айымбетов. Қарақалпақ нақыл-мақаллары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1978. 5-122-беттер.
418. Сонда, 177-187-беттер.
419. Сонда, 179-180-беттер.
420. Сонда, 181-182-беттер.
421. Сонда, 213-214-беттер.
422. Сонда, 5-122-беттер.
423. Сонда, 241-263-беттер.
424. Сонда, 263-271-беттер.
425. Сонда, 283-293-беттер.
426. Сонда, 272-281-беттер.
427. Ұ. Т. Сағынгов. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1963, 5-6-беттер.
428. Сонда, 8-бет.
429. Сонда, 9-12-беттер.
430. Сонда, 16-21-беттер.
431. Сонда, 22-бет.
432. Сонда, 23-24-беттер.
433. Сонда, 29-35-беттер.
434. Сонда, 32-бет.
435. Сонда, 33-бет.
436. Сонда, 37-бет.
437. Сонда, 39-бет.
438. Сонда, 42-бет.
439. Сонда, 40-бет.
440. Сонда, 41-бет.
441. Сонда, 42-44-беттер.
442. Сонда, 57-59-беттер.
443. Сонда, 64-67-беттер.
444. Сонда, 67-бет.
445. Сонда, 69-бет.
446. Сонда, 71-75-беттер.
447. Сонда, 81-бет.
448. Сонда, 84-бет.
449. Сонда, 85-93-беттер.
450. Сонда, 94-101-беттер.
451. Сонда, 104-116-беттер.
452. Сонда, 117-122-беттер.
453. Сонда, 123-131-беттер.
454. Сонда, 131-133-беттер.

- 455 Сонда, 135-168-бетлер.
- 456 Сонда, 169-бет.
- 457 Сонда, 168-бет.
- 458 Сонда, 171-бет.
- 459 Сонда, 168-178-бетлер.
- 460 Сонда, 180-бет.
- 461 Сонда, 181-191-бетлер.
- 462 Сонда, 192-221-бетлер.
- 463 Сонда, 221-229-бетлер.
- 464 Сонда, 229-234-бетлер.
- 465 Сонда, 234-235-бетлер.
- 466 Сонда, 234-238-бетлер.
- 467 Сонда, 243-бет.
- 468 Сонда, 248-250-бетлер.
- 469 Сонда, 251-бет.
- 470 Сонда, 254-бет.
- 471 Сонда, 256-бет.
- 472 Сонда, 256-бет.
- 473 Сонда, 256-284-бетлер.
- 474 Сонда, 285-296-бетлер.
- 475 Сонда, 298-305-бетлер.
- 476 Сонда, 309-313-бетлер.
- 477 Сонда, 314-318-бетлер.
- 478 Сонда, 318-319-бетлер.
- 478 Сонда, 319-320-бетлер.
- 480 Сонда, 334-бет.
- 481 Сонда, 339-бет.
- 482 Сонда, 342-бет.
483. «Қоблан», Төрткүл, 1941, Нөкис, 1959.
- 484 «Дипге қарсы халық ертеклери менен қосықлары», Төрткүл, 1940.
- «Халық батырлары», Нөкис, 1943.
485. Наурыз Жапақов. Революцияға ішкемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1972, 8-бет.
- 486 Сонда, 10-бет.
- 487 Сонда, 10-11-бетлер.
- 488 Сонда, 12-бет.
- 489 Сонда, 14-17-бетлер.
- 490 Сонда, 26-бет.
- 491 Сонда,
- 492 Сонда,
493. Н. Жапақов. Шығармалары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979, II том, биринши китап, 399-400-бетлер.
- 494 Сонда, 402-418-бетлерди қараңыз.
- 495 Сонда, 407-бет.
- 496 Сонда, 405-406-бетлер.
- 497 Сонда, 410-бет.
- 498 Очерки по истории каракалпакского фольклора, Издательство «ФАН» Узбекской ССР, Ташкент, 1977, стр. 130-146.
- 499 Н. Жапақов. Әдебиятымыз даққында ойлар, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1974, 157-168 бетлер.
- 500 Сонда, 213-222-бетлер.
- 501 Сонда, 223-227-бетлер.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫ БОЙЫНША ӘДЕБИЯТЛАР.

- Айымбетов Қ. Қарақалпақ намалары. «Мийнет әдебиаты» журналы, Төрткүл, 1932.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры дақында. «Қарақалпақстан әдебиаты хэм искусствосы» журналы, Төрткүл, №3, 1939.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклор. Стенографический отчет сессии Верховного Совета ККАССР, Турткүл, 1939.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. «Қарақалпақстан әдебиаты хэм искусствосы» журналы, Төрткүл, 1939.
- Айымбетов Қ. Кожуров О. Қарақалпақ әдебиатының түрлері. «Қарақалпақстан әдебиаты хэм искусствосы» журналы, Төрткүл, 1939, №5.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ жырау-бақсылары. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1941.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ совет драматургиясының халықлық дереги. «Әмиўдәрья» журналы, №4, 1958.
- Айымбетов Қ. «Алламыс» дәстанының Жийемурат Бекмухамедов варианты дақында. «Әмиўдәрья» журналы, №6, 1958.
- Айымбетов Қ. О карақалпақских народных сказителях. Известия АНКазССР, Алма-ата, выпуск 2, №6.
- Айымбетов Қ. Карақалпақские народные сказители. «Советская Карақалпақия» газетасы, 9 апрель, 1960.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ халық жыршылары. «Әмиўдәрья» журналы, №6, 1960.
- Айымбетов Қ. Рус илимпазларының бизге жәрдеми. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 25 май, 1960.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ ағыз әдебиатының қонсы халықлар менен қарым-қатнасы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 18 декабрь, 1960.
- Айымбетов Қ. Қосықшылар хэм олардың репертуары дақында. «Әмиўдәрья» журналы, №2, 1962.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ дәстанлары жырау-бақсылар репертуарында. «Әмиўдәрья» журналы, №2, 1964.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ дәстанларында көркем үлги қатарлар. «Әмиўдәрья» журналы, №12, 1964.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ намалары дақында легендалар. «Жеткиншек» газетасы, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ халқ бахшилари. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, Ташкент, №4, 1964.
- Айымбетов Қ. Карақалпақские народные сказители. Журнал «Общественные науки в Узбекистане», Ташкент, №8, 1964.
- Айымбетов Қ. Жыраулар репертуарындағы тарихий қосықлар. «Әмиўдәрья» журналы, №6, 1964.

- Айымбетов Қ. Совет дәуіріндегі қарақалпақ халық шайырлары. «Әмиўдәрья» журналы, № 1, 1965.
- Айымбетов Қ. Каракалпакские народные сказители. Автореферат докторской диссертации, Ташкент, 1965.
- Айымбетов Қ. Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1968.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1977.
- Айымбетов Қ. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1978.
- Алиев А. «Мәспатша» дәстанының идеялық бағдары. «Әмиўдәрья» журналы, № 5, 1962.
- Алиев А. «Мәспатша» дәстанының тийкаргы образлары. «Әмиўдәрья» журналы, № 9, 1963.
- Алиев А. «Мәспатша» дәстанының вариантлары. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 4, 1961.
- Алиев А. «Мәспатша» дәстанының вариантлары хәм онын атқарыўшылары. «Әмиўдәрья» журналы, № 1, 1965.
- Алиев А. «Мәспатша» дәстанының көркемлик өзгешеликтери, ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, 1962.
- Ахметов С. «Қырқ қыз» эпосының халықлығының айырым мәселелери ҳақында. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 5-октябрь, 1955.
- Алланазаров Т. Каракалпакский советский театр. Истоки и формирование. Ташкент, 1966.
- Алламбергенов К. Өткен өсирдеги шайырлар айтысы. «Әмиўдәрья» журналы, № 12, 1980.
- Алламбергенов К. Дослық айтыслар. «Жаслар ҳаўазы» топламында. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1982.
- Алламбергенов К. Сораў-жуўап айтыслари. «Қарақалпақ әдебияты мәселелери» китабында. НМУ баспасы, Нөкис, 1982.
- Алламбергенов К. Шайырлар айтысларының гейпара проблемалари. «Әмиўдәрья» журналы, № 5, 1984.
- Адамбаева Т. Революцияға искемги қарақалпақ музыкасы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1976.
- Алымов А. «Жумбақлар». «Қарақалпақстан» баспасы, 1963.
- Алымов А. Қарақалпақ жумбақлары. «Қарақалпақстан» баспасы, 1970.
- Алымов А. «Очерки по истории каракалпакского фольклора», разделы «Каракалпакские загадки», «Каракалпакские лирические песни». Изд-во «ФАН», Ташкент, 1977.
- Алымов А. «Қарақалпақ лироэпикалық дәстанлары». «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1983.
- Алымов А. Қарақалпақ халық жумбақлары. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 4, 1964.
- Алымов А. Жумбақлардың гейпара тарийхий байланыслари мәселесиисе, ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 3—4, 1967.
- Алымов А. Жаңа жумбақлар. «Әмиўдәрья» журналы, № 1, 1967.
- Алымов А. Қарақалпақ жумбақларының жанрлық өзгешеликтери. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 3, 1968.
- Алымов А. Қарақалпақ жумбақларының гейпара өзгешеликтери. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 4, 1969.
- Алымов А. Қарақалпақ жумбақларының тарийхий тамырлары. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 1, 1972.
- Алымов А. Өсирлер гүўасы. «Әмиўдәрья» журналы, № 1, 1974.
- Алымов А. Лириэпикалық дәстанлардың дәрелиўи ҳақында. «Әмиўдәрья» журналы, № 2, 1974.

- Алымов А. Лириккалык халык қосықлары. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 4, 1975.
- Алымов А. Халық дапалығының гәзийнеси. «Әмиўдәрәя» журналы, № 8, 1977.
- Алымов А. Халик бахшиси. «Совет Узбекистони санъати» журналы, № 1, 1981.
- Алымов А. «Юсуф-Залиха» дәстаны ҳаққында. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы.
- Алымов А. Қонрат халық театры. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 2, 1982.
- Алымов А. Халық театрының раўажлапўу жоллары. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы. № 2, 1983.
- Алымов А. Қурбанбайдың жыраўшылық жолы. «Әмиўдәрәя» журналы, № 11, 1984.
- Алымов А. Шымбай халық театры. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 3, 1985.
- Алымов А. Дағир дүбири халық поэзиясының жүреги. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 4, 1986.
- Алымов А. Нурабулла мектеби. «Әмиўдәрәя» журналы, № 12, 1987.
- Алымов А. Халық тарийхи ҳәм фольклор. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 1, 1988.
- Алымов А. Ауыз әдебиятын жыйнаў ҳаққында. «Жеткиншек» газетасы, июль, 1981.
- Алымов А. Жумбақлар ҳаққында сөз. «Жеткиншек» газетасы, 27 декабрь, 1961.
- Алымов А. Халық жыршысы. «Жас Ленинши» газетасы, 19 ноябрь, 1963.
- Алымов А. Халық гәзийнесини алтын сандығы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 16 апрель, 1975.
- Алымов А. Лапызы бәлент бақсы. «Жас Ленинши» газетасы, 31 июня, 1987.
- Алымов А. Школа Нурабуллы. «Советская Каракалпакия» газетасы, 8 ноябрь, 1987.
- Алымов А. Жыраулар сәрдари. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 2 февраль, 1988.
- Баскаков Н. А. «Каракалпакский язык» том I. фольклор тексти ҳәм русша аудармасы. АН СССР баспасы, Москва, 1951.
- Баскаков Н. А. Народный театр Хорезма. АНУзССР баспасы, «ФАН», 1984.
- Васин С. Литература каракалпакского народа. Сб. «Возрожденный народ». Альманах Каракалпакской литературы, Турткуль, 1940.
- Бахадырова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. «Каракалпакстан». Нукус, 1984.
- Бахадырова С. Фольклор ҳәм ҳәзирги әдебий процесс. «Әмиўдәрәя» журналы, № 7, 1988.
- Бахадырова С. Роль устной повествований в зарождении каракалпакской прозы. Вестник КК ФАН УзССР, № 2, 1984.
- Беляев И. А. О поэме «Кобляк». Протоколы заседаний и сообщений Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 3, Ашхабад, 1917.
- Беляев И. А. Об эпосе «Едиге». Тексты и переводы. Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. Вып. 4, Ашхабад. Типография Александра, 1917.
- Березин И. Н. «Гурецкая хрестоматия», 1860.
- Беруни. Памятники минувших поколений, том I, Ташкент, 1957.

- Бекбаулов О. Аяхан адызының тарихқа қатнасы. «Әмиўдәрья» журналы, №10, 1971.
- Бекбаулов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарихый лингвистикалық характеристикасы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979.
- Боровков А. К. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии. «Вопросы изучения эпоса народов СССР» деген китапта, Москва, 1958, 66—101 бетлер.
- Валитова А. А. Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары. «Әмиўдәрья» журналы, №1, 1964.
- Валитова А. А. Е. Э. Бертельс қарақалпақ әдебияты хәққинда. «Әмиўдәрья» журналы, №2, 1958.
- Валиханов Ч. Записки русского географического общества, отдел этнографии том XXIX, Петербург, 1904, ямасы Шоқан Уалиханов, таңлаамалы шығармалары Алматы, «Жазыўшы» баспасы, 1958 ж. баспасын қарац, 162—168 б.
- Вамбери А. Очерки Средней Азии. Москва, 1968.
- Гордлевский В. Из наблюдений над турецкой песней. Оттыск из «Этнографического обозрения», книга 79, М. Типография Императорского Московского университета. 1909.
- Гумилев. Древние тюрки, Изд. «Наука», Москва, 1967.
- Дауқараев Н. Қарақалпақ поэзиясы хәққинда. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, №301—302, 1936.
- Дауқараев Н. Қарақалпақ фольклоры. «Кенес мугаллими» газетасы, №115—116, 1936.
- Дауқараев Н. «Алпамыс» дәстаны. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, №81, 1938.
- Дауқараев Н. Қарақалпақ поэзиясы. «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналы, №3, 1939, «Дружба народов СССР» книга 3, 1939, «Литература и искусство Узбекистана» №7—8, 1939.
- Дауқараев Н. Қарақалпақ әдебиятының тарихы жөнинде. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, №298, 1940.
- Дауқараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Изд-во АНУзССР, Ташкент, 1959.
- Дауқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері. «Қарақалпақстан» баспасы, 1961.
- Дауқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2 том. «Ауыз еки халық творчествосы». «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис, 1977.
- Дарибасев М. Ауыз әдебияты хәққинда. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, декабрь, 1936.
- Диваев А. Жийемурат жыраўдап жазып алған «Алпамыс» дәстаны хәққинда қысқаша кирис сөз, дәстанның тексти, русша аудармасы. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области, Ташкент, 1902.
- Диваев А. Шура сын Нарық батыра. Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, том 4, Ашхабад, 1922.
- Досумов Я. Очерки истории Каракалпакской АССР. Изд-во АНУзССР, Ташкент, 1960.
- Ерполатов У. Каракалпакское народное творчество довоенного периода. «Очерки по истории каракалпакского фольклора» деген китапта, Ташкент, 1977.
- Ешбаев Ж. Нақы-мақаллардың көркем образлылығы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 23 август, 1964.

- Жапаков Н.** Революцияга шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1972.
- Жапаков Н.** Әдебиятымыз ҳаққында ойлар. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1974.
- Жапаков Н.** Обрядовые песни. В книге «Очерки по истории каракалпакского фольклора». Изд-во «ФАН», Ташкент, 1977.
- Жданко Т. А.** Очерки исторической этнографии каракалпаков. М—Л, 1950.
- Жданко Т. А.** Поэма «Кырк кыз» как историко-этнографический источник. Краткие сообщения института этнографии имени Миклуха Маклая АН СССР, Москва, 1958.
- Жирмунский В. М.** Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии. «Вопросы изучения эпоса народов СССР» деген китапта. Москва, 1958, 24—66 бетлер.
- Жирмунский В. М.** Тюркский героический эпос. Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Ленинград, 1974.
- Жирмунский В. М.** Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., ГИХЛ, 1947.
- История ККАССР.** 1—2 томлар, «ФАН» баспасы, Ташкент, 1974.
- Исмаилов Б. А.** Ұыз еки халық творчествосы үлкен рухий байлық. «Әмиўдарья» журналы, № 1, 1960.
- Исмаилов Б.** Қарақалпақ эпосларының гейпара мәселелери ҳаққында. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 10 сентябрь, 1955.
- Камалов Н.** Каракалпакское народное творчество в годы Великой Отечественной войны. Вестник ККФАН УзССР, № 1, 1961.
- Камалов Н.** Фольклорда халықлар дослыгы идеясының сүўретлениўи. «Әмиўдарья» журналы, № 8, 1963.
- Камалов Н.** Халық поэзиясының жазба әдебиет пенен байланысы. «Әмиўдарья» журналы, № 5, 1964.
- Камалов Н.** Уллы Уатайдарлық урыс доўириндеги аўыз еки халық поэзиясының деретнўшилерин ҳәм атқарыўшылары. ӨзССРИА КК филиалының хабаршысы.
- Камалов Н.** Жалынлы жыллар қосықлары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1966.
- Камалов Н.** Каракалпакское народное творчество в годы Великой Отечественной войны. «Очерки по истории каракалпакского фольклора», деген китапта. Ташкент, 1977.
- Камалов С.** Каракалпаки в XVIII—XIX вв. Изд-во «ФАН», Ташкент, 1968.
- Карзин.** Сказка о женском ханстве. Древняя и новая Россия, 3 том, 1875.
- Каримов А.** Жийен Тагай улының «Қырк қыз» достанына қатпасы ҳаққында мәселеге. «Әмиўдарья» журналы, № 11, 1959.
- Каримов А.** Бердақ ҳаққында аңызлар ҳәм легендалар. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 15 декабрь, 1957.
- Климович Л.** Қарақалпақ халық поэмасы «Қырк қыз». «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы» журналы, № 2, 1956. Бул мақала «Қырк қыз» достанының алғы сөзи ретинде бирнеше мәрте басылды.
- Климович Л.** Заметки об эпическом творчестве народов Советского Востока. «Вопросы изучения эпоса народов СССР» деген китапта, Москва, 1958, 239—290-бетлер.
- Қожуров У.** Шығармалары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1988.
- Қононов А. Н.** Махмуд Кашгарий и его «Дивану лугатит турк», «Советская тюркология», № 1, 1972.

- Корш Ф. Древнейший народный стих турецких племен. Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества, XIX том, Спб, 1910.
- Каримов А. «Муңлық-зарлық дәстаны ҳаққында. ӨзССР ИА КК филиалының хабаршысы, № 3, 1985.
- Косбергенов Р. Присоединение Каракалпакии к России. Изд-во «Каракалпақстан», Нукус, 1972.
- Карл Райхль. Karakalpakische Märchen Vochum, 1985.
- Махмуд Кашгарий. «Девану лугатит турк», үш томлық. Ташкент, 1960—1963.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М—Л, 1951.
- Морозова А. Халық әдебиятын үйрениуге үлкен кеңил бөлисини. «Мийнет әдебияты» журналы, 1932.
- Музафаров Р. Қарақалпақ нақылларының басқа халықлар нақыллары менен байланысы ҳаққында. «Әмиўдәрәя» журналы, № 5, 1962.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Қырқ қыз», «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1962.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. «ФАН» баспасы, Ташкент, 1965.
- Мақсетов Қ. М. Халық бақсысы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1970.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1971.
- Мақсетов Қ. М. Современные народные сказители и их роль в бытовании традиционного эпоса. Чикагодағы антропологлар ҳәм этнографлардың халық аралық конгресиндеги доклад. Москва, 1973.
- Мақсетов Қ. М. Фольклор ҳәм әдебият. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1975.
- Мақсетов Қ. М. Каракалпакский эпос. «ФАН» баспасы, Ташкент, 1976.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ дәстаны. «Очерки по истории каракалпакского фольклора» китабында, «ФАН» баспасы, Ташкент, 1977.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис Мәмлекетлик университеті ушын сабақлық. А. Тажмуратов пенен бирге. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис мәмлекетлик университетинин филология факультеті ушын программа, Нөкис, 1982.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ жырау бақсылары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1983.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ әдебиятының тууысқан халықлар әдебияты менен байланысы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1987.
- Мақсетов Қ. М. Эпос «Қырқ қыз» в переводе А. Тарковского. «Советская Каракалпакия» газетасы, 1955, 17 ноябрь.
- Мақсетов Қ. М. Эпос ҳәм драма. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1956, 15 июнь.
- Мақсетов Қ. М. «Қырқ қыз» дәстанының жыршысы. «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы» журналы, № 3, 1956.
- Мақсетов Қ. М. «Қырқ қыз» дәстанының көркемлик өзгешелиги. «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы» журналы, № 5, 1957.
- Мақсетов Қ. М. Каракалпакский героический эпос «Қырқ қыз». Труды Каракалпакского комплексного научно-исследовательского института АНУзССР. Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, Нөкис, 1958.
- Мақсетов Қ. М. «Қырқ қыз» дәстанының туркменше аудармасы ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1958.

- Мақсетов Қ. М. Бердақ хэм фольклор. «Әмиўдәрья» журналы, № 1, 1958.
- Мақсетов Қ. М. Қурбанбай жыраў. «Әмиўдәрья» журналы, № 6, 1958.
- Мақсетов Қ. М. Фольклор хэм әдебиат. «Әмиўдәрья» журналы, № 10, 1959.
- Мақсетов Қ. М. «Қаншайым» дәстаны ҳаққында. «Әмиўдәрья» журналы, № 1, 1959.
- Мақсетов Қ. М. «Ер Зиуар» дәстаны туўралы. «Әмиўдәрья» журналы, № 5, 1959.
- Мақсетов Қ. М. «Қирк киз» эпосининг авторига доир. «Ўзбекистон адабияти» газетасы, 1959, 14 июнь.
- Мақсетов Қ. М. Эпос «Қирк кыз» его автор. «Советская Қарақалпакия» газетасы, 1959, 7 февраль.
- Мақсетов Қ. М. «Қоблан». «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 24 декабрь, 1959.
- Мақсетов Қ. М. Хурлиман. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1959.
- Мақсетов Қ. М. В. И. Ленин ауыз еки халық творчествосы ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1959.
- Мақсетов Қ. М. Бухарадағы қарақалпақ жыраўлары. «Әмиўдәрья» журналы, № 6, 1960.
- Мақсетов Қ. М. «Шарьяр» дәстанынын тили ҳаққында, ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 2, 1960.
- Мақсетов Қ. М. «Алпамыс» дәстаны туўралы. «Алпамыс» дәстанынын текстипе алты сөз. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1960.
- Мақсетов Қ. М. «Алпамыс» ты атқарған жыраўлар. Сонда, 374—379-бетлер.
- Мақсетов Қ. М. Аяпберген творчествосындағы фольклоризм. «Әмиўдәрья» журналы, № 1, 1961.
- Мақсетов Қ. М. Аймураевтың «Айгул-Абат» пьесасындағы фольклорлық мотивлер. «Әмиўдәрья» журналы, № 10, 1961.
- Мақсетов Қ. М. Сравнение в карақалпақской версии эпоса «Алпамыс» ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 4, 1961.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ ауыз еки халық поэтикалық творчествосы хэм оның жанрлары. «Жеткиншек» газетасы, 8, 29 июль, 2, 9, 19, 23 август, 1961.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ эпосы «Қурбанбек» ҳаққында. «Қурбанбек» дәстаны, Нөкис, 1962.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ ертеклери поляк тилинде. «Әмиўдәрья» журналы, № 5, 1962.
- Мақсетов Қ. М. Әңгитети в эпосе «Алпамыс». ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 3, 1962.
- Мақсетов Қ. М. «Горуғлы» дәстанының қарақалпақ версиясы ҳаққында. «Горуғлы» дәстаны, Нөкис, 1963.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ қосық қурылысы мәселесине. «Әмиўдәрья» журналы, № 6, 1963.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ халық жыраўы. «Әмиўдәрья» журналы, № 9, 1963.
- Мақсетов Қ. М. «Гилемшия ҳаял ҳаққында ҳақыйқатлық» поэмасындағы халық поэзиясының элементлери. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 13-октябрь.
- Мақсетов Қ. М. Халық талантлары. «Әмиўдәрья» журналы, № 10, 1964.
- Мақсетов Қ. М. Н. А. Баскаков хэм қарақалпақ фольклористикасы. «Әмиўдәрья» журналы, № 3, 1965.
- Мақсетов Қ. М. 1903-жылы И. А. Беляев жазып алған «Қоблан» дәстанының көркемлик өзгешеллиги ҳаққында. «Әмиўдәрья», 1965.

- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ қақарманлық дестанларындағы проза. «Әмиўдәрья» журналы, № 4, 1965.
- Мақсетов Қ. М. Қаражан бақсы қаққында. «Әмиўдәрья» журналы, № 1, 1967.
- Мақсетов Қ. М. Әйісми дәуірлерден киятырған тамырлар. «Әмиўдәрья» журналы, № 3, 1968.
- Мақсетов Қ. М. Алишер Науфайы хэм қарақалпақ әдебияты. «Әмиўдәрья» журналы, № 8, 1968.
- Мақсетов Қ. М. Көркем сөздин хэм халық сазының устасы. «Әмиўдәрья» журналы, № 8, 1968.
- Мақсетов Қ. М. Көркем сөздин хэм халық сазының устасы. «Әмиўдәрья» журналы, № 12, 1968.
- Мақсетов Қ. М. Горький фольклор қаққында. «Әмиўдәрья» журналы, № 7, 1969.
- Мақсетов Қ. М. Халық шайырлары хэм халық поэзиясы. «Әмиўдәрья» журналы, № 12, 1969.
- Мақсетов Қ. М. Ленин хэм халық творчествосының мәселелери. «Әмиўдәрья» журналы, № 4, 1970.
- Мақсетов Қ. М. Есемурат жырау. «Әмиўдәрья» журналы, № 6, 1970.
- Мақсетов Қ. М. Энгельс фольклор қаққында. «Әмиўдәрья» журналы, 1970, № 11.
- Мақсетов Қ. М. В. И. Ленин шығармаларындағы афоризмлер. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 1. 1970.
- Мақсетов Қ. М. Сонпаслы Сыпыра жырау. «Әмиўдәрья» журналы, № 9, 1971.
- Мақсетов Қ. М. О взаимосвязях каракалпакского и башкирского героического эпоса. «Археология и этнография Башкирии». Башкирлардың этногенези бойынша Пүткілсоюзлық илимий сессия материаллары, Уфа, 1971, 4-том.
- Мақсетов Қ. М. Ғарип ашық қаққында. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 4, 1972.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ әдебияты хэм фольклорын жөриялауда рус жазушыларының роли. «Жас Ленинши» газетасы, 4-декабрь, 1973.
- Мақсетов Қ. М. Бериуи хэм фольклор. «Әмиўдәрья» журналы, № 6, 1973.
- Мақсетов Қ. М. «Шәрьяр» достаны қаққында. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 2, 1973.
- Мақсетов Қ. М. Қазақ хэм қарақалпақ фольклорының байланысы. «Қазақ фольклоры» топламы. Алма-ата, 1973.
- Мақсетов Қ. М. Эпос хэм драма. «Әмиўдәрья» журналы, № 3, 1974.
- Мақсетов Қ. М. Пушкин ертеклери. «Әмиўдәрья» журналы, № 6, 1974.
- Мақсетов Қ. М. Пропагандисты литературы и фольклора. «Советская Каракалпакия» газетасы, 6 февраль, 1974.
- Мақсетов Қ. М. Эпитеты героического эпоса в «Памятнике в честь Кюль-Тегина». ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 1, 1975.
- Мақсетов Қ. М. Ешан бақсы. «Әмиўдәрья» журналы, № 7, 1976.
- Мақсетов Қ. М. Традиции фольклора в становлении метода социалистического реализма в каракалпакской советской литературе. «Социалистический реализм в литературе советского Востока» топламы, 1976.
- Мақсетов Қ. М. Бердақ «Шежиресинин» халықлығы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 12-ноябрь, 1977.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ хэм башқұрт халықларының фольклорлық

- байланыслары. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 17-май, 1977.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ халқының атақлы жырауы. «Әмиўдәрья» журналы, №3, 1978.
- Мақсетов Қ. М. К. Айымбетов—видный представитель литературоведческой науки в Каракалпакии. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы №2, 1978.
- Мақсетов Қ. М. Жырау Курбанбай Тажибасов—выдающийся исполнитель памятников эпического творчества каракалпаков. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, №3, 1978.
- Мақсетов Қ. М. Нурабулла жырау. «Әмиўдәрья» журналы, №3, 1979.
- Мақсетов Қ. М. Амет бақсы. «Әмиўдәрья» журналы, №2, 1980.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақстанда көркем хәўескерлер дегереклериниң пайда болуы. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, №2, 1980.
- Мақсетов Қ. М. «Қырқ қыз». «Қарақалпақ фольклорының» VI-томы «Қырқ қыз» дэстанына алы сөз. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1980.
- Мақсетов Қ. М. Куламет жырау. «Әмиўдәрья» журналы, №2, 1981.
- Мақсетов Қ. М. Көркем хәўескерлер дегереги «Тан нуры» ның репертуарының ауыз еки халық творчествосы менен байлапысы. «Әмиўдәрья» журналы, №9, 1981.
- Мақсетов Қ. М. Халық жырау бақсыларының көркем хәўескерлер искусствосы менен байлапысы. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, №2, 1981.
- Мақсетов Қ. М. Халық сүйген бақсы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 22-январ, 1981.
- Мақсетов Қ. М. Фольклорные связи двух народов. «Советская Каракалпакия» газетасы, 17 июнь, 1981.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ—татар фольклорлы байлапыслары. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 6 июнь, 1981.
- Мақсетов Қ. М. Певец каракалпакского народа. «Советская Каракалпакия» газетасы, 21 декабрь, 1982.
- Мақсетов Қ. М. Оғада бай мийрас. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 29 декабрь, 1982.
- Мақсетов Қ. М. Беташар. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 23-октябрь, 1982.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. «Әмиўдәрья» журналы, №9, 1983.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, №1, 1984.
- Мақсетов Қ. М. Н. Жапаков—фольклорист. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, №2, 1984.
- Мақсетов Қ. М. Куклы, марионетки, масхарабазы. «Советская Каракалпакия» газетасы, 12 сентябрь, 1984.
- Мақсетов Қ. М. Образ пастуха в каракалпакском эпосе. «Фольклор, литература и история Востока» топламы, 3—Путкилсоюзлық тюркология конференциясының материаллары. «ФАН» баспасы, Ташкент, 1984.
- Мақсетов Қ. М. Қарақалпақ дэстаны «Шәрьяр». көптомлық қарақалпақ фольклоры, XIII том, алғы сөз, текст ҳам комментарийлар. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1984.
- Мақсетов Қ. М. О создании и развитии каракалпакского народного эпоса. «Вопросы советской тюркологии» топламы. «Ылым» баспасы, Ашхабад, 1985.

- Мақсетов Қ. М. Өгиз жырау хэм ол атқаратуғын «Алпамыс» дәстаны ҳаққында. «Әмиўдарья» журналы, № 8, 1985.
- Мақсетов Қ. М. Н. Дәўқараев қарақалпақ дәстанлары ҳаққында. «Әмиўдарья» журналы, № 11, 1985.
- Мақсетов Қ. М. «Шәрьяр» дәстанының өзбекше аудармасы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 16-январь 1985.
- Мақсетов Қ. М. Урыс жылларындағы халық поэзиясы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 16-май 1985.
- Мақсетов Қ. М. Ч. Валиханов қарақалпақ фольклоры ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 4-декабрь 1985.
- Мақсетов Қ. М. Н. Дәўқараев хэм қарақалпақ фольклористикасы. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 1, 1986.
- Мақсетов Қ. М. «Дивану лугатит турк «Махмуда Кашгари и фольклор». НМУ ниң илимий конференциясының докладлар тезисиниң топламы, Нөкис, 1986.
- Мақсетов Қ. М. «Игорь поляк ҳаққында сөз хэм қарақалпақ дәстанлары. «Әмиўдарья» журналы, № 8, 1986.
- Мақсетов Қ. М. Алишер Науафийның «Хайратул—аброр» поэмасы хэм фольклор. «Нөкис Университети» газетасы, 17-январь 1986.
- Мақсетов Қ. М. «Алпамыс» дәстанының биринши басылыуы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 29 октябрь 1986.
- Мақсетов Қ. М. Взаимосвязи каракалпакского эпоса с эпосами братских народов. НМУ ниң илимий конференциясының докладлар тезисиниң топламы. Нөкис, 1987.
- Мақсетов Қ. М. Кунграддан чиққан хафиз. «Ўзбекистон санъати» журналы, № 4, 1987.
- Мақсетов Қ. М. Бердақтың бақсышылығы ҳаққында. «Әмиўдарья» журналы, № 9, 1987.
- Мақсетов Қ. М. Бердақтың қызы Хурлиман бақсы ҳаққында. «Әмиўдарья» журналы, № 12, 1987.
- Мақсетов Қ. М. «Коблан» дәстанының русша басылыуына алғы сөз. Нөкис 1987.
- Мақсетов Қ. М. Песни баксы. «Советская Каракалпакия» газетасы, 13 январь, 1987.
- Мамбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1981.
- Мамбетназаров Қ. Сказки, легенды, предания и анекдоты. «Очерки по истории каракалпакского фольклора» деген китапта, Ташкент, 1977.
- Мамбетназаров Қ. Ертеклер, аңызлар, анекдотлар. «Қарақалпақ фольклоры» атлы сабақлықта. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979.
- Мамбетназаров Қ. Песенный урожай. «Советская Каракалпакия» газетасы, 23 февраль, 1961.
- Мамбетназаров Қ. Мақсетов Қ. Қарақалпақ ертеклери поляк тилинде. «Әмиўдарья». № 4, 1962.
- Мамбетназаров Қ. Мақсетов Қ. хэм басқалар. По материалам фольклорной экспедиции 1960 г. на территории Чимбайского, Тахтакуйырского и Кунградского районов ККАССР. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 1, 1961.
- Мамбетназаров Қ. Мақсетов Қ. хэм басқалар. Состояние сбора образцов каракалпакского устного народного поэтического творчества. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, № 2, 1962.
- Мамбетназаров Қ. Халық жырышысы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 14 сентябрь, 1963.

- Мамбетназаров Қ. Совет дәуіріндегі қарақалпақ халық поэтикалық творчествосында В. И. Лениннің образы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 24 июль, 1963.
- Мамбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклеріндегі халық сатиралары. «Әмиўдәрья» журналы, №9, 1964.
- Мамбетназаров Қ. Совет дәуіріндегі қарақалпақ ауыз екі гүрнілері. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 18 июль, 1968.
- Мамбетназаров Қ. Слушая сказку. «Советская Каракалпакия» газетасы, 2 февраль, 1968.
- Мамбетназаров Қ. Ауыз әдебиатын жыйнайық. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 11 декабрь, 1969.
- Мамбетназаров Қ. Хұрметли фольклорист. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 16 июнь, 1972.
- Мамбетназаров Қ. Фольклорлық ғөзийнемиз ҳәм Ұазыйпамыз. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 26 январь, 1973.
- Мамбетназаров Қ. Рус илимпазлары қарақалпақ фольклоры ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 28 июнь, 1973.
- Мамбетназаров Қ. Қыяс жыраў. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 25 декабрь, 1973.
- Мамбетназаров Қ. Народный пепец. «Советская Каракалпакия» газетасы, 28 декабрь, 1973.
- Мамбетназаров Қ. Қарақолпоқ фольклорига 50 йил. «Ўзбекистон маданияти» газетасы, 22 ноябрь, 1974.
- Мамбетназаров Қ. Фольклоршунас. «Ўзбекистон маданияти» газетасы, 24 август, 1979.
- Мамбетназаров Қ. Белгилли фольклорист. «Әмиўдәрья» журналы, №4, 1979.
- Мамбетназаров Қ. Тарийхый әлсаналар. «Әмиўдәрья» журналы, №7, 1979.
- Мамбетназаров Қ. Эгамов Х. Ертеклердеги көшпели сюжетлер. «Әмиўдәрья» журналы, №8, 1981.
- Мамбетназаров Қ. Халық шайырларының деретпелери. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 26 октябрь, 1982.
- Мамбетназаров Қ. Жумбақ—ақыл ойны. «Әмиўдәрья» журналы, №9, 1986.
- Мамбетназаров Қ. ҳәм басқалар. Жийемурат жыраў. «Әмиўдәрья» журналы, №9, 1986.
- Мелиоранский П. М. «Турецкие элементы в языке «Слово о полку Игореве». Известия отделения русского языка и словесности Импер. Акад. наук, VII—1902.
- Мелиоранский П. М. Сказание об Едиге и Тоқтамыше. Спб. 1905.
- Макшеев А. И. «Путешествия по Киргизским степям и Туркестанскому краю А. Макшеева». Спб. 1986.
- Мамбетов К. Фольклор ҳәм жазба әдебият. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1978.
- Малов С. Е. Заметки о каракалпакском языке. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1966.
- Муртазаев А. Асан қайғы ҳаққында. «Әмиўдәрья» журналы, №1, 1976.
- Нурмухамедов М. К. Судьбы народов—судьбы культур. Изд-во литературы и искусства имени Гафура Гуляма. Ташкент, 1982.
- Нурмухамедов М. К. Сказки А. С. Пушкина и фольклор народов Средней Азии. Изд-во «ФАН», Ташкент, 1983.
- Низаматдинов М. Қарақалпақ халық қосықлары. «Әмиўдәрья» журналы, №9, 1965.

- Низаматдинов М. Халық жыршысы. «Жас Ленинші» газетасы, № 74, 1963.
- Низаматдинов М. Қарақалпақ турмыс—салт қосығы—беташар хақында. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1966, № 30.
- Низаматдинов М. Халық шайырының табысы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, № 15, 1968.
- Низаматдинов М. Ленин хәм партия хақында халық қосықлары. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, № 56, 1968.
- Низаматдинов М. «Қаналаслар» дәстанында В. И. Лениннің сүйретленіуі. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, № 65, 1970.
- Низаматдинов М. «Қаналаслар» дәстаны хақында. «Әмиўдөрья» журналы, № 9, 1970.
- Низаматдинов М. «Бахадыр» дәстанындағы афоризмлер. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 4, 1970.
- Низаматдинов М. «Бахадыр» дәстанындағы Арыстан хәм Қырымның образы. «Әмиўдөрья» журналы, № 9, 1980.
- Низаматдинов М. Қурбанбай Тажибаевтың репертуарларындағы унамлы қахарманлардың образлары хақында. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 1, 1982.
- Низаматдинов М. Совет дәуіріндегі легендалар. ӨзССР ИА ҚК филиалының хабаршысы, № 3, 1985.
- Низаматдинов М. Халық аўзынан, шешенлик сөзлер. «Әмиўдөрья» журналы, № 2, 1985.
- Низаматдинов М. Анекдотлар туўралы бирер сөз. «Әмиўдөрья» журналы, № 4, 1986.
- Низаматдинов М. Жийемурат Бекмухамед улының «Алпамыс» дәстанындағы унамлы хәм унамсыз образлар. «Әмиўдөрья» журналы, № 1, 1986.
- Низаматдинов М. Қаракалпакская народная поэзия послевоенного периода. «Очерки по истории каракалпакского фольклора» деген китапта, Ташкент, 1977.
- Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного языка и его диалектная система. Изд-во: «Қаракалпакстан», Нукус, 1976.
- Ниетуллаев Т. «Очерки по истории каракалпакского фольклора», раздел «Қаракалпакские народные пословицы и поговорки» и терме—толғавы. Изд-во «ФАН», Ташкент, 1977.
- Ниетуллаев Т. Мийлет хақындағы нақыл-мақалларды үйрениў усыллары. Сб. Научно-методических статей, Нукус—Ташкент, 1979.
- Ниетуллаев Т. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. «Қарақалпақ фольклоры» топламында. Жоқары оқыў орынылары үшін арналған оқыў құралы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979.
- Ниетуллаев Т. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1982.
- Ниетуллаев Т. Пути зарождения и развития каракалпакских пословиц и поговорок советского периода. Вестник КК ФАН УзССР, № 1, 1968.
- Ниетуллаев Т. Связь пословиц и поговорок с другими жанрами. «Советская Қаракалпакия» газетасы, 3 сентябрь, 1970.
- Ниетуллаев Т. Языковые особенности каракалпакских пословиц и поговорок. Вестник КК ФАН УзССР, № 1, 1971.
- Ниетуллаев Т. Қарақалпақ фольклоры. «Узбекистон маданияты» газетасы, 22 сентябрь, 1974.
- Ниетуллаев Т. Әсирлердің гуўасы. «Әмиўдөрья» журналы, № 1, 1974. Алымов А. менен бирге.

- Ниегуллаев Т. Белгили фольклорист. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 16 ноябрь, 1977.
- Ниегуллаев Т. «Боз жигит» дастанының қарақалпақ хәм ноғай версиялары ҳаққында. ӨзССР ИА ҚҚ филиалының хабаршысы, №3, 1986.
- Ниегуллаев Т. «Маспатна» дастаны өзбек тилинде. «Ўзбекистон маданияты ва санъати» газетасы, 15 май, 1987.
- Остроумов. Пословицы и поговорки туземных народов Туркестанского края. «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области», Ташкент, 1891. «Поезда из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740—41 гг. Гладышевым и Муравьиным», Издана Я. В. Ханыковым, Спб. 1851.
- Пирназаров А. Жийренше болган адам ба. «Эмиўдорья» журналы, №2, 1975.
- Пирназаров А. «Огуз наме» — общее достояние каракалпацкого народа. Вестник КК ФАН УзССР, №3—4, 1982.
- Пирназаров А. Цели использования Ажипиязом фольклорных приемов в устном песенном состязании с Кыз Мелеш. Вестник КК ФАН УзССР, №3, 1984.
- Пирназаров А. Цели использования Отешом в создании образцов наиболее присущих фольклору изобразительных средств. Вестник КК ФАН УзССР, №2, 1985.
- Пирназаров А. Приемы Отешов фольклорных страпствующих сюжетов в создании образов в поэме «Удивил» («Ҳайран етти»). Вестник КК ФАН УзССР, №3, 1985.
- Пирназаров А. Пути использования Отешом фольклорных приемов в письменном состязании с Бердахом. Вестник КК ФАН УзССР, №2, 1986.
- Пирназаров А. Учебник по фольклору. «Советская Каракалпакия» газетасы, 29 апрель, 1981.
- Привалов Б. Өмирбектиң күндирги сөзлери хәм сатиралық юморлық фольклордын гейпара мәселелери. «Эмиўдорья» журналы, №10, 1969.
- Радлов В. «Образцы народной литературы северных тюркских племен» Спб, 1885.
- Радлов В. Образцы народной литературы тюркских племен живущих в Южной Сибири и Жунгарских степей. Спб. 1870, 3-т, алғы сөзин қаран.
- Радлов В. Средняя Зерафшанская долина. Спб. 1890.
- Риза-Кули-Мирза. Краткий очерк Амударьинской области. Спб, 1875.
- Росскиова А. Е. По Амударье от Петра-Александровска до Нукуса. «Русский Вестник», август, 1902.
- Рычков П. И. История Оренбургская. Сочинение и переводы, Спб, 1759. Типография Оренбургская.... Спб, 1762.
- Сагитов И. Каракалпацкий народный эпос «Қырк кыз». «Правда Востока» газетасы, 12 апрель, 1944.
- Сагитов И. «Қырк кыз» дастанының тарийхий дереклери ҳаққында. Әдебий алманах «Женис байрағы», №2, 1947.
- Сагитов И. О поэме «Қырк кыз». «Советская Каракалпакия» газетасы, 30 октябрь, 1949.
- Сагитов И. Глубже изучать произведения народного творчества. «Советская Каракалпакия» газетасы, №259, 1955.
- Сагитов И. Героическая поэма каракалпацкого народа. «Советская Каракалпакия» газетасы, №179, 1956.

- Сагитов И. О задачах изучения устно-поэтического народного творчества. «Советская Каракалпакия» газетасы, № 162, 1957.
- Сагитов И. Неисчерпаемое богатство. (О каракалпакском фольклоре и эпосе). «Советская Каракалпакия» газетасы, № 67, 1958.
- Сагитов И. «Шарьяр» эпосы ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, октябрь, 1959.
- Сагитов И. Каракалпакский эпос и его изучения. «Советская Каракалпакия» газетасы, 1959.
- Сагитов И. Каракалпак халық дәстаны «Алпамыс». («Алпамыс» дәстанына кирис сөз). «Алпамыс», «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис 1957.
- Сагитов И. Қароқолшоқ халқ эпоси «Алпамыс» ҳақида. «Шарқ юлдузи» журналы, № 2, 1957.
- Сагитов И. Қарақалпак эпосын үйреніу тарийхынан. «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искуссвоси» журналы, № 3, 1958.
- Сагитов И. «Коблан» дәстаны ҳаққында. «Әмиўдәрья» журналы, № 8, 1959.
- Сагитов И. Каракалпакская версия эпоса «Алпамыс». Сборник «Об эпосе «Алпамыш», Изд-во АН УзССР, Ташкент, 1959.
- Сагитов И. Эпос и история. Вестник КК ФАН УзССР, 1960.
- Сагитов И. Каракалпакский героический эпос. Изд-во АНУзССР, Ташкент, 1962.
- Сагитов И. Қарақалпак халқының қахарманлық эпосы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1963.
- Сагитов И. Әдебият ҳәм фольклор. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1983.
- Самайлович А. Н. Материалы по среднеазиатско-турецкой литературе. «Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества», том 19, 1909, С. Петербург, 1910.
- Самайлович А. Н. Отчет о поездке в Ташкент, Бухару и Хиву в 1908 г. «Известия русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в исторических, археологических, лингвистических и этнографических отношениях», СПб, 1909, апрель, №9.
- Стеблева И. В. Поэзия тюрков VI—VIII веков. Изд-во «Наука», Москва, 1965.
- Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. Изд-во «Наука», Москва, 1971.
- Султанов Қ. Фольклоршы Қаллы Айымбетов, «Қарақалпақстан» баспасы, 1979.
- Тажимуратов А. Тарийхый қосықлар. «Әмиўдәрья» журналы, №12, 1964.
- Тажимуратов А. Бесик жыры ҳәм балалар қосықлары. «Әмиўдәрья» журналы, №2, 1965.
- Тажимуратов А. «Қарақалпак халық қосықлары». «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1965.
- Тажимуратов А. Қарақалпак қосықларының классификациясы. ӨзССР ИАҚҚ филиалының хабаршысы, 1966.
- Тажимуратов А. Мақсетов Қ. Қарақалпак фольклоры. Университет ушын сабақлық. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1979.
- Толстов С. П. Основные итоги и очередные задачи изучения истории и археологии Каракалпакии и каракалпаков. Бюллетень АНУзССР, №9 — 10, 1945.
- Толстов С. П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа.

Краткие сообщения института этнографии АН СССР, М — Л, 1947, выпуск 2.

- Толстов С. П. Города гузов. Историко — этнографические этюды. «Советская этнография», №3, 1947.
- Толстов С. П. По следам древне — хорезмийской цивилизации. М—Л, 1948.
- Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948.
- Толстов С. П. Приаральские скифы и Хорезм. М., 1960.
- Толстова Л. С. Исторические предания Южного Приаралья. Изд-во «Наука», Москва, 1984.
- Хошаниязов Ж. Сбор и изучение эпоса «Алпамыс». Вестник КК ФАН УзССР, №4, 1974.
- Хошаниязов Ж. Об этимологии некоторых названий в эпосе «Алпамыс». Тезис докладов V научно-теоретической конференции-молодых ученых Каракалпакии. Нукус, 1975.
- Хошаниязов Ж. Об имени «Алпамыс». Вестник ККФАН УзССР, №3, 1975.
- Хошаниязов Ж. «Алпамыс» дэстанының дэреген дәўири ҳаққында. «Эмилдорья» журналы, №3, 1976.
- Хошаниязов Ж. Есбергенов Х. Этнографические мотивы в Каракалпакском фольклоре. Изд-во «Фан», Ташкент, 1988.
- Хошаниязов Ж. Айтыс. «Очерки по истории каракалпакского фольклора» деген китапта, Ташкент, 1977.
- Хошаниязов Ж. О названии «Жийдели Байсын». В «Тезисах докладов VII—научно-теоретической конференции молодых ученых Каракалпакии, Нукус, 1983.
- Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халиқлари эртақчилиқ анъаналари алақолари тарихидан очерклар. «Ўқитивчи» баспасы, Ташкент, 1982.
- Хамидов. «Ғарип—Шаҳсонеи» дэстанларынның үйениливи ҳаққында. ӨзССР ИА КК филиалының хабаршысы, №1, 1982.

ТЕКСТЛЕР

- Алпамыс. Халық дэстаны, Жийемурат жыраў Бекмухамедов варианты. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области, Ташкент, 1902 г.
- Алпамыс. Халық дэстаны. Өгиз жыраў. Хожамберген Нияз улы варианты, жазып алған ҳәм баспаға таярлаған, алғы сөзи менен түсиник сөзин жазған Қ. Айымбетов, М., 1937.
- Алпамыс. Халық дэстаны, Өгиз жыраў. Хожамберген Нияз улы варианты, жазып алған ҳәм баспаға таярлаған Қ. Айымбетов, алғы сөзин жазған Ә. Шамуратов, Төрткүл, Ташкент ҚКМБ, 1941, 254 бет.
- Алпамыс. Халық дэстаны. Қыяс жыраў Қайратдинов варианты, жазып алған А. Каримов, алғы сөзин жазған И. Сагитов, соңғы сөзи менен түсиник сөзин жазған А. Каримов, Нөкис, 1957, 285 бет.
- Алпамыс. Халық дэстаны, Есемурат жыраў Нурабуллаев варианты, жазып алған Р. Хожамбергенев, баспаға таярлағандар Қ. Мақсетов, Қ. Мәмбетназаров, алғы сөзи менен атқарыушылары ҳаққында жазған Қ. Мақсетов, түсиник сөзи Қ. Мәмбетназаровтики, Нөкис, ҚКМБ, 1960, 391 бет.
- Анекдоты Өмирбекка Нукус, 1970, баспаға таярлаған, рус тилине аударған Б. Привалов.
- Бозуғлан. Халық дэстаны, Қыяс жыраў Қайратдинов варианты, жазып алған Қ. Мәмбетназаров, баспаға таярлаған ҳәм алғы сөзин

- жазған Қ. Мақсетов, Қ. Мәмбетназаров, түсиник сөзи Қ. Мәмбетназаровтың, Нөкис, ҚҚМБ, 1961, 216 бет.
- Ер Зийуар. Халық дәстаны, Қурбанбай жырау варианты, жазып алғанлар: С. Бекназаров, Г. Есемуратов, Нөкис, ҚҚМБ, 1958, 240 бет.
- Едиге. Ерполат жырау варианты, жазып алған хәм баспаға таярлаған, алғы сөзин жазған Қ. Айымбетов, 1937, 146 бет.
- Диковны Аму. Каракалпакские народные сказки, Нукус, 1968, стр. 292.
- Дәулетярбек. Халық дәстаны. «Әмиғдәрья», №7, 1970, Нарбай бақсыдан жазып алған хәм баспаға таярлаған Қ. Мақсетов.
- Гөрүғли. Халық дәстаны. («Қырмандәли»—Бекмурат бақсы Жуманиязов варианты/ «Бәзирген»—Нарбай бақсы Қошекенов варианты) баспаға таярлағанлар: Қ. Мақсетов, Қ. Мәмбетназаров, Ө. Ерполатов, алғы сөзин жазған Қ. Мақсетов, бақсылар даққында хәм түсиник сөзин жазғанлар: Қ. Мәмбетназаров, Ө. Ерполатов, Нөкис, ҚҚМБ, 1963.
- Гәрип—Ашық. Халық дәстаны, баспаға таярлаған Х. Тәжимуратов, Нөкис, ҚҚМБ, 1960.
- Жүйели сөзлер. Жыйнаған хәм баспаға таярлаған Қ. Айымбетов, Нөкис, ҚҚМБ, 1965.
- Жумбақлар. (Қиши жастағы балалар үшін) баспаға таярлаған С. Аббазов хәм А. Алымов, Нөкис, ҚҚМБ, 1963, 17 бет.
- Жумбақлар. (балалар үшін). баспаға таярлаған А. Алымов, Нөкис, 1970, 18 бет.
- Мәспатша. Халық дәстаны. Әбдимурат жыраудан жазып алғанлар: С. Мәуленов, Ш. Хожаниязов. Әдебий альманах, екінши, үшінши китап, 1939.
- Мәспатша. Халық дәстаны, Қыяс жырау варианты, жазып алған А. Қаримов, Нөкис, ҚҚМБ, 1958.
- Каракалпакские народные сказки. ККГОСИЗДАТ, Нукус, 1959.
- Каракалпакские народные песни. Баспаға таярлаған Шафраншиков В. Москва, 1959.
- Қарақалпақ халық ертеклери. Баспаға таярлағанлар: С. Бекназаров, Х. Тәжимуратов, редакциясын басқарған хәм алғы сөзин жазған Қ. Айымбетов, Нөкис, ҚҚМБ, 1949, 193 бет.
- Қарақалпақ халық ертеклери. Баспаға таярлағанлар: Қ. Айымбетов, Г. Есемуратов, А. Қаримов, алғы сөзин жазған Қ. Айымбетов, Нөкис, ҚҚМБ, 1956, 167 бет.
- Қарақалпақ халық ертеклери. Баспаға таярлағанлар: Қ. Айымбетов, С. Бекназаров, Төрткүл, ҚҚМБ, 1940.
- Қарақалпақ халық ертеклери. Баспаға таярлаған хәм алғы сөзин жазған Қ. Мәмбетназаров, Нөкис—Қазан, «Қарақалпақстан» баспасы, 1965.
- Қарақалпақ халық легендалары мен әнекдотлары. Баспаға таярлағанлар: хәм алғы сөзин жазған Қ. Мақсетов, К. Камалов, Қ. Мәмбетназаров, Нөкис—Самарқанд, ҚҚМБ, 1962, 156 бет.
- Қарақалпақ халық қосықлары. Баспаға таярлаған хәм алғы сөзин жазған Ө. Тәжимуратов, Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1966, 400 бет.
- Қарақалпақ халық намалары. Баспаға таярлаған А. Халимов, Ташкент, 1959.
- «Қаншайым». Халық дәстаны. Қурбанбай жырау варианты, жазып алған хәм баспаға таярлаған Ө. Хожаниязов, Нөкис, ҚҚМБ, 1957, 118 бет.
- «Қырқыз». Халық дәстаны. Нөкис, 1949.

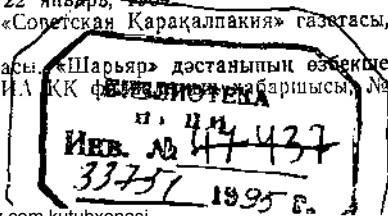
- «Қырық қыз». Халық дәстаны, Қурбанбай жырау варианты, жазып алған хәм баспаға таярлаған А. Бегимов, соңғы сөзин жазған Л. Климович, Нөкис, ҚҚМБ, 1956.
- «Қырық қыз». Ташкент, Госиздат, УзССР, 1948.
- «Сорок девушек». М., Гослитиздат, 1951.
- «Сорок девушек». М., Гослитиздат, 1956.
- «Қырық қыз». Тошкент, Уздавнашр, 1948.
- «Қырық қыз». Алма-ата, ГИХ Л, 1959.
- «Қырық қыз». Фрунзе, Киргиздат, 1960.
- «Қырық қыз». Ашхабад, 1958.
- Қарақалпақ нақыл-мақаллары. Баспаға таярлаған Қ. Айымбетов, Нөкис, ҚҚМБ, 1949, 59 бет.
- Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары. Баспаға таярлаған Қ. Қ. Айымбетов, Нөкис, ҚҚМБ, 1956, 88 бет.
- Қарақалпақ поэзиясының антологиясы. Нөкис, ҚҚМБ, 1956, 314 бет.
- Қарақалпақ халық творчествосы. Төрткүл, 1940.
- Қоблан Халық дәстаны. Есемурат жырау Нурабыллаев варианты, жазып алған хәм баспаға таярлаған Н. Жапаков, Төрткүл, ҚҚМБ, 1941, 250 б.
- Қоблан. Есемурат жырау варианты, жазып алған Н. Жапаков, баспаға таярлағандар: И. Сағыйтов, Қ. Мәмбетназаров, алғы сөзин жазған И. Сағыйтов, түсиник сөзи Қ. Мәмбетназаровтики, Нөкис — Самарқанд, ҚҚМБ, 1959, 242 бет.
- Қоблан. Қарақалпақ халық эпосы, рус тилине А. Наумов аудармасы, Нукус, 1987.
- Қурбанбек. Халық дәстаны. Қурбанбай жырау варианты, жазып алғандар: С. Мәуленов, Ш. Хожаниязов, Баспаға таярлағандар Қ. Мәмбетназаров, А. Жамалов, Б. Әкимниязов, алғы сөзин жазған Қ. Мақсетов, Нөкис, ҚҚМБ, 1962.
- Мәспатша. Халық дәстаны, өзбек тилинде, Мухаммед Али аудармасы, Ташкент, 1985.
- Шорьяр. Халық дәстаны, Қуламет жырау варианты, жазып алған Ә. Шамуратов, баспаға таярлаған хәм алғы сөзин жазған Ә. Пахратдинов, Нөкис, ҚҚМБ, 1959, 107 бет.
- Шахриер. Қарақалпақ халық дәстаны, өзбек тилинде, Мухаммед Али аудармасы, Ташкент, 1977.
- Халық ертеклери менен қосықлары. (Динге қарсы шығармалар топламы) Жыйнаған хәм баспаға таярлаған Н. Жапаков, Төрткүл, ҚҚМБ, 1941.
- Хаяллар патшалығы хаққында ертек. «Әмиўдерья» журналы, 1969, №3.
- «Сказание о Шарьяре», М., 1971, стр. 422. С. Северцовтың русша аудармасы.
- Пословицы и поговорки народов Востока. Каракалпакские пословицы и поговорки, стр. 243 — 263. Переводчик А. А. Валитова. Изд-во «Восточный литературы», Москва, 1961.
- «Қарақалпақ фольклоры» 1—2 томлар Ертеклер, Баспаға таярлаған Қ. Мәмбетназаров, редакторлары: И. Сағыйтов, Н. Жапаков, Қ. Мақсетов, Нөкис, 1977.
- «Қарақалпақ фольклоры» 3 том, Жумбақлар, баспаға таярлаған А. Алымов, редактор Қ. Мақсетов, Нөкис, 1978.
- «Қарақалпақ фольклоры» 4-том, Наңыллар, баспаға таярлаған Т. Ниетуллаев, редактор Қ. Мақсетов, Нөкис, 1978.
- А. Тажимуратов, Нөкис, 1980.
- «Қарақалпақ фольклоры» 5-том, қосықлар, баспаға таярлаған

- лар: Қ. Мақсетов, Н. Жапақов, Т. Ниетуллаев, Нөкис, 1980.
- «Қарақалпақ фольклоры» 6-том, «Қырық қыз», баспаға таярлағанлар: Қ. Байниязов, Н. Айымбетов, редколлегия Қ. Мақсетов, Нөкис, 1981.
- «Қарақалпақ фольклоры» 8-том, «Қоблан» баспаға таярлағанлар: Н. Жапақов, Қ. Мәмбетназаров, Қ. Байниязов, редк. Қ. Мақсетов, т. б. Нөкис, 1981.
- «Қарақалпақ фольклоры» 9-том, «Ер Зийұар», «Қаншайым», «Қурбанбек», баспаға таярлағанлар Қ. Мақсетов, Г. Есемуратов, А. Қожықбас, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б., Нөкис, 1981.
- «Қарақалпақ фольклоры» 10-том, «Маспатша», баспаға таярлағанлар: А. Қаримов, Қ. Мәмбетназаров, Т. Ниетуллаев, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б., Нөкис, 1982.
- «Қарақалпақ фольклоры» 11-том, «Айтыс», баспаға таярлаған М. Низаматдинов, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б., Нөкис, 1982.
- «Қарақалпақ фольклоры» 12-том, «Айтыс», баспаға таярлаған М. Низаматдинов, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б., Нөкис, 1982.
- «Қарақалпақ фольклоры» 13-том, «Шарьяр», баспаға таярлаған Қ. Мақсетов, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б., Нөкис, 1984.
- «Қарақалпақ фольклоры», 14-том, «Ғарип — ашық», «Саятхан — Ҷамра», баспаға таярлағанлар: А. Алымов, Қ. Мақсетов, Х. Тәжимуратов, Т. Ниетуллаев, М. Низаматдинов, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б. Нөкис, 1985.
- «Қарақалпақ фольклоры» 15-том, «Гөрүғлы», баспаға таярлаған: М. Низаматдинов, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б., Нөкис, 1986.
- «Қарақалпақ фольклоры» 16-том, «Хұрлиқа — Ҷамра», «Ашық Нәжел», «Юсуп—Злиха», баспаға таярлағанлар: Қ. Мақсетов, А. Алымов, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б., Нөкис, 1986.
- «Қарақалпақ фольклоры» 17-том, «Шайрини — Шекер», «Жаскелен», «Ер Қосай», «Хажы — Гирей», Нөкис, 1987., баспаға таярлағанлар: Қ. Мақсетов, Н. Жапақов, Қ. Мәмбетназаров, Т. Ниетуллаев, Ж. Хошниязов, Қ. Ерназаров, редк. Қ. Мақсетов хәм т. б.
- Қарақалпақ фольклоры 18 — том, «Салимжан», «Меңлиқал»,.... баспаға таярлағанлар: А. Қаримов, А. Алимов, М. Низаматдинов, Ш. Ниетуллаев, хәм т. б.

РЕЦЕНЗИЯЛАР:

- Аллаярөв С. Волшебный мир фольклора. «Советская Каракалпакия» газетасы, 21 август, 1976.
- Байниязов Қ. «Жылтырағаннын бәри алтын емес». «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 24 январь, 1984.
- Баҳадырова С. Лироникалық дөстан ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 20 апрель, 1984.
- Баҳадырова С. Қарақалпақ жырау бақсылары. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 12 май, 1984.
- Бекбаулов У. Слово об эпосе. «Советская Каракалпакия» газетасы, 26 июль, 1976.
- Бекбаулов У. Книга о дастанах. «И Правда Востока» газетасы, 8 октябрь, 1976.
- Бердибаев Р. Достойный вклад в литературоведение. «Советская Каракалпакия» газетасы, 19 ноябрь, 1977.
- Валитова А. А. Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары. «Әмиўдөрья» журналы, №1, 1964.
- Доспанов О. Қ. Мәмбетназаровтын қарақалпақ ертеклери китабы ҳаққында. «Советска» геркология» журналы, №1, 1983.

- Жумамуратов Т. Ертеклер ел гезийнеси. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 29 май, 1978.
- Каримов А., Муртазаев А. Красота народных дастанов. Вестник КК ФАН УзССР, №1, 1966.
- Каримов А., Муртазаев А. Дастанлар поэтикасы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 16 январь, 1966.
- Каримов А. Пушкин и каракалпакский фольклор. «Советская Каракалпакия» газетасы, апрель, 1985.
- Каррыев С., Мамедязов Б. Палитра народного фольклора. «Советская Каракалпакия» газетасы, 22 октябрь, 1977.
- Мамбетназаров Қ., Ерполатов У. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы ҳаққында. «Әмиўдәрья» журналы, №1, 1966.
- Мамбетназаров Қ. Фольклор эстетикасы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, №14, 1972.
- Мамбетназаров Қ. Қарақалпақ эпосы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 5 июль, 1977.
- Мамбетназаров Қ., Хошаниязов Ж. Көркем сөздин ҳам саздың усталары ҳаққында мийнет. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 12 май, 1983.
- Мамбетназаров Қ. «Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы». «Әмиўдәрья» журналы, №8, 1964.
- Мамбетназаров Қ. «Эпос тарийхын үйреню», «Жас Ленинши» газетасы, 10 январь, 1984.
- Мамбетназаров Қ. «Мослатша» дәстаны өзбек тилинде. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 19 март, 1986.
- Мамбетназаров Қ. «Моспошто» узбек тилида. «Ўзбекистон адабияты ва санъати» газетасы, 15 май, 1987. Т. Ниетуллаев пенен бирге.
- Мамбетназаров Қ. «Целная монография». «Советская Каракалпакия» газетасы, 22 февраль, 1963.
- Мамбетназаров Қ. Диковины Аму. «Советская Каракалпакия» газетасы, 13 май, 1969.
- Мирзаев Т. Қарақалпақ эпоси татқиқадн. «Ўзбекистон маданияти» газетасы, 2 ноябрь, 1976.
- Мирзаев Т., Мурадов М. Илимпаз творчествосының өткир қырлары. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 22 ноябрь, 1977.
- Нарымбетов Ж. Заметки об одной монографии. «Советская Каракалпакия» газетасы, 13 март, 1966.
- Ниетуллаев Т., Хошаниязов Ж. Дастанлар халық байлыгы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 2 март, 1985.
- Ниетуллаев Т., Хошаниязов Ж. Тарийхий қосықлар. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 9 июнь, 1981.
- Пирназаров А. Извечное творческое взаимодействие. «Советская Каракалпакия» газетасы, 15 апрель, 1976.
- Пирназаров А. Учебник по фольклору. «Советская Каракалпакия» газетасы, 29 апрель, 1981.
- Пирназаров А. Творчество народных сказителей. «Советская Каракалпакия» газетасы, 8 апрель, 1983.
- Пирназаров А. Каракалпакские жырау и баксы. «Советская тюркология» журналы, №4, 1984.
- Сагитов Н. Т. «Қырқ қыз» дәстаны ҳаққында монография. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 22 январь, 1964.
- Фроленко В. Поэтика дастанов. «Советская Каракалпакия» газетасы, 12 апрель, 1966.
- Худайбергенов К. Халық дурданасы. «Шарьяр» дәстанының өзбекше аудармасы ҳаққында. ӨзССР ИА КК филология кафедрасы, №3, 1979.



МАЗМУНЫ

1. Қырису	3
2. Фольклоримыздың эйемги дереклери	5
3. Махмуд Қашғарий хэм фольклор	40
4. XVIII — XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының фольклорға қатнасы	61
5. Қарақалпақ фольклористикасының пайда болуы хэм раўажланыуы	80
6. Ш. Валиханов қарақалпақ фольклоры ҳаққында	149
7. А. А. Дивасв хэм қарақалпақ фольклоры	155
8. А. Беляев хэм қарақалпақ фольклоры	181
9. Н. А. Баскаков хэм қарақалпақ фольклоры	198
10. Н. Даўқараев хэм қарақалпақ фольклористикасы	222
11. К. Айымбетов хэм қарақалпақ фольклористикасы	246
12. И. Сагитов қарақалпақ эпосын изертлеуши	271
13. Н. Жапақов хэм қарақалпақ фольклористикасы	286
14. Жуўмақ	299
15. Ескертиулер	303
16. Қарақалпақ фольклористикасы бойынша әдбиятлар	316

Кабул Максетович Максетов
КАРАКАЛПАКСКАЯ ФОЛЬКЛОРНИСТИКА

На каракалпакском языке

Издательство «Қарақалпақстан»

1989

Редактор *Ә. Қарлыбаев*
Художниги *Қ. Нажимов*
Тех. редакторы *Г. Жолмурзина*
Қорректоры *Г. Турымова*

ИБ № 3480

Териўге берилген ўақты 15 III 89. Басыўға рухсат етилген ўақты 25 V 89 г. Қағаз форматы 60x84 ¹/₁₆ Типографиялық қағаз №2 Әдебий гарнитура, кегель 10. Жоқары баспа усылында басылды. Көлемі 21,0 баспа табақ, Шәртли баспа табақ, 19,53 есап баспа табақ 18,5 Тиражы 3000. Заказ 842. Бағасы 80 т.

742000 «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкіс қаласы К. Маркс көшеси 9

ҚҚАССР баспа, полиграфия хәм китап саўдасы ислери бойынша мәмлекетлик комитетиниң «Правда» газетасының 50 жыллығы атындағы Нөкіс полиграфкомбинаты. Нөкіс қаласы. К. Маркс көшеси. 9. 742000.